

ઉપા અને અમરુણ
આવશે
ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે

સાગર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૧૩૨૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ટિપ્પણી ૨૫૧ ૨૩૧૧ ૨૩૧૧૨
૨૩૧૧૨ સૂચકાંશ ૬૫૦

વિષય ૬-૩

॥ ૐ ॥

ઉષા અને અરુણ

આવશે

— ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે.

લેખક:—જ્ઞાનુ.

પ્રકાશક:—મણિલાલ ઉમીયાશંકર પંડ્યા.

નં. ૨૬ બ્રોડવે, મદ્રાસ.

પ્રથમાવૃત્તિ—પ્રત ૧૦૦૦.

વિક્રમક્રિ. ૧૯૭૬.

આંખી શક ૨.

ખ્રિસ્તાબ્દ ૧૯૨૭

મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી ડૉપીરાઈટ સંગ્રહ
૧૧૩૨૨

અંથ સ્વામિત્વના સર્વ હક અંથકારે સ્વાધિન રાખ્યા છે.
શ્રી જૈન વિદ્યાવિજય પ્રેસમાં શા. વાડીલાલ નાયાલાલે
છાપ્યું, રીચી રોડ—અમદાવાદ.

અર્પણ પત્રિકા.

—❀❀❀—

વિશ્વમાં નિર્મોહીઓ, નિરભિમાનીઓ, અને વિ-
દ્યાવિલાસીઓનેજ સહુ વંદન કરે છે. જેમ
સાગરમાં અનેક રત્નો સમાયેલાં છે, તેમ
ગર્વહીન શુણ્ણીયલ પુરુષોમાં પણ પ-
રમતત્વનું ઓજસ લરેલું છે.
પંકજ પાણીમાં પ-

હ્યા રહેવા છતાં નિર્લેપ
રહે છે તેમ માયા વેષિત હોવા છતાં નિર્લેપ
રહેનારા, નિર્મોહી હોવાથી જેમણે પોતાનું નામ
પ્રકટ ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે, એવા સકલ શુણ્ણ
સંપન્ન મારા સ્નેહી વચને હું આ પુસ્તક સાદર
અર્પણ કરું છું.

ભાનુ.

બે બેલ.

આજ કેટલાક સમયથી સમાજની દુર્દશાનો આબેહુલ ચિતાર આપવા સાથે તે દૂર કરવાના ઉપાય બતાવનારા સચોટ પુસ્તકની સમાજને જરૂર છે એમ મને થયા કરતું હતું. અને તે બાબતની વાટાઘાટ મારા મિત્ર રા. બાનુપ્રસાદ મજિરાય વ્યાસ સાથે ચર્ચા તેમણે તેવું પુસ્તક લખી આપવાનું કશુંક કર્યાંથી તેમજ મારી અભિરૂચી મુજબ તૈયાર કરી આપ્યાંથી આજ હું સમાજના કરકમલમાં આ પુસ્તક રજુ કરવા ભાગ્યશાળી થયો છું. આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં રંગીન ચિત્રો તથા બીજા અર્થ કરવાનું કાર્ય મારા જેવા સામાન્ય માણસને કાંઈક વધુ પડતું થઇ પડે, પરંતુ મારી તિમ્મ અંતરેજાને વશ થઇ હું આ પુસ્તકના પ્રકાશન માટે તત્પર થયો. મારા આ કાર્યમાં મારા રનેહી રા. ધનજીભાઈ ત્રિભાવનદાસ નથા રા. કપુરચંદ રતનજી શાહે અને ઉત્સાહિત કરવા ઉપરાંત વારંવાર જોઇતી મદદ આપી પોતાનો રનેહી ધર્મ બળવ્યો છે, અને તેથી આ કાર્ય પૂર્ણ થતાં તેમનો અભાર માનવાની તક મારે જવા દેવી ન જોઇએ.

ચિત્ર કામ મદ્રાસવાળા મી. કે. આર. સર્મા (સર્મા ખર્સ) ના હાથે થયું છે અને તેમાં પણ તેમણે જુજ મૂલ્યે જે ઉમદા મદદ કરી આ પુસ્તકની શોભા વધારવામાં અને સમવક કરી આપી છે તે માટે તેમનો પણ આભાર માનવો ઘટે છે.

નિવાસસ્થાન મદ્રાસ અને પુસ્તક છપાવવાનું કામ અમદાવાદમાં થયું જેને લીધે પુસ્તકમાં જૂનો રહેવા પામી છે, જે માટે વાંચકદંડ સુખા કરશે.

સમાજ તરફથી જે આ પુસ્તકની સહજ પણ કદર થશે તે કથરકૃપાવડે “જ્યોતિ વિનોદ કાર્યાલય” તરફથી બીજાં આવક સમાજનાં આબેહુલ ચિત્રો રજુ કરતાં પુસ્તકો પ્રકટ કરવા ચત્ત-શીલ બનશ. આ પુસ્તકના પ્રકાશનથી હું જે સમાજની સહજ પણ સેવા બળતી શકીશ તો હું મને કૃતાર્થ માનીશ.

મદ્રાસ, મે. ૧૯૭૮.

અધિક જેઠ શુકલ ૧૪.

બુધવાર.

}

પ્રકાશક.

વિજ્ઞપ્તિ.

અરતાવના એટલે પુસ્તકનો ઉદ્દેશ, તેમાંના પાત્રોની કાર્ય-કુશળતા તથા તેમાં વર્ણવેલા વિધાવધ રસનું દિગ્દર્શન. પુસ્તક વાચતાં પહેલાં વાચકો અરતાવના વાંચી તે ઉપરથી પુસ્તક વિષે મોટે ભાગે પોતાનો અભિપ્રાય બાધે છે. કેટલીક વખત અવલોકન-કારો પણ એટલા ઉપરથીજ અવલોકન કરે છે, હવે જો આ અરતાવના કેમકે પોતે લખે છે, તો મારી સમજ મુજબ પાત્રોની હિન્દતા જગત અધમતા વિષે, તથા કયો રસ કેવી હિન્દ્ય રીતે ચા દર્શિત રીતે રચાયો છે તે લખનારો તેને અધિકારજ નથી. કારણ પાત્રોની ચોક્કસ કરનાર પણ તેજ હોય ન તેમજ તેને વખાણનાર ના વખોડનાર પણ તેજ બને છે, જો મારી સમજ મુજબ ચોક્કસ નથીજ, વળી કેટલાક વખત અરતાવના કોઈ રસદિની પાસે વખાણેલી જોવામાં આવે છે તે પણ તેણે ગણાય. જો નિબંધકર્તા કાય તો તો હરકત નહિ પરંતુ રસદિને રસદ સદજ પણ દખ્યા વિના તો નજ રહે. આથી પાત્રો તથા રસ મોટે પંદુ વિવચન કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. પણ એટલું બધાવતુ અવરચક છે કે આ પુસ્તકમાંની કેટલીક ઘટના સચ છે અને કેટલીક કલ્પિત છે અને તેથી આ પુસ્તકને નવલ કથા (નવીનજ-કલ્પિત-કથા) તરીકે જોળખવું કે જીજ્ઞું કથા (સત્ય બંદી હોવાથી જુની કથા) તરીકે જોળખવું એ કાર્ય વાંચકવંદપરજ છોડું છું.

બીજી એક બાબત તરફ મારે વાંચકવંદનું લક્ષ્ય ખેંચવાનું છે અને તે એ કે બધાં ખરા પુસ્તકોમાં-ઉપસંહાર હોય છે. આમાં જે જોવામાં નહિ આવે. પુસ્તકમાંના પાત્રોની અપૂર્ણ રહેલી કથાનો સારાંજ કુંકમાં ઉપસંહારમાં હોય છે. આ પુસ્તકમાં પણ જોવા પાત્રો દર્શજ. અને તેમનાં અપૂર્ણ રહેલાં ચારિત્ર્ય ચા તેમની જીવન કથા માટે વાંચક ઉપસંહારની આજ્ઞા રાખે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ જો ઉદ્દેશથી આ પુસ્તક લખવાની પ્રેરણા થઈ અને તેમાં કેટલી બાબતોનો સમાવેશ કરવા થાયો હતો તે તમાજ

જાણતોનો સમાવેશ આ પુસ્તકમાં ન થઈ શક્યાથી અને તેમ કરવા જતાં પુસ્તકનું કદ વધુ મોટું થઈ જવાની ધાસ્તી હોવાથી, કશું બીજું જે જે વિષયો ચર્ચવાની ઇચ્છા અપૂર્ણ રહી છે તે તે વિષયો આ પુસ્તકમાંના પાત્રોના જીવનમાં બીજા પુસ્તક રૂપે પણ કરવાની ઇચ્છા છે. અને ઈશ્વર ઇચ્છા હશે તો તે થોડાજ સમયમાં વ્યવસ્થા કરકમલમાં મૂકીશ. આ પુસ્તક લખતી વખત તેમ જ તેના પ્રકાશનમાં મારા સ્નેહિતૃ ચા. રા. મણિલાલ ઉમીયાશંકર યાજ્ઞાએ અને જે પ્રોત્સાહન આપ્યું છે તે માટે તેમનો ઉપકાર માનવો મારે જૂલવો ન જોઈએ.

આંતરમાં આ પુસ્તકથી જો હું સમાજની સહજ પણ સેવા જાળવી શકું તો હું મારા શ્રમને સફળ થયો માનીશ.

વિક્રમાર્ક ૧૯૭૬
ચૈત્ર શક ૧, રવિવાર.
મધ્યે શક ૧-૧-૨.
મદ્રાસ.

જાનું.

આ પુસ્તક મળવાનાં ઠેકાણાં:—

- ૧ જ્યોતિ વિનોદ કાર્યાલય. પોસ્ટ બોક્સ નં. ૭૧
મદ્રાસ.
- ૨ એસસં ધનંજી ત્રીલોવનદાસની કંપની.
૨૩૮ દેવરાજ મુદલી સ્ટ્રીટ. પી. ટી. મદ્રાસ.
- ૩ રા. રા. જટાશંકર ઉમીઆશંકર પંડ્યા.
નં. ૩૪ મોગલ સ્ટ્રીટ. રંગુન.
- ૪ સી. એમ. બ્રધર્સ રીચીરોડ, અમદાવાદ.
- ૫ રા. રા. હરિપ્રસાદ મણિરાય વ્યાસ.
ફાફડાની પોળ સારંગપુર. અમદાવાદ.
- ૬ રા. રા. સાકરલાલ પુરપોત્તમ શુક્લ.
બાળીયેરવાળાનો ખાંચો, ઉંડી વખારને નાકે. ભરૂચ.
- ૭ રા. રા. બાળકૃષ્ણ નાનાલાલ વેદ્ય.
બુના બજાર. મીઆગામ કરજણ.
તથા બાણીતા તમામ છુકસેલરોને ત્યાંથી મળશે.

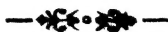

અનુક્રમણિકા

પ્રથમ ખંડ.

પરિચ્છેદ			પૃષ્ઠ
	૧ લો.	હૈ ભારત હમરા દેશ.	૧
"	૨ નો.	નિષ્કૂર કયો બને કો ?	૭
"	૩ નો.	મેં પાગલ હો ગયું હતું.	૧૨
"	૪ થો.	ચતુર-આપદા.	૨૦
"	૫ મો.	ગુલ્શનની કઢાણી.	૨૭
"	૬ ડો.	બીજો પરશુરામજી !	૩૬
"	૭ મો.	ગુલ્શનની કઢાણી.	૪૩
"	૮ મો.	વાતો કે તારામૈત્રક !	૪૬
"	૯ મો.	ગુલ્શનની કઢાણી.	૫૫
"	૧૦ મો.	મનુષ્ય કે જાદુગર !	૬૩
"	૧૧ મો.	સુખડી ધડી.	૭૦
"	૧૨ મો.	આપજી મારા ગુરૂ.	૭૬
"	૧૩ મો.	હિન્નતિ પથ.	૮૩
"	૧૪ મો.	અરૂણ કાણુ ?	૮૮
"	૧૫ મો.	મુડી અને મજુર.	૯૭
"	૧૬ મો.	સત્વરજી અરૂણ પ્રકટશે.	૧૦૮
"	૧૭ મો.	સમાજ સેવકોનો જયજી હો.	૧૧૭

દ્વિતીય ખંડ.

પરિચ્છેદ.			પૃષ્ઠ
	૧ લો.	જવાની હાની હૈ.	૧૨૪
"	૨ નો.	માઈ નસીબ.	૧૩૩
"	૩ નો.	કાણુ રમણલાલ ?	૧૪૩
"	૪ થો.	આત્મચરની વેદી !	૧૫૨

૧૧	૫ મો.	હુરે-જાલમ.	૧૬૧
૧૧	૬ ઠો.	તું મ્હારોજ !	૧૬૬
૧૧	૭ મો.	આત્મહત્યામાં પાપ શાનું ?	૧૭૭
૧૧	૮ મો.	યહ કયા ત્રિમારી ઇશકરી ?	૧૮૭
૧૧	૯ મો.	આનું નામ તે કાર્યપરાયણતા.	૧૯૭
૧૧	૧૦ મો.	આપ તો બડે ડીટેક્ટીવ બી હો !	૨૦૪
૧૧	૧૧ મો.	આતો મ્હારો કિશોર !	૨૧૧
૧૧	૧૨ મો.	હોશીયારીમે રહો,	૨૧૮
૧૧	૧૩ મો.	અરક્ષિતં તિષ્ઠતિ દૈવ રક્ષિતમ્	૨૩૨
૧૧	૧૪ મો.	દિલ ના છૂપે.	૨૩૮

— ❀ ❀ ❀ —
તૃતિય ખંડ.

અરિચ્છેદ.	૧ લો.	સ્વાયંતી પરાકાષ્ટા.	૨૪૬
૧૧	૨ જો.	જાણે શ્રીજે આણુકયજ !	૨૫૫
૧૧	૩ જો.	ટાઢક વળી.	૨૬૯
૧૧	૪ થો.	ખરેખર મહાત્મા !	૨૭૨
૧૧	૫ મો.	આમ્યોત્તતિનો માર્ગ.	૨૮૩
૧૧	૬ ઠો.	આતે ઈંદ્રજાલ કે શું ?	૨૯૧
૧૧	૭ મો.	મહારાણાનો જય	૩૦૨
૧૧	૮ મો.	તું મારી દેવી.	૩૧૪
૧૧	૯ મો.	ક્ષણની ગતિ વિચિત્ર છે.	૩૧૫
૧૧	૧૦ મો.	નિર્દોષ !	૩૨૫
૧૧	૧૧ મો.	તેરા ભયો.	૩૩૨
૧૧	૧૨ મો.	શી વિમળતા !	૩૪૨
૧૧	૧૩ મો.	ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે.	૩૫૨

આ લેખકનાં ખીજાં પુસ્તકો.

	મૂલ્ય.
માસ્તર કે મનહર ?	૦-૪-૦
રમાકાન્ત યાને આર્વાચીન ભારત-	
" " ભાગ ૧	૦-૬-૦
" " ભાગ ૨	૦-૧૦-૦
સરલા.	૧-૦-૦
ભયંકર લેહ.	૮-૧૨-૦
જ્યોતિઃકાન્ત યાને મુફ્તીસ મુસાફીર.	૧-૦-૦
તેજસ્વી તારો ખયો.	૦-૧૦-૦
અનંત વિષ.	૩-૦-૦

લખે—

જ્યોતિ વિનોદ કાર્યાલય.

પોસ્ટ બોક્ષ નં. ૭૧.

મદ્રાસ.

ઉપા અને અરણ

આવશે

ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે.

— ❀ ❀ ❀ —

ખંડ પહેલો.

— ❀ ❀ ❀ —

પરિચ્છેદ પહેલો.

— ❀ ❀ ❀ —

હે ભારત હમરા દેશ.

— ❀ ❀ ❀ —

હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રીસ્તી, યાહુદી, પારસી અને હિન્દને સ્વદેશ
માની હિન્દમાજ વસનારા હિન્દવાસી બંધુઓ ! છતાં અને મરવામાટે
એક સામાન્ય વાવટો નિર્ધાર કરવાની જરૂર છે.

મહાત્માજી.

— ❀ ❀ ❀ —

રણ ! ઓ અરણ !! જલ્દી આવ. જો તે
આ સ્વયંસેવકો ફેટલા બધા ઉત્સાહથી જાય છે ?
સંભળવા મુજબ ભારતના પ્રતિભાશાળી પતોળ
પૂત હૃદયમંદુ આજ પધારવાના છે. ”

વિનોદકાન્તે બીજા માળની ખારીએથી બહાર ડોરીયું કરતા
કહ્યું. અરણ ખારી પાસે પહોંચે તે પહેલાં તે. કાનમાં અખીરસા
વર્ણવતો ‘મહાત્મા ગાંધીજી જય ! હૃદયમંદુ દક્ષીણી જય !! હિન્દુ
મુસલમાન-જી જય !!’ નો પ્રબળ સ્વર સંભળાશે. અરણ ઉપરથી

ખારીએ પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે શું જોયું? નાના મોટા સ્વયંસેવકો—ભારત માતાના વીર સૈનિકો—પોતાની ઉંચાઇ મુજબ એક સાથે ચારચારની હારમાં ગોઠવાઈ ચાલતા હતા. દરેક સૈનિકનો પહેરવેશ કેવળ સ્વેત વસ્ત્રોનોજ જણાતો હતો. તેમને ખભે પીળા, લાલ અને લીલા રંગના પટાઓ લટકતા હતા. તેના પર “વિશ્વચાલક ત્રિભૂ કે સિયે.” “ભારતમૈયા કે સિયે.” “જનસમાજ કે સિયે.” વગેરે વાક્યો સાથે તે તે સૈનિકના નાંખરો નજરે પડતા હતા. સૌથી મોખરે લાલ લીલા રંગના વાવટામાં સુર્ય, ચંદ્ર તથા ભારતના બિજબિજ ધર્મો પુત્રોને પોતાના કાચા સૂતના તંતુથી એકત્ર કરતો હોય તેમ, શ્રી કૃષ્ણના સુદર્શન ચક્ર સમાન “ચરખો” દ્રષ્ટિગ્રાચર થતો હતો. સૈન્યના મધ્યભાગમાં એક વીરના હાથમાં શુદ્ધ ખાદી ઉપર તેનાજ રંગ ભેરંગી દોરા તથા જરી કામથી ભારતના ભાવિ રાજ્યધ્વજનું ચિન્હ આલેખેલું હતું તેમાં હિન્દુઓના દરેક ધર્મનાં સંજ્ઞા ચિન્હો સાથે ચક્ર-ચરખો મધ્ય ભાગમાં આપનો હતો. સૈનિકો વીરરસમાં ધ્રુમી રહ્યા હોય તેમ ભારતનું વીરગાન લલકારતા હતા. નગરનાં સ્ત્રી પુરૂષો પોતાનાં કાર્ય છોડી આનાંદી મુખે અને અમીભરી દ્રષ્ટિએ આ સ્વયંસેવક સૈન્યને વધાવતાં, ભાવિ વિજયધ્વજનાં દર્શન કરતાં, ભારતના વીરગાનને પોતાના હૃદયના ધબકારાથી તાન આપતાં હતાં. જાણે અજાણ્યે પણ તેમના મુખમાંથી એ વીરગાનના અસ્ફુટ સ્વરો નીકળી જતા હતા નાનાં બાળકો તાનમાં આવી જઈ એ ગાનને પોતાના કાલાધેલા શબ્દોમાં લલકારતાં તે સ્વયંસેવક સૈન્યની પાછળ દોડતાં હતાં. એ વીરગાનનો ધ્વનિ વિનોદ તથા અરૂણના હૃદયમાં પણ ગુંજવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે સૈન્ય દ્રષ્ટિમર્યાદાથી બહાર જતાં વિનોદ તથા અરૂણ ખારી છોડી ખુરશીપર બેઠા. અરૂણ કાંઈક ઉંડા વિચારમાં પડી ગયો. વિનોદના હૃદયમાં ધ્રુમતી વીરગાનની સાંભળેલી છેલ્લી કડી મુખદારા બહાર નીકળી પડી:—

“હમ બન્ને હૈ ભારતકે, હૈ ભારત હમરા દેશ.”

“બર્થ! એ તમામ બર્થ.” અરૂણના મુખમાંથી અસ્ફુટ સ્વરો નીકળ્યા. વિનોદ એ સાંભળી વિચારમાં પડ્યો. ‘શું બર્થ? વીરગાન કે સ્વયં સેવા?’ તેણે તરતજ અરૂણને પ્રશ્ન કર્યો:—

“ શું બર્થ ? અરણ્ય ! શું બર્થ ? વીરમાન કે સ્વયંસેવા ? ”

“ તમામ બર્થ ? જ્યાં સ્વયંસેવાનો ઉદ્દેશજ ન હોય ત્યાં વીરગાનથી શો લાભ ? ”

“ એમ કેમ બોલે છે, અરણ્ય ? સ્વયંસેવાનો ઉદ્દેશ નથી ? ઉદ્દેશ વિના સ્વયંસેવા કેવી ? હોય શકેજ નહિ. સમાજસેવા અને દેશસેવા એ તેના મુખ્ય ઉદ્દેશો છે. પછી કેમ કરે છે શંકા ? ”

“ કહેવાતી દેશસેવા હશે. પણ ખરી દેશસેવા તો સમાજસેવામાં સમાયેલી છે. અને તમારા આ સ્વયંસેવકોમાં સમાજસેવા છે ક્યાં ? માત્ર હૃદયના ક્ષણભરના આવેશમાં માંડાતુર બની વીરમાન લલકારવાં યા ખાદી પહેરી ફરવું, ‘ હું સ્વયંસેવક છું ’ એવા અભિમાનથી છાતી કાઢી ચાલવું, એમાં શું સમાજસેવા સમાયેલી છે ? ”

“ અરણ્ય ! અરણ્ય !! જાજ તને શું થયું છે ? બ્યાપાર ધંધા છોડી-આત્મભોગ આપી-અસહકારના યત્નમાં આત્મબલિ આપી હજારોની સંખ્યામાં જોલમાં જવું-નોકરશાહીના સામે નિડર બની ઉભુ રહેવું, એ બધાને શું તું ક્ષણભરનો આવેશ-ઉભરો કહે છે ? હજારો બહેક લાખોની આવકને લાત મારી, માનના ખિતાબો-ઉપાધિઓ છોડી, નોકરશાહીના અગમ્યમણા બની અનેક કપટ સહન કરવાં, તે શું ક્ષણભરના આવેશથી બની શકે ખરું ? શું મહાત્માજીના આદર્શોને તું અમાન્ય અમાલ-અશક્ય યા અનાવશ્યક મણે છે ? ”

“ વિનોદ ! ધીરોથા. ઉતાવળા આક્ષેપ ન કર. આદર્શો ઉચ્ચ છે-શક્ય છે; પરન્તુ તે સમજનારને. શું તું એમ સમજે છે કે ખાદી પહેરનાર તમામ વ્યક્તિ એ આદર્શો પૂર્ણરીતે સમજે છે ? સમાજના નેતા કહેવડાવનારાઓમાંના અમુક અપવાદો સિવાયના બીજાઓનાં ખાનગી જીવનો તેં જોયાં છે ? કોઈ દિવસ તેનો વિચાર કર્યો છે ? હજારો રૂપિઆ ધર્મદા ફંડમાં આપનારા, એ તારા કહેવાતા દાનવીરો ગરીબ-ભૂખે મરતા-ચીંથરેલા મનુષ્યોને એક પાછ પથુ ન આપતાં પોતાના ઓટલા આગળથી ધક્કા મરાવતા તેં જોયા નથી ? “ મારો દેશ ! મારો દેશ ! ” કહી બાનાં વક્તવ્યસ્થાનોપર હાથહાથ ફેરનારાઓ-ગરીબ અને

શીખતમાં ભાતુભાવની દિશાવત કરનારાઓ—પોતાના ગરીબ નોકર આકરો ઉપર કેવો જુલમ ગુજારે છે તે તું જાણતો નથી ? થતિતા રમણીઓ તરફ તિરસ્કાર દેશાવનારાઓ પોતે કેટલી સ્ત્રીઓને સતિત્વથી ચલિત થવામાં લોકચુંબકરૂપ બને છે તે તે અત્યક્ષ કર્યું નથી ? વિનોદ ! માત્ર વસ્ત્રો મા શબ્દોથીજ દેશનો ઉદ્ધાર થતો હોત તો ક્યારનોય ચર્ચ ગયો હોત. પણ હવે તે આન્યતાનો જમાનો જતો રહ્યો છે. હવે તો કર્તાવ્યનો જમાનો છે.”

“હું પણ તેજ કહું છું, અરૂણ ! કે હવે કર્તાવ્યનો જમાનો છે.

અને હાલના નેતાઓ તથા સ્વયંસેવકો તે સાબીત કરી આપે છે. તારા કહેવા મુજબ કેટલાકાનાં ખાનગી ચારિત્ર્ય ઉચ્ચ નહિં પણ હોય, પણ તેથી શું ?”

“તું એટલું તો માને છે ને વિનોદ ! કે રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર એજ દેશનો ઉદ્ધાર ?”

“હા.”

“અને સમાજનો ઉદ્ધાર એજ રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર ?”

“હા.”

“અને વ્યક્તિનો ઉદ્ધાર એટલે સમાજનો ઉદ્ધાર ?”

“હા.”

“ત્યારે હવે કહે જોઈએ—આપણા સમાજના કયા કયા વર્ગમાં રાષ્ટ્રના નાશનાં ખીજો વવાઈ ગયાં છે—અરે ! ઉમી નીકળ્યાં છે અને તે ખીજોનો નાશ કરવા—સમાજનાં તે સડીજતાં અંગોનો ઉદ્ધાર કરવા કેટલા દેશમક્ત વૈષ્ણવો બહાર પડ્યા છે ? સ્વયંસેવકોને માત્ર શ્વેત વસ્ત્રો પહેરી, કાયદાના સવિનયબંધ યા વિદેશી વસ્ત્ર ન વાપરવાનો ઉપદેશ કરતા, યા ચરખા ચલાવવાનો બોધ કરવા વિના ખીજો કયા સમાજસેવા કરતાં તેં જોયા છે ? ઉદ્યોગ વિનાનાં કુખી મનુષ્યોને ઉદ્યોગમાટે, વ્યાધિગ્રસ્તોને આપઘોષચારમાટે, કુર્મણી અને નિરાધાર—નિઃસહાયને તરવામાટે સહાય કરતા, તેં કેટલા સ્વયંસેવકોને જોયા છે ? હૃદયપૂર્વક કાર્ય કરનારા હશે પરંતુ આ બધાનો મોટો ભાગ માત્ર કુધના ઉભરા જેવોજ સમજવો.”

“હશે, તારા કહેવા મુજબ હશે, પણ તેનો ઉપાય ?”

“તેનો ઉપાય ? તેનો ઉપાય એજ કે આપણે કમર કસી સ્વયંસેવકનું કર્તવ્ય અને તેમનું કર્તવ્યક્ષેત્ર બતાવવું-જીવનનું સ્વા-
ર્થાર્પણ કરવું; અને આપણા બંધુઓના ઉદ્ધારના ઉપાયો શોધી
ઉપચાર કરવા.”

“પણ આપણા જેથી શું થાય ? ભારતનાં ત્રીશ કરોડ
બાળકોમાં આપણે એજ ?”

“સત્ય હોય તે જાણ્યે કે અજાણ્યે પણ ભોલાઈજ જવાય.
આટલાબધા સ્વયંસેવકો હોવા છતાં કેમ એજ કહે છે ? તેઓના
ધ્યાનમાં હજી તેમનું ખરૂં કર્તવ્ય આવ્યું નથી. આપણે
અંતઃકરણપૂર્વક કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશીશું તો આપણે એને બદલે એ
લાખ ચર્ચિશું. શામાટે હિંમત હારેછે ? તારા જેવા નિરાશા સેવનારો
કેટલાંય હૃદયોને પ્રોત્સાહન મળશે. આપણા કર્તવ્યપરાયણતાના
હુંડા નીચે કેટલાંય જળકતાં હૃદયો એકઠાં થશે.”

મરવી મુજરાતના પાટનગર રાજનગરમાં રીચીરોડપરના
એક મકાનમાં ઉપર મુજબ વાતચીત ચલી હતી. પ્રિય પાઠક !
આ બન્ને વ્યક્તિઓનું ઓળખાણ આપણું આરમ્ભક છે.

જે મકાનમાં આ બન્ને જણને આપણે મેટ્રી ગયા તે મકાન
ઈન્ડિયન ઇન્સ્યુરન્સ કંપનીનું હતું. વિનોદ તથા અરજુ તેમાં
કારકુન તરીકે કામ કરતા હતા. વિનોદ એક શ્રીમંત કાયરથનો
એકનો એક છોકરો હતો. પ્રીતીપત્ર સુધી અબ્યાસ કર્યા
બાદ તેના પિતાએ તેને નોકરી કરી સ્વતંત્ર જીવન ગાળવા
પ્રેરણા કરી હતી. આથી તેણે વીમા કંપનીમાં હાલ નોકરી
સ્વીકારી હતી. અરજુની સાથે તેને ગાઢ સ્નેહ હતો. તેના સ્વતંત્ર
વિચારોનો જોષએ તેવો વિકાસ થયો નહતો. તેનું લમ થયું ન
હતું, વર્તમાનત્રોનો તેને ઘણો શોખ હતો. દેશમાંની હિંસ્યાઓના
સમાચારો વાંચવામાં તેને બહુ મજા પડતી. કેટલીક વખત તે દેશની
ભાગણીના વિચારોથી દોરવાઈ જતો પરંતુ તેને દોરવનાર ચોખ્ખ
વ્યક્તિના અભાવે તેના વિચારો-ભાગણીઓ તેના મનમાંજ દબાઈ
જતી. અરજુ સાથેના સંબંધ પછી તેના વિચારોને વિકસવાનો
કાંઈક અવકાશ મળ્યો હતો તેમ તેના સહવાસથી તેને કાંઈક
આનંદ પણ મળતો.

અરૂણ કોણ હતો અને ક્યાંથી આવ્યો હતો તે કોઈ જાણતું નહતું પોતાનું જીવન તે અગમ્ય રાખતો. દરેક બ્યક્તિ સાથે તે સહજમાં બેળાઈ જતો, પરન્તુ પોતાની વાત તે હમેશાં ગુપ્ત રાખતો. એકદરે તેનું વર્ણન અત્યંત ગૂઢ જણાતું હતું. થોડાક વખતથી તે વીમા કંપનીમાં મુખ્ય કારકુનની જગ્યા પર દાખલ થયો હતો. તેના અભ્યાસ વિષે કોઈ પૂછતું તો તે કહેતો કે “મને તો ફક્ત લખવા વાંચવા જેટલું ભાષાઝાન છે.” પરન્તુ તેને યુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, બંગાળી, તેલુગુ, તમીલ, કેનેડી, અંગ્રેજી, ફ્રેંચ તથા જર્મન ભાષાનું સાદું જ્ઞાન હોવાનું જણાતું. તેનો સ્વભાવ સરળ, મળતાવડો, હસમૂખો, દ્રઢાગ્રહી, અને દયાળુ હતો. પારકાના દુઃખે તેનું હૃદય દ્રવતું છતાં તે ક્યાં રહેતો, ક્યાં જમતો તે કોઈ જાણતું નહિ. તેનું જીવન ગૂઢ રહસ્યમય જણાતું. તે કોઈ દિવસ કોઈના આગળ પણ પોતાનું હૃદય ખોલી વાત કરતો નહિ. જ્યારે ત્યારે તે હમેશાં કાંઈ ને કાંઈક વિચારમાં યા કામમાં ગ્રંથાયેલો જણાતો. પરન્તુ તે શા વિચારમાં યા કામમાં ગ્રંથાયેલો રહેતો તે કોઈ કળી શકતું નહિ. જ્યારે તે એકલો પડતો ત્યારે તેનો ચહેરો ગંભીર અને દીલગીરી ભરેલો જણાતો.

અરૂણની વાત સાંભળી વિનોદના હૃદયમાં એક પ્રકારનો ઉત્સાહ પ્રકટ્યો. તેના મનમાં પણ દ્રઢતા જણાવા લાગી કે ‘એના ખે લાખ બનીશુંજ.’ એને એ વિચારની ધૂનમાં તે તથા અરૂણ આપ્રીસમાંથી બહાર નીકળ્યા. માર્ગમાં ચાલતાં પણ વિનોદના મનમાં એજ વીરગાનના શબ્દોના ભણકારા થયા કરતા હતા. તેનું વાતાવરણ તેજ વીરગાનમય બની રહ્યું હતું. અરૂણ નિશ્ચય દ્રષ્ટિએ તેનું હૃદય વાંચતો હોય તેમ તેના તરફ જોઈ રહ્યો હતો. પરન્તુ વિનોદને તેનું જ્ઞાન નહતું. તેના હૃદયમાં તો માત્ર “ હમ બચ્ચે હૈ ભારતકે, હૈ ભારત હમરા દેશ.” એ શબ્દોજ મર્જના કરી રહ્યા હતા. પ્રિય પાઠક! કયા હિન્દીવીરના હૃદયમાં આ શબ્દો મર્જના નહિં કરતા હોય!

પરિચ્છેદ બીજો.

—→❀❀←—

“ નિહૂર ક્યોં બને હો ? ”

—→❀❀←—

શુદ્ધ પ્રેમ એ આત્મૈક્ય છે. તેમાં ભિન્નત્વ ક્યાં રહ્યું ?

જ ! ચીજ !! વાહવાહ !!! કયામૂમ ! અચ્છી
કહી. હોનેદો. હોનેદો ”

રાજનગરના ભાવની બાબુમાં આવેલી એક
ગલીના બે માળના એક સુશોભિત મકાનના
પહેલા માળના દિવાનખાનામાં પાંચ યુવકો ગાદી
તકીયાપર અટકી બેઠા હતા. સાંજના પાંચેક
વાગ્યાનો સમય હતો. દિવાનખાનાના ડોળદમામ બેનારને
આંજ નાખવાને બસ હતો. મખમલના ગાલીયા, મલમલના
ઓઢાવાળા ગાદી તકીયા, મોટા મોટા આરસા, રંગ બેરંગી
દીલને ઢિસ્કેરનારા ચિત્રપટો, હાંડી ઝુમ્મરો, પાંચ આરણ્યપર મોતીના
તથા સળીઓના પડદા તથા સાદુ પણ સુશોભિત દિવાનખાનાના
શબ્દગારૂપ ફરનીયર વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવેલું હતું. સામે સારંગી,
શીડલ તથા તખલાવાળા બેઠા હતા. તેમની આગળ પગ વાળીને
એક વીશેક વર્ષની યુવતિ તાન પર તાન મારતી આલાપતી ગાત્રી
હતી. મદરાની નીલરંગની કસબી સાડી પહેરી હતી, સફેદ રેશમી
ફેશનેબલ ચાળી તસતસતી હતી. કાનમાં હીરાનાં લવંગીયાં ચગ-
કાટ મારતાં હતાં. ક્યુટકી રિવાજ મુજબ બન્ને નાકમાં હીરાની
ચુની શોભી રહી હતી. હાથમાં સોનાની પાતળી પાતળી નાજુક
બંગડીમાં કાચની રેશમી શીકા લાલ રંગની બંગડી ચળકતી હતી.
સાડી પણ ક્યુટકી હમથી પહેરેલી હોવાથી ખુદ્દા અંમોઢાપરની
જુઘના પુલની અર્ધગોળાકાર વેણીમાં ચંપાનું સુમધુર પીળું પુલ
શોભતું હતું. આ બધા અલંકારો કરતાં તેનો ધટમદાર ગૌરવર્ણો
ઝહેરો અને મધ્યમ પણ ભરાઉ અને ધાટદાર અંગ વિશેષ મોહક
લાગતાં હતાં. સામાન્ય રીતે અલંકારો શરીરની શોભારૂપ ગણાય છે
છતાં તે નિયમ અત્રે કાંઈક વિરોધાભાસ કરાવતો હતો. તેના અ-

લાંકારો ને તેનો મોહક ચહેરો અનુપમ શોભા આપતો હતો. તેની મદભરી પણુ વિશાળ આંખો શ્રોતાઓ તરફ વારંવાર મદમર્યા કેટાક્ષ ફેંકતી હતી. ગાનના આકાષ સાથે અજિત યાત્રુ હતો. શ્રોતાઓ લીન થઈ તેના મુખનું પાન કરના હોય તેમ સ્થિરદ્રષ્ટિએ તેના તરફ જોઈ રહ્યા હતા.

“બતલાદો કોઈ ઇસ દુનિયામેં, જરસે બઢકે ચીજ;

ચીજ બતલાદો કોઈ ઇસ દુનિયામેં, જરસે બઢકે ચીજ.”

“ચીજ! ચીજ!! વાહ વાહ!!! ક્યા ખૂમ! અચ્છી ફીકે, હોનેદો, હોનેદો.” સાંભળનારામાંથી એક ત્રીશેક વર્ષનો યુવક—રમણુ લાલ મોલી ઉઠ્યો. ગાન આગળ ચાલ્યું.

“ચીજ, બતલાદો કોઈ—ઇસ દુનિયામેં જરસે બઢકે ચીજ. જરમેં બઢકે ચીજ...જ—”

ગાનારે ઉલટાવી તાન ચઢાવવા માંડ્યું.

જરસે...બઢકે ચીજ...જ, ખાલમ! જરસે...બઢકે...ચીજ...જ,

જરસે...બઢકે ચીજ...જ, ખાલમ! જરસે...બઢકે...ચીજ...જ.

હો સૈયા!...જરસે બઢકે...ચીજ—

પિયારા ...જરસે...બઢકે...ચીજ...જ,

ચીજ, બતલાદો...કોઈ...ઇસ દુનિયામેં જરસે બઢકે ચીજ.”

શ્રોતાઓ ગાનમાં તલ્લીન બની પણ ઉપર હાથથી તાલ આપતા તથા ડાલવા લાગ્યા. તબલચીએ તાનપર તાન મારી રંજ જમાવ્યો—સારંગી તથા શ્રીક્ષ્ણરાણાઓએ તેમાં પોતાનાં મસ્તક ધૂણાવી સહાનુભૂતિ આપી. ગાન આગળ ચાલ્યું—

“સાધુ, સંત, ફકીરોં દેખો—

સાધુ, સંત, ફકીરોં દેખો...દેખો...ધનિક, અજી...જ,

સાધુ, સંત, ફકીરોં...દેખો દેખો ધનિક, અજી...જ,

જરકે આગે રૂપ, ગુન, બિલા,

જરકે આગે રૂપ, ગુન, બિલા, સગ હૈ બસં! ના ચીજ...જ—

ચીજ બતલાદો કોઈ ઇસ દુનિયામેં જરસે બઢકે ચીજ,

ચીજ બતલાદો કોઈ ઇસ દુનિયામેં જરસે બઢકે ચીજ.”

“નાચીજ! નાચીજ!! નાચીજ!!!”

“વાહવાહ !”

“ખરેખર, નાચીજ, નાચીજ.”

ઑતાઓ એક પછી એક આનંદમાં આવી બોલી ઉઠ્યા, આનાર શ્રમથી થાકી ગઇ હોય. યા આ ઑતૃમંડળને ઉપદેશ આપતાં ગર્વિતા બના ગઇ હોય, તેમ સાડીના છેડાથી પવન ખાતી ચોતાનાં ઉજત ઉરોજ કાંઇક દેખાડતી તીરછી દ્રષ્ટિએ તેમનાં હૃદય વીંધવા લાગી.

“વહ ! ગુલ્શન ! આજે તો તે ખૂબ કરી.” રમણુલાલ બોલ્યો.

“યહ ક્યા ચીજ હૈ મહરબાન ! મેરે ઉસ્તાદકે પાસ તો ઇસ્સે બી બઢકે અચ્છી અચ્છી ચીજેં હૈ. મગર મય કમનસીબકે વો નહિં આતી.”

“તો તું સીખતી કેમ નથી ?” જસવંતરાય બોલી ઉચ્ચે.

“ઉસ્મેં બી તો વહી પહલી ચીજ હૈ !” ગુલ્શને હાથના ઇશારા સાથે આંખો નચાવતાં કહ્યું.

“ઉસ્મે કોન્સી ચીજ પહલી હૈ ?” નટવરલાલે પૂછ્યું.

“વહી ‘જર’ ઉસ્તાદ બી તો જર કે સિવા નહિં મીલતે.”

ગુલ્શનનો જવાબ સાંભળી બધા ચુપ થઇ ગયા. ક્ષણ પછી રમણુલાલ બોલ્યો:—

“કેટલા રૂપીઆ જોઇએ ?”

“મહીનેકા પચીસ રૂપયે. મગર બરસોં તક સીખનેસે બી યહ વિદ્યા પૂરી ન હોગી.” દયામણા રહેરે ગુલ્શને દલીલ કરી.

“શીકર નહિં, લે આ આજનું ઇનામ.” એમ બોલતાં રમણુલાલે રૂપીઆ સોની નોટ મૂકી એટલે બીજાઓ તરફથી પણ દશ, વીશ એ રીતે કુલ એકસો સાઠની રકમ ગુલ્શનની સામે આવી પડી, માત્ર એક વ્યક્તિએ કાંઈ ન આપ્યું. આ વ્યક્તિ તે અરજી હોના તેના તરફ જોતાં રમણુ બોલ્યો:—

“અરજી ! મિન્લસમાં આવી આમ અતડા રહેવું તે ઠીક નહિં, ત્હારે પણુ કાંઈ આપવું જોઇએ.”

“પણુ હું આજ માફ પાકીટજ બૂલી ગયો છું, હું વળી

ફરી આવીને આપી જઈશ, ” અરૂણે જવાબ દીધો.

“ગુસ્થાન! હવે ત્હને સંગીત શીખવા માટે હાલ તુરત હું રૂપીઆ પાંચસો મોકલીશ. વળી પછી જોઈ લેવાશે.” ગુસ્થાનતરફ ફરી રમણલાલ બોલ્યો.

“અજી નહિં સરકાર! આપ હરમણીને પચીસ રૂપીએ દેના. યહ સખ રૂપયે મેરેકા દે દેનેસે ખરયા જાયગા. મેં ખૂબ કમઅકલ લોંડી હું.” ગુસ્થાને બાવ ખાધો.

“અરે કદી ખરયાઈ જશે તોપણ શું? વળી ખુદા આપી રહેશે.” જશવંતરાયે ટાપશી પૂરી.

“હાં, હાં, મારી પાસે વળી જલ્દી ખરયાઈ જશે. માટે તું રાખી લે તેજ ઠીક છે.” રમણલાલે કહ્યું.

“જયસી આપકી તખીયત! મગર મેરે સંગીતકી પરીક્ષા દેખનેકા આપકા આઠ રોજમેં એક દહા જુર આના હોગા.” ગુસ્થાને આ સોનાની ચલ્લીને ફસાવવાની જાળ ખીંચાવવા માંડી.

“આઠ દિવસમાં એક વખતજ!” રમણલાલે ઉતરી ગયેલી જાશ જેવું મોંઢું કરતાં પૂછ્યું.

“હરરોજ આઝમે તો યહ લોંડીપર બહુતલી અહેશાન હોગા. જુર આના, જુર આના.” ગુસ્થાને વિવેક કયોં.

“ઠીક છે, ઠીક છે. ત્હારી મરજી છે તો વળી આવીશું.” રમણલાલે મૂછપર લાચ ફેરવતાં કહ્યું.

બધા ઉઠ્યા, ગુસ્થાન દાદર સુધી વળાવી આવી ગાદીપર પડી. સારંગીવાળા સિવાયના બંને જણ આલ્યા ગયા.

“ઉઠ, બેટી! યહ રૂપયે સંદુકમેં રખલે. ઝોર ઉસ પાક પસવરદિગારકો શુકર ગુજરા કરકે ઐસેહી બેવફૂરકા હરહમેશ હમારે પાસ ભેજ કરે” ઉસ્તાદજી બોલ્યા.

“જહનમમેં ડલો યહ પૈસેકા.” કાંઈક નિરાશા બર્બા તિર-કકારથી ગુસ્થાને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

“તઝોબ્યા! તઝોબ્યા!! તઝોબ્યા!!! આજ મિત્તજેશ્વરીકી ઠીક નહિં હૈ, ખૂદા ઉન્ને દીલકો આસમ બહે! બેટી! મેં જતાહું.”

ઉસ્તાદ દાદી પસવારતા પસવારતા ચાલ્યા ગયા.

गुस्शन झाटी आंघि इपीआ सामे ज्येठ रही, तेनां प्रत्येक अंगमां निराशा बारी हती. तेना क्षण्य पहेलाना प्रकृष्टित रहेर करमाध गयो हतो. शांभीनानां मन हरणुकरनार—द्रव्यहरणु करनारने जल्ले आ द्रव्यथी असनोप थतो होय या परद्रव्यहरणुथी पस्तावो थतो होय तेम तेना मुपपरनो जाव जल्लो होतो. गाढ निद्राभांथी जगृन थाय तेम ते छडी अपने पासेना आरसा पासे जध पोतानुं प्रतिभिंज ज्येती छनी.

“अय भ्रूदा !” ते स्वगत जण्डवा लागी. “धस दुस्नपर वे ज्येथारे पागल जन जय छिमे” क्या शक है ! आह ! मे आहू तो सारे राजनगरकी दवलत छुट लं; अगर छिससे क्या झुंझ है गज्ज है भूदाका की मेरे जैसी कमीन जोरतको धतना दुस्नदेतेहैं. धस सूझैह अमड़ी, धस जोरे गाल, छिस पनले होठोंपर पानका लाल रंग, धस नथनीसे नथे छुवे नाक और धस मदीलीं जहरी आंघ, क्यसेही गइरीका गइर छुडानेका कारी है. दोहान धस दुस्नसे मेरेका क्या हांसिल है. न तो कोध रोज आराम है, न तो हिलका करार है; न तो पैसा मुझे प्यार करता है, न मे पैसेका प्यार करती हूं. हाय नसीम ! क्यसी जेधज्जतीसे बारी मेरी जूँगी है ? दुस्नकी अंगरमे जन्ने छुवे हयरातो मेरे दुस्नपर भरते हैं—मेरे का धज्जत करते हैं, अगर धज्जतदारों मेरेसें नहरत करते हैं. मरीज मुखिसों पयसे पयसेक लीये भारे शीरते है और जेक आंघक धशारे मेरेपर सेंकडे. इपयेका आरिश गीराता है. अगर धस आरिशमे मुझे क्या सुप भीजनाहै ? मेरे आहनेवालों हज्जरे है, अगर ज्येसे आहसे मुझे क्या सुप है ? मेरे आसपास शीरनेवालों हज्जरां है, अगर मेग हिल अकेलाही भरता है जुरकेपर मे भरती हूं—आह !—आह !—”

जोखतां जोखतां ते जेसी जध. जन्ने हाथेमां गोदुं छुपारी रोच लागी. तेना सुमधुग बुझापी भाजे अजुथी नींज न गया. नेत्रे रक्तवर्णा जती गपां, आसोअवास जेरेथी आचरा लाग्ये, क्षण्य पछी ते छडी; शाकतुर वदने सर्व असकारो काही नांज्या, कसणी साडीने जदले काणी किनारनुं श्वेत वस्त्र पहरेरी पकिंपर पडी अरजुट रवे गावा लागी:—

“ ઇસ દિલકે આઢનેવાલે, નિષ્કૂર કયોં બને હો ?

દિલકો બહેકાને વાલે, નિષ્કૂર કયોં બને હો ?

ઇસ સરકે તાજ પ્યારે, નિષ્કૂર કયોં બને હો ?

ઇસ દિલ લુભાને વાલે, નિષ્કૂર કયોં બને હો ?

ગાતાં ગાતાં મુખમાંથી દુઃખમાંથી નિશ્વાસ નીકળવા લાગ્યા.

હૃદયના ઉદ્ગારો ગાનદારા સરવા લાગ્યા:—

“ જખ તક દરશ ન હોયા, દિલકો કરાર ન હોયા,

જખ તક દરશ ન હોયા, દિલકો કરાર ન હોયા,

ઇસ દર્દે જો જખમકા હૈ, વહ બેકરાર હોયા.—ઇસ દિલકે.

ઇસ દિલ બડકતા હૈ—ઇસ નયનોં તરસતે હૈ (૨)

ઇસ દિલ ચરચરાતે—નિષ્કૂર કયોં બને હો.—ઇસ દિલકે.

જીઆ ફવા જગર ચે, ખૂન આફતાખ બરસે (૨)

દિલકો દખા જગરસે, ગરવા લગાના હોયા—ઇસ દિલકે.”

—❦❦❦—
પરિચ્છેદ ત્રીજો.

—❦❦❦—

મ્રેં પાગલ હો ગઈ હું.

ગુફ પ્રેમમાં વિશ્વ દિવાનું બને છે.

—❦❦❦—
વ્યનો મદ કેવો છે ? લાજ, શરમ, મર્યાદા બ-
ધુંવ એમાં સમાઇ જાય છે. રનેહ પણ તેમાં
શાન્ત મદ જાય છે.” એક જુના પુરાણ
મકાનમાં આમતેમ આંટા મારતો અરુણ બડ-
બડનો હતો. ઘરમાં માત્ર એક તૂટ્યું પુટું

એજ અને એક ખુરશી પડેલી હતી. તેના પર પણ સડજ ધુગનું
પડ ચડ્યું હોય એવો ભાસ થતો હતો. એક ખૂણામાં એક માદકું
તથા ઉસીકું પડ્યું હતું પાણીનો કુંજો તથા એક લોટો પાણી
એક ખૂણામાં જળ્યાનો હતો. માદલાની પાસે લખાણનાં સાકરો
પડ્યાં હતાં. તથા પાસેજ એક લાકડાની પેટી જળ્યાની હતી. આ
તે ઘરના સામાનમાંની મુખ્ય ચીજ હતી.

“કુદરતની કરામત ન્યારીજ છે. શુદ્ધ સંસારનું બંધારણ રનેહ છે ન્યારે કૃત્રિમતાનું બંધારણ દ્રવ્ય છે. તેણે ખરેખર કહ્યું હતું કે “જરસે બહારે કાષ્ટ ચીજ દુનિયામે” હૈ નહિ.” આહા! લક્ષ્મી! લક્ષ્મી!! તું કેવા કેવા ખેલ ખેલે છે? સમજીને હાથે ચઢે છે ત્યારે સન્માર્ગ બતાવે છે, મૂર્ખને હાથ ચઢે છે ત્યારે કુમાર્ગ મોકળો કરે છે. કાષ્ટ લક્ષ્મી માટે ધર્મ, ઇજ્જત, દેહ વેચેછે ત્યારે કાષ્ટ દ્રવ્યની કીમતજ સમજતો નથી. દુનિયામાં દ્રવ્ય ન હોત-જરનું બંધન ન હોત તો સૃષ્ટિ કેમ ચાલત? બધાએ આંખે મૂર્ખની માફક ગુલશનને રૂપીઆ આપ્યા. મેં ન આપ્યા તો તેઓએ ટીકા કરી. મેં કહ્યું પછીથી આપીશ. અલગત! કહ્યું તો આપવાજ બોધ્યો. એટલું સાચું છે કે ગુલશને હજી મને યોગળ્યો નથી તેમ તેને મારે માટે શંકા પણ આવી જણાતી નથી. તે મને તેવી બાહોશ છે પરંતુ મારાથી તેનો બાવ જરા પણ છૂપો રહી શકે તેમ નથી. ચાલ જાઉં. પચીસ રૂપીઆ આપી આતું; અને તે રૂપીઆ સન્માર્ગે કેમ વપરાય તે પણ કહેતો આવું. હવે તેની રિયલિટ મદદાઈ ગઈ છે. જરૂર તે માંડે કહ્યું સાંમગશે પણ મને યોગળ્યી ન જાય એ સાવચેતી રાખવી પડશે.”

અરણે કપડાં પહેર્યાં, ઝંખ્યા સમય હતો, રસ્તાપર ઝંખ્યા તારલાની માફક ચુનીસીપ લીડીના હીપકો ઝમકતા હતા. મીઠા-મજુરો તથા અન્ય બારવાહીઓ ધર તરફ જવાની ઉતાવળમાં ધક્કામુક્કી કરતા પસાર થતા હતા. શાકપાનવાળાઓ પોતાની દુકાનો રસ્તા ઉપરથી ઉઠાવી લેવાની ગોઠવણ કરતા હતા. થોડા ગાડીઓ તથા ભાડે ફરતી મોટરકારો સ્ટેશન ઉપરથી તરતજ ઉતરેલા લોકલના ઉતાર્યોને લઈ દોડધામ કરતો હતો. અરણે ધુનમાં ને ધુનમાં ચાલ્યો જતો હતો. ગુલશનના ધર મુધી તે ચંત્ર-વત્ત ચાલ્યો આંખો. ધરમાં પેસતાં તે જરાક અચક્યો, પણ તરતજ અંદર હાથલ થઈ ગુલશનની દાસી મીનાક્ષીને પોતાના આવવાની વરંધી આપવા જણાવ્યું—

“આપનું નામ શું કહું સાહેબ?” મીનાક્ષીએ પૂછ્યું.

“નામની કાંઈજ જરૂર નથી. માત્ર એટલુંજ કહેજો કે બપોરે આવેલા ગુલશનનાં એક જણુ રૂપીઆ આપવા આંખો છે.”

મીનાક્ષી તરતજ ઉપર ગઇ. ગુરુશ્યન હજી પર્યંકપરજ બિત્ત વધને પડી હતી. તેના મનમાં હજી પણ “નિષ્કૂર કર્યો બને હો.” એ ચરણ શું રહ્યું હતું.

“બાઈ સાહેબા ! દો પહરકો આયેથે વહી સખ્સ કુશ રૂપયા દેનેકા આયે ?”

ગુરુશ્યને તે ઉપર લક્ષ આપ્યા વિનાજ જવાબ દીધો :—

“રમણુલાલ રોગે. કહ દે કે મેરી તખીયત ઠીક નહિં હય. ઇસ વેલ મુલાકાત નહિં હો સકતી. મુઝે મુઆફ કીજીએ.”

“નહિ, બાઈ ! રમણુલાલ નહિં હૈ. વહ તો કોઇ એર સખ્સ હૈ.” મીનાક્ષીએ ખૂલાસો કર્યો.

“કોમન ! વહ જો દુપરા સખ્સ થા વહી આયા હૈ.” ગુરુશ્યને જરા ટટાર થતાં પૂછ્યું.

“હાજી, વહી સખ્સ હૈ.”

ગુરુશ્યન વિચારમાં પડી, “વિશ્વયોધિનાને ઘેર જતાર વગર પૈસે જાય, ઇગિતમાં તથા સૌહાર્દમાં પણ વિરક્તની માફક ગિરસ બની બેસી રહે, અને પાછળથી રૂપીઆજ આપતા આવે એ કેવી પ્રકૃતિ ! માણસ શ્રીમંત તો લાગતો નથી, દેખાવે મુફ્ફિસ છે; પણ રહેઠેઃ ગભીર ગૌરવમયો છે એમ થાય છે કે ગમે તેટલો પણ નાજ પાડી દઉં. પણ શું કરું ? લાચાર બનવું પડે છે. વિશ્વનાટકના તખ્તાપર ખૂદાએ મૂકી છે તે પાત્રનું કાર્ય બજાવ્યા વિના છૂટકાજ નથી. જેઉં તો ખરી કે વળી એમાં કેના —”

ગુરુશ્યન તો વિચારે ચઢી. તેને મૈન જોઇ મીનાક્ષીએ ફરી પૂછ્યું :—

“કયા હુકમ હૈ બાઈ સાહેબા !”

“અરુણ !” ગુરુશ્યને વિચારભંગ થઇ જવાબ દીધો. “માન કે સાથ લે અઓ.”

ક્ષણમાંજ મીનાક્ષી અરુણને તે એરકામાં મૂકી ચાલી ગઈ. ગુરુશ્યને ઉઠી ખુરશી બેતાવતાં હસતે મુખેડે આવકાર આપ્યો :—

“બૈડીએ, સરકાર ! આપકા મેરે પર બહુત અહેસાન હુવા.”

ખુરશીપર બેસનાં અરુણ બોલ્યો :—“આપને અત્યારે તક-

લીક આપી તે માટે મુઆફ કરજો પરંતુ મઈની જમાન એકજ હોય છે, તેથી મારે આવવું પડ્યું.”

આમ બોલતાં અરુણે ગુસ્થાનના અંગ ગણી આ મૂક્યા. ગુસ્થાન તેના તરફ તિલચ દટિથી જોઈ રહી હતી તે બોલી:—

“પતની તકલીફ લેકે અમીજ આનેકી કોષ જરૂર નહિં થી. કયા આપકી જમાનપર એનેમાર નહિં થા એમે આપમમજને થે?”

“નહિ, એમ નહિં. પરંતુ જ્યારે અપરાનાજ હતા તે તરતજ આપી રજુમુક્ત થવું એ સારું એમ સમજી અપારે અબો.”

ગુસ્થાને કાંઈજ જવામ ન અપ્યો. તે અરુણના ચક્રેરા તરફ ડીડીડીકારે જોયા કરતી હતી. અરુણ તેને નિઃશબ્દપણે આમ ટીકતી જોઈ કાંઈક કચવાયો.

“શું આપની તખીયત ઠીક નથી?”

“નહિંજી! વૈસા નહિં. તખીયત તો ઠીક છે, મગર—”

“‘મગર’ શું?” અરુણે પૂછ્યું.

“આપ હિન્દુસ્થાની તો જાનને હો, ફિર કયોં હિન્દુસ્થાનીમેં જાન નહિં કરતે હો?” ગુસ્થાને ધરાદાપૂર્વિક પૂછ્યું.

“હું માત્ર હિન્દુસ્થાની સમજી શકું છું પણ મને તમારજ જેવું બોલનાં નથી આવડતું તેથી ગુજરાતીજ બોલું છું.”

“વડી તો એર અરજી જાન હે. આપ હિન્દુસ્થાનીમેંહી બોલીયેગા. વડ જમાન આપકે મુંડસે બહુત મીટી લગેગી.”

“એ કેવી રીતે? અશુદ્ધ ભાષા તો જાનને કંકેશ લાગે!” અરુણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“વહ આપ નહિં સમજી સકને હો, મેં સમજની હતું. આપ મેરેપર રહમ કરકે વહી જમાનમેં બોલીયેગા.” ગુસ્થાને અમ્રક કયોં.

“જનસી આપકી મરજી. મગર અમ યહ કહિયે કિ આપ ‘મગર—’ બોલકે કયું અટક ગયે થે? વહ કયા જાત થી?” અરુણે હિન્દુસ્થાનીની શરૂઆત કરી.

“હાં, ઠીક યાદ દિલાયાં. આપ રંજ ન લાઇએ, મગર મેં યહ કહનીથી કિ આપ હો પહરકો ઇસ લાંડીકી બોંપડીમેં તશરીફ

જાણે, ઝોર આપ બોલે જોખમેં પાકીટ નહિં, વહ કયા સચ ખાત આ ? એસા કબીલી હો સકતા હૈ ? ખાના ખાનેકા જન્ય ઝોર ખાનાહી બૂલ જન્ય ? વહ તો આપને વો મધરઝોર બંદરકા કીરસા કીયા.”

“વહ કૈસે ?” અરુણ ગુલ્શનની દરેદરેથી કાંઈક રાજી થતો બોલ્યો—

“સુનીયે. એક મધરકો એક બંદરસે દોસ્તી ફૂઈ. વહ બંદર હમેશ અચ્છે અચ્છે આમ લાકે મધરકો દેને લગા, ઝોર વો મધર અપની માશુકો દેને લગા. કીતનેહી રોજકે બાદ વો માશુક મધરસે બોલી:—જો હમેશ અચ્છેહી મીઠા આમ ખાકે જતા હૈ, વહ તુમહારે દોસ્તકા કલેજ કીતના મીઠા હોગા. આપ ઉરકે—હી કુઅજ બહાના કરકે લે આઓ. વહ કલેજ ખાનેસે ઝોર ખૂબ આનંદ આયગા.” જોવકુદ મધર અપને દોસ્તકો લાનેકો તયાર કુવા. ઉરને બંદરસે કહા—ચાર ! તેરી બોળખ તેરેકા બહુત વાદ કરતી હૈ, આજ તો તું મેરે ધરકો ચલ. મેં તુજે મેરી પીઠપર બિઠાકે લે જાઉંગા—”

“હાં હાં, પીછે ?” અરુણ રસ જમાવતાં બોલ્યો.

“હસ બોલે બંદરને ઉનકી ખાત સચ્ચી સમજ લી, ઝોર જાનેકો તયાર કુવા. થોડે દૂર પાનીમેં જા કે મધરને સચ ખાત કયા થી વહ બોલ દીયા. તબ બંદર બોલા—‘ચાર ! તુ બી તો પાગલ હૈ. મેરેકા પહાલેસે બોલતા તો મેં કલેજ લેકે આના. અબ બોલનેસે કયા ફાયદા ? મેરા કલેજ તો મેં મેરી ઔરતકે પાસ રખકે આયા હું.’ અચ્છી ખાત મુનકર મધર બોલા—‘વૈસા હૈ તો મેં તેરેકા કીનારેપર લે ચલતા હું તું ધરસે કલેજ લેકે આ ! એસા બોલકે બંદરકો કીનારેપર છોડા. ઝોર બંદર હંસતા હંસતા ચલા ગયા. મેં સમજથી આપબી એસાહી બેલ બેલતે થે, મગર આપ જબી આનેસે મેં મેરી બૂલ સમજ ગઈ.”

“ખાત તો ઠીક હૈ. લેકિન હસમેં વહ બંદરને અપની જાન જુગા લી, મગર દોસ્તકો અચ્છી સલાહ ન દી. અપના ખૂરા ચાહને-વાલોકાબી લાલા કરના ચાહીએ. મેને ઇસ લીયે હસ વખત એસા કહા થા.” અરુણ બોલ્યો.

“તો આપ મેરેકા અબી કુચ્છ કહને ચ્હાતે હો? કહો. કયા કુકમ હૈ?”

શરૂઆત થી રીતે કરી તે અશ્વત્થી ન સમજાયું. પણ પોતાની સમમુચક બુદ્ધિને અનુસરીને તેણે ચલાયું.

“આપ જાનતે હોગે કી એક ચીજ, જીસકે કોઇ શખ્સ કીતનીહી જહેમત ઉકાનેસેબી પા નહીં સકતે, વડી ચીજ દૂસરેકા બિના તકલીફ મીલતી હૈ આર ઉસ્કી કીમત ઉતરી નજરમેં નહીં હોતી. આપકી આંખ સહજ દિલનેસે આપકો હાજરો રૂપમે મીલતે હૈ. મગર ઇસ દુનિયામેં એસેકી નાચાર બેચારો હૈ જીસકી આંખોસે ખૂનકા બારિશ ગીરતા હૈ. મગર એક પાછ નહિં દેખ સકતે હૈ. આપકે સુકમાર બદનકી પૂજ કરનેકો લાખોં પૂજરી રાતઠીન તડપતે રહેંગે મગર એસીની વ્યક્તિયાં હૈ જે દૂમરેતી પૂજ કરકે અપને બદનકા સર્વનાશ કરને હૈ મગર ઉતકો પેટમર અન્ન બધે નહીં મીલના હૈ. આપકો દરકોઇ કામમેં મદદ કરનેકો લાખોં આદમી જમા હો જાગેંગે. મગર ઉત બેચારે મહેતાઓંકે તક કોઇ બીગી હુઈ આંખનીબી નહિં દેખા હૈ. અયસી હાલતમેં ઇન પયસોંકા કયસા ઉપયોગ કરના વહ કહને કી કયા કોઈ જરૂર હૈ?”

“કયા આપ યહ ચ્હાને હો કી મેં મેરી સમ દૈલન અપસે મુશ્કિસ મહેતાઓંકે લીયે લુંગાહું? ગુસ્થને કટાક્ષ કર્યો.

“વહ આપકી ખુશી મેં તો યહ રૂપેક લીયે કહતા હું.”

“તો આપહી વાપિસ લે જાઇએ.”

“નહિં, આપકો બોલના વહ મેરી ફર્જ હૈ. આપકી ફર્જ દેખના લો આપકા કામ હૈ. અમ મેં રૂપસદ ચ્હાતા હું.” અશ્વત્થ ઉઠવા લાગ્યો.

બૈડીયે જનાખ! ઇસ લૌડીકે હાથકે પાન તો જુરૂર લેના ચાહીએ.” ગુસ્થને પાન બનાવતા માંડ્યું. ખાજુપર પડેલી ઘંટડી (કોલબેસ) બે વખત વગાડીને પાછી વાતે વળગી.

“અયસે મહેતાઓંકે લીયે ખર્ચ કરનેસે દીલકો કયા કુચ્છ આનંદ મીલતા હૈ?”

“જુરૂર, દુનિયામેં ઇસસે બહુ કોઇ આનંદ નહિં હૈ-ઉસસે

બહો કોઈ મજા નહિં છે. એક વખત દેખતેસે આપકો માલુમ હોગા, મગર મેં આપસે કુછ પૂછને ચ્હાતા હતું.”

“આ ખૂશી! પૂછીએગા.” ગુરુશન અરૂણ તરફ જોઈ બોલી

“આપ કયોં આનંદકી ખાત બોલને હો? કયા આપકો જીંદગીમેં ઇતના અર્થ હોનેપર બી આનંદ નહિં મીલતા હૈ?”

“યહ આપને એસી ખાત છેડી હૈ કી જો મેરે જીવનસે સંબંધ રખતી હૈ. દિર બી વહ અયસે ઢંગસે છેડી ગઈ હૈ કી આપકો બોલનેકો મેરા દીલ બી તડપ રહા હૈ—”

ગુરુશનને રંગપર આવતી જોઈ અરૂણ બોલ્યો: —

“કયા આપ દુઃખી હો?”

“જી હાં, મેરા દુઃખ મેં કીસસે કહ સકતી હતું?” દુનિયાકા નજરમેં મયેં લાખો રૂપયે જમા કરકે આરામસે ચમન ઉડાને વાત્રી ઓરત હતું. મગર મેરા દિલ કયસા જલ રહા હૈ? દુનિયાકા આરામ કયા પયસેમેં હૈ? કય બડે બડે ખંઝલે ઓર બાગ બગીચમેં હૈ? કયા દિલકો લુભાનેવાલા હુશનમેં હૈ? નહિ નહિં, વહ સખ ગલત હૈ જહાં તક દીલકો આરામ દેનેવાલા, દીલકો પ્યાર કરનેવાલા, હમારે દુઃખસે જલનેવાલા, હમારે લીયે મરનેવાલા શખ્સ નહિ હૈ, વહાં તક ઇન સખ આરામકી વીજો બી દીલકો રંજીદા કરતી હૈ. મેં કયા કહું? ઇસ જ્વાહીરોં ઓર અચ્છે અચ્છે કપડે જો દુસરોંકો આનંદ દેને હૈ વો પહનનેલી મેરેકો આતશકી તરાહ જલાતે હૈ. યહ હુશન જો દુસરેકો કલેગ કલ કર દેતા હૈ, વહીહી મેરેકો જલા જલાકર ખાક બના દેતા હૈ, ઇતને પ્યાર કરનેવાલોંમેં મેં એક બી અયસા શખ્સ નહિં દેખતી જો યહ હુશન ન હોનેપર બી મેરેકો પ્યાર કરે. જહાંતક યહ હુશન હૈ, જહાં તક કાનકો આનંદ દેનેવાલા યહ સૂર હૈ, વહાં તક હી યહ સખ પ્યાર કરનેવાલોં હૈ. જખકી રોશની જુઝ જખગી, ન તો ઉજલા રહેગા, ન તો પતંગીયે ઉસપર ઝીપલેગે. હમ લોકકા જીના વો કયા જીનાં હૈ?”

“સચ હૈ. જીસકો સચ્ચા પ્રેમ કહતે હૈ વહ ઇસી દુનિયામેં મીલના બઝાહી મુશ્કિલ હૈ. આપ યે સખ સમજ શોચકે કયું ઇસ લાગેમેં ગીરે?” અરૂણે પૂછયું

“ में छस धंधेका छउ नहिं सकती. में मुरली हूँ-में दासी हूँ. मेरा जन्मही यह काममें हुआ है. में हलकट कभीना रंडी नहिं हूँ. रंडीयेका काम दीनमें दश आइभीका यह काम भेयनेका है. हमारा काम संगीतसे कमाना और कीसी अच्छे शम्भका पगार पके दिनही सेवा करना वो है हम ऐसे दीवसे प्रेम करने वाले शम्भोंपर मरते हैं. मगर कौन हमारा अतेपार नहिं करते है मेंन ऐक महोताजका दिस दीया था मेरा जवाहीर दागीने सभ भेयके में उनका पय नीमाती थी; फिर वो भी भेयका हवा उससे मेंने उसका छउ दीया. श्रीर ऐक हमरा पडाडी लयक शम्भ भीजा, वो मेरेका दीवसे प्यार करने थे. मेरे दीव पामाल हो गये. नसीया पत्रत गया, व्यापारमें बहुत नुकसान आ गया. में मेरे दागीने भेयने लगी. ऐक ऐक करके सभ भेय दीया मगर हमारा नसीय हमारे आगेकी दौडना था. आप्पर दार मेरे प्यारे मेरेका छउ गये. हां. वह गवरछगटसे नहिं गये, मग दाम वो देख नहिं सके. वह जोलके गये की “जय मः पाम पयसे आयगा, मे तुमका मुँह दीपजाउँगा. आज कीतनाका मदीना—”

जुलन गजगणी यछ रीः पडी, तेनथी भोली न सकायुं.
अइछे प्रश्न कयोः—

“ कया आपका वह भी अतेपार है की वह शम्भ पयसा भीवनेसे श्रीर आपका भीवेगा ? ”

“अइशा रभनेकी काछ जरत नहिं है. मयने उनके दीवका पययाना है, वह मेरा दीव जनने है, वह जर आयेगे. ऐक रीज वह दरश देंगे. ”

“ आप दासी जननेका कयो तयार हुवे ? ”

“ हाय ! आप संयही कहते हो, मेरा नसीयही अयसा था. आपका पुरसह हो, में मेरा कीस्सा आपसे कहूंगी. छस जन्ममें में मिन मेरे वह प्यारे लावके, कीसीका भी यह कीस्सा नहिं सुनाया है. मगर आज मेरा दीव धडकता है, आपकी आतोंसे मेरा दीव उछलता है. आपके सामने दीव जाती करना अयसाही दीव कह रहा है. कया सभय होभा में नहिं समझ सकती हूँ. ”

“યહ બી કુદરતજી કરામત હૈ.” આણે જરાગ દીધો.

આ શબ્દો સંભળતાં ગુસ્થનની આંખો ચમકી. તે બોલી ઉઠી:—

“આપ કઓન હો ? કયા આપ મેરે લાલકે હોસ્ત હો ? કહો, સચ કહો.”

“નહિ, મેં કપસે જનું આપકે લાલ કોન હૈ ?” અડધું પોતાની વાણીપર અંકુશ મૂકતાં આગળ પૂછ્યું “આપ કપસે અપસે અરિશા કર સકની હો ?”

“હ, ” ગુસ્થને નિશ્વાસ મૂકતાં કહ્યું, “કુછ નહિ, કુછ નહિ, મેં પાગલ હો ગઇ હું.”

—❦—

પરિચ્છેદ ચોથો.

—❦—

અતુર-આપદા.

—❦—

શ્રીમંતાઇનો મદ. બીમાઇના અસહ્ય દુઃખો, રાક્ષસી મહત્વા-
કાંક્ષા અને સવનાશક વિશ્વેશ્વરિતાથી કોણ તરું છે ?

હેમ ! મારી બૈરી બહુજ બિમાર છે, અને રગ આપો. મારાથી નોકરીપર હમણું નહિ આપાય.”

“બેવકુફ ગદ્દા ! બિમાર હોય તો ડોક્ટરની દવા કર. તુ ધર આગળ રહીશ તેથી શું તે સાજા થઇ જશે ? બીલકુલ રગ નહિં મળે.”

“પણ સાહેબ ! આજ તો એટલો ખતો મંદવાડ છે કે રાત સુધીમાં તો ખેલ પણ કદાચ ખવાસ થઇ જશે. મારા શેઠ ! જરા આરા ગરીબના સામુ જુઓ. તમે દાકનરની વાત કરો છો પણ જ્યાં પીવાને કાંઈના સાંસા છે ત્યાં દાકનરની શી મારે કપાઈ શકે ? મારી પાસે એક પાર્ક પણ નથી. મારો નાનો ત્રણ વર્ષનો

છોકરો પણ ભૂખે ટળવળે છે. કાંઈ દયા લાવો સાહેબ ! કાંઈક ગરીબની દયા બાલો. ”

“ તને રૂપીઆ પંદર આપું છું તે તું ક્યાં નાખે છે ? પૈરીની દવા પણ નથી કરતો ! બસ ! એકદમ ઓરીસમાં જઈ કામે લાગ તને આજ રાત્રી પણ નહિં મળે, તેમ બીજી મદદ પણ નહિં મળે. ”

“ સાહેબ ! ન્યાં એક કલાક મોડા આવવાનો પણ પગાર કપાય ત્યાં પગાર ઉપરાંત મદદની આશા તે શી રીતે રાખું ? પણ અને મારા પગાર પેટે તો કાંઈક આપો ! ”

“ હજી પગારને બાર દિવસની વાર છે. તને રૂપીઆ આપું અને કદાચ તું કાલથી ન આવે તો મારે બીજો માણસ ક્યાંથી લાવવો ? માફ કામ બગડે તેનું શું ? ”

“ અરે સાહેબ ! તમારે ત્યાં આજ આઠ આઠ વર્ષથી પંદર રૂપરડીનાજ પગારમાં નોકર છું તે શું આજ નાસી જઈશ ? સાહેબ ! મારા ઉપર મહેરબાની કરો. ”

“ બસ બસ. તને આટલી મદદ કરી તેનું આજ પરિણામ કે ? બસ જ નોકરી ઉપર જા. ”

“ હામ ! ન્યાં દૈવ ફર્યો ત્યાં શું કરવું ? ”

માધવલાલ શેઠ એક મીલ એજન્ટ હતા. તેમજ તે એક જાણીતા શેર દલાલ પણ હતા. રાજનગરમાં તેમનું માન તથા લાગવગ સારી હતી. હજારો રૂપીઆ ધર્મોદા ફંડમાં વાપરતા. સ્ટેશનની નજીક એક મોટી ધર્મશાળા પણ તેમણે બંધાવી હતી. દાનવીર તરીકે તેમણે સારી નામના મેળવી હતી હમણાં મન્ડીયન નેશનલ ફંડ યાને હિન્દી રાષ્ટ્રિય ફાળામાં તેમણે રૂપીઆ ત્રણ લાખની સખાવત કરી હતી. એક મહાન દેશભક્ત, તથા દાનવીર તરીકે નામના મેળવવા ઉપરાંત તેઓ હિન્દ પૂત્રોમાં આતુભાવની લામણી વધારવાની પૂરી હિમાયત કરતા હતા. તેમના ખાનગી કારબારોનું નામ મદનરાય હતું. શેઠની કીર્તિ કેમ વધારવી, નાણું કેમ પેદા કરવું તથા પોતાનું ખીસ્સું કેમ તાજું કરવું તે તે સારી રીતે સમજતા હતા. ઉપરની વાતચીત આપણા આ આતુભાવના હિમાયતી શેઠ માધવલાલ અને તેમના જુના નોકર રણછોડ વચ્ચે ચલી હતી. રણછોડ એક ચરીત્ર સ્થિતિનો આદમજી

હતો. તેની ઉમ્મર પચીસ વર્ષની હતી. તેની ઓ દયાગૌરીનો ઉમ્મર ઓગણીસેક વર્ષની હતી. રણછોડે મેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. પણ તેની પરીક્ષામાં તે ફતેહમંદ ન નીવડ્યો. રણછોડન માધવન. શ શેડે પોતાના છોકરાને પ્રથમ ભણાવવા પાંચ રૂપિયાના પગારથી રાખ્યો હતો, અને પાછળથી ઘર ખાતાના મહેતા તરફ તેને રૂપિયા પંદરનો પગાર કરી આપ્યો હતો આ પગારમાં તેનું પુર થતું નહિ. પણ શેડાણી નર્મદા બહુ દયાળુ હતી. તે દયાગૌરીને લુગડાં લનાં વગેરે આપતી. દીવાળી જેવા પર્વના દિવસે શેડાંથી છાની બક્ષીસ પણ તે આપતી. આ રીતે રણછોડનો સંસાર ચાલ્યો; હાલ એક માસથી દયા માંડી પડી હતી. અને તેની આશા જેવું ન હોવાથી રણછોડે શેડ પાસે રમ્મ માગી જે આપણે ઉપર જોઇ ગયા. રણછોડ હતાશ થઈ ત્યાંથી નીકળી મદનરાય પાસે ગયો પોતાના છેલ્લા ઉપાય તરીકે તેણે તેની દયા માગવાનો વિચાર કર્યો.

તેને એવા પણ વિચાર આવ્યા કે ‘બગી આ નોકરો બસ મદનરાયની પણ આશુ ન કરવી. લાચારી ન ભોગવવી. એકદમ ઘેર જઈ મર્જુશાપર પડેલી પ્રેમાળ પત્નિના હૃદયને શાન્તવન આપવું.’ પણ વગી વિચાર આવ્યો કે ‘કદાચ ન કરે નારાયણ અને કાંઈક અવળું બની જાય તો ખર્ચ માટે શું કરવું છોકરાનું તથા પોતાનું ગુજરાન કેમ કરી નીઆવવું ?’ આ રીતે ડરી જઈ તે મદનરાયને ત્યાં ગયો. મદનરાય પોતાની એકની એક લાડલી છોકરી ઉપા સાથે સંગિતની વાતો કરતો બેઠો હતો. ઉપા તે ઉપાજ હતી. તેની ઉમ્મર સોળેક વર્ષની હોવા છતાં તેને ચહેરા ગંબીર અને ઠાવકો હતો. યુવાવસ્થાના પૂર બદારમાં હોવા છતાં તેનામાં તે મદ જણાતો નહતો. તે યુવામદ અનુભવી હતી એમ ન હતું, પણ તે પોતાની બુદ્ધિ અને જ્ઞાનનો લઘુપયોગ કરતી હતી તેના સદ્ગુણો તેના સૌંદર્યથી અત્યંત શેડાં નીકળતા. તેના સુમધુર, મનોહર-મોહક ચહેરાની એવી તો પ્રતિમા પડતી કે જોનારને તેના તરફ પૂજ્ય ભાવજ થતો. ગમે તેવો દામી મનુષ્ય પણ આ યુવા સુંદરીને જોતાં પોતાના દુષ્ટ વિચારથી ડરી જઈ તેના તરફ પૂજ્ય ભક્તિથીજ જોતો. કદાચ તેની ગેરહાજરીમાં તેના મનમાં ગમે તેવા વિકારો હોય પણ તે પ્રત્યક્ષ થતાં તે વિચાર

હઠી જતા. આવી પ્રતિભાશાલી તે હતી. મહનરાય જોકે દ્રવ્યને વ્હાનાર અને સ્વાર્થી હતો; પરંતુ 'ઉપા' એ શબ્દ-એ નામ તેને બધું ભૂલાવી દેતું. તેનો પડતો બોલ ઝીલી લેવાને હમેશા આતુર રહેતા. મહત્વના કામેમાં તે તેની સમ્મતિ પૂછતો. ઉપા તેનો જીવન-પ્રાણ હતી. આનું સદ્ગુણશાલી અને સૌંદર્યનું પ્રીતિપાત્ર પૂત્રીરત્ન કોને વ્હાલું ન હોય ?

ઉપાને સંગિત ઘણું પ્રિય હતું. નવરાશના સમયનો ઉપયોગ તે તેમાજ કરતી. નવા નવા રાગો શીખતી અને પોતે પણ તે રાગોમાં નવાં કાવ્યો-ગાનો બનાવી પિતાને રંજન કરતી વર્તમાન-પત્રોનો પણ તેન એટલેજ શોખ હતો. સભાઓમાં તે જતી પણ તે માત્ર સાંભળવા માટે. બીજી સ્ત્રીઓ માફક તે ત્યાં ઉઠાંછળી બની ભાષણ ન આપતી. તેની રીતભાત અને પરેરવેશ અત્યંત સાદાં હતાં. જે જે તેના પરિચયમાં આવતાં તે સર્વ તેની બુદ્ધિથી અને સદ્ગુણથી અંગ્રાહ્ય જઈ તેને બહેર જીવનમાં ભાગ લેવા કહેતાં. પરંતુ ઉપાનો માત્ર એકજ જવાબ હતો કે “ અધૂરો ધડો હમેશા છત્તકાઈ જાય. હજી મારો જ્ઞાનધડો પૂરો ભરાયો નથી. કદાચ હું આગળ વધું અને આ ધડો અધૂરો હોવાથી છત્તકાય તો પછી તે આશી થઈ નિરૂપયોગી થઈ જાય. ”

ન્યારે રણુછોડ મહનરાયના દિશાનખાના અગળ પડેાંએ ત્યારે તેણે અંદરથી સંગિતનો અવાજ આવતો સાંભળ્યો. મહનરાયનો એવો નિયમ હતો કે હમેશા મળવા આવનારે પરવાનગી લઈનેજ અંદર આવવું. અને તેમાં પણ ન્યારે તેઓ ઉપાની સાથે એકા હોય ત્યારે તો કોઈ લાગ્યેજ ત્યાં પ્રવેશ કરી શકવું. યાને સીપાઈ પણ કોઈના આગમનની વરધી આપવા ત્યાં પ્રવેશ કરી શકતો નહિ, તો પછી બીજાની તો વાતજ શી ? રણુછોડ બહાર સિપાઈ પાસે એકા એકા સંગિતનો મધુર ધ્વનિ સાંભળવા લાગ્યો:—

“ આ... આ... આ...

“ હૃદય દારિકા, ખરે ! હૃદય દા...રિકા.

“ ખરે ! હૃદય દા...રિકા—, વળી બુદ્ધિ વિદા...રિકા—

“ વળી બુદ્ધિ વિદા...રિકા—સાચી—હૃદય દા...રિકા—”,

ઉપાના મીઠા સ્વર સાથે વીણાનો મધુર સ્વર ઝેટકો તો મળી જતો હતો કે ‘આ વીણા વાગે છે કે મંધવ’ કન્યા ગાય છે?’ એવો પ્રશ્ન સાંભળનારને સહજજ ઉત્પન્ન થતો. રણુછોડ આન દબને સાંભળવા લાગ્યો.

“હૃદય દા-રિકા—આ.....(૨)

“હૃદય દા-રિકા—એજ, સત્ય વિમો-ચના.....(૩)

કરતી કુંઠિત બુદ્ધિ, ગુણુહીન, રનેહ શૃંખલા—(૨)

સા—ચી હૃદય દા...રિકા.

કા—યં બ્ર-હ, ધ-ર્મ ન-૯, કરતી તે-સદા. (૨)

ગુણુ વિહી-ન, સ્વા-ર્થ લી-ન, મુઠમતી દુઃખદા (૨)

વિશ્વયો-પિતા.....આ.....(૨)

વિશ્વયોપિતા.....વળી, મહત્વાકાંક્ષયા—(૩)

ત્રેષ્ટ શ્રીમંતાષ, તેમ ગરીબાષ, ચતુઃ આ...પદા (૨)

સા—ચી હૃદય દા—રિકા.....આ—આઆઆ—૦”

ગાન પૂરું થયું ન થયું અને રણુછોડની લામણી ઉછળી આવી. રજા મેગઆ વિના અંદર ન જવાનો પ્રતિજ્ઞ બૂટી જઈ તે એક દમ અંદર દોડ્યો—ઉપાને પગે પડી બોલી ઉઠ્યો:—

“સત્ય છે દેવી! સત્ય છે. આ વિશ્વમાં એ ચાર આપદાઓ જણી મોટી છે. મનુષ્યને પોતાના કર્તવ્યથી ભટ બનાવી બુદ્ધિહીન કરી દરેક પ્રકારનાં દુષ્ટત્યો કરવા પ્રેરે છે.”

રણુછોડના અચ્ચિંતબા પ્રવેશથી મદનરાય તથા ઉપાના હૃદયમાં કોપ તેમજ આશ્ચર્ય ઉદ્ભવ્યાં. ઉપા મુંઝે મોઢે તેના તરફ જોઈ રહી. મદનરાય રણુછોડ તરફ જોઈ કાંઈક કોપથી બોલ્યા:—

“રણુછોડ! રજા સિવાય ન આવવાના પ્રતિજ્ઞની તને અખર નથી? સિપાઈ ક્યાં મરી મયો?”

“સાહેબ! ક્ષમા કરો. મને સિપાઈએ શિક્ષો હતો. હું જહાર બાંકાપરજ એઠો હતો. પરન્તુ આ પૂજ્ય દેવીના હૃદયસ્ત્રવક આને મારા હૃદયની એવી સ્થિતિ કરી નાંખી કે હું શું કરું તેનું

મને સ્મરણ ન રહ્યું. અને અંદર દોડી આવ્યો. સાહેબ ! મારી જૂન થઈ ગઈ. હું બહાર ચાલ્યો જાઉં છું. મને ક્ષમા કરો.” રણ-છોડ બારણા તરફ ચાલ્યો.

“ બાપુ ! આજ રણછોડ બહુ દુઃખી જણાય છે. આ ચાર-માંની એક આપદા જરૂર એની પૂઠે પડી હોવી જોઈએ. જો એમ ન હોય તો એના જેવો કર્તવ્યનિષ્ઠ માણસ આમ રમ વિના અંદર આવી પ્રતિબંધનું ઉલ્લંઘન કરે નહિં. આપ તેની જૂન તરફ ન જુઓ; પરન્તુ તેનું કારણ જુઓ. ”

રણછોડ પોતાના પક્ષની દલીલમાં ભણી ઉભરા આગળ અટક્યો. સામાન્ય એવો નિયમ હતો કે કોઈની પણ મુલાકાત વખતે ઉપા ત્યાં હાજર ન રહેતી. પરન્તુ આજ એણે એ છૂટ માગી.

“ બાપુ ! આપની આજ્ઞા હોય તો હું અત્રેજ બેસું. ” તે બોલી.

ઉપાની ઇચ્છા એજ મદનરાયની ઇચ્છા. તેણે હસતે મુખે હા પાડી રણછોડને પાછો બોલાવી પૂછ્યું:—

“ રણછોડ ! તું કેમ આવ્યો હતો ? ”

“ ત્હારી આંખમાં આંસુ છે ? ” ઉપાએ રણછોડના સામું જોતાં પ્રશ્ન કર્યો. પોતાના હૃદયને કાણુમાં રાખી તે બોલ્યો:—

“ સાહેબ ! આજનો દિવસ મારી જીંદગીમાં અત્યંત મહત્વનો અને જણાય છે. આજ જેમ અત્યંતમાં અત્યંત કટુ અનુભવ થયો છે, તેમજ આજ સાચા વાત્સલ્ય ભાવથી ઉભરાઈ જતા હૃદયનો હૃદયબીનો અનુભવ થયો છે. ”

“ એ બધી અલંકારિક ભાષા જવા દઈને હવે સીધી વાત કર. ” મદનરાય પોતાની સ્થિતિના ગર્વ સાથે બોલ્યા.

“ નહિ. બાપુ ! એ અલંકારિક ભાષા નથી. પણ હૃદયના હિમાર છે. કહે, રણછોડ ! કહે. ! ” ઉપાએ સ્નેહભીના હૃદયે કહ્યું.

“ બહેન ! મારા ધરમાં આજે એક મહીનાથી માંદગી છે. આજનો દિવસ એટલો મને બપોર જણાય છે કે અત્યારે મારે ઘેર શું થયું હશે તે હું કહી શકતો નથી. શેડજી પાસે હું આજના દિવસની રમ અને મારા પગાર પેટે કાંઈક રૂપીઆ માગવા ગયો

હતો પણ હાય ! અમ ગરીબનું નસીબ ગરીબ. ગરીબોના તરફ આપના જેવા દેવી સિવાય કોનું હૃદય દયાથી ભીનું થાય ! મેં મારી બધી સ્થિતિ કહી. મારા ત્રણ વર્ષના બાળકને આજ ત્રણ દિવસથી દુધ પણ નથી મળ્યું તો પછી એવી સ્થિતિમાં કદાચ મારી સ્ત્રી અને અને એ કુમળા બાળકને છોડી ચાલી જાય—મારું બાળક નમાયું થઇ જાય, તો તેના મૃતદેહને છેલ્લો સંસ્કાર પણ હું શી રીતે—”

રણુછોડથી આગળ ન બોલાયું. તે નીચે બેસી છુટે મોઢે રડી પડ્યો. ઉપાની આંખમાંથી પણ આંસુ વહેવા મંડ્યાં તેના હાથમાંથી સારંગીનો ગળ પડી ગયો. મદનરાયનું હૃદય પણ દ્રવિત થઇ ગયું. પોતાની ખુરસી ઉપરથી ઉઠી રણુછોડ પાસે જઇ તેની પીઠપર હાથ ફેરવતાં તેને આશ્વાસન દેતાં તે બોલ્યો :

“ ઉઠ, રણુછોડ ! ઉઠ આમ મરદ થઇને હતાશ તું અને છે. લે આ પચીસ રૂપીઆ. જા, એકદમ ઘેર જા. અને તે દુઃખી સ્ત્રીને મરતી વખત દીલાસો આપ. ઉઠ ન ગભરા. ”

રણુછોડને ધીરજ આવી તેણે રૂપીઆ લઈ મદનરાયને પ્રણામ કર્યા. ઉપાને પણ પગે લાગ્યો, અને તેમની રમ્મ લઇ ચાલ્યો.

“ કાંઈ કામ હોય તો સુખેથી કહાવજે ” જતી વખત ઉપાએ કહ્યું

“ બહેન ! મહારે બીજું શું કામ હોય ! અને હોય તો પણ હું કોને મોકલું ? હું જાતેજ આવું ત્યારે—પણ જો કદાચ કાંઈક થશે તો હું મારા બાળકને—”

તેનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. તે કાંઈજ ન બોલી શક્યો ઉપા તેનું હૃદય સમજી ગઇ તે બોલી “ શીકર નહિં હું માણસ મોકલીશ. ”

“ ઉપકાર ! દેવી !! આપનો આ રંક બંધુપર અનહદ ઉપકાર. પ્રભુ આપની મનઃકામના પૂર્ણ કરે. ”

રણુછોડ બહાર નીકળ્યો. માર્ગમાં માધવલાલ, મદનરાય અને ઉપાનાં ચારિત્ર્યની તુલના કરવા લાગ્યો. ઉપાને સાક્ષાત્ દયાની દેવાનોજ અંશાવતારને માનવા લાગ્યો. મનમાં તેને હજારો આશ્ચર્ય આપતો પોતાને ઘેર પહોંચ્યો.

ધરમાં તેની ઓ નીચે બીજાનાપર પડીપડી કાંસતી હતી. બાળક રધુ તેની છાતીપર માથુ નાખી પડ્યો હતો “બા ! બા !” કરી બોલાવતો હતો. દયા તેના માથા પર હાથ ફેરવતી મંદ સ્વરે ધીમે ધીમે “ શું છે બેટા !” કરી પૂછતી હતી. રજુછોડે ધરમાં પગ મૂક્યો અને તેના હૃદયમાં ફરી પાછી પેલી છેલ્લી લીડીને ચુંબન થયો:—

‘ ચતુઃ આપદા ! ’

— ❀ ❀ ❀ —

પરિચ્છેદ પાંચમો.

— ❀ ❀ —

ગુલશનની કહાણી.

— ❀ ❀ —

રોનારાંજ રડનારાંનાં આંસુ લૂછી રાકે છે.

મેરી અમ્મા એક મંદરડી દાસીથી ઉનકો દો લડકી થી. એક મુજસે પાંચ સાલ બડીથી ” ગુલશને અમ્મને પોતાની કથા કહેવા માંડી.

“ મગર જ્ય મેં તીન સાલડીથી તખ વો મેરી બડી બહન ખુદાકે વહાં ચલ મધ સિવા મેરે મેરી અમ્માકો ઔર કોઇ ફરજંદ નથા. ઇસસે વહ મેરેપર જન નિસાર કરતીથી. ઉસ વખત હમારા ખુદકા એક બડા મકાન બી થા. મેરી અમ્મા બહુત સુખીથી. હમારી જાતવાલોં સખ ઉનકી ઇખ્યા કરતે થે. જ્ય મેરી ચાર વર્ષકી ઉમ્મ કુઈ મેં સ્કુલમેં પઢને લગી ઔર ધરપર જ્ય મેરી અમ્મા ઉસ્તાદકે પાસ જાના શીખતીથી મેં બી બચક કે સારીમકા આરોહ અવરોહ સીખતીથી. મેરી અમ્મા મેરા કોમલ અવાજસે મેરે પર દીવાની બન જતીથી. મેરેકા હમેશ કુધ, મલાઇ, લી, મીડાઇ સિવાય કુસરા ખોરાકવો ન હોતીથી. મેં બી તો ઉસ વખત મલાઇ ખાકેલી રહતીથી. મેરા બહન ઇતની છોટી ઉમ્મમેં બી બહુત ખુબસુરત થા. એક સાલકે બાદ મેરેકા અભિનય, નાચ બોલ (અંગ્રેજી નાચ) બચરા સીખાનેકા શુરૂ કીયા. મેરી ખુદિ બહુત સતેજથી જસકે

મેરી સાત વર્ષકી ઉંમરે મેંને એ સખ સીખ લીયા. મેરી અમ્મા
યહ સીખાનેકે વખત મેરેકા અચ્છે અચ્છે કપડે પહેનાતીથી ઔર
મેરી ખૂબસુરતી પર શીદા હોકે જ્ય મેરે ઉસ્તાદ જાતેથે, તખ
વો મેરેકા અપની ગોદમે દયાકે બોસેસે મેરેકા હયરાન કર દેતીથી.
આહ ! કહાં વહ સુખકે દિન ! ઉસ વખત મેરેકા યહ માલુમ ન થા
કી ઈસ જીંદગીકા આખિર અંજામ યહ હૈ.

બોલતાં બોલતાં તેની નજર પાનની પેટી તરફ પડી. તેને
એકાએક સ્મરણ થઇ આવ્યું:—

“ તઓખા ! તઓખા !! સચમુઅહી મેં પાગલ બન ગઈહું.
આપકો મેને અબી તક પાનબી નહિં દીયા. ” પારણા તરફ જોઈ
બોલી:— “ અરિ મીનાક્ષી ! ક્યોં અબી તક કયા કરતી હો ? ”

મીનાક્ષી જાણે તેના બોલાવ્યાની જ રાહ જોતી હોય તેમ
તરતજ દાબર થઇ. અરુણની નજીક એક દુધનો કોદોરો મૂકવામાં
આવ્યો. ગુલશને તે લેવા આગ્રહ કર્યો. અરુણે દુધ પીધું. ગુલશને
પાન બનાવી અરુણને આપ્યું. અરુણ તે હાથમાં રાખી મૂકી
બોલ્યો:—

“ હાં. અમ આપ આગે ચલાઇએ. ”

“ મેરેકા ઉસ વખત જન્મતકા સુખ દીખાઇ દેતાથા. અચ્છે
કપડે, દુધ મલાઈકા ખાના, ઔર ખંજરીકે સાથ તાનસે ગાના.
ઉસ્તાદકા “ આમીન ! આમીન ! ! ” બોલના ઔર મેરી પ્યારી
અમ્મા જનકા બોસેસે મેરા મુગલાના. ઇન સખકે આગે મેરેકા
દુનિયાકી સખ ચીજે નાકીમત માલુમ હોતીથી. હાં શીર આપ
પાન ક્યોં નહિં ખાયજે ? ”

“ મુઝે મુઆફ કીજીયે. મેં કીસીકે હાથકા પાન નહિં
ખાતા ! ” અરુણે માંશી માગતાં કહ્યું.

“ કયા ? કીસીકે હાથકાબી ? આપકી દીલરૂપાકે હાથકાબી ?

“ આપ તો મુઝે ઐસે સવાલોંસે હયરાન કરતે હો. ”

“ વશીર બી આપકો જવાબ તો દેનાહી હોગા. ”

“ મેં સિવા મેરે દીલકી માલિકા કીસીકે હાથકા પાન નહિં
ખાતા. ”

“તમ આપકી આદી નહિં કુછ હૈ એસા માલુમ હોતાહૈ.”

“આપ તો બેરીસ્ટર હો.” અરુણે હસતાં હસતાં કહ્યું.

“આપકી માલિકા કા નામ ?”

“મુઝે મુઆફ ફીજીયેગા. ઔર કોઇ વખતપર મયે કહુંગા.”

“અરુણ. આપકી મરજી.”

“હાં શીર આજે !”

“જન્મ સાત વર્ષકી ઉંમરમેં મેરા યહ સખ સીખના પૂરા હો ગયા, તમ મેરેકા દુસરી લડકીયોંકે સાથ જલસેમેં નાય તમાશે કે લીયે જાનેકા શુર કુવા. હમ છે સાત લડકીયોં, કોઇ દફા બારા લડકીયોં જાતી થી. હમ કો દો તીન બંટોંકે લીયે પચાસ સાદ રૂપીએ મીલતે થે. શીર ઉસમેં બી મેરેકા અંગુડી, કડે, કટોરે એસે એસે ધનામ બી મીલતે થે. ગયા દેખનેવાલોં સખ મેરે પર મરતે થે. મેરા સુરીલા અવાજ, દીલકો હલમલાનેવાલા હુશન ઔર મેરા નાબુક બદન સખકી આખેં મુઝ તરફહી ખેંચતે થે. મેરી સહીપની જો મેરે સાથ નાય તમાશેમેં આતી થી વહ મેરા ધનામ દેખ કે જલતી થી. મગર ઉસ વખત બી મેં ઉનકે તરફ મગફરીસે દેખતી થી ઔર ગર્વસેં ઉભરાતી થી. હાય ! શીર ઉસી વખતમેં મેરે કા માલુમ કુવા ફી જો ગર્વસેં મેં અકડતી હું.—મેરેપર મરનેવાલોં કા દેખકે મેં આનંદકે આસ્માન મેં ઉડતી થી, બો સચ્ચા ગર્વ ન થા. બો સચ્ચા આનંદ ન થા. કયોં ફી મેં એક દાસી હોનેકા પયદા કુછ થી.”

ગુલશન જરા અટકી. પાણી પી સ્વસ્થ બની. સાડીના છેડાથી પસીનો લૂછતી અરુણ તરફ આગળ બોલી:—

“એક રોજ હમકો દોસો રૂપયે બહાનાકે દેકે એક શ્રીમંત બનીયા બહારગામ ઉનકે લડકી આદીમેં નાય તમાશેમેં લેખનેકા ઠેરાવ કર ગયા. હમકો કુલ રૂપયે પાંચસોં મીલનેવાલે થે. હમ તીન લડકીયોં થી ઉરમેંસે મેરેકા તીનસો ઔર ઉન દોનોંકા સો સો રૂપયે દેનેકા થા. હમકો વહાં દોબી રોજ રહેનેકા થા. મેરા ગર્વ ઇસસે બદ ગયા. વફીલ બેરીસ્ટરોં કપા કમાતે હૈ ? મેરી ઇતની છોટી ઉંમરમેં દો રોજ મેં તીનસો રૂપયે કમાઉંગી એસા ગરૂર કુવા.

હમારે સાથ હમારે ઉસ્તાદહી માત્ર આવેવાલે થે. વહાં જાને પર પહીલા રોજ. જાના તમામ હોને કે બાદ વહ બનીયા ઔર હમારે ઉસ્તાદ કો ટંટા હો ગયા. ” વાત કરતાં કરતાં તેણે અરુણને ઉદ્દેશી કહ્યું:—

“ મેં સખ છોટીસી ખાતે મેં આપકો ક્યોં કહતીહું વહ આપ ખીછે સમજોજે. ટંટા હોનેસે વહ બનીયા ઉસ્તાદજીકો મારનેકા ડર દીખાને લગા. ઉસ્તાદજી ડરગયે. સો હમકો બી બોલે સિવા વહાંસે ગુપચુપ ચલદીયે. મેરેસાથ જો દો લડકીયાં વહ મેરેસી કમ ઉમકી થી. હમારે પાસ જવાહીરોં દાગીને બી બહુતથે. વહ સખ હમારે નહિ થે. દુસરોંસે આંગ કે બી કીતને લીએ થે. દુસરા રોજ, સ્થામકો ચાર બજે તક ઉસ્તાદકો ન દેખનેસે મેં ગભરાને લગી. વહ બનીયા આંકે મેરેકો ધીરજ દેનેલગા. હમ સખકો ઉસ રોજ કુલસિંગાર કરનાથા. મેંને વહ સખ સમજીયા. જખ હમ સિંગાર સજતેથે. સીરમેં પુલ ગુંથતેથે હમકો દેખનેકા બહુત લોમ જમા હોગયેથે. હમને ખંજરીકે સાથકા નાચ શુર કીયા. છે બજેસે આઠ બજે તક હમકો યહ કામ કરનેકાથા. આઠ બજે મેંને બંધ કીયા તખ વહી બનીયા ઔર આંધે ઘેરેકે લીયે શુર રખનેકા બોલા. હમલોગ થક ગયેથે ફીરબી ક્યા કરના ? એકતો ઉનસે તીનસો રૂપયે લેના બાકીથા, ઔર દુસરે હમારે ઉસ્તાદહી નહીંથે. મેંને ડરકે મારે વહ સાઠે આઠ બજે તક શુર રખ્યા. રાતકો હમકો નોંદહી નહીં આઇ. ઉન અનખને ગાંવમે ધતને દાગીનોં કે સાથ હમ તીન જન અકેલેથે. સુખહોમેં વહ બનીયા હમકો હમારે આવકો પહોંચાને આયા. ઘર આવે સે મેરે જીમેં જી આયા. વહ મેરી અમ્માકે સામને મેરી બહુત તારીફ કરનેલગા. જાતે વખત ઉસને મેરેકો એક પાંચસો રૂપયેકો અંગુડી ધતામકી, ઔર મેરી અમ્માકો એક ખાત કહી વહ સુનતેહી મેરા દીલ કાંપ ઉકા. ”

“ વહ એસી ક્યા ખાતથી ? ” અરુણે ઉત્સુકતાથી પુછ્યું.

“ મેરી અમ્માજનસે વો બોલાકી જખ તુમકારી લડકીકો પ્રયોજન હોખય તખ હમકો બોલના. શોબનમકે ખાસ્તે મેં આકેમર ઔર આપ બોલોએ એસે સખ બદોખસ્ત કરેખા. ”

“ તખ આપ દક્ષિણ વાસી હિન્દુ હૈ ? ક્યોંકી ‘પ્રયોજન’ ઔર ‘શોબનમ’ જમસે લફઝોં ઔર એસી રીવાજ મેરે ખ્યાલ

સુઆફિક મુસલમાન ગિરાદરોમેં નહિં હૈ. પહલેહી આપ ‘ મુરબી’ થાને ‘દાસી’ કરાતખસેહી મેરા વહ સમજનાથા. આપને ફીર આપકા નામ કરોં ગુલશન રખ્યાહૈ ?”

“ કહીએ હુશુર ! અખ આપકી ખેરીસ્ટર સે બઢકે હોના ? ઇસ શહરમેં ફીસીને મેરી જાત પચછાની નહિ હે. આપનેહીજ પહલે પહલ પચચાનલી. હાં જખ મેરે કાનોપર હિસ ખનીચેહી ખાત પડે તખ મેરેકા બડા દુઃખ હુવા. કયા મેરી શાદી નહીં હોગી ? કયા જો જાસ્તી પૈસા દેગા હિરેકા મેરા બદન બેચના પડેગા. જો મેરે દુસ્ત્ર ઔર જોખનપર હીવાને બનકે પૈસે બરબાદ કરકે જુવાનીકા મદન રસ ચુસને આએંગે ઉન્હોંમે મહોખ્ખત કહાં હોગી ? હાય ! મેરુ કયા હાલ હોગા ? અયસે અયસે બીચાર હોને લગે. એકદીન એક દુસરા શખસ આકે નાય તમાશે કે લીયે મેરી અમ્માસે ખાલ કરને લગા. મેં પાસહી ખડીથી. વહ ખાત કરતાથા અમ્માકે સાથ, મગર ઉનકી આખિથી મેરી તર્ફ. વો કોઇ અયસે દંઝસે મેરે તર્ફ દેખને લગાકી મેરેકા શર્માકે સાથ ડર હોને લગા, હિસ વખત મેરી ઉમ્મથી ખારા બરસકી. લેકોન રજઃદર્શન નહિ હુવાથા. મેને અમ્માસે સાફ મના કરદી કી મે હિસ સખ્શકે વહાં નાય તમાસેકા નહિં જાહિંગી. અમ્મા બહુત ખુશ હોગઇ. હિસ સખ્શ કે જાનેકે બાદ અમ્મા ખૂબ રોશમેં આકે મેરેકા માર પોટને લગી. કયોંકી હિસ રોજકે રૂપયે સાઠ મીલને વાલેથે. મેંબી હિસ વખત ખીમ્મત ગઇ. મેને રોષમેં અમ્માકા કહલીયા કી તુમ અમ્મા હોકર મેરે મના કરને કે પર સાઠ રૂપયે હાયમેં નહીં આનેસે ચતના માર પોટ કરતી હે; તો તુઝેબી મેરેસે પૈસે બહુત ખારે હે. જખ તુ મેરા દિલ ન સમજકે પૈસેકા દેખેંગે તો જો ખૂદ મેરે અમ્માકે વ્હાને વાલે હોમે વો મેરા કયા હાલ કરેંગે. બસ આજસે નતો મેં જહસેમે જાહંગો નતો દાસી ખનુંગી. જો તું મેરી અમ્મા હો, ઔર મેરે લીયે કુછમી તરે હીલમેં મહોખ્ખત હો તો મેરી શાદી કરદે. મેં દાસી કબી ન ખનુંગી. મયેં માર ખાકે મરજાહીગી નહી સમંદરમેં જાકે કુખ જાહિંગી મગર દાસી કબી ન ખનુંગી. મેરી વહ ખાત સનકે ઉનકે હાથ ઠંડે પડ મયે. વહ ચુપ હોગા. મેંબી હિસ રોજ કુછ જોહી નહીં. દુસરે રોજ મેરેકા જોહમે લેકે સચ્ચજાને લથી:—

“દેખ બચ્ચી! મેં દાસીદું. મેરી અમ્માબી દાસીથી ઓર વુઝકાબી દાસી હોના પડેમા. વુઝકારે સાથ કાઈ શાદી નહી કરેમા.”—

“તો મેરેકા તુને કયોં ઇસ દુનિયામેં પપદાડા ?” મેં બીચમેહી બોલ ઉઠી

“સચુર! બેટી! તેરેકા માલુમ હૈ કી દાસીયોંકા કેસા સુખ ચીલતા હૈ? ઇન સમ લડકીયોં આદમીસે શાદી કરતે હૈ, મગર તેરી શાદી તો મંદરમેં ભગવાનકી મૂર્તિની સાથ હોગી. અચ્છે અચ્છે ઇસુ બાબે તેરે નાજ નખરોંપર અપની જીંદગી મતક કુસ્વાન કરેગે ઓર તેરી આંખોંકે એક ઇશ્વારેમેં તેરે પાસ લાખોં રૂપયેકા હમ હોખાયગા. જુવાન, મસ્ત ઇશ્કીયોં વુઝે પ્યાર કરેગે, કપડે, ઝેર, દાગીને સમ તેરે એક લફ્જ કે સાથે તેરે પાસ દોડે આએંગે ઓર આ પી ચમનમેં રહેગી. શાદી કરનેસે મુફલસી આઈ તો તું કયા કરેગી? ઓર યહાં તો જમ આશક મુફલિસ હો ગયા તો ઇસ છોડ દૂમરી સોનેડી ચલોંકા તુ પકડ સકગી.”

અમ્માકી ઇસ દલીલપર મેંને કહા:—

“વહ હીક શીર ચે તો બનાકે તુ આદમી છોડ પથ્થરસે કયોં મેરી શાદી કરેગી? કયા વહ પથ્થર બી આદમીકી તરાહ મેરેકા પ્યાર કરેમા? ‘પસે ઓર ઝેર કે બારેમેં’ કયા મેં બુઢા હો બલિંગી તમ બી મેરે પર વહ કમ અકસોં મરેંગે ઓર આપના પૈસા બરખાદ કરેંગે? જો એસાહી હો તો તુ બી બુઢી હો તું પૈસા જમા કર મેરેકા કાયકો જલસેમેં ભેજતી હો? ઇસ તમ પ્યાર કરનેવાલે-સુફેદ ચમડેકે આશકોં તો જોમન જાનેપર થૂંકેગે બી નહિ, મગર જો ખાવિંદ હૈ વહ તો કયસી બી હાલત હો, મેરે યુગરે કે લીયે તજવીજ કરેમા મેરેકા યહ તેરી દલીલ કબુલ નહિ હૈ.” મેંને રોષકે સાથ કહા.

“બેટી! કયસાબી હો મેંને તેરેકા નવ માસ પેટમેં રખખીથી, તેરેકા બચપનમેં કાતના જતનસેં રખખીથી, તેરેકા ચહ નાય ગાન સીખાનેમેં મેરા બદન બેચકે મેંને કાતનાહી ખર્ચા કીયા હૈ, મઅમ તું અપસા કરેગી તો મેરા કયા હાલ? કયા ‘યહ બુઢા અમ્માકી અહોખત બી તેરે દીલમેં નહિ’ હૈ? મેરે પર કુછ રહમ બી નહી હ? જ તુ મરી બેટી હો, તુ મુઝે અમ્મા સમજતી હો, તો આપ

છતના દુઃખ બી હો, તુ મેરા કહના માન, નહિં તો મેરી બુદ્ધીકી બદ્દુના તેરેકા બહુત હયરાન કરેગી.” અમ્મા જાન રોને લગી.

ઉનકે આંસુ દેખ મેંને બી રાહીયા મેં બોલી:—

“અચ્છા ! અમ્માજાન ! તુ કહેગી અયસા મેં કરેગી.”

મેંને જવાબ તો દે દીયા મગર દીલ હમેશ મેરેકા દર્દ કરતા રહ્યા ‘કયું ઝૂંસે જવાબ દીયા ? કયોં કયુલ કીયા ?’ એહી બિચાર દીન ઝોર રાત મગજમેં ધુમતે થે. આખિર યહ નિશ્ચય હુવા કી ‘જો મેરે નસીબમેં લીખા હોયા વો મીટાનેવાલા કાઈ નહિં હૈ !’

“તેર વર્ષકી ઉંમરમેં રજઃદર્શન હોનેપર પાંચ દિનકા ઉત્સવ બી ધામધુમસે મનાયા ગયા. વહી મહીનમેં પ્રયોજન બી કીયા. ઉસ વખત તીન રોજ તક અચ્છે અચ્છે કપડે ઝોર મીઠાઇ દીગઈ. હમારે દાસી લોગ બી ફલ ફલાદિ મીઠાઇ વગયરા મુઝે નજર કરનેકા આયેથે. વહ દોનો હો જાને કે બાદ મેરેકા મુદ્દમ યાને શંખ ચકકી છાપ લેને યાને મૂર્તિ કે સાથ શાદી કરાનેકા વખત આયા. વહ બી એક બ્રાહ્મણુને કરાદિયા. પીછે શેબનમ્ યાને જસેકા આપ આપ લોગ ‘હનિમન’ બોલતે હો, વો સમય આયા. વો બનીયા મેરી અમ્માસે બોલ કે ગયાથા ઇસીસે મેરી અમ્મા મુઝે પૂછને લગી:—

“કયોં બેટી ! વહ બનીયેકા લીખેંગે ?

“મેંને જવાબ દીયા:—“વહતો મેરા બાપ હોનેકે લાયક હૈ.”

અમ્મા ચૂપ હો ગઇ બાદ આઠેક રોજમેં એક શાદીકે જહસેમેં સાડ રૂપયે ઠેરાકે મેં ગાના ગાનેકા અમ્માકે સાથ ગઇ. વહાં એક તવંગર બનીયેકા લડકા આયાથા. ખૂબ નવરંગીલા જવાન થા. બદન ગોરા ઝોર પતલાથા. મેરેસે કરીબ દો સાલ બડાથા. કપડે બહિ અચ્છે અચ્છે પહેનેથે. જરકા ટોપી સીરપર રખદીથી. પાન ખાનેસે હોઠોં પર બી લાલી છારદીથી. વહ મેરે તર્ફ એકહી મીટસે દેખ રહાથા. મેરી નજર બી ઉસસે લગ ગઈ. મેરે દીલમે એકએક થહી ખ્યાલ આયાકી “ઝૂંસે સુંદર નવજવાનકે સાથ શાદી હોતી તો કયસા સુખ મીલતા ?” મેં શર્મકી મારી મેરી નજર શીરા લેતકી મગર વહ તો મેરેહી તર્ફ તાક રહાથા. ગાના ખલાસ હોનેકે બાદ મેંને મેરી અમ્માએ વહ બાત કહી. અમ્મા બી ઉનકા દેખકે ખુશ કુછ ઇતનેહીમેં વહ જવાન ઝોર ઉનકા બાપ મેરી અમ્મા કે

પાસ આયે ઔર શીલનમ કે લીએ ખાત કરનેકા હમારે મકાનપર આનેકા વાયદા કીયા. કહનેકી જરૂર નહિં હૈ કી વહ ખાત નકો હો ગયા ઉન્હોંને મેરે વ્હાં પલંગ, ગદેમે, મચ્છરદાની, દો સીસમકે કપાટ, દો મેજ, તીન ચાર કુરસીયાં, રૂપેકે કટોરે, લોટે, રકાખી પ્યાલે, બનારસી ઔર મદુરેકી સાડીયાં, મઝલીનપી સાડીયે, ફેશનેબલ પોલ્કે કુછ અચ્છે અચ્છે પૂતલે, વગયરા બેજદીયે. હમેશ ગુલાબ, જુધ, ચમેલી બોરસલ્લી, કેવડા ચંપા વગયરે જતકે પુલોં આને લગે, સુગંધી તેલોં આને લગે, ઔર હીરેકી બંગડી, વંકી, ચાક, અમઆલા, વગયરા ઝેવર બી આયે. કમમેં કમ ચાર હજાર રૂપયેકી ચહ ચીજોં હુધ. ઉનકે પર હજાર રૂપયે રોકડે બી દીયે. મેં તો ગોયા એક રાજસે બી બઢેકે મગરૂર ખન ગર્ધ. વહ આનેવાલે જવાન બી બહુત નર્મ દીલ ઔર શર્માદે થે કી મેરી અમ્મા જો અખ ઉનકી સાંસ હુધ ઈનસે બી ખાત કરને સરમાતેથે. ઉનકા શાદી નહિં હુવા થા ઔર મેં બી સમજતીથી કી ચહ સુખ છંદગી ભર રહેગા ”

“હિસવખત મેલ્લિકા ચહબી ખ્યાલ આયાથાકી મેરા હુસ્નકે સામને ચહ પાંચ હજાર કયા પાંચ લાખબી નાચીજ દૈ. ઇતના ગરૂર આગયાથા વહ બેચારે કબી બોલે ‘મેરા સર દખતા દૈ’ તો મેં બોલતી મેં કયા કરે? નોકરકો બુલવાઓ. “દખાએગે.” વહ બેચારે ચૂપ રહજતે. મગર કાઇ રોજમેં કહુંકી મેરા પાઉં દુઃખના દૈ તો વહ દખાને લગજતે. મેંબી બડે તોરસે ઉનકો દખાને દેતીથી વહ ઇતના મરે પર મરતેથે. કંઇ રોજ એસે આનંદમેં ચલ ગયે. શીર ઉનકો ઉનકે મૂઠકો જાના પડા. હિસ વખતબી મેરેકો સૌ રૂપયેકા તનખા દેતેથે મગર મેરી અમ્માકો ઇસીસે સંતોષ ન હુવા વહ બોલને લગી—

‘જવાંઇ ધરપર નહિં ઇસીસે સૌ રૂપયેમેં મેરા કયા પૂરા હોગા? વહ હોતે તો ધરકા ખર્ચ સજ વો દેદેને ઇસીસે ઔર કાઇ શખ્સ રહા તો અચ્છા.’

મેંને મના કીયા મગર અમ્મા કહાં માનતી હૈ? એક રોજ એક આદમી દોધટકે લીયે આયા ઔર બીસ રૂપયે દે ગયા. ઇસીસે

મેરેકા પૈસેકી કીમત ન રહી ઔર મેરે હુશન ઔર જોખનકી કીમત ન્યાદા નજર આતી ગઇ.

વહ લૌટકે આયે મેરેકા શીમંત આયા. શીર ઉન્કીબી શાદી હો ગઇ. મેરા જગ્યા છ મહિનેકા હોકર મરગયા. ક્યસા ચાંદસા મુખડાથા.”

ગુલશનની આંખમાં ઝળઝળાયાં ભરાઇ આવ્યાં. તે ગળગળા થતી ગઇ. જરાવાર શ્વાસ ખાઈ વળી તે બોલી:—

“સરકાર! મેરી અયસી ગલીય, દુખભરી કહાની સુનનેમેં આપકો ક્યા આનંદ આતા હૈ?”

“આપકી દુઃખ ભરી કહાની કહનેસે આપકો જો રાહત મીલતી હૈ, વહી રાહત મેરા આનંદ હૈ. આપ બેરીક કહીએ મેરી મહી આદત હૈ ઔર મુઝે વહ અત્યંત પ્રિય હૈ કી મેં ઔર કાસીકી ઐસી કહાની સુનકે ઉનકો મદદ કરસકું. ઉનકા દુઃખ કમ કરસકું.” અરુણે લાગણી ભર્યા સ્વરે કહ્યું.

“ઉનકી શાદી હોનેસે વહ મેરે વહાં આતે જધ હો ગયે. મેરા મુખકા ખ્વાબ ઉઠ ગયા. મેરી દુધ મલાઇ સુક ગઇ. મેરેકો ઔર દુસરા શખ્સ મેરા જીવનકે લીયે દેખતા રહા. ઇતનેમેં—”

“ખાઇ સાહેબ! રમણલાલ આયેહે.” મીનાક્ષીએ ખબર આપી.

પરિચ્છેદ છઠો.

— ❀ —

બીજો પરશુરામજી !

— ❀ —

થતું આબુ છે અંને યાય છે તેથી હું ગુલામ બનવાને ના પાડું છું. નૈતિક રીતે ગુલામ બનવાનું ચા બચાવ કરવાનું હું સમજ્યો નથી. મહાત્માજી.

— ❀ —

નોદકાન્ત ઓપીસમથી નીકળી ઘેર પહોંચ્યો. કપડાં કઢાડી આપી પોતાની ખુદી અગાસીમાં સાધ્યમતીનાં નિમળ જળના તરંગો અવલોકતો કુરસી પર બેઠો. છતાં તેના મગજમાં હજી “સ્વયંસેવા તથા આપણે બેના બેલાખ થઈશું.”

એજ વિચારો ધ્રુમતા હતા. ક્ષણમાં ‘હમ અમે હું ભારતકે, હવે ભારત હમરા દેશ.’ એ લીટી બખડતો હતો. તરંગો નિહાળતાં તે તરંગે ચઢ્યો.

‘આહા ! અરૂણ કેટલો વિલક્ષણ માણસ છે ! હું રાજ તેને વર્તમાન પત્રોમાંના નવા સમાચાર કહેતો ત્યારે તે મારા વિચારો સાથે મળી જઈ એક ચિત્તે સાંભળતો તે વખત હું એમ સમજતો કે અરૂણ તે નવા સમાચારોથી અજાણ્યો છે, પણ ક્ષણમાંજ તેના વિચેચન પરથી હું જાણતો કે તે સમાચારો તો તે મારા પહેલાંજ જાણતો હતો. તે ક્યારે વર્તમાનપત્ર વાંચે છે, અને બધી કીણી કીણી બાબતો પોતાના મગજમાં ઠસાવી રાખે છે, તે સમજાવુંજ નથી. મેં કોઈ દિવસ તેના હાથમાં વર્તમાનપત્ર જોયું પણ નથી. ખરેખર ! તે મારી સાથે ભાઈના જેટલા સ્નેહથી વર્તે છે. મેં તેને ક્ષણી વખત મારે ઘેર બોલાવ્યો, પણ નથી તો તે આવતો મારે ઘેર, તેમ નથી મને લઈ જતો પોતાને ઘેર. અરે ! મને તેના ઠેકાણાની પણ ખબર નથી. તેના જીવનમાં કોઈક એવું ગૂઢ તત્ત્વ જણાય છે કે જે તત્ત્વની ધુંચ ઉઠેલવાની મને સમજાણ પડતી નથી. તેના બે શબ્દોએ મારી જીદનો કેટલો ભ્રમ તોડી નાખ્યો ? અરે ! જો તે હૃદય બોધીને વાત કરે તો કેટલું યાન મળે ? પણ

તે પોતાના વિચારો કદી જણાવતોજ નથી. ગમે તેમ હોય પણ તે કોઇક પ્રતિભાશાળી પુરૂષ છે.

વિચાર કરતાં કરતાં અટક્યો, શાન્ત સમોર લહરીમાં આંખ માંથી ક્ષણેક શાન્ત રહ્યો. વળી એકસો એકસો કાંઇક વિચાર કરતો ક'ઇક અસ્ફૂટસ્વરે અમડતો તે અગાસીમાં આમતેમ આંટા મારવા લાગ્યો:—

‘તેના શબ્દો અક્ષરે અક્ષર ખરા લાગેછે. મહાત્માજી સ્વદેશીના પ્રચાર માટે આટલું આટલું સમજાવેછે છતાં તેમના કહેવાતા કેટલાક અનુયાયીઓ હજી વિદેશીજ માલનો ઉપભોગ કરેછે. વિદેશી યા જે શયતાનીયત ભરી સરકાર મનાયછે તેની નોકરી છોડવા યા પોતાનો ચાલુ ધંધો બંધ કરવા વકીલ, બેરીસ્ટરો અને ન્યાયાધીશો હજી હિંમત કરી શકતા નથી, તેનું કારણશું ? કાનો તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા નથી યાતો પોતાનો ભોગ આપી શકતા નથી. આ જામતની ચર્ચા જે એક દિવસ અરણ્ય સાથે કરી હોય તો કાંઇક સમજ પડે ખરી. હાં—’ વળી જરા અટકી એકાએક ક'ઇક વિચાર આવ્યો હોય તેમને બેઠ્યો—‘પણ મેં તેને કાંઈ પણ દિવસ સત્યાગ્રહાશ્રમ પ્રતિ મહાત્માજીનાં દર્શનાથે જતો યા તેમના ઉપદેશની વાત કરતો પણ જોયો નથી, એશું ? ઠીક—એ પણ પૂછી જોવું પડશે.

બહા ! કેવું સરસમાન ! કેટલો ઉપદેશ !! કેટલી દેશભક્તિ !!!

“ હમ બચ્ચે હૈ ભારતકે, હૈ ભારત હમરા દેશ ”

કેવો હૃદય ભીના હિંમતો ! કવિનું હૃદય તે સમયે કેટલું પ્રેમભીનું રસબસ થઈ ગયું હશે ! એતો શીખવુંજ જોઈએ.”

એમ વિચાર કરતો પોતાના દિવાનખાનામાં આવી “ રાષ્ટ્રહૃદયોદ્ધાર ” નામનું નાનકડું પુસ્તક જઈ તેમાંથી જ્ઞાન વીરમાન કાઢી ગાવા લાગ્યો:—

ભારત વીરમાન.

હિન્દુ, મુસ્લીમ, શીખ, ધસાધ, સમઢી મોક્ષકર આ—૫,
દુનિયામે ગૌરવશાલી ભારતકા મહીમા હમ ગા—૫;
દિલ્લે દિલ્હમ સખ કાંઈ દિલ્હમીલ સત્યાગ્રહસે ધા—૫,
ભારત મૈયાકે ઉદ્ધારક હમ સખ કાંઈ બન જા—૫;

કારસ { પયદા હુવા ભારતસે, કયા મટી કયા યહ બે—શ,
હમ બચ્ચે હે ભારતકે, હમ ભારત હમરા દે—શ:
નાકર શાહીકી તોપ, એરોપ્લેન, રૌલેટબી મીલ આય,
આઈ. પી. સી.; સી. પી. સી. સી.; એ-એ-એર પ્રેસ-એકટ મીલ ગમ.

‘ ઇન્ટર્નમેટ એર એક્સ્ટર્નમેટ એરડર બી બલ્કે ફૂટ ગમ,

‘ શીર બી યહ બચ્ચે ભારત કે, વહ કપસે હક—કહાં ગમે ?

કારસ { પયદા હુવા ભારતસે, યહ મીટી કયા યહ બે—શ,
હમ બચ્ચે હે ભારત કે, હે ભારત હમરા દે—શ. ”

એ વખત, ત્રણ વખત, ચાર વખત વાંચ્યું. કેટલુંક કંઈસ્થ
પણ થઈ ગયું. પુસ્તક બંધ થયું છતાં હૃદયમાં એજ ધુન રહી.
એટલામાં જમવા બોલાવાનો કર આવ્યો. વિનોદ ઉઠ્યો પણ તેના
પગ પણ જાણે હમણાં તે સ્વયંસૈન્યમાં જ ચાલના હોય તેમ
તાલ મેર ઉપડવા લાગ્યા. હ મેશ તે ફરવા જતો પણ આજ જમીને
તેને ફરવા જવાનું પણ મન ન થયું. જમીને પાછો દિવાનખાનામાં
આવી એકો એટલામાં કાંઈક અચાજ સંમળાગે. તે ધ્યાન પૂર્વક
સાંભળવા લાગ્યો:—

“ વિતુ ! ઓ વિતુ !! ”

“ કાણુ છે ? ” વિનોદે પૂછ્યું.

“ એ તો હું જયુ ’

બોલતાં બોલતાં જગન્નાથ દિવાનખાનામાં આવ્યો. જગન્નાથ
જૂરીયામાં કાલસાની એક ખાણમાં એક સાદેબના હાથ નીચે તીન્નેરી
કારકુન હતો. તેને અને વિનોદને તેઓ સહાધ્યાયી હોવાથી સારો
સ્નેહ હતો. જગન્નાથ આવતાં તેની સાથે હાથ મેળવતાં વિનોદ
બોલી ઉઠ્યો:—

“ ઓ હો ! જયુ ! આજ તું અણચિંતવ્યો ક્યાંથી બૂસો
પડી ગયો ? હે ! તું ક્યારે આવ્યો ? બાબી તો ખુશીમાં છે ને ‘
એકલોજ આવ્યો છે ? સામાન ક્યાં છે ? ’ તેણે ઉપરા ઉપરી
પ્રશ્ન પૂછ્યા.

“ ધીરો બાબ ! ધીરો ” જયુ હસતાં હસતાં કુરસીપર બેસતાં
બોલ્યો. “ એક એક પ્રશ્ન પૂછ કે ઉત્તર આપું. કાલસાના બૂરીયા
આઈ મગજ એટલું તો કચરાવાળું કાણુ થઈ ગયું છે કે મને કશુંજ
બાદ નથી રહેતું. ” બન્ને જણ હસી પડ્યા.

“હું હમણાંજ આ ગાડીમાં આવ્યો. તારી બાબી ખુશીમાં છે. તે તેના પિતાને ત્યાં છે. હું એકલોજ આવ્યો છું. મારા સામાનમાં માત્ર એક પાકીટ (હેન્ડબેગ) છે તે નીચે માછી પાસે મૂકી આવ્યો છું. હવે તમારા શું સમાચાર છે. કહો.” જમુને સાંભું પૂછ્યું.

“એ વાતો આપણે પછીથી કરીશું. પ્રથમ સ્નાન કરી જમી લે.”

વિનોદે તેને માટે બધો બદાયસ્ત કર્યો. જમી પરવારી તે વાતોએ વળગ્યા. આડી અવળી વાતો ફરી તેણે જમુને પૂછ્યું:—

“જમુ ! કેટલી રમ છે ! હમણાં તો રહીશ ને !”

હવે તો અહીંજ રહેવું છે. બળી નોકરી કરવીજ નથી. હવે તો સ્વતંત્ર જીવન ગાળવું છે.”

“કેમ નોકરી છોડી દીધી ? શું થયું ? કેમ એકાએક ?”

“સાંજળ” જમુએ કહેવા માંડ્યું. “તું જાણે છે કે મારો સાહેબ બહુજ વિચિત્ર હતો. છતાં હું નભાવી લેતો હતો કારણ મને પગાર રૂપિયા સોનો હતો. પણ એક વખત એવું બન્યું કે મારું મમજ ફરી ગયું. હું સકન ન કરી શક્યો અને મેં રાજીનામું આપી દીધું.”

“એવું શું બન્યું જમુ ? તારો જેવો ગંભીર અને સકનથીયે માણસ પણ આટલો ક્રોધવશ બની ગયો એવું શું બન્યું ?” વિનોદે પૂછ્યું.

“એક દિવસ તારી બાબીને સખ્ત તાવ આવ્યો. ધરનું રસોઈ વગેરે કામ મારે કરી લેવાનું હતું. તેમજ સંધ્યા પૂજના મારા નિયમ માટે તો તું જાણે છે. એટલે મેં ઓરીમમાં રમ માટે ચીકી મોકલી હું સ્નાન કરી સંધ્યા કરવા બેઠો હતો. લમમમ સાકા આઠ વાગ્યા હતા. મારી બી તાવથી બેમાન જેવી ખાટલા પર પડી હતી અને ચૂસાપર દાળ ચઢતી હતી. એટલામાં સાહેબ મારે ઘેર આવ્યો હું સંધ્યા કરતો હોવાથી મેં તેના તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. એને પાંચેક ~~ખાંસ~~ ખોડી થવું પડ્યું. હું સંધ્યામાંથી પરવારી ઉઠ્યો અને તેના તરફ ફર્યો એટલામાં તો તે ચૂસાથી બોલ્યો:—

“You Indians have no manners at all. I am waiting so long, but you never care to welcome me. You must apologise for your such kind of insolence.” તમે હિન્દીઓમાં બીજકુલ વિવેક નથી. હું ક્યારનો ખોટી થાઉં છું પણ મને સત્કાર આપવાની પણ તું દંકાર કરતો નથી. તારી આવા પ્રકારની ઉદ્દતાઈ માટે તારે ક્ષમા માગવી જોઈએ. ”

“ I am not your servant here. I am the king of my cottage. You can not utter anything in such manner at this place.” હું અહીં તમારો નોકર નથી. હું મારી ઝુંપડીનો નહાંગીર છું આ સ્થળમાં તમે આ પ્રકારે કાંઈજ બોલો શકો નહિ. ” મેં સામે કડકાઈ બંધો જવાગ આપ્યો.

“ Why didn't you attend the office in time ? ” ઓરીસમાં કેમ હાજર થયો નથી ? ” તેણે પૂછ્યું.

“ મેં ક્યારની ચીટ્ટી મોકલી દીધી છે. મારી પત્નિ બિમાર છે. હું નહિં આવી શકું ” મેં કહ્યું.

“ તમારા હિન્દુ લોકની પત્નિ એટલે વળી શું ? તમારા જેવા ઇડીયટ જંગલી દેશનને વળી—”

બસ ! આટલું સાંભળતાંજ મારો મિત્રજી, ખસી ગયો. હું તરતજ બોલી ઉઠ્યો:—

“ મોરી ચામડીના કુત્તા ! જગ્યાન સંભાળીને બોલ. પતિવ્રતા હિન્દી રમણીઓ માટે આ અપવાદ ! ”

હવે પૂછવું શું ? તેનો મિત્રજી પણ ગયો. તે બોલ્યો: “ I shall see you insolent brute. ” “ તારા જે.ા ઉદ્દત દોરની હું ખબર લઈશ. ”

“ મને એવો કોષ મળ્યો કે જે સ્થિતિમાં હું ઉભો હતો તે સ્થિતિમાંજ હાથમાં એક પાવડો લઈ તેને મારવા દોડ્યો—”

“ વાહ વાહ ! કેવું મજાનું દ્રશ્ય ! એક મોરો સાહેબ હાથમાં ટોપી લઈ મુઠીઓ વાળી દોડતો હતો તેની પાછળ તારા જેવો શરીરે બળવાન ઝૂંટપુટ માતેલા સાંઠ જેવો બ્રાહ્મણ, પીતીયાનો

કચ્છ મારી, કપાળે તથા ગળે, હાથે અને છાતીએ બરમ લગાડેલો, હાથમાં મદાની જગ્યાએ પાવડો ઉગામેલો રાતી રાતી આંખવાળો જરીયાની કાલસાની ખાણુનો બીમ ! પછી પૂછવું શું ? ”

વિનોદ આ મુજબ બોલતાં બન્ને જણુ હસી પડ્યા. જરા વારે જમનાથે આગળ ચલાવ્યું:—

“ ખરેખરજ તે દ્રવ્ય જેવા લાયક હતું. સાહેબ આગળ દોડતો હતો અને હું ‘ ઉભો રહે, ઉભો રહે. ’ બોલતો તેનીપાછળ, ખમે પાવડો મૂકીને દોડતો હતો. સાહેબે તો તેના બંગલામાં બરાબ જઈ બારણાં બંધ કરી દીધાં. મેં જઈને ધમધમાવ્યાં. ધરનાં નોકર ચાકરો પણ બહી ગયાં. કાંઈ બારણું ઉઘાડે નહિં તેમ બહાર પણ આવે નહિં. થોડી વારે મડમે એક બારી ઉઘાડી મને બોલાવ્યો. મેં કહ્યું ‘ તમને કાંઈ બય નથી. તમે બહાર આવો. ’ મડમ બહાર આવી. તેણે મને શાન્ત પાડતાં પૂછ્યું કે શી બાબત હતી. મેં સર્વ હકીકત કહી વધુમાં જણાવ્યું:—

“ અમારામાં તમારી માફક છૂટા છેડાનો રિવાજ નથી. તેમ જીને તેના પુરૂષ મિત્રો હોતા નથી. તે પતિવ્રતા હોયછે તદુપરાંત પતિની સેવા વિના બીજું કાંઈજ તેમને ઇષ્ટ નથી. તેમ જ અમે પણ એક પતિવ્રતરાણા હોઈએ છીએ. અમારા સામે આવા શબ્દો ? શું કરે કે સાહેબ બચી ગયો. નહિં તો મેં બરાબર કર્યું હોત. ”

“ શાન્ત થાવ જમનાથ ! સાહેબની બૂલ છે—હવે તમને તે કાંઈજ નહિં કહે. બલે તમારી જીને આરામ થાય ત્યાં સુધી તમે રજા ભોગવો. ” તેણે મને કહ્યું.

“ હું ઘેર ગયો. તારી બાળી મિચ્યારી ચિંતા કરતી હતી; પરંતુ બ્યારે મેં સાહેબ કેટલો ડરી ગયો અને છૂપાઈ ગયો તે વાત કરી ત્યારે તે પણ ખૂબ હસી. બરાબર સાડાદશે એક સીપાઈ એક કાગળ લઈને આવ્યો. હું ધારતો હતો તેમજ હતું. મેં સહી કર્યા વિનાજ કાગળ લીધો. તેમને નોકરીમાંથી રજા આપરાતો જ ઓર્ડર હતો. તેમજ આઠ દિવસમાં તે મકાન ખાલી કરી જવાને મને જણાવવામાં આવ્યું હતું. મેં સિપાઈને કહ્યું:—” જા સાહેબને કહે કે જ્યાં સુધી મારી પતિને આરામ નહિં થાય ત્યાં સુધી હું

આ મકન ખાલી કરીશ નહિં. અને વ.યારે ખાલી કરીશ ત્યારે ત્યાં સુધીનો પગાર લઇશ.” સિપાઇ ચાલ્યો ગયો. સાહેબ કંઈ બેઠો નહિં. બરાબર દોઢ મહિને મારી અને આરામ થયો એટલે મેં કહેવડાવ્યું કે ‘આજ હું પગાર લેવા આવીશ, અને કાલે મકન ખાલી કરીશ ’”

સાહેબ બિચારાએ તે દિવસ સુધીનો પગાર તૈયારજ રાખ્યો હતો. હેઠ કલાકને પગારની સ્વીપ તથા રૂપીઆ આપી સાહેબ મારા જતા પહેલાં બંગલે ચાલ્યો ગયો હતો. અને કહેતો ગયો હતો કે મારી સાથે જરાપણુ તકરાર ન કરવી. પણુ જેમ તેમ પતાવી મને રવાના કરી દઈ પછી તેને ખબર આપવી. જેથી તે પાડે! ઓશીસમાં આવે, ”

“વાહ વાહ ! આટલી બધી બીક !” વિનોદ હસતાં હસતાં બોલ્યો.

“મેં પણુ પગાર લઇ, જ રીયાથી અહીંસુધીનું બાકું માગ્યું. મને તે પણુ આપી દીધું અને અમે અહીં આવ્યાં. આ અમરી કહાણી છે.”

અન્ને જણુ વાત પૂરી થયા પછી ખૂબ હસ્યા. છેવટે વિનોદે જગન્નાથનો ખબો ઠોકી કહ્યું:—

“વાહ દોસ્ત ! હું બહુજ ખુશી થયો. સાહેબને તેં હિન્દી જાતિમતાનું સાફ જાન કરાવ્યું. આહા ! તે વખતનો તારો દેખાવ તો જાણે બીજો પરશુરામજી !”

પરિચ્છેદ સાતમો.

— ❀ ❀ ❀ —

ગુદશનની કહાણી.

— ❀ ❀ ❀ —

દુઃખીયાં આગળજ દુઃખ ઓછું થાય છે.

હરેકે મેરી તબીયત ઠીક નહિં હૈ. ” ગુદશનનો જવાબ સાંભળતાંજ મિનાક્ષી ચાલી ગઈ તે ગુદશનનો સ્વભાવ સારી રીતે જાણતી હતી. એક વખત તેના મુખમાંથી નાનીકળી ને પક્ષી હાથતીજ નહિં. બિચારા રમણલાલ વડીલે મુખે પાછા જતાં જતાં મિનાક્ષીને પાંચસો રૂપીઆની નોટ આપનો ગયો.

[મિનાક્ષી ૫ ગયા બાદ ગુદશને આગળ ચલાવ્યું :—

“ ઘન્ટેમાં એક શખ્સ ‘મીલ ગયા, વહ લી અચ્છા થા. દીલમેં કુચ્છ મહોખ્ખત લી થી મગર મેરા દીલ સુક ગયા થા. ‘છતની મહોખ્ખતવાલેકીલી શાદી હોનેપર મુઝે છોડ કર ચલા ગયા ” વહ બિચાર મેરેકો કાસીસે મહોખ્ખત ન કરનેકો સીખાને લગા. મેં વહુન બેદિલ હો ગઈથી મગર જીવનકા ખર્ચ નીમાનેકે લીયે મેરેકો વહ દૂમરા શખ્સકો કળૂલ કરના પડા. વહ લી મિલન-સારથા મેરે લીયે પૈસે લી ખરચતાયા. નાટક ચેટકમેં લી હમ લોગ સાથ જાતથે. ઉનકા લી શાદી નહીં દુવાયા. ઈસીસે મેરે દીલમેં કુછ કરારથા. આઘીરતે આઘીરતે મેં લી ઉસસે પ્યાર કરને લગી. દીલ મીલ ગયા. છતનેમેં ઉનકી લી શાદીકા મચોકા આયા ઉરકે દીલમેં વહ ખ્યાલ આયાકી જો વહ મુઝે શાદીકે ઇન્ટેજમકી ખખર દેગે તો મેં રંજીદા હો જાઉંગી. મેરેકો દુઃખ હોગા. મેરા કલેજ ફટ જાયગા. ઇસસે ઇન્હોને મુઝસે છૂપાકે શાદી કરી. શાદી કરકે લી વહ મેરે વહાં ઝૈસેહી આતે થે મગર મેરેકો કાસીના કાસી તઓરસે શાદીકી ખખર મીલ ગઈ. મેં બડી નાખૂશ હો ગઈ. મેને એક રોજ ઉન્સે બોલ દીયા :

“આપ અમ હમારે ઘરકા મત આઓ. આપને શાદી કરવી હૈ અમ યહાં આનેકી કાષ્ટ જરૂરત નહીં હૈ ”

‘મેને શાદી કીયા ખસસે તેરેકા ક્યા ગુલ્શન હૈ ? મયે તો પહલેકી માફકહી આતા હું. ખર્ચમેંબી અબી તો ન્યામ દેતા હું. જીસીસે તેરે દીલકા રંજન હો ” વે મેરા સમાધાન કરતે બોલે.

“નહિંજી. આપને શાદી ઇસ તરહસે કીયા હૈ કી જીસસે મેરા રંજ ઔર બહ ગયા હૈ” મેને કહા “અગર એ આપ મેરેકા બોલકે શાદી કરતે તો અચ્છાથા. મેં બી ખૂશીયાં મનાતી. આપને મેરેસે યહ ખબર ધૂપાઇ ઇસીસે માલૂમ હોતા હૈ કી આપકી મહોબ્બત પાક નહિં હૈ. આજ યહ બાત ધૂપાઇ, કમ દુમરી. ઔર મુઝે રંજન હોતેકે સખ્ખસે આપ હમશ મેરે પાસ આતે હો ઇસીસે આપકી ઔરતકે દીલમેં કીતના દર્દ હોના હોગા ? વહ મેરેકા કીતને છાપ દેતી હોતી કબી મેં આપસે યહ કહું કી આપ હકતેમે તીન ચાર રોજ યહાં આઓ તો આપકી ગયરહાજરીમે ‘આપને મેનેસે શાદીકી બાત ધૂપાઇ’ યહ બિચાર મેરે દીલસે હઝેમા નહિં ઔર મેરા રંજ બઢેગા. આપ અગર પહલેહી કહ દેતે તો મેં ઔસે સમજતી કે મેનેહી આપકી શાદી કરવાઇ હૈ ઔર ઇસીસે મેરે દીલકો કરાર રહતા આપ કબી હમેશ યહાંહી રહને ચ્હાતે હોંગે, મગર અબ મેં રાજી નહિં હું. ક્યોંકી જયસે આપકી ગયરહાજરીસે ઇસ કમતરીન દાસીકે દીલમેં જી રંજ હોતા હૈ, વહ ઉસ પાકલામના ઔરત-જીરકા આપકે પર હક હૈ—અધિકાર હૈ—ઉનકે રંજકી સામને બિલકુલ બેબિસાત હૈ. મેરા તો જન્મ ઇસ્તરહ જાતા હૈ મગરમેં ઉન બેચારીકો દુઃખી કરને નહિ ચ્હાતી હું. કલસે આપ મત આઇએ.”

“આમીન ! આમીન !! આમીન !!! ગુલ્શન ! તુમ્હારે જયસી હાસી ઇસ દુનિયામેં મિલના મૂશ્કલ હૈ.” અરુણ બોલી હાંસે.

“ઇ-હોંને મેરી અમ્માકો કુછ કહા મગર મેને કુછ નહિ સુના. આહ ! ઉસ વખત સ્વાર્થ નહિં દેખા જાતા. મગર પીઝેહી સ્વાર્થ કૈસા હૈ વહ માલૂમ હોતા હૈ. ઉસ વખત મેરી ઉલ્લ સોલ્લ ખરસકી થી જીસસે દીલમેં હિમ્મત થા. ઉનકે જાનેકે બાદ એક

આયા એક ગયા જૈસે છે મહિને નીકલ ગયે. ઉસ દરમ્યાન મેને દેખ લીયા કે ઇસ દુનિયામેં મહોબ્બત જાસી કોઇ ચીજ હમારે લીયે નહીં હે. સખ અપને અપના સ્વાર્થ દેખતે હે. પૈસંકી કીમત મેં કુછ સમજને લગી મગર બચપનસે અચ્છે કપડે ઔર દુધ મલાઇકા ખાનાકી આદતસે મેરે પાસ કુછ રહતા નહિ. હાથમેં કચોડી આનેસે દો હથ્થીકા બેર આતા. ઔર હાથ ખાલી હોનેસે મુદ્-લિસસે બી ખૂરે હાલ હોતે થે. મેં કયસી બી મુદ્લિસ હાલતમેં આતી થી મગર મુઝે ઉસ હાલતકા રંજ ન થા. સચ્ચી મહોબ્બતકે લીયે મેં તરસરત થી. કીતને હી જૈસે દીન જાનેકે બાદ એક સાધારણ શખ્સસે મુલાકાત કુછ. વહ મેઆરા ગરીબ થા. દરરોજ કપડેકી ફેરી કરકે શ્યામકો દો તીન રૂપયા કમાતા થા. ઉનકો બેન મા વમયરા થા. ઔરત મર ગઇ થી. વહ શખ્સ મેરે વાં રહને લમા ઔર જો કુછ કમાતા થા વહ સખ મેરે હાથમેં દેને લગા. ધરપર કુછ ન દેતા. મહીનેકે પચાસ સાઠ રૂપીએ આતે કબી બ્યાદા બી આતે ઉનકો અમ્માબી મેરે વહાં આતી ઔર મેં ઉસકો બી કુછ રૂપયે દેતીથી. હાં. મેં એક ચીજ બૂલ ગઇ. જખકી વહ પહીલા શખ્સ ગયા ઉનકે બાદ કુછ હમારી અમ્મા ઔર ઉનકી બહનકી તકરારમેં હમારા ધર ખીક ગયાથા. હમ ફિરાયે કે ધરમેં રહતે થે ઇસ શખ્સસે મેરેકો દો બચ્ચે કુવે. વે દોનો બચપનમેં મર ગયે. બચ્ચે હોનેકે બાદ મેરા પ્રેમ ઉનકે પર બઢ ગયા. હમ દોનોને કસમ ખાયા થા કી જીંદગી ભર એક દુમરોકો હોડના બી નહિં ઔર એક દુમરોકા વિશ્વાસબાત બી કરના નહિં. યાને વહ કોઇ દુસરી બીકે તર્ફ અપની નજર નહિં ફીરા સકતે, નતોમેં કોઇ ગયર મર્દકે તર્ફ દેખ સકતી. ઇસ કપ્રમસે મેરે દીલકો બહુ તકરાર હો ગયા. ખારીશકી માસમમેં જખકી વહ ફેરી કરનેકો ન જ શકતેથે મેં મેરા ઝેર બેચકે ધરકા ખર્ચ નીભાતીથી. જૈસી તરહસે તીન સાલ નીકલ ગયે છતનેમે મેરી અમ્મા બી મર ગઇ મેરેકો બહુત દુઃખ હુવા. અબ ઉનકે સિવા ઇસ દુનિયામેં મેરા કોઇ નહિં ઔસાહી હો રહા. મેં ઉનકી જોદમેં પડી પડી હમિશ રાતીથી. ઉનકી ક્રિયાકા ખર્ચ ઔર ખરસી કે ખર્ચમેં મેરે સખ જેવર ચલ ગયે. મેં મહોતાજ હો ગઇ. ઉનકા બી બ્યાખાર બહુત નરમ હો ગયા. કોઇ રોજ આઠ બાને તો કોઇ

રોજ ચાર આને આને લગે. ઇસી હાલનમેં મેંને મેરે ઘરકે તમામ ફરનીચર, ખરતન વગયરા ખેચ દીયા. મેરે પાસ સિદ્ધ એક પશંખ એક દીપાઈ, એક લોટા, એક દેગડા એક દીશીન બોક્ષ ઇતનીહી ચીજો થી. દુસરા સખ ખેચ દીયાથા. ઝેરમેં દો હાથમેં તીન સોવરેનકો દો ખંમડી, દો લવોંગીયે-જુસ્કો હમ લોગ કમલ ખોલતે હૈ-ઔર દો નથની. પાઉમે ચાંદાકે સાંકળે. ઉનકે સિવા ઔર કુચ્છ નહિ થા. ઇસ હાલતમેંહી મેં કુછ ખુશીયાં મનાલીથી. લેકિન, હાય ! ઇસ દુનિયામેં કીસ્કેપર એતેખાર રખ્યા જતા હૈ ? વહ શખ્સ ખેપારકે લીયે આઠ રોજ ખહાર ગામ મયે ઔર વહાં દોઠ દાસી કે વહાં મુલાકાત કરકે આયે. મેરેકો યહ માધુમ હુવા. મેરા દિલ રંજુદા હુવા ‘ હમ લોગને કસમ ખાયા, મેંને ઉસ શખ્સકે લીયે મેરે ઝેર, દાગીને, ખરતન, ચાને ખોડો કે સખકે સખ ખેચ દીયા. મેં મુકશિસ મકોતાજ હો મઇ, ફિરબી વો શખ્સ મેરેસે ખેવફા હો ગયા ? ઇસ ખ્યાલ મેરે સરમેં રાત દિન ધુમને લગા ઉનકે આને પર મેંને ઉનસે ખાત છેડા :—

“ ક્યાજી ! આપને કસમ ખાકે શીરબી અપસા કામ કીયા ? ”

“ નહિં મેંને નહિ કીયા. ” ઉનહોંને જવાબ દીયા.

“ ક્યા આપ સમ કહને હું ? મેં ઉસી દાસી કે પાસ કહે-લાઉંગી આપ સચ કહેદો ”

ઉનહોં ખીચારમેં પડ ગયે. વહ ખોલે, “ હાં. મેરા ખૂલ હો ગયા હૈ. ઇસ વખત દરખુજર કીજયે. ”

“ કીક. અમ મેં બી મેરે કસમસે છૂટી હુઈ. આપ મેરેકો અબી દોપ નહિં દેના. ” ઇસ ખાનકો તીન મહીને નીકલ મયે એક રોજ ઉનકે એક દોસ્ત ઉનકે પાસ આયે. ઉનહોંને મેરેકો ઇસ દોસ્તકે લીયે કાસી દાસીસે મુલાકાત કરાનેકો કહા. મેંને એક લડકી જો ચાકા સાલકીથી ઉનસે ઉનકો મીલાયા. મગર વહ ખોલે ‘ યહ ઉતની ખૂબસુરત નહિં હૈ મુઝે પસંદ નહિં. મગર મેરા એક દુસરા દોસ્ત ઉનકો મેં લેઅઉગા. ઔસા ખોલકે ઉનહોં ચલ ગયે. ઇસ દોસ્તકા ખાપ ખહેપારી થા. મગર ઇનકે હાથમેં કુચ્છ પૈસે નહિં થે.

ક્યોં કિ ઉનકો એક ખડા બાઇબી થા. વહ સખ કામ દેખતાથા. વહ

દોસ્ત દોતીન રોજ મેરે ઘર પર ઉનકે સાથ આયા કરતાથા. પાંચકે રોજકે બાદ એક રોજ સ્વામકે વહ દોસ્ત અપને દોસ્ત “ જ્યોતિ પ્રકાશ ” કો લેકે આયે મેને ઉસ લડકી કો ખુશવાયા. મદિનેકો તીસ રૂપયેકા પગાર નક્કી કીયા ગયા જ્યોતિ પ્રકાશ ઉસ લડકી છરકા નાંવ ‘દીનલતા’ થા, ઉનકે ઘર પર ગયે. ”

“ જમ વહ પગારકી ખાત હોતીથી, મે જ્યોતિ પ્રકાશકે તર્ફ ચુપકીસે દેખતીથી. વહ ખુબસુરત હો ને પર ગંબીરથે ઉન્હોને ચશ્મે લગાયેથે. વહ ઇસી તરહસે દેખતેથે કી વહ કહાં કીસકે તર્ફ દેખતે હૈ વહ કીસીકો બી માલુમ ન હોતાથા. મુઝે ઉન્કા મહેરા દેખતેકા બકાલી દીસ થા. વહ પશંગપર ઐઠેથે. મેં ઉનકી ખાજુમેં જો દીપાઇથી, ઉરકે પરસે મુપારી લેનેકા બહાના કરકે નજદીક ગમ્. તીરછી નજરસે દેખા તો વહબી મેરે તર્ફ ચશ્મેકી નીચુસે દેખતેથે. ખસ! હો ચુકા ઉનકી વહ ઠગારી આંખને મુઝે બેખર બનાદી મેરેકો એસાલી હો ગયાકી આબી મે ઉન્હો મેરે તર્ફ ખીચલું, મગર જો અપસ મેરે પાસ થા વહ હાજર થા મેં ખામેશ રહકર બહાર ચલી ગઈ.

આઠેક રોજકે બાદ મેરા શખ્સ બેપારકે લીયે બહાર ગાવડેક ગયા. ઉન્કા દોસ્ત જો જ્યોતિપ્રકાશકો લે આયાથા વહ મેરે આં આયા મેને ઉનસે કહા:—

“ કયા વહ આપકે દોસ્તકો વહાં આનંદ હૈ ના ? ”

“ એસા તો કોઇ આનંદ નહિં હૈ કયોં કી વહ બોલને થે કે જમ ઉપ લડકીકો કુચ પૈસેકી જરૂરત પડતી હૈ તમ વહ અચ્છી તરહસે ખાન કરતી હૈ, મગર જમ કુચ જરૂર નહિં, તમ ચુપચાપ બૈકતી હૈ ” ઉન્હોને જવાબ દીયા.

મેં બોલી:—“ રામ! રામ!! મેને નક્કી કરાલીયા, ઔર અપને દોસ્તકો વહાં આરામ નહિં વો મેરે શર્મકી ખાત હૈ. ”

“ તો આપ આરામ દીજીયે ” વહ શખ્સ મેરી દીક્ષગી કરતા બોલા.

“ હાં આપ જુર મેરેકો એક વખત દેખનેકો અપકે દોસ્તકો બોલીયેના. મેને વખત દેખકે બેઠ દીયા.

“ નહિં. વહ એસે આદમી નહિં હૈ વહ તુમ્હારે પાસ નહિં આવશે મેં સમજલિંગા, તબ કબી સમજેગે ”

“ તો આપ સમજલિંગા. ” મેંને ઉન્સે કુવા ચાહી.

“ ઉરમેં મુઝે કયા હાંસિલ ! વહ આનેસે આપ કુચ્છ મુઝે પ્યાર કરોન્ત ? ”

“ અબી બી પ્યાર કહાં હૈ ! ધતને વખત આને પર કયા એક બી દક્ષ મેંને આપકો મેરા બદન દીયા હૈ ? યહ બિચાર હોડો. આપ મેરે લીયે ઉન્કો જરૂર બોલો. ” મેંને કહા.

“ ઠીક હૈ. મેં બોલુંગા. મગર મેરે લીયે—”

“ નહિં આપ બોલનેકી કોઈ જરૂરત નહિં હૈ. મેં ખુદહી કહુંગી. ”

“ તુમ નહાય વહ કહો, વહ તુમ્હારે બહાં નહિં આવયા. મેં કહુંગા તબહી આવયા ”

“ અન્હા ! મેં દેખુંગી કબી મેરે પાસ આવે તો કયા ? ”

“ જો આપકે પાસ આવનો મેરા સર તુમ્હારી જુતી. ”

“ કબુલ. આપ દેખાગે. ”

ઉન્હોં ચલગયે. મેરે દીલમે ઇંસ શપ્સકી ખતાસે બઝાહી રંજ આગયા. મેંને ઉમ દીનલતાકી અમ્માકે બુઝાકે કહાં :—

“ મેરા શપ્સને બહાર ગાંવસે ખત બેગ હૈ ઉસમેં જ્યોતિપ્રકાશકે લીયે કુછ સમાચાર હૈ. સો ઇન્હોંકેકે યહાં બેજ દેના. ”

વહ બુઢીયાં ચલી ગઇ. ત્રીન રોજ હોખને પરબી પ્રકાશ મેરે ઘરકો ન આવે. મેં બહુત દુઃખીત હોને લગી. મેંને શીર બુઢીકો કુલાકે કહા. ઉસ રોજ રાતકો આઠ બજે વડ આવે. મેંને ઉન્સે ખાત હી.

પરિચ્છેદ આઠમો.

વાતો કે તારામૈત્રક !

આર્થ લક્ષનાનો પ્રણય વાગ્વિલાસમાં હોયજ નહિ.

સુધી મનુષ્યને વિપત્તિ નથી આવતી ત્યાં સુધી તેને તેનું જ્ઞાન નથી થતું. દીવસમાં ચાર વખત માલ મલીકા ખાનારાને જૂએ મરતા ગરીબોનું દુઃખ કેવું હોય તેની શી ખબર પડે? ગર્મ-શ્રીમંતોને પાઈપાઈ માટે ગલીએ ગલી ફરનારા, યા મહેનત મજૂરી કરી લોહીનું પાણી કરનારા મજૂરોની સ્થિતિની શી ગણના હોય? પોતાના મોજશોખમાં હજારો રૂપિયાનો ધુમાડો કરનારાઓને ગરીબ નોકરને એક રૂપિયા આપતાં ગળે પ્રાણ આવે છે. પોતાનું નામ વર્તમાનપત્રમાં મોટા મથાળા સાથે છપાવવાના હોંસીલા શ્રીમંતો મોટાં ફૂંડ કે ફાળામાં લાખો રૂપિયા ખરચે છે. પરંતુ પોતાનાજ ખારણમાં જૂખને લીધે કંઈ પ્રાણ આવેલા એવા-યા ટાઢના દુઃખથી અકડાઈ મચેલા શરીરવાળા-યા વ્યાધિ-અરત કગાલ બધુઓ માટે એક પણ પાઈ ખરચવાનો તેમને વિચાર નથી આવતો-‘મારો દેશ’ ‘મારો દેશ’ કરી ખેડુતોને ઉંચી પંક્તિપર લાવવાના ઓધ કરનારાઓ પોતાનાજ ખેડુની દશા કવી છે તેનો વિચાર કરતા નથી. મોટી મોટી પેઢીઓ ચક્ષાત્રી કરોડોનો વહીવટ કરનારા વહેવારીઓ જો ગરીબોના રક્તનું પાણી ખનાતી પોતે પૈસો પેદા કરે છે, તે પાણીનું પાછું રક્ત ખનાવવાની દરકારજ કરતા નથી. ‘માત્ર અમારું કામ કરો. પછી તમે સ્વાધ તો ચૂલામાં પડો કે દરિયામાં પડો. અમને તેની શી પરવા?’ આવો વિચાર ધરાવનાર શ્રીમંતવર્ગ ન્યાં હોય, ગરીબો ખેડુતો અને મજૂરોને પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન ન હોય, રાજ્ય વહીવટ પણ પોતાના કરો ઉપરાવવા તથા તીબેરી તર કરવામાંજ ખાહોશ જણાવતા હોય, કાયદા કેવા હોવા જોઈએ અને રાજ્યવહીવટ એટલે શું, એ ન્યાં પ્રજા પૂરેપૂરું જાણતી ન હોય, પ્રજાના હિતમાં

રાજ્યનું કેટલું હિત છે તેનો જે રાજ્ય વહીવટમાં વિચાર ન થતો હોય, ત્યાંની પ્રજાની ઉન્નતિ કવી રીતે થાય?—આશા પણ કેમ રખાય ?

માધવલાલ શેઠનું હૃદય આપણે રણછોડ સાથેની તેમની વાત ઉપરથી ઓળખી ગયા છીએ. તેમ મદનરાય તથા ઉપાના હૃદયને પણ આપણે જાણ્યું છે. હવે આપણે રણછોડના ઘર તરફ ફરીએ. રણછોડે ઘરમાં દાખલ થતાં રધુને ઉપાડી લીધો. તથા પોતાની પ્રેમાળ પત્નિ પાસે બેસી તેના મુખપર હાથ ફેરવતાં બોલ્યો:—

“હવે ફીકર નથી. આજ મુશ્વર આપણી મદદમાં છે. બોલ તને કેમ છે? આ રધુ જરા રહે તો હું દુધ લાવી કાંજ કરી આપુ. આજ તું બહુજ નરમ થઈ ગઈ છે. મને આજ બહુજ ડર લાગે છે.”

“તમે આવ્યા? આવો, મારી પાસે બેસો.” દયાએ ઝીંગા અવાજે કહ્યું.

“આજ મને રજા મળી છે. આજ નોકરી પર નથી જવું. તું જરા પાંચ મીનીટ ખમે તો હું કાંજ કરી લાવું” રણછોડે વ્હાલથી કહ્યું.

“દુધ નથી ને કાંજ ક્યાંથી કરશો?”

“આજ આપણા પર દૈવ તુકરો છે. આજ જેથી મદદ મળી છે. બધું હું પછાથી કહીશ. હમણાં તો હું જઈ દુધ લઈ આવી કાંજ કરી લાવું.” રણછોડ બોલ્યો.

“આપણી પડોશમાંની બાઈને આપણો તો તે બીચારી તુરત કરી આપશે.” દયાએ કહ્યું.

રણછોડ ગયો. તેને ગયે બે એકજ મીનીટ થઈ હશે. એટલામાં એક માણસ તથા એક ડાકટર અને એક નર્સ એમ ત્રણ ત્યાં હાજર થયાં. દયા આ અજાણ્યાં માણસોને જોઈ ગભરાઈ. નાનો રધુ આ ગોરા માણસ તથા ગોરી સ્ત્રીને જોઈ રડવા લાગ્યો. નવિન આગતુકે છોકરાને ઉપાડી લીધો અને આશ્વાસન આપતાં બોલ્યો:—

“રડીશ નહિ બચ્ચા! લે ત્યારે દ્રાક્ષ ખાવી છે?” એમ બોલતાં તેના હાથમાં દ્રાક્ષ આપી દયા તરફ ફરી બોલ્યો:—“બહેન!

અમને તમારાજ માણસ ગણી લેજો. આ ડાક્ટર સાહેબને નાડ
ખતાવો. ”

“ મારે દવા નથી ખાવી. ” દયાએ કહ્યું.

“ એમની ફી અપાઇ ગઇછે. તમારે કંઈજ આપવાનું નથી.
માત્ર નાડ ખતાવો એટલે હું દવા લઇ આવું. આ બાઇ ગુજરાતી
બાણે છે તે તમારી પાસે રાત દલાડો રહેશે. અને તમારી સારવાર
કરશે. તમને જલ્દી આરામ થઇ જશે. ગભરાશો નહિ. ” આગંતુકે
આશ્વાસન આપ્યું.

દયાએ નાડ ખતાવી. દાક્ટરે ફેફસાં તપાસ્યાં. અને
પ્રીસ્કોપ્શન લખી તે મનુષ્યના હાથમાં મૂક્યું. દાક્ટરે કેસને સાધ્ય
જણાવ્યો. આગંતુક દયાની પાસે લીલી દ્રાક્ષ, સફરજન, દાકમ,
નારંગી, તથા સોડાની બાટલી મૂકીને બોલ્યો:—

“ બહેન ! હું ડાક્ટર સાહેબ સાથે જઈ દવા લઈ આવું છું.
આ એવો તમારે ખાવાનો છે અને કાંજી પીવાની છે. ”

“ પણ એ આવે ત્યાં સુધી બાઈ તમે...જરા બેસોને ? ”
દયાએ કહ્યું.

“ હું હમણાં જ પાછો દવા લઇને આવું છું ને ! ” તે
પુરૂષે કહ્યું.

“ અને આ બાઈ ? ” દયાએ કહ્યું.

“ તે તો અહીં રહેશે. તમારી ચાકરી કરશે. ”

“ પણ લોકો તો કહે છે કે એવી બાઇઓ કાઇનેય માંદા
માણસ પાસે આવવા નથી દેતીઓ. ” દયાએ શંકા કરી.

“ એ વાત સાચી છે. કારણ માંદા માણસ પાસે જોવા
આવનારાંઓ આપણામાં બહુજ ગરબડ કરી મૂકે છે અને તેને
અપવા દેતાં નથી. તેથી તે બાઇઓ કાઇને આવવા દેતી નથી. ”
તે પુરૂષે સમજાવ્યું.

“ ત્યારે તો એ બાઇનું કાંઈ કામ નથી. એનેપણ જવાદો. ”
દયાએ કહ્યું.

“ કેમ બહેન ! એવો બંદોબસ્ત તો સારો કે ? ”

“ મારા એકના એક છોકરાને અને મારા જીવનના આધારને
મારી પાસે ન આવવા દે તો બધું એ યોસડ અને બળી એ

દવા-તમારી આ વિલાયતી દવા કરતાં તો મારા પતિનો વ્હાલ-સોયો હાથ અને તેની અમીભરી દ્રષ્ટિજ અને જલ્દી આરામ કરશે.”

ધન્ય છે આર્ય રમણી ! ધન્ય છે તારી પતિ ભક્તિને-આહા ! આર્ય લલનાઓના અતુલિત પ્રેમનો જોડો આખી દુનિયામાં પણ મળવો મુશ્કેલ છે. પોતાનું જીવન ટકાવનાર-સ્વાસ્થ્ય સુધારનાર ઔષધ કરતાં પતિની અમીભરી દ્રગ અને વ્હાલસોયો હાથજ તેને તો વધુ પ્રિય હોય. આવી રમણીઓના મુન્ય વડે જ ભારત વર્ષ ગૌરવશાળી બની રહ્યો છે. ક્યાં યુરોપની સ્વાર્થી લલનાઓ અને ક્યાં આ આર્ય રમણીઓ !

ડૉક્ટર, નર્સ તથા તે પુરૂષ ત્રણે જણ અત્યંત પ્રસન્ન થયાં. ડૉક્ટરે તે પુરૂષના હાથમાં રૂપીઆ વીસની નોટ આપતાં કહ્યું:—

“ મહાશય ! આવી સ્ત્રીની દવા માટે હું પૈસા તેમજ મારી ફી લઈશ નહિં. આહા ! ખરેખર તમે હિન્દુઓ અમારા કરતાં દબાર દરજ્જે સુખી છો. હું તો ઇશ્વર પાસે એજ માગું છું કે મને આવતો જન્મ હિન્દુસ્થાનમાંજ આપે. ”

તે પુરૂષે રૂપીઆ પાછા લેવા બહુ ના પાડી પણ ડૉક્ટર એકનો એ ન થયો. નર્સની આંખમાં પણ ઝળઝળાયાં બરાબ આવ્યાં હતાં તે કાંઈજ બેલી નહિં. તે પુરૂષ તથા ડૉક્ટર તરતજ ચાલ્યા ગયા. તેમના ગયા બાદ રણછોડ કાંઈ લઈ આવ્યો. નર્સને જોતાજ તે આશ્ચર્ય પામ્યો. દયાએ સખળી વાત કરી.

“ આપને કોના તરફથી મોકલવામાં આવ્યાં છે ? ” રણછોડે પૂછ્યું

“ મને નામ ખબર નથી. પણ જે ગૃહસ્થ અત્રે ડૉક્ટર સાહેબ સાથે આવ્યા હતા તેમણે મને રોજના પાંચ રૂપીઆ ફેરાવ્યા છે. આજની રી તેમણે આપી છે. અને હવે પછી પણ તેજ આપનારા છે. તમારી પાસેથી લેવાની મનાઈ છે. ”

આ જવાબ સંભળી રણછોડ આશ્ચર્યમાં કુખી ગયો. મદનરામના ખાનગી નોકરને તે ઝાળખતો હતો. દયાએ આપેલા તે પુરૂષના વર્ણનથી તે જાણી શક્યો કે તે તે માણસ ન હોય બન્ને પતિ પત્ની આનંદમાં આવી ઇશ્વરનો ઉપકાર માનતાં પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનારની રાહ જોતાં બેઠાં.

અડધા એક કલાક થયો પણ કોઈ આવ્યું નહિં. છેવટે એક છોકરો દવાની ગોશી લઈ આવ્યો. રણછોડના પ્રશ્નના જવાબમાં તે બોલ્યો:—

“મને તો આપણી શેરીને નાકે એક ભાયડાએ કહ્યું કે પેલા રણછોડભાઈને ઘેર આટલી શીશી પહોંચાડી દે. લે મમરા ખાવા એક આનો. એમ કહી એક આનો મને આપ્યો અને તે ચાલ્યો. મથો.”

છોકરાના ગયા બાદ મદનરામનો સિપાઈ આવ્યો તેને રણછોડે બધી વાત કરી જવાબમાં તેણે કહ્યું:

“મને તો બહેનબાએ હમણાંજ કહ્યું કે ‘જા. અને રણછોડે કાકટર વગેરેના બંદોબસ્ત કર્યો કે કેમ તે પૂછી આવ. વળી કાંઈ જોઈતું કરતું હોય તો પણ પૂછતો આવજે’ એમ કહ્યું એટલે હું સીધો અહીં આવ્યો. ઠીક ભાઈ! ત્યારે હું જાઉં છું કંઈ કહેતું છે ?”

“હા. બહેનને કહે જે કે તમારી દયા ચતાંજ હવે ફેર પડેના જાય છે. કારણ આશ્રાસન એ અડધું ઓસડ છે. આજ એ ન હોત તો અમે તો મુવાંજ પડ્યાં હતાં.” રણછોડ બોલ્યો.

“અરે ભાઈ ! એ તો બાપુના ધરની લક્ષ્મી છે લક્ષ્મી. એમનાવડે તો હૌં ઉજળાં છે.” સિપાઈ વિચેક કરીને ચાલ્યો મથો.

નસે દવા પાઈ, મેવો તથા કાંજ માપસર આપ્યાં અને એક રટુલપર બેઠી. રણછોડ પડોસીને ત્યાંથી તેને માટે એક કુરસી લઈ આવ્યો. રણછોડે રતુને પણ કાંઈક ખવડાવ્યું, પોતે પણ કાંઈક લુપ્ત પાકું કરી ખાધું અને એક પુસ્તક લઈ વાંચતો દવાની પાસે પાસે બેઠો.

“તમે ખાધું ?” દવાએ પૂછ્યું.

“હા. હવે તું જરા આરામ લે” રણછોડે કહ્યું.

“હા. બહેન ! તમે જરા સુઈ જાઓ બહુ બોલવાથી અશક્તિ વધી જાય.” નસે સલાહ આપી.

“જુઓ બહેન ! તમે મને આરામ આપવા ચ્હાતાં હો તો મારો આરામ મારો પતિ છે. આટલા દિવસના મંદવાડમાં કોઈ દિવસ તે મારી પાસે બેસી શક્યા નથી. આજ હાથરે સામું બેશું છે. એટલે હવે તમે મને તેમની સાથે પેટ ભરીને વાતો કરો

લેવાદો એથી મને આરામ થશે ” દયાએ દીનવાણીથી કહ્યું.

“ કરો બહેન ! બેઠાશક વાતો કરો. જેને ચીતી હોય તેજ બળે કે દીલનો આરામ કેવો હોય છે ! ” નર્સ નિઃશ્વાસ નાખતાં બોલી : “ હું ખીજા ઓરડામાં જઈ ? ”

“ ના બહેન ! ના. દયા બોલી “અમારી વાતો હંમેશાં પવિત્રજ હોય છે. જે પ્રેમની વાત ત્રીજા હૃદયના દેખતાં થાય નહિં તેને પવિત્ર ન કહેવાય. ” રણુછોડ તરફ ફરીને બોલી—“ આવોને અહીં નજીક આવો. ”

“ કહે, શું કહેવું છે ? ” રણુછોડ નજીક બેસતાં બોલ્યો.

“ આડું જોઈને વાત થાય નહિં. જુઓ, મારા સામું જુઓ ’ રણુછોડે તેમ કર્યું.

“ લાવો તમારો હાથ ” દયાએ હાથ લઈ પોતાના હૃદયપર મૂક્યો. રણુછોડની દષ્ટિ સામે દષ્ટિ માંડી જોઈ રહી, કણુનાર પછી રણુછોડ બોલ્યો :—

“ કેમ ચૂપ રહી ગયો બોલ ! બહાલી ! ! તું શું કહે છે ? ”

“ ત્યારે આ શું થાય છે ? વાતો કે તારા મૈત્રક ? ”

બંને જણનાં નેત્ર, મુખ અને હૃદય હસી રહ્યાં. આત્મા એક તાર થઈ ગયો. આનંદનાં ઝરણાં ઝરવા લાગ્યાં. નેત્રો દ્વારા રસના ધુંટડા પીવા માંડ્યા.

પવિત્ર નિર્દોષ પ્રેમનું ચિત્ર તાદ્રશ્ય થયું. નર્સ પણ હસને મુખડે તેમને જોઈ રહી અને મનમાં બોલી :—

“ આ તે વાતો કે તારામૈત્રક ! ”

પરિચ્છેદ નવમો.

—❀❀—

ગુદશનની કહાણી.

—❀❀—

રૂઢન કરનાર પ્રતિ સાહુતુમ્પતિ બતાવતી એ પાળુ ઔષધન છે.

આપ બી ઝાંસે સ્વાર્થી હું ! આપકા કામ હો
ગયા બાદ, હમ લોગકો તર્ફ દેખતા બી આપકો
લાજિમ નહિં માતુમ હોતા હું ?” મેને દીલમે
ભડકતી હુઈ આગસે ગર્મ હોકર કહા.

“ વૈસા નહિં. યહાં આનેકા દીલ તો થા. મગર આપકે આશક
ધર પર નહિં હું. ઝાંર આપસે મેરેકો કુછ મુલાકાત નહિંથી.
મે કયસે આસકતાહું. ” જ્યોતિપ્રકાશને જવાબ દીયા.

“ કયા આપકે વહ દોસ્ત આપકો નહિ બોલે ? ” મેને પૂછા.

“ નહિ મેરેકો કોઇ નહિં બોલા. અખ મેરે આનેપર ભુકી
બોલી કે તુરતહી મે તુમ્હારે પાસ આયા. ” ઉન્હોને સાફ દિલ
જવાબ દીયા.

“ મેં દો તીન તર્ફ તુમ્હારે વહ દોસ્તસે જીક કીયા. શીર
યહ ભુકીસે દો દહા કહા. શીર બી આપ ન આયે તખ ગુસ્સે હોકર
આજ ભુકી કે જરાસા દમ દીયા. તખ આપકે દરશન હુવે. ”
“ ફરમાઇએ અખ કયા હુકમ હૈ. ” વે બોલે.

“ આપકો.....વહાં આરામ તો હૈનાં ? ” મેને બડકતે
દીલસે પૂછા.

“ હાં. ઠીક હૈ. મગર..... ” વે અટક ગયે,

“ કયા ? આપકા દીલ નહિં બહેલતા ? હાં હાં મેં સમજતી
હું. અચ્છા ! અખ એક દુસરી ખાત ”

“ કયા હૈ ? ”

“ આપકો યહાં આનેકા દીલ હોગા ? મેં આપકી બરદાસ્ત
કરૂંગી. આપકી સેવામેં હાજર રહૂંગી. ”

“ક્યા આપ? આપકો તો—”

“હાં. વહ અખ નહીં હૈ મૈનેહી ઉનકો મના કરદીયા હૈ.”

“મગર દીનજતા ટંટા કરેગી.”

“નહિં આપને ઉનકો યહ મહીનેકા તનખા તો દે દીયા-
હેના? શીર ક્યા?”

“હીક; શીર આપકો ક્યા પગાર ચાહીએ?” વહ મેરી તર્ફ
તાકતે ખોલે.

“દશ રૂપયે જયાદા.”

“કબુલ.”

“આપકા દીલ વ્હાય તો શીર આપકી લૌંડી સમજ કે
આપ દેખ લેના” મેને કહા.

“વોતો હીક હૈ. જખ મેરા દીલ તુમારેહી પાસ રહેગા તો
પૈસે કયસે નહિં મીલ સકતે? વોતો મહબ્બત કે પર હૈ. સચ્ચી
મહબ્બત ઇસ દુનિયામેં મૃશિકલ હૈ.”

“અસ? મામલા તમામ હોગયા. વહ દુસરે દીનસે આને
લયે. ઉનકા સ્વભાવ દેખકે મેરા કલેજ તર હો ગયા. વહ કબી
પૈસેકે લયે મેરા મું ખોલને ન દેતે. પહલે મહીને ઉનહોંને સૌ
રૂપયે તક દીયા મગર ઊસ વખતી મેરી અકલ મુઝે છોડ ગઇ મેને
વહ સખ પૈસે ઉનકે ઝાર મેરે અયશોઆરામમેં ખર્ચ દીયે. ઉનકા
વ્યાપાર અચ્છે જોર શોરસે ચલતે થે. ઉનકી ઇજ્જત બી અચ્છીથી.
ઊસસે મેરેકાબી બહુત અભિયાન થા. ધરમેં ખાનેકો ન હો મગર
બહાર જાનેકે વખત યા કોઇ ધરપર આનેસે મેં પાંચદશ રૂપયે સહજમેં
ખર્ચ દેતી. મેરા પહીલેવાલા શપ્સ કબી કબી આતાથા—જોબી
ઉનકા પયગાનવાલા થા—ઉનકો દેખ ઉનકે દીલમેં કુછ રંજ હોતાથા.
મગર યે મેરેકા રાજી રખનેકો કુચ્છ ખોલતે નહિયે. દીલમેંહી જલતેથે.
વહશપ્સ મેરેકા મીલનેકા આતાથા. ઉનકે દીલમેંબી કુછ અયસા ગયર
ધરાદા ન થા—નતો મેરે દીલમેંથા. મેં સખ ખાતચીત પ્રકાશકે સામ-
નેહી કરતીથી. મગર પ્રકાશકે દીલમેં ઇસસે રંજ હોતાથા. એક રોજ
મેં ઝાર પ્રકાશ આનંદમેં મરત થે. ઊસ વખત વો શપ્સ આયા.
ઉનકે આનેસે પ્રકાશ અપને મું બંધ કરકે પડે. ઉનકે મ્હેરે પર
ગમગીની છા રહી. ઉનકે જાનેકે બાદ વહ હીર હંસહંસકે મેરે
સે ખાન કરને લગે. મેને સમજ લીયા ઉસકે આનેસે પ્રકાશકો રંજ

હોતા હૈ. મેને શાય લીધા મેં ઉનકો મના કરદું. શીર બી ઇતને શખ્સોસેં મેને ઘોઠા ખાયા થા ઇસીસે ઉનકા દીલ ન દુઃખાનેમેં મેરા હિત સમજકે મેં ચૂપ રહી. લેફ્ટીન પ્રકાશકા દીલ રંજદા મેં ન દેખ સકતીથી. ઇસીસે પ્રકાશકા દીલ મેરે તર્ફ કપસા હૈ વહ દેખનેકા દીલ હુવા. ”

“ એક રોજ મેને કુછ બહાના કરકે વહ શખ્સકા મેરે વહાં હી રાત રહનેકા કહા. પ્રકાશકા દીલ બહુત રંજદા હુવા. ફીર બી વહ મેરે કો કુછ નહિં બોલે. મેં પ્રકાશકે હી કમરેમેં થા. ફસરે રોજ ઉસશખ્સકે જાનેપર મેને પ્રકાશકો પૂછા:—

“ કયા આપ દુઃખિત હો ? સચ કહો. ઉસ શખ્સકે આનેસે આપકો રંજ હોતા હૈ ? ”

“ કયા વહબી પૂછા જાતા હૈ ? ઐસા કોન મર્દ હો જુસ્કો રંજ ન હો ? ”

‘ તખ આપ કયું મુઝે કહતે નહિં. મેં ઉનકો મના કર દેતી. ’

‘ નહિં. મેરા દીલ ખૂશ કરનેમેં તુમહારા દિલ રંજદા હો, ઐસા મેં નહિં ચ્હાતા. મેરા દીલ મેં સમજ સકુંગા વહાં તક ડીક હૈ. નહિં તો મેં તુમહારેસે રંગલે લુંગા. કયું ઇતની થોડે રોજકી મહબ્બતસે જખ્ખ મેરા દીલ ઇતના જલતા હૈ તો તુમહારા ઔર ઉનકા દીલ મેરે ના કહનેસે કીતના જલેંગે ? ઔર જખ્ખ મેં પાક મહબ્બતસે તુમકો ચ્હાતા હું તો તુમહારે સુખ કે લીચે મેં રંજ ઉકાઉ વો કોઇ નથી જાત નહીં હૈ. મહબ્બત ઇસ્કો બોલતે હૈ કી જુસ્સે સામનેકા સુખમેં અપના દુઃખ બૂલ જાય. ”

‘ ઉનકી જાતે સુન મેં સ્તબ્ધ હોગઇ મેં પછતાને લગી’ મેને ઉસ શખ્સસે કહ દીયા કી આપ હાલતેમેં એક દો રોજ મેરેકો દેખનેકા આના ઔર વહીબી પ્રકાશકી હાજરીમેં આના, ઔર આધાધરેકી બીતર ચલેહી જાના. ખસ. મેરે પ્રકાશકા દીલ શાન્ત હો ગયા. હમ બેઠેહી ચયનસે રહને લગે.

કંઇ દીનકે બાદ પ્રકાશકો ઉરકે સૂતકો કુછ બીસ દીન કે લીચે જાના હુવા. ઉસ દરમ્યાન ઉનકે બાગીદારને ગોટાલા કરકે બેપારકા સર્વ નાશ કર દીયા. પ્રકાશકો ઉસીસે પચાસ હજારકા નુકશાન હુવા. વે પામાલ હો ગયે.

વહ બહારગામસે આયે. ઇસ હાલત દેખ બહુ રંજીત હો ગયે. રાત્રી મેરે વહાં આયે. બહારગાંવસે આનેકે સાથ મેને મેરે લાલક્ર કીતને પ્રેમસે મેરેકા જીગરસે લગાના સમજનાથા ? ઉનકી મીટી જાનસે કયસે કયસે લક્ષ્મી સુનતેકી ઉમ્મીદ રખીથી ? મગર હાય ! મેને કયા દેખા ?” શુદ્ધશને નિશ્વાસ નાખતાં કહ્યું. અરૂણ પણ નિશ્વાસ નાખ્યો.

“ ઉનકા કામલ બદન સુક ગયાથા. ઉનકી આંખે રક્ત હો રહીથી. મું કમલા ગયાથા. ઉનકા તેજ ઉડ ગયાથા. વહ આંકે પલંગપર પડે. મેરેકા વહ નુકશાનીકી ખાત માલુમ ન થી. મેં સમજી કુછ મેરી કસર હુષ હોગી મેને ઉનકા બહુત સમજાકે ખાત પૂછી. વહ મેરેકા ગલેસે લગાકે બોલને લગે—

“ પ્યારી ! અપના સુખ ખુદાકો ના કખૂલ દે. વહ અપનેકો છુડાનેકો રહાતે દે. ”

ઇસ ખાત સુનતેહી મેને ઉનકી છાતીસે મેરા મુઠ ઉઠાકર ઉનકે તર્ક દેખા. ઉનકી આંખોસે પાની ખરસ રહાથા. વહ બોલતે બોલતે મુરઝાતેથે. મેને ઉનકા મુંહ ચૂમને કહા—“અપનેકા કાષ્ટ છુડા નહીં શકતે.”

વહબી મેરે હોઠોપર એક બોસા દેતે બોલે : ‘ પીયારી ! સચ દે. હમારા દીલ કાષ્ટ નહિં છુડા શકતે મગર વહ બદન બદનસે ન મીલેગા. મેરા બેપાર સખ બધ હુવા. મેરેકા પચાસ હજારકા નુકશાન હુવા. મેં બે કંઝોડી મુશ્કીસ મહોતાજ બન ગયા હું. સખ તુમારા હમારા સંજોગ રહના મુશ્કિલ હૈ. જખ મેરે પાસ પૈસે આયેગે મેં તુમહારે પાસ આઉંગા. તુમ અખ દુસરા શખસ દેખતો. ”

વહ સુનતેહી મેરા કલેજ ફટને લગા. મેં ફટી આંખસે દેખ રહી. વહ બોલે:—

“ હાં સચહી હૈ. ”

“ રહેનેદો. કાષ્ટ શીક નહિં. મેં આપકો ન છોડુંગી. ”

મેને કયસાબી કરકે ઉનકા દીલ બહેલાનેકી કાશીશ કરી. મગર ઉનકે દીલમેં બડીહી આદ બરીથી. વહ ફજરમેં ઉઠકે જાતે વખત હમેશકે રીવાજ મુજબ મેરેકા સીનેસે દયા મેરે હોઠોં પર

બોસા દેતે મેરે સામને દેખ રહે. જાતે વખત મેરા હાથ ઉનકે હાથમેંહી થા. ઉનકે પાઉં ઉપડને ન થે. જાનેકા દીલ ન હોતાથા યા દીલ જલતાથા. જૈસેકી લાંબી મુસાફરીમેં આશક માશુક ફરે પડતે હૈં વૈસા વહ દ્રવ્ય થા. ઉન્હોને શીર બોસા લીયા. ઓર ગયે. જાતે જાતે મેરે તરફ તાકકે એક બડાહી નિશ્વાસ નાખતે ચલે ગયે.

હાય ! વહ નિશ્વાસ ! વહ સુકા હુવા મુખડા ! વહ રકત આંખે ! આંખ બી મેરે સામને ઉનકા ઉસ ખખતકા ચહેરા દીખાઈ દેતા હૈ. "

ગુલ્શન ક્ષણબર શ્વાસ લેવા અટકી. મીનાક્ષીએ ફરી દૃષ્ટતા એ કટોરા લાવી ત્યાં મૂક્યા. ખન્ને જણે તે પીધા. બાદ ગુલ્શને શરૂઆત કરી:—

" આપકો આજ બહુત દેરી હો ગઈ, મગર માફ કરીજો. આંખ મેરી કહાની બહુત લાંબી નહિં હૈ. "

ઉનકે જાનેકે બાદ મેં બહુત ગભરા ગઈ યા ખૂદા ! વહ ક્યા ગજબ હોનાહૈ. અયસે આદમીયોંકા એમા દુઃખ ! મેં રોઈ. ખૂબ રોઈ. ઉસ રોજ ખાનાબી નહિં ખાયા. મેંને ઉનકી ગયર-હાજરીમેં મૌ રૂપયે દેનાબી કીયાથા. ગદેસે, લેંપ, વગયરા નયી નયી ચીજોં મેરે લાલકે અપશઆરામકે લીયે મે લે આપ્તથી મગર મેં વહ દીખાબી ન સકી. મેરા નસીબી ઉલટ ગયા. રાત હોતે લગી, મેં લગાતાર ઉનકી રાહ દેખતી બીનર બાહર બીનર બાહર કરતી થી. અબી આયેગે, આંખ આયેંગે. અયસીહી રાહ દેખા કરતીથી. આંક બજે. નવ બજે. દશ બજે. વહ ન આયે. મેંને શોઆ. બાયોરકોપ દેખતે ગયે હોગે. અગ્યારહ બજે. બારા બજે. વહ નહિં આયે મેંને સમજ લીયા ' વહ નહિં આયેગે. ' મેં બેઝાર હોકે પલંગપર પડી. રો રોકે મેંને સારી રાત નીકળી. મેરેંકા ઉનકે બેપારકા દુઃખ ન થા. ઉનકી મહબ્બતકા દુઃખથા. પલપલ મેરેંકા ઉનકા " પ્યારી ! માય ડીયર ! ડીયર ગુલ્શન ! " વગયરા મીટી જાનાસે નીકલતે હુવે લાફજો બાદ આવે થે. " અહા ! ખુદાને તેરા બદન કીસ મીટીસે બનાયા હૈ ? વહ છતના પતલા-હોતેપર બી રેશમસે જપાદા મુલાયમ હૈ. દેખતેકે સપહહી હૈ મગર હાથ લગાતેમેં મખમલ હૈ. " એમી એસી બાતેં મેરે કનમેં યુજને

લગી. વહી રાજની ઐસાહી ગયા. ઐસે મેને તીન રાજ તક રાહ દેખા. મેને સીવા કાશી ઔર કુછ ઈન તીન દીનો નહિ ખાયા થા. મેરેકા ભૂખ ઔર દુઃખસે ચક્કર આવેથે. આખે રા રોકે જલતીથી. ઝહેરા સમ ખીગડ મયાથા. શ્યામકા છબજે. મેને ઉનકી દુકાનપર જાનેકા ઇરાદા કીયા. મેં બાડેકી ગાડીમેં ગઇ. વહાં દેખા તો તાલા લગા હુવા હૈ. મેને બાબુવાલે શપ્સસે પૂછા તો જવાબ મીલા “વહ દીનમેં એક દો પંટોં કે લીયે આવે હૈ. ઉન્કે બડાહી મુકદ્દાન હુવા હૈ.”

મેં નિરાશ હોકર ઘરપર આઇ. લેકીન મેરેકા ચયન ન પડા મેં હરરોજ ગાડી કરકે ઉનકી દુકાનકી ઔર વખત બેવખત જાને લગી. એક રોજ ઉન્કે ગુમારતેકા દેખા. ઉન્કા બોલે આપ જરા મેરે બહાં બેજદેના. ઉસીરોજ વહ આવે. મેં નિરાશ હોકે રા પડી. વહ મેરેકા હિમ્મત દેને લગે. ઇતનેમે વો પહીલેકા શપ્સ આવ્યા. મેં ઇસીસે કુચ્છ જ્યાદા ખાત નહીં કર સકી. ઔર વે દોનો બી કુછ બોલે નહિં. સુહ્રેમેં પાંચ બજે. વહ જાનેકા તયાર હુવે તબ મેને કહા. “મેં મૂર્ખ હું-મેઅક્કલ હું. આપ દો તરફી દીયા લેકીન કુછ કામ નહિં હુવા. આપ આજ યહાં આઇએગા.”

વે બોલે:-નહિં. અમ યહાં નહિં મેં નદીકે કિનારેપર મીલું-ગા. ગુમાસ્તા ગાડી લેકર આવગા. તુમ ઉન્કે સાથ જાના.”

વે ચલે ગયે. મેરેકા અબ દો તરફકા દુઃખથા. એકનો મહ-ખતવાલા દીક્ક ચલ મયા. ઔર અમ જીવનકે લીયે તજવીજ કરના રહા. મેં રાતકો નદી કિનારે ગઇ. વહાં હમલોગ અચ્ચારહ બજે તક પથ્થરપર બેઠે. આખરીમેં મેને કહા-“આપ મેરેકા ખાનેકા સકી રોટી દો, મુઝે જ્યાદા જરૂરત નહિં. લેકીન આપ મુઝે ન છોડો.” ઇન્હોંકો કયા આઇ. વહ બોલે-“તેરે દીલકો દુઃખ નહો. ઇસીસે મેં તુઝે છોડતાથા. જબ તુમેરે સાથ દુઃખ મેલનેકા બી ખુશી હૈ. મેં તયાર હું. આઘેમેંસે આધી રોટીબી મેં તુઝે ખીલાઉંગા ઔર પીછે મેં ખાઉંગા.” બસ મેં ખુશ હો ગઇ.

દુસરે રોજસે શીર બી મેરા ખાનંદ શુરૂ હુવા. હમ દોનો સાથથી રહને લગે. હે માસ નીકલ મયા. મેં યહ સમજતીથી કી ઇતનેમેં કુછ ન બેપાર હાથ આવગા મગર ઉનકો દેના ઇતનાયાકી

ઉનકે હાથમેં એક કઝોડી બી ન થી, વહ અપને દોસ્ત ખીસદરેસે રૂપયા દો રૂપયા લાને લગે ઝૌર મેરેકા દેને લગે. વહ હમેશ ખાના હોટલમેં ખાતેથે, ઇસીસે મેરેકા બોલતેથે કે “ખાના ખા લીયા હૈ. મેરે લીયે કુછ મગાના નહિં.” મેને બી પહલે પહલ વહ સમજા લીયા, શીર એકરોજ ખાલુમ ફુરાકી વહ એક વખત હોટલમેં કુછ નાસ્તાહી કરતેથે, ઝૌર કુછ ન ખાતેથે. ઇસીસે મેં ઘર પર હોટલસે નાસ્તા મગાકે રખને લગી. શીર અવસી હાલત કહાં તક ચલતી હૈ? ઘરકા બાડા તીન માસકા ચઢ ગયા. મેરા બી જેવર સખ ચલ ગયા. બેપાર કુછ ન થા ઉનકા દીલ બી બેપાર ન હોનેસે ખીમડ ગયા. લેકીન ઇન સખસે મેરેકા બહુત આનંદ થા. ક્યોંકી વહ ઝૈસે માનતેથેકી વહ મેરેપર જરા યુસ્સા કરેજે તો મેરા દીલ રંજીલા હોગા. ઇસીસે વહ હમેશ મેરેકા ખુશ રખનેકો કાશીય કરતેથે.

મગર વહ બી કહાં તક ચલતા હૈ? એક રોજ અવસા આગયા કી ન તો મેરેકા ખાના મીલા, ન તો ઉન્કે નાસ્તા મીલા. ઉન્કે પાસ એક કઝોડી ન થી. મેરે પાસ સીફ યાર આનેથે. મેને ઉનકે આનેકે બાદ નાસ્તા મગાયા ઝૌર મેં ઉનકા ખીલાને લગી. તીન ચાર નવાલા ખાનેકે બાદ વહ મુઝે ખાનેકે લીયે આમદ કરને લગે. મેં બોલી મેં પીછે ખાઉંગી. ઉન્કો ઉસ રોજ જીંદગી પર ચઢે. હમ દોનોહી જીંદગી પર ચઢ ગયે. આખીરમેં મેં બીગડ ગય. હાથમેંસે નવાલા ફેંક દીયા, ઝૌર બોલ ઉડી:

“વહ કયા જુલમ હૈ? દીનબર ખાના નહિ. પેટતો જલ જતા હૈ. સરમેં ચક્કર આતે હૈ ઉસ્કેપર આપ બી અવસી તકલીફ દે રહે હો?”

વહ બેચારે ચૂપચૂપ હોકર પશંગપર પડે. મેં બી આવા ઘંટા ચુપચૂપ બેઠી. શીર બી મેં આકે દૂસરા પડીકા છોડકે ઉન્કો ખીલાને લગી. ઉસ વખત વહ ન તો બોલેકી “તુ ખા” — આ ન તો બોલેકી “બમ-બમ કાફી હૈ.” મેને બી થોડા ખાયા. બસ. મેને થહી બેવકુફી કી. દૂસરે રોજ વહ બહાર જાતે વખત બોલે— “ગુસ્થાન! ખદા ન હોના. મેં તુઝે થહ દુઃખ મેં નહીં દેખ સકતા હું. તેરેકા તેરે કસમસે મેં મુકત કરતાહું તું અપના રસ્તા દેખ મેરે હાથમેં જો કુછ આગયા. મેં તેરેકા દહિંગા ઝૌર જબ

અચ્છ એવાર હોગા, મેં તેરે પાસ આઈગા. જ્ય તક મેરે પાસ પૈસે નહીં આવેજે, મેં તુઝે મુંઢ નહિં દીખાઉંગા.”

મેં ચૌક પડી. કયા બોલના વો ન સમજા ગયા. મેં ઉનકે પાસ જાઉં ઉનકે અવલતો વો વહાંસે ચલ ગયે.

“બસ ઉસ રોજકે બાદ મૈને ઉન્હોંકા નહીં દેખે. ઉસ્કે બાદ મેંને પૈસે કે પરધી મેરી નજર રખી, મગર કીસીસે સચ્ચી મહોબત ન કી. થોડેકી મેહિનેમેં મેરી હાલત સુધરને લગી. આજ વહ હાલત હૈ. મેં ઉન્હોંકા હુંદનેકે ધરાદેસે સખ બડે બડે ગાંવ દેખકર યહાં આઇ હું. યહાં મેરેકા છે મહિને હો ગયે હૈ, મગર અબી તક ઉન્હોંકા પત્તા નહીં મીલતા. મેરેકા ઐસા થકા સમાચાર મીલા હૈ કી વહ યહાં આવે હૈ, ઔર ધર્તાસે મેરા ધરાદા યહાંકી ઠહરકે તપાસ કરનેકા હે

“હાય ! ખુદા ! એક રોજબી ઉનકા દર્શ નહીં કરાવેજે ?” શુદ્ધચિન્તે નિશ્વાસ નાંખ્યો.

“વહ આપકો છોડ કે જાનેકો કીતના બખ્ત હુવા ?” અરૂણે પૂછ્યું.

“સિર્ફ હો સાલ. આપ તુઝે ઇસ કામમેં મદદ ન દોજે ?”

“જરૂર હુંગા. મગર મેં ઇસકો કયસે પચચાન સકતાહું ?”

“ઈન્હોંકા મુંઢ તુમ્હારેકી જયસા હૈ, બદનબી અયસાહી હૈ. ઔર ઉનકા દેશાબિમાન ઉન્હોંકા તુરતથી માલુમ કરા દેગા.”

“કયા વહ ઐસે દેશાબિમાની હૈ ?”

“હાં, ઉન્હોંને મેરેકા બી સત કાંતનેકા સીખાયાથા. ઔર ઉન્હોંકા યાદગીરીમેં મેં હમેશ આધા ધંટાબી વહ કાંતતી હું. મેને પાંચ રતલ સત તયાર કીયા હૈ. જહાં તક વહ ન મીલેજે, મેં વો સખ સત જમા કરૂંગી. ઔર જ્ય વે મીલેજે, વહી સતકાં માલા મેં ઉનકો પહનાઉંગી.”

પરિચ્છેદ દશમો.

મનુષ્ય કે બહુગર !

શાન્ત કર્તવ્યપરાયણતાનો પ્રભાવ મંત્રથી પણ વધે છે.

મધવલાલ શેઠની ધર્મશાળાનું મકાન બહુ મોટું હતું. તેમાં ઉપર તથા નીચે નાની ઓરડીઓ કાઢી હતી. વિશાળ ચોક હતો. પાણી વગેરે માટે નળ તથા કુવો ખન્ને સાધન હતાં. ત્યાં એક પટાવાળો રાખવામાં આવ્યો હતો. ધર્મશાળા એટલે મુસાફરોને ઉતરવાનું વગર ભાડાનું મકાન. પણ અહીં જુદોજ કાયદો હતો. દરેક ઓરડીનું પાંચ પાંચ આના રોજનું ભાડું લેવાતું. તે ઉપરાંત ખાટલા ગોદડાં વગેરે જે જોઈએ તે પણ ભાડું લઈ આપવામાં આવતું. કાંઈ ગરીબ મુસાફરને માટે તે જગ્યા ન હતી. અને તેથી તેને ધર્મશાળાને બદલે લોન્-નીશી-કઢીએ તો ચોખ્ખા ગણાય. “આપણે પણ તેને ‘માધવલાલ શેઠનો લોન્’ એ નામથીજ ઓળખીશું.

આજ શનીવાર હતો. માધવલાલ શેઠના લોન્માં આજ પંદર વીસ યુવાનોનું મંડળ એકઠું થયું હતું વિનોદ, જમનાચ રણછોડ તથા અરણ્ય એ ચાર આપણા જાણીતા યુવકો હતા. અંદર અંદર વાતચીત ચાલતી હતી એ મહિના પછી મ્યુનીસીપાલિટી માટે સભાસદ ચુંટવાને નક્કી કરેલી તારીખની વાતો થતી હતી.

“આપણે આજ શા માટે ભેગા થયા છીએ તે તમે જાણો છો ?” અરણ્યે પૂછ્યું.

ના “અમે તો તમારા આમંત્રણને માન આપીને આવ્યા છીએ” એક યુવકે જવાબ આપ્યો.

“ભાઈઓ !” ! અરણ્યે સરઆત કરી “આપણા શહેરમાં બે માસ પછી મ્યુનીસીપાલિટીના સભાસદોની ચુંટણી થવાની છે. અને તેને માટે ઉમેદવારો બહાર પડવાના છે. મેં આપને એ

બાબતમાં વિચાર કરવા બોલાવ્યા છે. ચ્યુનીસીપાલ ખાતુ શહેરી-
ઓનું અને શહેરીઓને માટે છે. અને તેથીજ શહેરીઓને જેના
પર વિશ્વાસ હોય, ચા જે શહેરીઓના હિતની બાબતો ખ્યાનમાં
લઈ તેમના હિત માટેજ કામ કરે એવા ગૃહસ્થો નીમાવા જોઈએ.

હાલની ચુંટણી કેવી થાય છે તે તમે જાણો છો ?”

“ કેવી થાય છે ? ” એકજણે પ્રશ્ન કર્યો.

તે ચુંટણીની રીત ખરેખર, એક સુધરેલા દેશ માટે તો હાલ-
પાત્રજ ગણાય પરંતુ હાલ તો સુધરેલા દેશોજ આપણને તેવા
માર્ગો શીખવે છે. જે ગૃહસ્થને સલાસદ બની, પોતાનું નામ બહાર
લાવવાની અને ધીમે ધીમે બીજી સભાઓ અને મંડળોમાં બહાર
આવવાની ઈચ્છા હોય છે, તેઓ પ્રજાના હિતનો વિચાર કરતા
નથી. તેમ તેમના પોતાના કર્તવ્ય તરફ પણ લક્ષ આપતા નથી.
માત્ર પોતાના પક્ષમાં વધુમત કેમ મળે એજ તેમનો મુખ્ય હેતુ હોય
છે. મત મેળવવા દલાલો અને દોસ્તોનો ઉપયોગ કરે છે. હજારો
રૂપિયા હજારોની લાગવગતો ઉપયોગ કરે છે. અને તેમના મત
મેળવી માત્ર સભામાં ખુરસી ભારે મારવા ઉપરાંત અગત્યનું કાંઈજ
કામ કરતા નથી. મત મેળવતી વખતે મતદારોના હિતનાં કાંઈ
કરવા મોટાં મોટાં વચનો અપાય છે. અને મત મળ્યા પછી તે
વચનોને અને મતદારોને ભુલી જવાય છે. મતદારો પણ પછીથી
પોતે ચુંટેલા પ્રતિનિધિને મળવાની કે તેની આંખ ઉઘાડવાની
તરહી લેતા નથી.

“ આવી રીતે મત મેળવવામાં દલાલો એટલી હદ સુધી
પોતાના ઓળખાણનો ઉપયોગ કરે છે કે જે સ્મરણ કરતાં પણ
આપણને શરમ આવે છે. એક વખત મુંબઈમાં વાઈસરાયની
કાઉન્સિલ માટે બે ઉમેદવારો બહાર પડ્યા હતા. જન્ને એકજ
કોમના હતા. એક માણસ પૈસાવાળો હતો. ન્યારે બીજો સામાન્ય
સ્થિતિનો પણ બાહોશ હતો. અલગત ! જન્ને તરફથી મત મેળ-
વવા હરીફાઈ થતી હતી. સામાન્ય સ્થિતિનો માણસ પૈસા ખરચી
શકે તેમ નહતો, પરંતુ તેની કાર્ય દક્ષતા જાણીતી હતી. શ્રીમંત
મનુષ્યને વધુ મત મળે એમ નહતું. અને તેથી પોતાના દ્રવ્યનો
તેણે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો, દલાલોને ચારે તરફ દોડાવી મૂક્યા.

વર્તમાન પત્રોના કેટલાક લાલચુ અધિપતિઓને હાથમાં લઈ પોતેજ પોતાના વખાણ કરનારા લેખો લખી આપી પ્રસિદ્ધ કરાયા માંડ્યા. દલાલોએ મતદારોમાં ધામધુમ કરી મૂકી. કેટલાક મતદારોએ જ્યારે તે શ્રીમંતને મત આપવા મરજી ન પડતી, ત્યારે બીજાઓના હલામણો તેમનાપર લાવવા માંડી, અને તે એટલી હદ સુધી કે એક ગૃહસ્થને એક વિશ્વયોષિતાની સાથે સંબંધ હતો, તે ગૃહસ્થ આ શ્રીમંતને મન આપવાના તરફેણમાં ન હતો. આથી તે દલાલે તે વિશ્વયોષિતાને ત્યાં જઈ સાડી, પોલક, મીઠાઈ, વીંટી વગેરે રૂપીઆ હજારથી દોઢ હજારનો સામાન નજર કર્યો અને બદલામાં તે ગૃહસ્થ પાસે પેલા શ્રીમંતને મત અપાવવાની માગણી કરી. આવી રીતે જો મત મેળવવા આવાં કૃત્યો કરવાં પડે તો તે પ્રતિનીધિ પ્રજાનું હિત કેવી રીતે કરે ? પ્રજાએ પોતાની મેળેજ પ્રતિનોધિ ચુટવો જોઈએ. પ્રતિનોધિ માટે મત મેળવવા દોઢા દોઢ કરવાની જરૂરજ રહેતી નથી. જો એમને વગર માગ્યે માત્ર તેમના નામ માત્રની જાહેરાતથી જો મત ન મળે તો પ્રજા તેની કાર્ય દક્ષતાથી પ્રસન્ન ન હોવાનું સાબીત થાય છેજ. અને તેવા પ્રતિનીધિને નીમવાથી ફાયદો પણ શે ? માટે પ્રજાએ કેવા પ્રતિનીધિનો ચુંટણી કરવી જોઈએ તે બાબત પ્રજાને સારી રીતે સમજવડી જોઈએ. અને તેમની આંખ ઉઘાડવી જોઈએ. મારો વિચાર આપણી આવડતી ચુંટણી માટે પ્રજાને યોગ્ય પ્રકારે જાગૃત કરવાનો છે, અને તેને માટે અત્યારથી હિલચાલ કરવા તત્પર થવું જોઈએ. ”

“ હા, હા, ખરું છે. એ સભાઓમાં બેસનારા બધા શ્રીમંતો માત્ર ગરજ વખતેજ સલામો ભરે છે, અને મત મળ્યા બાદ મત આપનારના હિતનો વિચાર પણ કરતા નથી. માટે આ હિલચાલના વિચારો ખરેખર આવકારદાયક છે. ” જગન્નાથ બોલી ઉઠ્યો:—

“ પણ એ હિલચાલની શરૂઆત કરવી કેવી રીતે ? ” એક યુવકે પૂછ્યું.

આ વખત મદનરાયની પુત્રી ઉષા ત્યાં આવી. કાંઈક કામસર તે રેશન તરફ આવી હતી. ત્યાંથી પાછા વળતાં તે સહજ ધર્મ-શાળા તરફ વળી. તેને જોતાં રણછોડ તેની પાસે દોડી જઈ બોલ્યો:

“ આવો બહેન ! કાંઈ આઈ કાંમ હતું ? ”

“ ના ના, હું તો સહજ આવી હતી. પણ શું અહિ કંઈ સભા છે ? ” તેણે પૂછ્યું.

“ ના સભા જેવું તો કંઈજ નથી. પણ આ ભાઈ અમને આ આવતી મ્યુનીસીપાલિટીની ચુંટણી વિષે વાત કરતા હતા. એમના વિચારો બહુજ ઉત્તમ છે. ”

ઉષાએ અરૂણ તરફ જોયું. અરૂણે વિવેકસહ પાસે આવતાં કહ્યું :—

“ ઉષા બહેન ! ચુંટણી કેવી રીતે થાય છે અને લોકમત કેવી રીતે કેળવવો એના અમે વિચાર કરતા હતા. ” અરૂણે એમ બોલતાં બધી વાત કરી. ઉષાએ જો તે મંડળને હરકત ન હોય તો ત્યાં પોતે બેસવા જણાવ્યું. ઘણી ખુશીથી તેને તરતજ ત્યાં જગ્યા કરી આપવામાં આવી. પછી અરૂણે મંડળ તરફ ફરી કહેવા માંડ્યું :—

“ આ બાબતમાં આપણે અત્યારથીજ શરૂઆત કરવી જોઈએ. પ્રથમ એકએક પોળ મા મહાલો પકડવો જોઈએ. અને તે પોળના તમામ મતદારોને સમજાવી તે મતદારોમાંના એક બાહોશ માણસને મુકરર કરાવવો કે એ માણસ જેને મત આપવાનું જણાવે તેને બધા મતદારો મત આપે. મહાલો મોટો હોય તો મતદારોની સંખ્યા મુજબ ત્રણ પાંચ કે સાત જણ નીમાય, અને તેઓ પોતાના માથાથી એક નીમે. એ રીતે દરેક પોળમાંથી નીમાયલા પ્રતિનિધિઓના જુદાવાર ભાગ પાડી નાંખવા. અને તેને જુદાના પ્રતિનિધિઓ પોતાના માથા લાયક ગૃહસ્થને તે જુદા તરફનો પ્રતિનિધિ નીમે અને તે પ્રતિનિધિને તે જુદાના તમામ મતદારોના મત મળે. જેથી પ્રજાનું હિત જેના હૃદયે હોય અથવા પ્રજાનો જેના પર વિશ્વાસ હોય તેવોજ માણસ પ્રતિનિધિ બની શકે. એક વખતે ચુટાયા પછી પોતાની કાર્યવાહીમાં નિષ્ફળ નીવડે અને બીજો માણસ થોડા દિવસે તો બીજી વખતની ચુંટણી પણ તે રીતે બીજા થોડા જણાતા માણસને નીમે. આ રીતે ચુંટણી થાય તો ખરૂં પ્રતિનિધિત્વ આવે. હાલ તો એક બીજાની શરમથી તેમજ પૈસાની શરમથી મા પૈસાની છાજોથી ગમે તેવો માણસ ધુસી જાય છે. તેમાં પ્રજાનો કંઈજ શુકવાર વળે નહિ. ”

“વાસ્તવિક છે.” જગન્નાથ બોલ્યો. “આ રીતમાં કાઠપિણ્ડ આવે મતદારને અમરવડભર્યું નહિં લાગે.”

“આમાં ઉમેદવારોને બહાર પડવાની પણ જરૂર નથી રહેતી.” ઉષાએ કહ્યું.

“બલે ઉમેદવારો પોતાનાં નામ જણાવે. કારણ જે જીલ્લાને તે ઉમેદવાર હોય તે જીલ્લાના મતદારોના પ્રતિનિધિ તે બાબત પાનમાં લેશે.” અરુણે જવાબ આપ્યો.

“આમાં સ્ત્રીઓ અદદ કરી શકે ખરી?” ઉષાએ પૂછ્યું.

“હા જાહેન! સ્ત્રીઓ ધારે અને આવાં કાર્યોમાં ભાગલેતી આમ તો આગળ ઉપર આપણે ધાર્યું સાઈ કામ કરી શકીએ.”

“શી રીતે?”

“પ્રથમ તો સ્ત્રીઓએ આ બાબતના સમાચાર પોતાના કુટુંબના પુરૂષ વર્ગ પાસેથી મેળવવા. અને પોતાની પોળની બીજી સ્ત્રીઓને આવી બાબતની માહિતી આપી, પ્રતિનિધિ થવા ચોક્કસ ગૃહસ્થનું નામ પોતાના કુટુંબના વડા આગળ બલામણ તરીકે મૂકવું આવી રીતે શરૂઆત કરતા બીજી ધારાસભાઓનાં કાર્યોમાં પણ તેમના વિચારોના અંશ ધીરે ધીરે આવતા જાય. આપણામાં કહે છે કે ‘સ્ત્રીઓએ જાહેર જીવનમાં ભાગ ન લેવો. કારણ કેટલીક વખત તેથી પુરૂષોના સંસર્ગમાં આવવું પડે છે અને મર્યાદાનો ભંગ થાય છે.’ આ માન્યતાને વળગી રહેનાર સ્ત્રીઓ પણ બધી બાબતનો વિચાર કરી પોતાના કુટુંબનાજ પુરૂષ વર્ગ સાથે ચર્ચા કરી સત્ય તત્ત્વ શોધી કાઢી શકે અને તે મુજબ પોતાનો મત પોતાના કુટુંબના વડા દ્વારા નોંધાવી શકે—એટલે તે કુટુંબ જ તે મતવાળું બની જાય.”

“પણ તમે ધારો છો કે એથી લાગવગનું દબાણ ઓછું થઈ જશે?” ઉષાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“કદાચ કોઈ પોળ લાગવગના દબાણ નીચે દબાય, તોપણ બીજી પોળો તો તે દબાણથી મુક્ત રહેને? વળી માણસ ઉઘાડી આંખે કુવામાં પડે તો પછી દોષ કોનો? માટે અપણે તો કર્તવ્ય સમજી આ કામ ઉપાડી લેવું જોઈએ.”

“પણ આપણે આટલાજ જણ શું કરી શકીશું?” વિનોદે મૂકેલી જણાવી.

“વિનુ ! તું સદાય નિરાશાવશ્ન બી રહ્યો. શ્યા માટે ડર છે ? તારા બીજા રનેહીઓ નથી ? આ મિત્રોના પણ બીજા રનેહીઓ નહિં હોય ? એકેક દ્વારા આપણે વધુ સંખ્યા ભેગી કરી શકીશું. અને કાર્ય ઉપાડી લઇશું.”

સર્વ જણ એકમત થયા અને પોતપોતાના જીવા માટે કામ કરવાને તત્પર થયા. ઉધાએ પણ એ કાર્યમાં ભાગ લેવા પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી. તેનું નામ પણ આ મંડળમાં નોંધાયું. કુલ પંદર નામ નોંધાયા. એક પછી એક સર્વ છુટા પડ્યા. આખરમાં અરૂણ વિનોદ, રણુછોડ, જગન્નાથ, અને ઉધા રહ્યાં. રણુછોડે ઉધાને પૂછ્યું:—

“જહેન ! આપ શી રીતે આ કાર્યમાં ભાગ લેશો ?”

“કેમ ?” ઉધાએ પૂછ્યું.

“માધવલાલ શેઠ ઉમેદવાર તરીકે બહાર પડશે અને તેમને માટે મત મળવવા આપુને મહેનત કરવી પડશે. એ સંજોગોમાં તમે આપુના વિરૂદ્ધ કામ કેમ કરી શકશો ?” રણુછોડે શંકા કરી.

“તું શી રીતે કરીશ ?” ઉધાએ સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“મારે શું છે ? હુંતો નોકર ! બધું કરશે તો રજા આપશે. તો હું નોકરી છોડવા તૈયાર છું. માફ નસીમ. મને વળી મારે લાયક જગ્યા મેળવી આપશે.” રણુછોડે ખૂલાસો કર્યો.

“તો પછી મને શી મૂસકલી છે ? હું કાંઈ માધવલાલની નોકર નથી. મારા પિતા તેમના નોકર છે. હું સ્વતંત્ર છું. મને તેનો શો ડર છે ?” ઉધાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“સત્ય છે. વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની તો આ લડત છે. ઉધા-જહેન ! શું આપ પણ સમાજહિતમાં ભાગ લેવા માગો છો ?” અરૂણે પૂછ્યું.

“તમે માફ નામ ક્યાંથી જાણો ?” ઉધાએ સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“હું તમને ઘણા સમયથી જાણતું છું.” અરૂણે જવાબ આપ્યો.

“પણ મેં તો તમને જાણ પહેલવહેલા જ નેવા.”

“બનવાનો છે.”

“જહેન !” વિનોદ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો. “અરૂણભાઈનો

સ્વભાવ એવો છે—એમનું જીવન કોઈ એવા પ્રકારનું છે કે એ કોણ છે અને શું છે તે કોઈ સમજી શકતું નથી. આજ લગભગ એક વર્ષથી અમે સાથે છીએ. છતાં તેમનું રહેવાનું ઠેકાણું પણ મને ખબર નથી. પણ બહુજ બાહોશ, હીર્ષદર્શી, કાર્યદક્ષ, સદ્ગુણી અને દેશભક્ત છે. તેમને રૂપીઆ સવાળસો પગારના મળે છે, પરંતુ તેમનો પહેરવેશ આનો આજ. કેવળ સાદો. નહિં ચ્હાનું કે નહિં કુધનું પણ વ્યસન. નહિં બીડી કે નહિં પાન. કોઈ આપે અને કદાચ લે તો કાણુ જાણે. પરંતુ અમુક ચીજ વિના નહિં જ ચાલે, એમ મેં એમને મોઢેથી કદીપણ સાંભળ્યું નથી. ”

“ ખરેખર ! કર્તવ્યદક્ષ પુરોનાં જીવન અગમ્યજ હોય છે. ” અરૂણ તરફ ફરી તેણે આગળ ચલાવ્યું. ” આપની મુલાકાતથી મને બહુજ આનંદ થયો. કોઈ કોઈ વખત કુરસદે મારા ઘર તરફ આવજો તો ખરા. આપ મને લાંબા સમયથી ઝોળખો છો તો હું ધારું છું મારું ઘર પણ જાણતાજ હશે ! ” ઉપા બોલી.

“ હા. જાણું છું. આવીશ વળી સમય પરત્વે. ” અરૂણે ટુંકાવ્યું.

“ અરે પણ, એમને કુરસદ મળે તો આવેને ! ન્યારે જોષથી ત્યારે કામમાં અને કામમાં. મેં તો એમને કાઢને પણ ત્યાં જોયા નથી. ” વિનોદ વળી વચ્ચે પૂરાયો.

“ જાહિં છું. નથી જતો એમ નહિં. પણ મારી મુલાકાત બધાને રૂચીકર થતી નથી. ” અરૂણ બોલ્યો.

“ એમ તે બને ખરું કે ? ” ઉપાએ શંકા કરી.

“ હા. કારણ મારી મુલાકાત અમથી હોતી નથી. કામને અંગેજ હોય છે. અને તે કામ કાં તો કોઈ ગરીબને મદદ કરવાનું અથવા તો સમાજહિતના કાર્યમાં કાંઈક આગળ વધવાનું. સામાન્ય મુલાકાત હોય તો તો જાણે કીજ. ”

“ તમારી આવા પ્રકારની મુલાકાતથી તો મને ઝોર વધુ આનંદ થશે. ” ઉપાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું.

“ અરૂણભાઈ ! બહેન તો દેવી છે. આહા ? તેમણે મને એવી સ્થિતિમાં મદદ—”

રણજીએ આગળ બોલતાં અટકાવી ઉપા બોલી—

“ ખસ રણુછોડ આ વ્યાજખી ન કહેવાય !

“ હું જાણું છું, રણુછોડ ! જો એ દેવીની મદદ ન હોત તો તું તારી પત્નિની માંદગીના બિજાનાપાસે બેસવા પણ ન પામત. ” અરુણ બોલી ઉઠ્યો.

“ ત્યારે શું તમને તે વાત પણ ખબર છે ? ” રણુછોડે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું. “ મદનરાયના એકાન્ત દીવાનખાનામાં શું બન્યું તે તમે કેમ જાણ્યું ? ”

ઉધા પણ આશ્ચર્ય પામી ગઇ. તેના મનમાં તેના સદ્બાવ અને સદ્વર્તનની એવી તો છાપ પડી ગઇ કે તે બોલી ઉઠી:—

“ તમે તે મનુષ્ય કે જાદુગર ? ”

પરિચ્છેદ ૧૧મો.

સુખકી ઘડી.

ધ્યેય પ્રાપ્તિ સમયનો આનંદ કેવો હોય ! સમાજનો ઉડો અવશ્યક એજ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિની ધમરાનું ચિન્હ છે.

ત્રિના સાડાતવનો અમલ થયો હતો. અમદાવાદ જેવા શહેરના સારંગપુર જેવા ભતામાં સાડા-નવ એટલે મુંબઈના કાલખાદેવી ભતામાં એક વાઝા જેવા : એટલે કે રસ્તા પર માણસોનો અવર જવર બહુ જ જીવ હતો. દુકાનોમાં માત્ર

પાનસોપારી અને ચ્હાની હોટલોજ ઉધાડી હતી. બાડલુંજની દુકાનો આગળ ઓઝો તથા પુરૂષો ખાટલા નાખી પડ્યાં પડ્યાં વાતોનાં ગપ્પાં મારતાં હતાં. રૂપેરી રંગથી ચંદ્રપ્રભા સર્વના હૃદયને શાન્ત બનાવતી હતી. આ વખતે સારંગપુર દરવાજાની છેક નજીકમાં એક ચ્હાની હોટલમાં પાંચ છ જણ બેઠા હતા. ધુંટણ સુધીનું મેહું ગંધાતું ટુંકું પંચીચું પહેરી ઉધાડે શરીરે માથાના ફગફગતા વાળવાળો તે હોટલનો માલીક ટુટી ગયેલા હાથવાળા પ્યાલામાં ચ્હા ભરી ભરી તેમના આગળ મૂકતો હતો. હોટલવાળો ધણે કરકસરીઓ જણાતો હતો. કારણ ટુટેલા હાથના અને તરડાયેલા

ખાલાઓને પીતળના પટા જઢાવી વાપરતો હતો. ત્યાં તથા કાફીના છાંટાઓથી રંઝેરંગી બની ગયેલા એક જુના મેજ પર એક તાંબાનો ગરમ પાણીનો બોમો પડ્યો હતો. એક મેલી અંધાલી ગળધી તથા એક દીનની આદાની પડી હતી. બીંતને લગાડીને બેસવાને માટે બન્ને તરફ બળ્લે પાટો ત્રેક એક ફુટ પહોળા નાખેલી હતી. બાજુમાં એક લાટડાનું પીપ નળ નીચે મુકી રાખ્યું હતું. પીધેલા ખાલાને પીપમાંના ગંગાજળ જેવા પવિત્ર ગણાતક પાણીમાં ઝબકાળતા હતા. બાકિડા ઉપર બેઠેલા એમાંના બે ત્રણ જણ અલમથી ધુમાડાના ઝોટેઝોટા કાઢતા હતા. બે જણ જરૂર તેમનાથી દૂર બેઠા બેઠા વાતો કરતા હતા. હોટલવાળો ત્યાંના કપ ભરી ભરી તેમની સેવામાં હાજર કરતો હતો.

“હાં, પછી શું થયું?” પેલા બે વાત કરતા હતા તેમાંના એક પાતળા મનુષ્યે તેની સાથેના મજબુત પણ્ય કરડા માણસને પછ્યું.

“તેઓ બધા તમે કહો તેમ કરવા તૈયાર છે.” તેણે જવાબ આપ્યો.

આ પાતળો મનુષ્ય અરૂણ હતો અને બીજા મનુષ્યનું નામ હરભમ હતું. તે મુકાદમ તરીકે કામ કરતો હતો. અમદાવાદમાં માલ લાવવા લઈ જવાને મજુરો હાથગાડીઓ ગપે છે. તેવા મજુરોનો ઝોટો ભાગ તેની વલણમાં હતો. મીલો તથા રેલ્વેના મજુરો તેના કબજામાં હતા. તે મજુરોની સ્થિતિ સુધારવાની યોજના અરૂણના હૃદયમાં ઘૂમતી હતી.

“હીક. ત્યારે હું આવતી કાલે તને મળીશ. અહીંજ આવજો.” અરૂણે હરભમને વિદાય કીધી. પછી બીજા માણસને બેલાવતાં તેણે કહ્યું:—

“પ્રતાપ! તમારું ગાડું કેમ ચાલે છે?”

“બાઈ! મેં પણ અમારા બીજા મીલ કામદારોને એકમત કરવા માંગ્યા છે. અમે પણ થોડા વખતમાં તૈયાર થઈ જઈશું.” પ્રતાપે જવાબ આપ્યો.

“હીક. તારું કામ તૈયાર થાય એટલે મને મળજો.”

“અરૂણ એટલું કહી ત્યાંથી નીકળી ગુલશનનાં ઘર તરફજ

મયો. હજી ત્યાં દીપક બળતા હતા. અરૂણે જઈ મીનાક્ષીને વરધી આપવા કહ્યું. ગુલ્શન પોતેજ તેને લેવા સામી આવી.

“આમએ, સરકાર ! આજ ઇસ લોંડીપે બહુત અહેશાન કરીયા.”

“ગુલ્શન ! મારે કાંઈજ કામ નથી. માત્ર એક કામમાં તારી મદદ લેવા આવ્યો છું.”

“શીરબી આપને ગુજરાની ચલાયા ! કહીએ. મેં ક્યા કંઈ સકતી હું.” ગુલ્શને હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ગુલ્શન ! થોડેડી રોજમેં મ્યુનીસીપલ સલાસદોંકી પસંદગી હોનેવાલી હૈ, વહ પસંદગી રખસોં કરેગે. ઉસમે કીતનીહી નાચગાન કરનેવાલી ઔરતોંકાબી મત દેનેકા અધિકાર હૈ. ઔર ઉન્કે વહાં આને જાનેવાલે શેક સાહુકારોંકાબી હૈ. મેં વહ વ્હાતા હું કી કેવલ પૈસેકેહી લીયે અબી તક ઉન્હોં જો અપને મત જ્યાદા દામસે મત ખરીદદારોંકા દેતેહૈ, એસા ન હો. જસ રાખ્સ વૈસે મત દેને કા લાયક હો, વૈસેહી રાખ્સકા વો દે.”

અરૂણે તેને ચુંટણીના પોતે નિયત કરેલા નિયમ સમજાવ્યા અને કહ્યું :

“ઉસ લીયે, તુએ વહ સમ ઔરતોંકે વહાં જાકર વહ સમજાના હોગા—” પોતાની સાથે પહેલાંના અત્યંત પરિચય હોય તેમ અરૂણે બોલતો જેમ ગુલ્શનના મનમાં અત્યંત તકે વીતક થવા લાગ્યા. ‘અહા ! આ ગૃહસ્થ માટે મને પ્રથમથીજ શંકા આવી હતી. હજી પણ એજ શંકા છે. શું આ તેજ મારો પ્રેમી હશે ? તે પોતાનું હૃદય છૂપાવવા જાય છે, પણ કેમ જાણે અત્યંત ગાઢ પરિચય હોય તેમ ખુલા દીલથી બોલી જાય છે. બધી રીત બાત તેમના જેવીજ છે. માત્ર બાહ્ય દેખાવમાં કાંઈક ફેર છે. તે વિલાયતી પોષાકમાં સજ્જ રહેતા, આનો પોષાક સાદો અને કેવળ ખાદીનોજ છે. વળી પ્રકાશને મૂઝ તથા દાઢી હતાં, જ્યારે આતો હંમેશા મૂઝ મૂઝાવે છે. મોહું મળાનું આવે છે પણ નામ જુદું છે. પ્રકાશ પોતે હિન્દુસ્તાની હોવાનું કહેતા, ત્યારે આ ગુજરાતી જણાય છે. છતાં આઈ હૃદય એમજ કહે છે કે હું છેતરાઈછું. આજ પકાશ હોવા જેમએ. લાવ, તપાસ તો કરે ?” આમ વિચાર કરી, અરૂણે તોબોલ અટકાવી બોલી :—

“કયા આપ મુઝેકો હુકમ કરતે હો ? હુકમ કરતેની તાકાદ ખિના મેરે લાલ, કાસીકીબી નહિં હૈ. આપ સચ કહો. મુઝે શક આતા હૈ. મેરા દિલ ધડકતા હૈ. હમેશ મેં આપકી મેરે પ્રકાશ હો. એમા શાયતી હું. આપ જલદી ગતાદો. કા આપ સચકી પ્રકાશ હો. અમ મેરેસે નહિં રહા ગતા. આપ સચકી કહદો, યા આપ મેરે વહાં આતેકા ખંધ કરદો. હાય ! કયા મેરે લાલ મેરે દિલકી ચહ દશા દેખ શકતેથે ? જરાકી રંજ મેરે હીલમેં હોતાથા તમ મેરે પાલ અપના ગન દેનેકા બી તયાગ હો ગતેથે. વહ મેરે પ્યારે કયા મુઝે યું અંકલી દુટે દુને દીલસે હીજરાતી દેખ સકતે ? પ્રામકા બી પગવા ન કરને, ગૌર મુઝે અપંત સીનેસે લગાકે બેગે. મેં મુઝે પરેશાન કર દેને હાય ! વો દીન કમ આપગા ! ” ગુલશને નિષાસ નાખ્યો.

“ગુલશન ! ખુદા સમકા માલિક હૈ ! ” અરજુ પીરજ આપી.

“અમ વેલી વેલી ” ગુલશને અરજુને હાથ પકડતાં કહ્યું. “સાદમ ! આપ કહો આપ કોન હો ? આપ મેરે લાલ હો યા ઉન્કે દોસ્ત હો. સચ ખાતે ઉન્ડીકી તરાફ આપ કરતે હો. કહો, કહો, મે સચ કહી હું આપકી પ્રકાશ હો. આપને અપના નામ દૂપાદીવા હૈ. મેં કમકી સમજ ચૂગી હુ મગર પ્યારમે દીરાતી હો. કરકાની ગયર મદકો મેરે પ્યારે કરક ન પોકારતું ઇસીને મે ગમ ખા રહી હું ”

“દીલ શાદ કમ હોતા ? ” અરજુ પૂછ્યું.

“દીવારામ મીલનેસે. ” ગુલશને જરામ આપ્યો અને સામે પ્રશ્ન કર્યો:—

“ઇરકકી જંજીરકો ટૂંકી હુઈ દેખી કબી ? ”

હં. ખાવફેંઓ ખરામખેંબી સચ સપજ સકને વડી ? ” અરજુ બોલ્યા. ગુલશને તેના બન્ને હાથ પકડતાં કહ્યું:—

“માલિક ચહ દિલ કે મીને, શીરબી જીગર કર્યો ના મીને ? ”

“જકડે હુવે જીગર ન સીનેસે મીને તો કયા હુતા ? ” અરજુ જવાબ દીધો. ગુલશન તથા અરજુનાં હૃદય પરસ્પર બેટપાં. ક્ષણ-વાર સર્વ નિઃશબ્દ બની રહ્યું. ગુલશનનું હૃદય અત્યંત બેચેની ધડકતા લાગ્યું. અરજુ તેને પોતાની દેહથી અગાધી કરતા યતન કર્યો

પણુ તેમાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યો. ગુસ્થનનું મુખ આનંદાશ્રુથી ભરાઈ ગયું હતું. કેટલીક વારે તેણે અરુણુની છાતીમાંથી પોતાનું મુખ હિંસુ કરી અરુણુનાં નેત્રો સામી મીટ માંડી. અરુણુને જાણે કાંઈજ લાગણી ન થતી હોય તેમ તેના તરફ નિરસતાથી જોઈ રહ્યો, ગુસ્થનની તે દ્રષ્ટિમાં હજારો યુગોની વાતો ભરી હોય તેમ જણાતું હતું. તેની દ્રષ્ટિ હજારો સંકેતોની ગુંચવણી ઉકેલતી જણાતી હતી—અરુણુના હૃદયનું પાણી કરી પી જતી. હતી છેવટે અરુણુનો ખભો પકડી તેને હલાવતાં ઠપકા ભરી વક્ર દ્રષ્ટિથી જોતી બોલી:—

“ નિષ્ફૂર ! નિષ્ફૂર !! ઠીક હૈ અખ દેખીએ, આપકો કયસી સજા મીલતી હૈ. ” આમ બોલતી પાસેની કુરસી પર બેઠી. અરુણુ હજી ઉભોજ હતો. તેણે પોતાની નજર ગુસ્થન પરથી ખસેડી નાખી. “ પોતે જાળખાણુ આપ્યું તે ઠીક થયું કે નહિ ? ” એમ વિચાર કરતો જાણે ત્યાંથી જવાની તૈયારી કરતો હોય તેમ જણાયા. ગુસ્થને તુરતજ હાથ પકડયો:—

“ અખ છઠાં જાઓગે ? મેં આપ કો ન છોડુંગી. ’ તેને ખંચી પલંગપર બેસાડી તેના પગ પોતાના ખોળામાં લઈ નીચે બેસતાં તે બોલી:—

“ પ્યારે ! મેરે લાલ !! ઈતને દીનોંકે બાદ આપકે દરશ હુવે, ક્યા આપ મુઝે એસેહી છોડકે ચલે જાઓગે ? આપકે દીલકે પ્યાર નહિં હૈ ? આપકે દીલમેં રહૂંમ નહિં હૈ ? મુઝે ઇતને દીનોંકે બાદ બી આપકી ખીદમત ઉઠાનેકા મઝોકા નહિં મીલેગા ? ” આંસુ ભરી આંખે તે જોઈ રહી.

“ ગુસ્થન ! તુઝે લીયે દીલમેં પ્રેમ હૈ.—પ્યારહૈ. લેફાન અખ વહ પલટના હોગા. પહીલેકા પ્યાર સ્વાર્થી થા. અખ ઉરમેં સ્વાર્થ નહિં હૈ. અખ વહ પાક દીલકા પ્યાર હૈ. હમ દોનોંકા દીલ અખ સાફ હૈ ” અરુણુ બોલ્યો.

“ મેં વહ કુઝ નહિં સમજતી. આપ મેરે હી પાસ રહે ઇતનાહી મેરા દીલ માનેગા. ”

“ વહ ઠીક. ફિર મે એક શર્તસે રહુંગા. ”

“ વહ ક્યા ? ”

“ મેં કહાં જાતાહું, ક્યા કરતાહું, વહ જાનતેકી કાશીય ન

Usha and Aruna

"...गुह्यतमं गुह्यतमं" अथवा अथवा अथवा . . . Page 10

કરના. મેં દીનમેં એકદમ જુરેર તુએ મુશ્કાકાત કરંગા. ઓર તેરા જીવન ઉચ્ચ હો. એસે ઢંગસે યત્ન કરંગા. ઓર મેં જો કહું એસા તુ કરના હોગા.”

“કલુષ, સત્ય કલુષ! મેરેકો આપ જો કહે વહ સત્ય કલુષ હં. આપ હમેશ મેરેકો દર્શ દેના.”

“તથ અથ મુએ ઇન્જન ત દે. મેં જાના રહાતાહું.”

“હાય! આજકા રોજની મેરા અધિકાર નહિં? આજકા દિન બી યહા ઠહરોગે નહિં? મે કયસી બેનસીય હું.” ગુદશન ઝાર ઝાર આંસુએ રોઇ પડી.

“ઉઠ, ઉઠ. મેરી ગુલ! અયસા ન કર. મેને અથ એક એસા ભારી કામ મેરે સરપર ઉઠાયા હૈ કી ધસીસે મેરે કો એક પલકાબી પ્રસન્ન નહિં હૈ. તુ મેરે સાથ રહના રહાતીહો.”

“હાં બસ. મેં વહી રહાતીહું.” ગુદશન આશા ભર્યા વદને ઉઠી અરુણને અટલી તેના ગળામાં હાથ નાખી ઉભી.

“અરુણ! વહ કયસે હો સકતા હૈ વહ તેરેકો કલ માનુષ હોગા! આજ મુજે અથ ઇન્જન ત દે. પારા બજ ગયા હૈ.” અરુણે જણાવ્યું.

“કયા આપ જાનેકોહી રહાતે હો?” આજીજી ભર્યા કરણુ સ્વરે ગુદશન બોલી.

“હાં. મેરેકો જાનાહી હોગા.” અરુણ મક્કમ સ્વરે બોલતો ઉઠ્યો. ગુદશન પણ તેને વળગતી આરણા સુધી આવી. અરુણે જોડા પહેર્યા.

“કયા જાતે વખતની એક બો—”

“ગુદશન! કયા અથની તેરા દીલ યહ વિષય સુખમેં લુબ્ધ હો રહા હૈ? ગુદશન! ગુદશન! સચ્ચે પ્યારકો પયયાન. એસે બોસીસે કયા?” ગુદશનને અટકાવી અરુણ બોલ્યો.

“વહ આપકી ફિલ્મુશી આપકો મુખારક. મેરેકો તો મેરે પ્યારકીઠી ફિલ્મુશી ઇષ્ટ હૈ. બસ, આપ મુજે એક બોસા તો દેનાહી હોના.” ગુદશન તેને ખાંજી પડી.

તેને દૂર કરતાં અરુણ બોલ્યો:— “અરુણા”

અરુણના એજ ગુદશનના બાલ પ્રદેશ સાથે દબાયા. ગુદશનને

માથે અરૂણને હાથ મળ્યે અનળ્યે ફરી ગયો. અરૂણ આવ્યો ગુલકનની દ્રષ્ટિ તેની પાછળ શન્ય બના રહી. ક્ષણ પછી તે બોલી ઉઠી:-

“ કયસી સુખડી ઘડી! ”

— ❀ —
પરિચ્છેદ બારમો.

— ❀ —

આપજ મારા ગુરૂ.

— ❀ —

સમાજનો ઉ ઠા અધ્યાસ એજ મંડૂની ઉન્નતિની ધગશનુ ચિન્હ છે.

રૂણ ગુલકનને ત્યાંથી ન કળ્યો ત્યારે તે એવા નો કોઇ વિચારમાં રશગુલ હતો કે પોતાની આજુ બાજુ કોણ છે, ચા શુ છે તેનું પણ તેને જ્ઞાન ન હતું. તેનું શરીર ચંત્રવત ચાલતું હતું રાત્રિનો એક વાગવાનો સમય હતો. ગુર્નસીપાલીટીના

ઝાંખા દેવા બળતા હતા. પોલીસે હાથમા મોટી ડાંગો લઇને “ જાગજો! ” “ જાગજો! ” એમ મોટેથી બગડતા ફરતા હતા. પ્રજાના જનમાલનું રક્ષણ કરવાને બદલે કેમ જાણે પ્રજાનેજ રાત્રે જાગૃત રાખવા તેમને રાખ્યા હોય એવો તેમનો પ્રયત્ન જણાતો હતો. નાની નાની ગલીઓમાં તેઓ ભાગ્યેજ જતા. માત્ર ગલીને નાકેથી બગડા પાડતા, જેથી કદાચ કોઇ ચાર હોય તો પણ છૂપાઇ જાય. ઠેકાણે ઠેકાણે પોળો તથા મહોલ્લાના ખરા રક્ષણકર્તા કુતરાઓ ભસતા હતાં. અરૂણ કેટલેક દૂર ગયો ત્યારે તેને માલુમ પડ્યું કે તેની પાછળ પાછળ કોઇ વ્યક્તિ માથે મોઢે કપડું નાખી ચાલી આવતી હતી. અરૂણ તે કોણુ હતું તેની લપાસ કરવા ઉભો રહ્યો પણ તે વ્યક્તિ પાસેની ગલીને રસ્તે ચાલી ગઇ. અરૂણને ક્ષણવાર તેનો પીછો પકડવાનું મન થયું. પણ પછી તે વિચાર માંડી વાળી પોતાને માર્ગે પડ્યો. થોડી વારમાં તે પોતાને મકાને પહોંચ્યો.

તે રાત્રિએ તે બીલકુલ સુતોજ નહિં. ઘેર જઈ પોતાની લાકડાની નાની પેટીમાંથી એક નોંધપોથી કાઢી પાનાં ઉથલાવવા લાગ્યો. છેવટે અટકી વાંચવા લાગ્યો. તેમાંનું લખાણ નીચે મુજબ હતું:—

‘હરકોષ્ટ રાષ્ટ્રનો ઉધ્ધાર કેવા સંજોગોમાં થાય અને તે ઉધ્ધારનાં સાધનો કેવાં હોવાં જોઈએ તે જોવાની અને જાણવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. કેટલાક દેશોમાં ઉતાવળીઆ નેતાઓ તેમજ પત્રકારો રાષ્ટ્રના ઉધ્ધારની વાતો, રાષ્ટ્રનાં દુઃખો, અને તેનો ઉધ્ધાર કરવાના યતોની હિલચાલ એવી તો ઉતાવળી અને અધુરી રીતે પ્રગ્નના આગળ મૂકે છે. અરે! કહોને કે પ્રગ્ન આગળ નહિ. પણ માત્ર પોતાની મેળેજ યતી ચૂકેલા પ્રગ્નના કહેવાતા નેતાઓ આગળ મૂકે છે, અને તે કહેવાતા નેતાઓ તેને એવી રીતે વધાવી લે છે કે તેમની હિલચાલથી રાષ્ટ્ર આગળ વધવાને બદલે પાછળ પડે છે, પ્રગ્ન વગર વિચારે પતંગીઆની માફક ઝંપલાવી નિષ્ફળતાના અગ્નિમાં બળી મરે છે, અને એ નિષ્ફળતા, નિરાશા અને નિઃશ્વાસને જન્મ આપે છે. જેના પરિણામે રાષ્ટ્ર-દ્વારની વાતજ તેમના હૃદયમાંથી સદાને માટે બૂસામ જાય છે. આથી એમ નથી સમજવાનું કે તે નેતાઓ યા પત્રકારો દેશદાજ વિના કાંઈ કરે છે, પણ તેમની કાર્ય પ્રણાલી પૂર્ણ અને અવસ્થિત યા પરિપક્વ હોતી નથી. આ તેથી દરેક રાષ્ટ્રની ઉન્નતિનો આધાર તેના નેતાઓની ગંભીરતા, દીર્ઘદર્શિત્વ, વિચારની પરિપક્વતા, પ્રગ્નતા શક્તિ અને સ્થિતિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન, શ્રેય યોજના, આત્મ-ભોગ, અને નિયમિતતા ઉપર મુખ્યત્વે રહે છે. જ્યાં સુધી પ્રગ્નને પોતાની ખરી સ્થિતિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન થાય, જ્યાં સુધી પોતાની ઉન્નતિની જ્વલંત આકાંક્ષા ન થાય, ‘પોતાની ઉન્નતિ સાધ્ય કરવી’ એને પોતાના જન્મથી પોતાનું કર્તવ્ય ન સમજાય, કર્તવ્ય પરા-યણતા માટે આત્મભોગ આપવાની તિવ્ર ઇચ્છા ન થાય, ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રોન્નતિના પાયા હંમેશાં કાચાજ રહે છે. રાષ્ટ્રોદ્ધારમાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ ઘણો ઉત્તમ ભાગ ભજવે છે. અને પુરૂષોને એવડું બળ અર્પે છે. હરકોષ્ટ રાષ્ટ્રે જેમપોતાની ઉન્નતિ સાધવી હોય તો પ્રથમ—’

અરજી હતી આગળ વાંચો હતા તેવામાં તેનું પ્યારણું કોષએ ઠાક્યું. તે એકદમ અટકી વિચારમાં પડ્યો:—

“આટલી મોટી રાત્રે માઈ ખારણું કોઠાતર કોણુ દશે ? કાઠને પણુ મારા રહેવાના મકાનની ખખર નથી મારે ત્યાં કાઠ પણુ દિવસ કોઠા આંગુ નથી. કારણુ હું એક નિર્માલ્ય, નિરસ અને વગર કામના મનુષ્ય જેવો બધાની દ્રષ્ટિએ રહું છું. અને તેજ મારે મારે હિતકર છે. છતાં આ અત્યારે કોણુ મારે ત્યાં આંગુ દશે ? દશે જે દશે તે.”

એમ વિચારતાં તેણે ખારણું ઉઘાડ્યું. આગંતુકના સ્હેરાપર દીપકનો પ્રકાશ પડતાંજ તે બોલ્યો:—“કોણુ વિનોદ !”

“હા. ભાઈ ! હું વિનોદજી છું” આવનાર ખરેખર વિનોદજી હતો.

“કેમ અત્યારે ? એવું શું કામ છે ? વળી માઈ ઘર તેં કેવી રીતે જાણ્યું ?” અરણે કાંઈક અણુગમા સાથે પૂછ્યું.

“અરણુભાઈ ! આપ દીલગીર ન થશો. મારી ભૂલ થઈ હોય તો ક્ષમા કરશો. પરંતુ માઈ હૃદય આપના તરફ એટલું બધું ખેંચાઈ રહ્યું છે કે આપ ક્યાં રહો છો તથા આપના સહવાસમાં હું રાત્રિ દિવસ કેમ રહી શકું એજ વિચારો મારા હૃદયમાં ધુમ્બા કરતા હતા. આપ જાણો છો કે હું અવિવાહિત છું. હું માત્ર એ વખત જ મવાજ મારે ઘેર જઈશ. બાકીના સમયમાં તમારી માથે તમારા કનિષ્ઠ બંધુ તરીકે યા તમારા સેવક તરીકે રહીશ, તમારી આજ્ઞા ઉઠાવીશ અને જન્મનું સાર્થક કરીશ,” વિનોદે મનનો ઉભરો ખાલી કર્યો.

“વિનોદ ! તું બહુજ ઉતાવળો થાય છે. જે મનુષ્ય સાથે તને આટલો ગાઢ પરિચય છે અને સ્નેહ છે, તે મનુષ્ય હજી સુધી તારાથી પોતાનું રહેકાણુ છુપાવતો હતો, જે મનુષ્ય પોતાના હૃદયની વાત કોઈને પણ કહેતો નથી, જે દરેક વ્યક્તિથી અળગો રહે છે, જે કોણુ છે અને ક્યાંનો વતની છે તે કોઈ જાણતું નથી, જેને આટલો સારો પગાર મળવા છતાં ચોંચરેલા સ્થિતિમાં રહે છે—હાથમાં એક કોડી પણ રહેલી નથી—વળી જે ગરીબ, દુર્ગંધી, કુચંગી, વિધવા, ચોર વગેરે સમાજના કહેવાનાં સડેલાં અંગોના રહેકાણુમાં રાત દિવસ રહે છે, વેશ્યાઓ અને નાચનારીઓ તથા ગાનારીઓને ઘેર વારંવાર રખડતો ફરે છે, એવા સમાજના દુપણુ

રૂપ એક સખ્ત સાથે તારા જેવા શ્રીમંતના એકના એક લાડમાં ઉત્તરેલા બાળકે રહેતું—મવિખની ઉજ્જવળ કારકીર્તિ ઉપર મેશ લમાડી એ ઉચિત છે? વિનોદ, વિનોદ! તું શેર જા. શું તું નથી જાણતો કે હું હમણાંજ પેટી અત્રેની પ્રસિદ્ધ માનારી ગુરુદેવને ત્યાંથી આવું છું? ”

“ જાણું છું અરજીબાહ! જાણું છું. પણ તેથી શું આપનું ખાનગી જીવન ગમે તેવું હોય તેમાં મને શું? અ.પના વિચારો અને પ્રતિભાશાલી રહેરો મને સ્પષ્ટ કહે છે કે ત્યાં જવામાં પણ આપનો કાંઈક ઉચ્ચ હેતુજ હોવો જોઈએ. ” જો કે આ શબ્દો બોલતા પહેલાં વિનોદના મનમાં તે બાળક શંકા તો હતીજ પણ ‘ સમય આવ્યે ખાત્રી થઈ રહેશે ’ એ વિચારે તેણે તે શંકાને હાંકી કાઢી ઉપર મુજબ જવાખ આપ્યો.

“ વિનોદ! હજી વિચાર કર. હું શયતાન જેવો છું—પરંતુ શયતાન છું. જે માણસ એક વખત મારી જાળમાં ફસાય છે તેને હું છોડતોજ નથી મારી સત્તા અબાધિત છે. એક વખત મારી સત્તામા આવ્યા પછી ને કડી પણ તેના સામે થઈ શકતોજ નથી. તું હજી મને પૂરેપૂરો નથી ઝોળખતો. મારો બહાર દેખાવ અને અંતરનો દેખાવ જૂદોજ છે માફે આજી અને આંતરિક વર્તન પણ તેવી રીતે જૂદોજ છે. હજી પણ સમજ! શું પેલા ચેર બદમાશોના અહારૂપ બની રહેલા ગંદા ગંદીય દોહટામાં તે બદમાશો સાથે વાતો કરતાં તેં મને નહોતો જોયો? તે બદમાશો પણ મારી સત્તા બહાર જઈ શકતા નથી તો પછી તું કાણુ માત્ર? વિનોદ! વિનોદ! મને તારી દયા આવે છે. તું મારી સત્તાની જાળમાં સપડાય ને પહેલાં તું ચાલી જા. ”

અરજી વિનોદના હૃદયની કસોટી કરતાં કરતાં સ્વરે કહ્યું. છતાં વિનોદ એકનો એ ન થયો.

“ હું તો નહિંજ જાઉં. અરજીબાહ! તમે ગમે તેમ કરો પણ હું તો તમારી બાયારૂપ થવા ઇચ્છું. ” તેણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું.

“ ઠીક, ત્યારે. ” અરજી કાંઈક હસતા વદને કહ્યું. “ ત્યારે કેટલીક પ્રતિષ્ઠા લેવી પડશે. ”

“ કચુલ ”

અરૂણે પેટીમાંથી એક નાની ડબ્બી કાઢી તેમાંથી એક છબી લઈ વિનોદના હાથમાં મૂકી કહ્યું:—

“ આ છબી હાથમાં લઈ પરમાત્માનું સ્મરણ કરી પ્રતિજ્ઞા કર કે:—મારી રજા સિવાય મારા સહવાસમાં તું જે જીવે કે જાણે તે ત્હારે કોઈનેય જણાવવું નહિ. હમેશાં દેશે.હજીનાજ વિચારો અને કૃત્યો કરવાં, કોઈ પ્રતિ ઇર્ષ્યા ન રાખવી; આતૃભાવ વધારવો અને મારી આજ્ઞા મુજબ વર્તવું. ”

“ કચુલ છે. ” વિનોદે પ્રતિજ્ઞા કરી. આજ આટલા માસના સ્નેહ પછી અરૂણ અને વિનોદ બેટયા. વિનોદનું હૃદય આનંદથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યું. પછી અરૂણે પોતાની નોંધપોથી તેના હાથમાં આપી આગળ વાંચવા જણાવ્યું. વિનોદ વાંચવા લાગ્યો:—

“દરકોઈ રાષ્ટ્રે જે પોતાની ઉન્નતિ સાધવી હોય તે પ્રથમ તે રાષ્ટ્રના વિદ્વાન અને દીર્ઘદર્શી નેતાઓએ રાષ્ટ્રી-સમાજની રચીતિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. આ જ્ઞાન ઉપકરણોનું નહિ પણ સમાજના અંગેશંગમાં ભેગાઈ જઈ ખરેખરી આંતરિક બાબતોથી જ્ઞાન થવું જોઈએ. શ્રીમંતો, વિદ્વાનો, યા માત્ર પત્રકારોની વિદ્વત્તાભરી લાગણી ઉશ્કેરનારી બાબતો દોરાઈ જવું નહિ તેમ તેમના દ્રવ્યથી અંજલિ જવું નહિ જોઈએ. સમાજ પોતાની ઉન્નતિ તરફ પ્રગતિ કરવા ક્યારે પ્રક્રિયામાન થાય છે તેના વિચાર કરવો જોઈએ. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે દેશમાં હુન્નર, ઉદ્યોગ અને આર્થિક બાબતોમાં પ્રગતિ થાય, સમાજના પ્રત્યેક વર્ગો સામાન્ય સારી રચીતિમાં હોય તો તે દેશ આત્મભોગ આપી શકે. અને તેમાં પણ સંપ અને આતૃભાવની લાગણી ખાસ હોવી જોઈએ. કેટલાકો ધર્મ અથવા કોમને આતૃભાવની લાગણીની આડે આવનાર ગણે છે. પરંતુ તે કેવળ બેહુકું છે. જ્યાં સુધી તમે હરેક કોમ તરફ યા હરેક ધર્મ તરફ આતૃભાવ અને માનની લાગણીથી જીવો છો, ત્યાંસુધી તે બેદ તમને કદી આડે આવી શકે નથી.

સામાન્ય રીતે સમાજ, શ્રીમંત-મધ્યમ અને ગરીબ ત્રણ વર્ગોના બનેલો હોય છે. તેમાં બારીકાથી જોતાં શ્રીમંત તથા રંક એક યા બીજે રસ્તે રાહત મેળવી શકે છે. પરંતુ મધ્યમ વર્ગને માટે એક પણ માર્ગ ખુલ્લો હોતો નથી. જે દેશ માત્ર દ્રવ્યને જ

ઇશ્વર માને છે, સ્વર્થનેજ સાધુના સમજે છે—અને મનેચ્છાને જ નીતિ સમજે છે, તે દેશ જેને ખરી ઉત્તન કહીએ તે કક્ષાએ તો પહોંચતોજ નથી, પરંતુ તે સમાજની વ્યક્તિઓ હરકોઇ પ્રકારે મુખી હોય છે, યા પોતાને મુખી માને છે. પરંતુ આર્યો જેને ઉત્તત કહે તે કક્ષાએ તેઓ કોટી યુગે પણ પહોંચી શકતા નથી. કારણ તેમની તે માનેલી ઉત્તતિ અલ્પ સમય માટેજ હોય છે—ને સ્વર્થ, ઇર્ષ્યા અને મદ્દષ્ટી ઈટ, માટી અને પાણીથી બનેલા પાયા પર રચાઇ હોય છે. ખરી ઉત્તતિમાં આતુભાવ, સહકાર, આર્થિક સ્થિતિ, અને નીતિ સાથે આત્મભોગનો દિરસો મોટો હોય છે.

આપણે હિન્દીઓ છીએ અને તેથી આપણે આપણી સ્થિતિ તપાસીશું તો આપણને સહજ જણાશે કે આપણે હજી ઘણું કરવાનું છે, અને જે કરવાનું છે તે કર્યા બાદ આપણે આપણી ઉત્તતિની આશા રાખી શકીએ. આપણે આપણા રાજ્યકર્તા પાસે સ્વરાજ્ય માગીએ છીએ, અને તેઓ આપણને બંધી સત્તા આપી દે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. પણ એ આશા નિર્વર્થક છે તમારી પોતાનીજ સત્તા એક દેશ ઉપર હોય અને તમને તે દેશ તરફથી સારો લાભ હોય તો શું તમે તે સત્તા છોડી દેવા સજી થાઓ ખરા? કદીજ નહિં. વિશ્વમાં એવું કોઇપણ રાષ્ટ્ર નથી—એવું કોઇપણ તંત્ર નથી—એવી કોઇપણ વ્યક્તિ નથી કે જે અન્નની ઉત્તતિ માટે પોતાની સત્તા—પોતાના સ્વર્થને તિલાંજલી આપે. જે કોઇપણ વ્યક્તિ, રાષ્ટ્ર, યા પ્રજામંત્ર આ મુજબ પોતાની સત્તા ખેંચી લેવા-જતી કરવાની દિમાયત કરતું હોય તો તમે નફી સમજવું કે તે માત્ર ઉપરનો દંભ છે—ને માત્ર છેનરપોંડી કરવાની એક પ્રકારની ક્રિયા છે—તેમાં તેમનો સ્વર્થ છે—તેમનું હિત છે. વિશ્વનું બંધારણ વિધાતાએ એવી રીતે રચેલું છે કે તેનું ચક્તન સ્વર્થના સૂત્રથીજ છે. કેટલીક વખત તે સૂત્ર અત્યંત ઘટ્ટ હોય છે, કેટલીક વખત બહુજ બારીક હોય છે. જ્યારે તે ઘટ્ટ હોય છે ત્યારે સર્વ કોઇ તે સ્વર્થ સમજી શકે છે. પરંતુ જ્યારે બારીક હોય છે ત્યારે તેમાં શો સ્વર્થ છે તે સમજવું નથી. જ્યાં વિશ્વનું બંધારણજ આવું છે ત્યાં આપણા ઉપર સત્તા ભોગવતા રાષ્ટ્રને દોષ દેવો એ કેવળ વ્યર્થ છે. આપણને લાગણી હોય—દેશદાઢ હોય—ઉત્તતિની તિત્ર ઇચ્છા હોય

તો તે ઉજતિના માર્ગો પ્રતિ પ્રયાણ, ધીમે ધીમે પણ મફત પગલે ચાલુ રાખવું જોઈએ. ”

“ કેમ સમજાય છે, વિનોદ ! ” અરુણે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા. બાપ ! કેવળ સાદી અને સ્પષ્ટ રીતે એવું તો સરસ રીતે સમજાવેલું છે કે હરકોઈના ખ્યાલમાં આવી જાય. ” વિનોદે જવાબ આપ્યો.

“ પણ તુ એમ સમજે છે વિનોદ ! કે ‘વાંચી જવું’ અને ‘સમજવું’ એ બેમાં આસ્માન-જમીન જેટલો તફાવત છે ! વાંચી જવું રહેલ છે પણ સમજવું મૂકેલ છે. સમજવું એટલે હૃદયમાં લખી રાખી તે મુજબ વર્તવું. વિશ્વમાં બધાય કહે કે “ દહે ઉડીને મરી જવું છે. સાથે શું આવવાનું છે ! હાથે તે સાથે. માટે બલાઈ કરવી એ કર્તવ્ય છે. ” આવું કહેનારાઓ પોતેજ એવાં કુકર્મો કરે છે કે તે સંભળતાં પણ આપણાં ફેવાં ઉભાં થઈ જાય. ત્યારે શું તેઓ જે કહે છે તે તેઓ સમજે છે એમ માની શકાય ? કદી નહિં. એ તો પોપટની માફક બકીજ જાય છે. સમજના નથી સમજાય તો તે સમજ મુજબજ આપોઆપ વતન થાય. જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાના શબ્દોનો અર્થ અને કીમત સમજતો નથી અને તે મુજબ વર્તે તો નથી ત્યાં સુધી તે કાંઈજ કરવા સમર્થ થતો નથી. મનુષ્ય પોતાની વાણીપર અંકુશ રાખે, સત્ય, પ્રિય અને જરૂર પુરતું બોલે, અને જે બોલે તેની કીમત અને અર્થ સમજી તે મુજબ વર્તે તો તે હમેશ વિજયી નીવડે એમ ડાઘા જનો કહે છે. ”

“સત્ય છે. અરુણબાપ ! મને જે નહિં સમજાય તેનો રાજ અબ્યાસ કરી સમજવાની ટેવ પાડીશ અને કર્તવ્યમાં મૂકીશ ” વિનોદે પ્રત્યુત્તર આપ્યો—“ પણ અરુણબાપ ! સમજવા કરતાં સમજાવવું કઠણ નથી ? ”

“ અલગત ! સમજનાર કરતાં સમજાવનારને તો ફરીથી સમજવા પેટે કરવું પડે છે. ”

“ બાપ ! હું હમેશ આપની પાસે સમજીશ. આજથી આપજ મારા યુરે. ”

પરિચ્છેદ તેરમો.

ઉત્તતિપથ.

ભાગ્યા પ્રતિનીધિત્વ કરતાં મળેલું પ્રતિનીધિત્વજ ખડ પ્રતિનીધિત્વ છે.

ગાઉ જાણાવી ગયા મુજબ રાષ્ટ્રે સ્વતંત્ર થવા પોતાનાજ પગ ઉપર ઉભા થવું જોઈએ.” વિનોદે આગળ વાંચવા માંડ્યું. પ્રત્યેક ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાના એ માર્ગ છે. આપણાં આર્યપૂરાણો અને ધર્મનાં પૂસ્તકો એ આપણો

ઇતિહાસ છે. ઇતિહાસની વીર, શૃંગાર, કરુણ, ગૈર, મંભીર, નીતિ અને જ્ઞાન આદિની માયાઓને આપણે ધાર્મિક પૂસ્તકો તરફકે માની છે. રાત્રિ દિવસ તેનું રમરણ અને મનન કરીએ છીએ અને તેજ આપણને આપણી કર્તવ્ય દિશા બતાવે છે એટલુંજ નહિ પણ તે ગાથાઓમાં વર્ણવ્યા મુજબ કર્તવ્ય કરનાર મનુષ્ય મોક્ષ પામે છે એવું પણ આપણે માનીએ છીએ. તેમાં ઇશ્વર જેવી સમદ્રષ્ટિશાળી શક્તિને પ્રાપ્ત થા પ્રસન્ન કરવાના હજારો માર્ગોમાં પણ મુખ્ય એજ રરતાઓ છે. એક પ્રીતીયી અને બીજી શત્રુવટથી ધ્રુવ તથા પ્રહ્લાદે ભક્તિ પ્રીતિયી મેળવ્યા. જ્યારે રાવણ, કંસ, શિશુપાલાદિએ શત્રુ ભાવથી મેળવ્યા. કોઇ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાના આ એજ માર્ગો વિશ્વમાં છે. એક સ્નેહભાવ બીજો શત્રુભાવ, હિન્દે સ્નેહભાવ-ભક્તિભાવનું અવશ્યમન ધણું વર્ષો સુધી કર્યું પરંતુ તેમાં તેનું કાંઇજ વળ્યું નહિ. અને હવે તે કદાચ શત્રુભાવ તરફ વળે તો તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ હિન્દ એ અન્ય રાષ્ટ્રો જેમ સ્વાર્થી પાયા પર બંધાયેલું નથી. હિન્દનો પાયો તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર છે, એટલે તેને શત્રુવટ પસંદ નથી. કદાચ કોઇ ઉઝાજળા બની તે માર્ગ ગૃહણ કરે તો તે માર્ગે તેમને કુનેહ પણ મળે તેમ નથી. હવે જ્યારે શત્રુવટ અને સ્નેહ બન્ને નિષ્ફળ જાય ત્યારે બીજો કયો માર્ગ ગૃહણ કરવો તેનો વિચાર કરવાનો

રહે છે. સત્યાગ્રહ એ ઉત્તમ માર્ગ મનાયો છે પણ તેને માટે પરિપક્વતા જોઈએ. અને એ પરિપક્વ સ્થિતિ માટે હાલમાં પગલાં લેવાય છે. હવે આ પગલાં ગમે તેવાં ગણતાં હોય—કોઈ તેના પક્ષમાં હોય કોઈ વિરુદ્ધમાં હોય—અત્રે તે અર્થા કરવાની જરૂર નથી. નીચે જે કાર્ય પ્રણાલી જણાવી છે તેના ઉપર વિચાર કરી તેને અમલમાં મૂકવા ધટના યત્નો કરવા અને સ્વતંત્ર થવું છે. આ સ્વરાજ્ય મેળવવું છે તે વિચારો ને બૂધી જઈ માત્ર કાર્ય પરાયણ થવું કારણ કાર્ય પૂર્ણ થશે એટલે તેનું ફળ આપોઆપજ મળશે. તે ફળની પૂર્ણત નમારી કાર્ય પ્રણાલી અને કાળ દક્ષતાં ઉપર રહેશે.

આ બાબતમાં શરૂઆત નાનાં ગામડાંમાંથી થી જોઈએ. દરેક ગામમાં ત્યાંના રહેવાસીઓને સમગ્રવત્તા જોઈએ કે એક ગામડામાં ગમે તેની ગરીબ સ્થિતિમાં રહેવા છતાં તેઓ આખા દેશના પાવન કર્તા છે. તેમની મહેનત વડેજ દેશનું પોષણ થાય છે. છતાં તેઓની સ્થિતિ કેટલી દુઃખદ રહે છે ! ગામમાંના એકુતોએ પોતાનાં ખેતરોમાં પાકના અનાજ તથા કપાસમાંથી પોતાને એક વર્ષ ચાલે તેટલો જથ્થો રાખી લઈ, વધારાનો જથ્થો તે ગામ તરફથી નિયત થયેલા પચને આપેલો. આ પંચ—યાને સહકારી મંડળી તેજ ગામના નૈસ્યો અગર શ્રીમતોની બનેલી હોવી જોઈએ. અને તેઓ તે વધારાના જથ્થામાંથી તે ગામને એક વર્ષ ચાલે તેટલો જથ્થો અનામત રાખી બાકીનો બીજા ગામ થા શહેરને વેચી નાખે. અને તેથી જે પૈસા ઉપજે આ જે નફો થાય તે સહકારી મંડળી અને એકુતો અનુક્રમ પ્રમાણમાં વહેંચી લે. જો બીજો વર્ષ દુષ્કાળ જેવું જણાય તો અનામત રાખેલો જથ્થો પાછો ગામના જ એકુતો—પ્રખતે પડતર બાવે પાછો વેચાય. એકુતોને જોઈતાં નાણાં પણ ઓછા બ્યાજે એજ સહકારી મંડળી ધીરે. અ. રીને ચલાયો ગામનો પેન્ડાયમાંથી ગામને જોડેને જથ્થો રહે અને ગામને તે ચીજો માટે બીજા ઉપર આધાર રાખેલો ન પડે. એકુત અને મજૂરવર્ગ જે ખેતીના કામથી નિવૃત્ત થયો હોય તે સહકારી મંડળીના બંડોળમાંથી સ્થાપનામાં આવતાં દુનનર ઉદ્યોગનાં આતાં કે જેની તે ગામને જરૂર હોય તેમાં કાર્ય કરે અને પોતાને ઘેર કાંતવા વણવાનું ચલુ રાખે. જ્યારે ગામને

જરૂરીઆતની ચીજોનાં કારખાનાં થઈ જાય પછીથીજ બીજાં કારખાનાં તરફ લક્ષ દોડવતું. આથી પ્રજા નિરૂદ્ધે ગી ન રહે તેમજ ભૂખનું દુઃખ પણ દળી જાય અને પોતાને જોષ્ટી તમામ ચીજો પોતેજ પેદા કરી જાતમહેનત ઉપર સ્વશ્રયી બની રહે. આપણે જે સ્વદેશી સ્વદેશીની ખૂબ પાકીએ છીએ—અલગત ! જ્યાં સુધી એક ગામ પોતાની જરૂરીઆતો પેદા ન કરી શકે ત્યાં સુધી તેણે બીજા ગામ પાસેથી લેરી જ જોઈએ; પરન્તુ તેથી બીજા ગામ ઉપર આધાર રાખનાં ન શીખવું જોઈએ—તે સાધ્ય કરવાનો આ માર્ગ છે.

વળી આવી સહકારી મંડળીઓ પરસ્પર બેંકોની માફક સંબંધ રાખી શકે છે અને એક બીજાની મદદ મેળવી શકે છે. એટલે બંદોબસ્ત હોવો જોઈએ કે દરેક ગામમાં એકજ એવી સહકારી મંડળી હોય અને તેનો વહીવટ ગામની પ્રજાના વધુ મતે નીમાયક્ષા વહીવટદારો જ કરે.

હવે શિક્ષણ માને જળવણી માટે તે ગામના વિદ્વાનોની એક મંડળી ઉભી કરવા. જે શિક્ષકોની નીમણૂક કરે. અને અભ્યાસક્રમ નક્કી કર. તે અભ્યાસક્રમમાં માતૃભાષા સાથે તે ગામને લગતા હુન્નર ઉદ્યોગ અને ખેતીવાડીના વિષય જ્ઞાનનો સમાવેશ થવો જોઈએ અને તે અભ્યાસક્રમ અમુક વર્ષમાં જ પૂરો થઈ જવો જોઈએ તે પછી પ્રજાકીય અને નોકરશાહી તંત્રો અને વહીવટનું જ્ઞાન આપવા સાથે દેશની જુદી જુદી ભાષાઓનું સામાન્ય જ્ઞાન અપાવું જોઈએ. મતલબ કે સોળ વર્ષની ઉંમર થતા સુધીમાં તેને સ્વતંત્ર આજીવિકા ચલાવવાનાં સાધનો પ્રાપ્ત થાય અને માતૃભાષા સાથે દેશની અન્ય ભાષાનું જ્ઞાન થાય એવો ક્રમ રાખવો જોઈએ.

પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી ઉપરના ક્રમમાં ઉત્તિષ્ઠ થયા બાદ પોતાની સ્વતંત્ર આજીવિકા ચલાવતો થાય ત્યારબાદજ તે લામ કરી શકે. તે અગાઉ તે લામ કરી શકે નહિ. માને કોઈએ તેને કન્યા આપી જ નહિ. આથી તે ગામ સ્વાશ્રયી બનવા સાથે દરિદ્રતાને દૂર કરી શકે અને મુશ્કેલીથી થયા બાદ—હાલ જેમ આપણે જોઈએ છીએ તેમ એક વખતજ અનાજ મહા મૂંઝેલીએ મેળવતા દરિદ્રોની પૂજા કરતાં ત્રણ ચાર છોકરાંવાળાં ચીથરેલાં

દંપતિ જોઈ શકીશું નહિં. પરન્તુ સશક્ત અને સુદૃઢ બાંધાનાં સુખી દંપતિ નિહાળીશું.

વહેપારમાં તે ગામને આવશ્યક ચીજો તે ગામમાં વેચાવી જોઈએ. જ્યાં સુધી ગામની આર્થિક સપત્તિ સારી ન થાય, દ્રવ્યની રેલછેલ ન થાય ત્યાં સુધી વ્યાપારીઓએ મોજમઝાની અનાવશ્યક ચીજો પોતાના ગામમાં દાખલ ન થવા દેવી જોઈએ અને પ્રજાએ પણ તેનો બહિષ્કાર કરવો જોઈએ. અને ગામમાં ઉત્પન્ન થતી વધારાની ચીજો તથા હુન્નર ઉદ્યોગનાં કારખાનામાં બનતી ચીજો ખપ પૂરતી રાખી બીજા ગામોને વેચવી જોઈએ.

ગામમાં મોહલાવાર પ્રતિનીધિઓ ચુંટાવા જોઈએ અને આવા પ્રતિનીધિઓનું મંડળ આખા ગામની વસ્તીના પ્રમાણમાં પોતાનામાંથી અમુક સંખ્યાની મંડળી નીચે જે મંડળી તે ગામ માટે કરવાનાં દરેક કાર્યો, આપવાના મતો, વગેરે તમામ કાર્ય ગામના પ્રતિનીધિ તરીકે કરે. આ મંડળી ત્રણ વર્ષ માટે રહે ત્યારબાદ નવી ચુંટણી થાય, ન્યાય પણ આવી મંડળી—જે મહોલાવાળાઓની તકરાર હોય તે મહોલાના પ્રતિનીધિઓને સહ-કાર-બુરર તરીકે—નીમીને—કરે. ગામના સંરક્ષણનું કાર્ય પણ ગામમાં વસતી લડાયક જાતિ ઉપર રહેવું જોઈએ. ગામદીઃ અમુક જમીન સ્વયંસેવા ખાતે જુદી રાખી તેમાંથી તે ગામના સ્વયંસે-વકો-કે જેમનું કાર્ય મરીખ અને અશિક્ષિત વર્ગને નૈતિક કેળવણી આપવી, સ્વચ્છતા અને આરોગ્યતાના નિયમો શીખવવા, ગામમાં ફેલાતા દુર્ગુણોના પ્રતિષેધ કરવો, છત્યાદિ હોય, તેમના નિલાવ માટે નિયત કરવી. આ ઉપરાંત ગામને આવશ્યક દરેક વ્યવહાર પ્રતિનીધિઓ દ્વારા કરવો.

નજીક નજીકનાં અમુક સંખ્યાનાં ગામ મળીને એક તાલુકો ગણવો. અને તે ગામોના પ્રતિનીધિઓમાંથી તે તાલુકાનું પ્રતિ-નીધિ મંડળ નીમાય. તેજ રીતે પ્રાંત અને ઈલાકાવાર પ્રતિનીધિ મંડળ નીમાય. પ્રજાતંત્ર યા રાજકીય વ્યવસ્થા માટે તેમજ બીજાં દેશને અત્યનાં કાર્યો આ પ્રતિનીધિ મંડળ કરે. આવી રીતે સહકારથી કાર્ય કરવાથી પોલીસ, કચેરીઓ, આબકારી તથા સુલ્કી વગેરે ખાતાઓનું કામકાજ પ્રતિનીધિ મંડળો ઉપાડી લે

અને તે તે ખાતાંઓમાં ખર્ચાની અઢળક રકમો દેશના હુન્નરઉદ્યોગ માટે ફાળવેલા પાડી શકાય. અને પ્રજા ઉપરના કર-વેરાઓ ઓછા કરી શકાય.

રાજ્યતંત્ર પ્રજા ઉપર કર શા માટે નાખે છે ? રાજ્યતંત્રના ખર્ચાને પહોંચી વળવા માટે જ. અને તે રાજ્યતંત્રને ખર્ચા શા માટે રાખવામાં આવે છે ? પ્રજાની સમગ્ર અને સુખશાન્તિ જળવવા માટે જ. હવે જો પ્રજા પોતેજ પોતાના સંરક્ષણનો, સુખ-શાન્તિનો અને ઉન્નતિનો ભાર ઉપાડી લેતી હોય, જે જે ખાતાં એ રીતે પ્રજાના હિત માટે રખાતાં હોય તે તે ખાતાં પ્રજા પોતે જ ચલાવી લેતી હોય, તો પછી રાજ્યતંત્રને તે ખાતાં પોતાના કબજામાં રાખવાની જરૂર રહેતી નથી, તેમજ તે ખાતાં નીલાવવા માટે કર નાખવાની પણ અવશ્યકતા રહેતી નથી.

આ મુજબ તથા બીજી ઘટતી બદલવા કરી દરેક સમાજે પોતાની-સમાજની-બ્યક્તિગત ઉન્નતિ કરવાના ઉપાયો લેવા જોઈએ અને એ રીતે સમાજ એકસંપથી પોતાની ઉન્નતિના પથે પ્રયાણ શરૂ કરે તો રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ સિદ્ધજ થાય.

અત્રે ટદાય એવી શંકા થશે કે સમાજ જે પરતંત્ર દશામાં હોય તે પોતાની ઉન્નતિ ઉપરના કાર્યક્રમે સાધ્ય કરવા યત્ન કરે તો રાજ્યતંત્ર તરફથી તેમાં વિધિ આવે કે નહિ ? અને આવે તો તે પ્રસંગે શું કરવું ? ”

“ વિનોદ ! હવે બસ કર. બાકીનું વળી બીજી વખત વાંચીશું. એકદમ જમવાથી અજીર્ણ થઈ જાય. ધીમે ધીમે પચે તેટલું જ જમવું જોઈએ. ” અરૂણ બોલ્યો.

વિનોદે પુસ્તક બંધ કર્યું. અરૂણ તથા વિનોદ બન્ને સ્થૂતા. રાત્રિના સાંત્રાણ્ય સાથે નિંદ્રાદેવીનું સાંત્રાણ્ય પણ છવાઈ રહ્યું હતું. પરંતુ આ બન્ને દેશભક્તોના હૃદયમાં દેશભક્તિના વિચારોનું સાંત્રાણ્ય પ્રમરેલું હતું.

પરિચ્છેદ ચૌદમો.

— ❀ ❀ ❀ —

અરણ્ય કેણુ ?

— ❀ ❀ ❀ —

કસમયના રાખેલો વિપરીત પરિણામ લાવે છે.

જુઓડના ગયા બાદ ઉપા મદનરાયથી છૂટી પડી પોતાના ઝોરડામાં ગઈ. તેને રણુઓડની સ્થિતિ ઉપરથી સમાજમાંની એવીજ બીજી વ્યક્તિઓની સ્થિતિના વિચારો આવવા લાગ્યા.

“મારી માફક રાત્રિ દિવસ અમરશઆરા-મમાં ઉછરનાર અને ગોળમઝામાં જ જીવેલી ગાળનારને આવાં ગરીબ મનુષ્યોનાં દુઃખનો શી ખબર હોય? અરે! સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ શી રીતે આવે? આ વિશ્વમાં ઉપરથી સુખી જણાતાં પરંતુ અંદરખાનેથી દુઃખનો ભોગ થઈ પડેલાં એવાં કેટલાંય મનુષ્યો હશે? અરેરે! અમને શ્રીમંતોને રોજ પાશેર ઘી અને બશેર દૂધ મળે તો પણ ઝોણું પડે છે, ન્યારે આ મિચ્છારાં ગરીબ મનુષ્યોને રોજનું રૂપીઆભાર ઘી મળે તો પણ તે ઇશ્વરનો ઉપકાર માને છે. આવાં હમામદાર કપડાંલત્તાંથી શો લાભ? સેંકડો રૂપીઆ સાદાં અને આવશ્યક કપડાં વાપરવાથી બચાવી શકાય તેમ છે તો પછી તેનો ઉપયોગ ગરીબોને મદદ કરવામાં કેમ ન કરવો? સૌંદર્ય માટે હજારો રૂપીઆના દાગીના પહેરાય છે પણ તે શા કામના? સૌંદર્ય એટલે શું? સૌંદર્ય શામાં રહેલું છે? અલંકારોથી યુક્ત બની કોની નજરમાં સ્વરૂપવાન દેખાવું જોઈએ? આહા! ન્યારે મનુષ્ય વિચાર કરવા બેસે છે ત્યારે તેને સત્યમાર્ગ સમજાય છે. છતાં કેટલીક વખત તેને માર્ગે આલી ચકતો નથી. સત્ય માર્ગવલંબનમાં હજારો લાલચો વચ્ચે નડે છે. તેને દૂર કરવી એ મૂશ્કેલ કાર્ય છે.”

“મારા પિતાએ આજ સુધી માફ લાલચ પાલન કર્યું. દુઃખ, ગરીબાઈ, મુશ્કેલી એ શું છે તે મને જણાવા નથી દીધું.

મારાં પુસ્તકો એજ મારો જ્ઞાન-મંડાર અને એજ મારું સમસ્ત જગત્ મની રહ્યું છે. માત્ર આજ અકસ્માતથી મેં જાણ્યું કે નોવેસો અને પુસ્તકોમાં વાંચેલા મરીખાઈના ચિતારો તે માત્ર નામના ચિતાર નથી પરન્તુ સત્યજ છે. અને તે વિષયનો આજ પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો. જ્યાં સુધી સમાજમાં આવાં દુઃખી મનુષ્યો છે ત્યાં સુધી પોતાને મનુષ્ય કહેવડાવનારા યા મનુષ્ય તરીકે ઓળખાવનારાઓને મેજમઝામાં રહેવાનો શો હક છે ? પોતાનામાંથી થોડો હીસ્સો આવાં દુઃખી અને દીનજનોને આપવામાં તેમનું મનુષ્યત્વ નથી ? યા બીજાઓને દુઃખી જોવા કરવામાંજ તેમનું કહેવાતું મનુષ્યત્વ સમાય છે ? શિવ ! શિવ !! શિવ !!!

ઉષા—પારકે દુઃખે દુઃખી થનારી સંરળ હૃદયો ઉષા—ઉપર મુજબ વિચારે ચઢી હતી એટલામાં તેની માતા અંદરે તેની વિચાર-શ્રેણીમાં ભંગ પાડ્યો.

“ઉષા ! બેટા ! આમ આવતો. આ તારે માટે હીરાની બંગડી તથા આ સાડી વીગેરે મંગાવ્યું છે તે પસંદ કર જોઈ. જે ના પસંદ હોય તે પાછું મોકલી આપીએ. ”

ઉષા માતા પાસે ગઈ એકે એકે બધા નમુના તપાસ્યા. પાછા નૂક્યા. નિશ્વાસ નાંખનાં બોલીઃ “ માતા ! મને આ પસંદ નથી. મારે આ બંગડી તથા આ સાડી નથી ખરીદવાં ”

“ બેટા ! ત્હને તે દિવસે કહ્યું હતું તેથી તો મેં તારા બાપુજીને કહી આ નમુના મંગાવ્યા છે. હવે કેમ ના પાડે છે ? શું આથી પણ ભારે જોઈએ છે ? માત્ર આ બંગડીજ દસ હજાર ઉપરની થવા જાય છે—”

“ ના ના માતા ! ” અંદરને અટકાવી ઉષા બોલી. “ મારે ભારે નથી જોઈતી. પણ બા ! મને રાજી રાખવા માટેજ આટલો બધો ખર્ચ તું કરે છે ને ? ”

“ ત્યારે બીજા શા માટે ? મારી હીકરી ! મ્હારે તો તું હીકરાના પાકની છે ” અંદરે ઉષાને માથે હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

“ બા ! જેટલા રૂપીઆ તું આ રીતે મારે માટે ખર્ચવા તૈયાર થઈ છે તેટલા રૂપીઆ રોકડા તું મને આપ. હું મારી નજરમાં આવશે તેવો ઉપયોગ તે રૂપીઆનો કરીશ. અને રાજી થઈશ. ખરેખર ! મને રાજી થયેલી જોવામાંજ તને સંતોષ છે ને ? ” ઉષાએ કહ્યું.

“તે ખરૂં ! પણ તું એ રૂપીઆનું શું કરીશ ?” કાંઈક ઉત્સુકતાથી માનાએ પૂછ્યું.

“ખા ! જૂખ અને દુઃખથી પીડાતાં મનુષ્યોને હું સદાય કરીશ.”

“બેટા ! તને વળી એવા વિચાર કર્યાંથી આવ્યા ? મણુસને સુખ દુઃખ પોતપોતાના પ્રારબ્ધાનુસાર ભોગવવાનું છેજ. તેમાં તારી દયાથી તેમને સુખ મળનાર નથી. તેમના નસીબમાં દુઃખ હશે તો સુખ શી રીતે મળશે ?” માનાએ દલીલ કરી.

“તું એમ માને છે કે મનુષ્ય પુરુષાર્થથી પોતાનું પ્રારબ્ધ ન ફેરવી શકે ?” ઉપાએ સામી દલીલ કરી.

“ત્હારી માન્યતા કદાચ તેવી હશે પણ મને તે વસ્તવિક લાગતી નથી. માણુસે પ્રારબ્ધને વશ થવુંજ બેઠાયે.”

“પણ માતા ! પ્રારબ્ધ કર્મને વશ છે અને કર્મ એ જ પુરુષાર્થ છે. કરેલાં કર્મથી પ્રારબ્ધ બંધાયલું છે પરન્તુ હવે જે કર્મ-પુરુષાર્થ કરવામાં આવે તેનાથી પ્રારબ્ધ હવે પછી બંધાવાનું છે તો તે બંધાનારા પ્રારબ્ધ માટે શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ કરી ઉત્તમ પ્રારબ્ધ કેમ ન બંધવું ? તે તો આપણાજ હાથમાં છે. તે કંગાલ ગરીબો માટે નહિ, તો તારી પુત્રીના બાવિ ઉત્તમ પ્રારબ્ધના બંધારણ માટે પણ તેને સત્કર્મ કરવામાં તું મદદગાર થા.” ઉપાએ બાર પૂર્વક કહ્યું,

“બેટા ! એ બધું લાંબું ટુંકું હું સમજતી નથી. હું તો સ્ત્રીઓના બાવિ પ્રારબ્ધને ઉત્તમ પ્રકારનું કરવા માટે એટલું જ કહીશ કે સ્ત્રીએ પતિવ્રત, નીતિ અને ધર્મ પાળી પતિની સેવામાં નિમગ્ન રહેવું અને તેને પ્રસન્ન રાખવો. એજ તેનું બાવિ પ્રારબ્ધનું ઉત્તમોત્તમ બંધારણ છે.” અંદને ઉપાના વિચારો ફેરવવા યત્ન કર્યો.

“એ ખરૂં ! પણ તે વિવાહિતા સ્ત્રીઓ માટે. મારા જેવી કુમારીકા માટે નથી. વળી વિવાહિતાએ પણ ધર્મ તો પાળવો જ બેઠાયે. અને એ ધર્મ એટલે દરજ્જા-કર્તવ્ય. તેનું મનુષ્ય તરીકેનું આ વિશ્વમાંનું કર્તવ્ય. અને એજ કર્તવ્ય માટે મારી દલીલ છે.” ઉપાએ પ્રતિવાદ કર્યો.

“ બહેન ! તું કેટલો સમય કુમારી રહીશ ? ” માતાએ પ્રશ્ન કર્યો.

માતા ! વળી પાછી એજ વાત આવી ? જ્યાં સુધી મને પરણવાની આવશ્યકતા નહિં જણાય ત્યાંસુધી હું કુમારીજ રહીશ.”
ઉપાએ કાંઈક કનમનતા મને કહ્યું.

“ બહેન ! ત્હારા પિતાજી બહુજ ચિંતા કર્યા કરે છે. ત્હારા જેવી વિદ્વાન પુત્રીને ગુણવાન પતિ સાથે જોડાયલી જેવા તેઓ બહુજ ઊત્સુક છે. એટા ! હવે તારી ઉમ્મર પણ થઇ. હજી કર્યા સુધી આવી હક ચાલુ રહેશે ! ન્યાત જતમાં પણ લેણા વાતો કરે છે. કહે છે કે છોકરીને બહુજ મોઢે ચઢાવી છે. લમ નથી કરતાં તે શું જન્મભર કુંવારીજ રાખશે ? વળી કંઈ કંઈ અપવાદો પણ મૂકે છે. એટા ! હવે તો તું વિચાર કરે તો સાહે.” ચંદન ગળગળી થઇ ઘઇ.

“ માતા ! દુનિયા દોરંગી છે. તેના બોલ્યા સામું શું જુએ છે ? જ્યારે તું મ્હારામાં કાંઈપણ પ્રકારનો દોષ જુએ ત્યારે મ્હને કહેજે—”

“ ત્હારામાં દોષ કાઢવાની શક્તિ વિધાતામાં પણ નથી.”
ઉપાને અટકાવી ચંદન બોલી ઉઠી. “ તું તો મારા હૃદયનો ટુકડો છે. પણ બહેન ! સંસારના દહાવા લેતી જેવા માહે મન બહુજ ઉશ્કેરાય છે. આહા ! ત્હારા જેવી સ્વરૂપવાન દીકરી, સુંદર વસ્ત્રા-લંકારોથી શોભતી, એકાદ બે બાળકને રમાડતી હોય—આહા ! મને કેટલો બધો આનંદ થાય ! એટા ! એટા !! માન. મને મરતા પહેલાં એટલું તો ત્હારા તરફનું સુખ જોઈ લેવા દે ! ” ચંદન આજીજી કરતી હોય તેમ બોલી.

“ માતા ! ગૃહસ્થાશ્રમથી હમેશાં સુખજ હોય છે ? તું કેવી ત તે માની શકે છે ? કેટલાંય કુટુંબો દુઃખમાં સંબડતાં તે નથી જોયાં ? બા ! મોહ અને સુખની વાંચ્છનાજ દુઃખના કારણરૂપ છે. હારી ઈચ્છા હશે તો હું ગૃહસ્થાશ્રમ માંડીશ—લગ્ન કરીશ—પણ”

“ પણ શું એટા ! ” માતાએ દીકરીને લગ્નની વાત પૂરૂ જાવતી જોઈ પ્રશ્ન કર્યો.

“ બા ! હું પરણીશ તો કિશોરનેજ ! એના વિના બીજા સાથે લગ્ન નહિં કરું. ” ઉષાએ પોતાનો મનોભાવ વ્યક્ત કર્યો.

“ બહેન ! કિશોર ક્યાંથી લાવવો ? આજ પાંચ પાંચ વર્ષથી તેનો પત્તો નથી. જોને માધવલાલ શેઠ તથા નર્મદા શેઠાણી બિચારાં તે મોટા દિકરાનાં જવા પછી કેટલાં દુઃખ પામે છે ? માધવલાલ શેઠે ધણીય શોધ કરી પણ તેનો પત્તોજ નથી. દેશાટણનું નામ દઇને ગયો તે ગયોજ. તેના ગયા પછી કાંઇજ ખબર અંતર નથી. તે ક્યાં હશે અને ક્યાં સ્થિતિમાં હશે તેની પણ કોને ખબર છે. કદાચ કાંઇક નવા જુની—”

“ અમંગળ ન બોલ, બા ! ” ઉષા વચ્ચે બોલી ઉઠી. “ એવી શંકા ન કર. જ્યાં હશે ત્યાં કિશોર આરોગ્યજ હશે. આરું અંતઃકરણજ એમ કહે છે. તે જો અનારોગ્ય હોય તો, અથવા કાંઇક બળતોજ પ્રચંડ હોય તો તે મને ખબર આપ્યા વિના રહેજ નહિં. તે જ્યારે ત્યારે પાછો આવશેજ અને તે આવશે એટલે અમે લગ્ન કરીશું. ”

“ ઇશ્વર ત્હારી ઇચ્છા સુક્રમ કરે. ” માતાએ આશીર્વાદ દીધો.

થોડી વાર પછી ઉષા એકલી પડી. રણછોડને ત્યાં તપાસ કરવા માણસ મોકલી પોતે કિશોરના વિચારે ચઢી.

“ હું કેટલી મૂર્ખ છું ? કિશોર ! મારો બહાલો કિશોર !! કેટલો પ્રેમાળ ! કેટલો સરળ !! મેં નાહક તેનું દીલ દુભાવ્યું. નાહક તેના આત્માને કલેશ કરાવ્યો. ગર્ભ શ્રીમંતનાં બાળકો મેં અધાર સરખાં માન્યાં. જો હું એ કદુ વચન ન બોલત તો તે ન જાત. હવે પસ્તાવો કરવો વ્યર્થ છે. ક્યાં પડીમાં મારા મુખમાંથી તે આપદો નીકળી ગયા હશે ? ”

પ્રિય પાઠક ! તને વધુ વખત અંધારામાં રાખવો યોગ્ય નથી. માધવલાલ શેઠને કિશોર નામનો એક દીકરો હતો. ઉષા કરતાં તે પાંચ સાત વર્ષે મોટો હતો. મદનરાયને ત્યાં તેનું ચારંવાર આવવું જવું થતું તેથી તે નાનપણથી જ ઉષાના પરિચયમાં આવ્યો હતો. બંને જણુ ધણી વખત એકલાં પડતાં

રમતાં-ચાતો કર્તા-સમાજ તથા દેશોદ્ધારની અર્થામાં બામ લેઈ ધીમે ધીમે તે બન્નેનાં હૃદયો જગાઈ ગયાં. આધવલાલ શેઠ તથા અદ્વૈતરાયથી પણ તે દુષ્ટ રહું ન હતું તેઓ પણ આ સંબંધથી રાજી હતા. બન્નેનું લગ્ન કરી નાખવા તે બન્ને જણે ખાનગી વિચાર કર્યો હતો. તે દરમિયાન એક વખત કિશોર પોતાના જન્મ દિવસે ઉપા માટે એક અનુપમ વીંટી ખરીદી આણી. અત્યંત જ્વાલથી અંતરના ઉછળતા ઉમળકથી તેણે તે ઉપાને પહેરાવી. ઉપાએ તે પાછી આપતાં તાનો માર્યો:—

“ કિશોર ! આ વીંટી તો આધવલાલ શેઠનાં પસીનાની, મને તો ત્હારી કમાણીની વીંટી પ્રિય છે. તું જ્યારે દ્રવ્યોપાર્જન કરી અને પહેરાવીશ ત્યારે હું પહેરીશ. ”

બસ, થઈ રહ્યું. કિશોર તે વખત કાંઈ બોલ્યો નહિ પરન્તુ તેના અંતઃકરણમાં કારી લા લાગ્યો. તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે ‘જ્યારે દ્રવ્યોપાર્જન કરીશ ત્યારે જ ફરીથી ઉપાને મળીશ,’ ઘેર જઈ દેશાટણ કરવાનો પોતાનો વિચાર પિતાને જાહેર કર્યો રનેહીઓનાં અંતઃકરણ દુઝાયાં; માતાપીતાનાં અંતઃકરણ ચિરાયા; ઉપાના અંતઃકરણના ટુકડા થઈ ગયા; પરન્તુ કિશોર એકનો બે ન થયો. તેના મમજમાં એકજ પ્રકારની ધુન હતી. તેણે કલકતાની ટીકીટ લીધી. અમદાવાદ છોડ્યું.

કલકતા જઈ તેણે જ્યુટ તથા કોલસાના વ્યાપારની માહિતી મેળવી. ધીમે ધીમે તે તેમાં માથુ મારવા લાગ્યો. શેર બજારમાં જઈ ત્યાંનો વ્યવહાર જોવા લાગ્યો. કુદરતનો ખેલ કેવળ ન્યારો છે. જેમ મનુષ્ય માત્રના રહેરામાં સહેજસાજ પણ ફેર હોય છે તેજ મુજબ મનુષ્ય માત્રની પ્રકૃતિમાં પણ બેદ હોય છે. દ્રવ્યોપાર્જનની મહત્વાકાંક્ષા મનુષ્ય માત્રને હોય છે છતાં તેમાં પણ ફેર હોય છે. કોઈકને પોતાને આવશ્યક દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ થતાં સંતોષ થાય છે—તો કોઈની મહત્વાકાંક્ષા તેને હૃદ ઉપરાંત ખેંચી જાય છે. કોઈ ધીમે ધીમે ઉપાધી વધાર્યા વગર દ્રવ્ય સંપાદન કરવા મક્કમ પગલે ચલ કરે છે જ્યારે કેટલાકો એકદમ શ્રીમંત થવા તત્પર થઈ ચલ કરે છે. પરન્તુ જ્યાં સુધી મનુષ્યને જાવિ સહાય

ન કરે એટલે કે કાઢના વારસો ન મળે, જમીનમાંથી આ સોરઠીમાંથી ન મળે ત્યાં સદામાં ન કમાય, અર્થાત્ ઉચો નીચો હાથ ન પડે ત્યાં સુધી એકદમ શ્રીમંત થઈ શકતો નથી. કિશોરની મહત્તાકાંક્ષા અને પોતાની કમાણીથી ઉપાને શૃંગારવાની આકાંક્ષા એટલી બધી તિવ્ર હતી કે જેમ અને તેમ જલદીથી લાગ્યો રૂપીઆ મેળવવાના કોબમાં તે પડ્યો. કલકત્તામાં તેણે બાબુ જીંગલકિશોરના નામથી શોરનો વહેપાર કરવા માંડ્યો શરૂઆતમાં નસીબે ચારી આપી પાંચ છ માસ સારો નફો થયો, પરંતુ પાછળથી નસીબ એકદમ ફેરવાઈ ગયું. એકજ દીવસના સદામાં કમાણી ઉપરાંત મોટી ખોટ આવી. કિશોર નાસીપાસ થયો થું કરવું તે હઝયું નહિ. શેરદલાલ આવીને માજીનના રૂપીઆ માટે તકદો કરવા લાગ્યો, છેવટ કિશોરે દલાલને સંભળાવી દીધું કે તેની પાસે પૈસા ન હતા; જે કાંઈ રકમ તેના ઉપર દેહણી નીકળશે તે તે ધીમે ધીમે ભરપાઈ કરી દેશે દલાલ થું કરે ? તેણે વલણને દિને નાણું ભરી દીધાં, રૂપીયા એસી હજારની બાકી કિશોરના નામ પર નીકળી. શેરદલાલ એક અંગાળી હતો. તે દયાળુ હતો. જ્યારે તેણે જોયું કે કિશોર પર અમે તેટલું દયાણુ કરવામાં આવશે છતાં તે પાછો ભરી શકશે નહિ ત્યારે તેણે કિશોરને કહ્યું:—“જ્યાં આપકે પાસ પૈસા આવ, આપ મુઝે દે દેના. મેં ન તો આપકે પાસ ઉધરાણી કરંગા, ન તો આપકે દરતખતડી મુઝે જરૂરત હૈ. કાલીકો હાજર સમજકે આપ જ્યાં દેસકો, ત્યાં દે દેના.”

શેરદલાલની વાતથી કિશોરના મનમાં બહુજ લાગણી થઈ આવી. “ક્યારે તે શેરદલાલને રૂપીઆ અપાય ?” એજ વિચાર તેના “મગજમાં ઘૂમવા લાગ્યો પણ રૂપીઆ હતા ક્યાં ? ચોડાને બહુ એંશીહજાર રૂપીઆ. આખરે તે કલકત્તા છોડી અપરધ નેચુંન ગયો ત્યાં જઈ ચોખાના વહેપારમાં માથું મારવા લાગ્યો. ત્યાંની સૌથી મોટી એક દેશી પેદીમાં જઈ પેદીના માલીકને મળ્યો. તેની વિદ્વતાથી ખુશ થઈ તે પેદીના માલીક પોતાના દલાલ તરીકે તેને પોતાની ખરીદ વેચાણનું કામ તેને સોંપ્યું. આથી બીજી પણ પેદીનાં કામ તેને મળવા લાગ્યાં. ચોડાજ વખતમાં તેને સારી આવક થવા લાગી. જેમ જેમ તેની પાસે નાણું જમા થતું ગયું

તેમ તેમ તે કલકત્તાલાળા શૈરદલાલને પૈસા ભરતો ગયો. એક વર્ષ દરમિયાન તેણે આળીસ હજાર ભરી દીધા. આથી તે દલાલે પણ તેની પ્રમાણીકતા ઉપર ખુશી થઈ બાકી રકમ માંડી વાળી તેને જણાવી દીધું. કિશોર આ રીતે રૂણ મુક્ત થયો. ચોખ્ખાની દલાલીને લીધે તે ધો ઇન્ડિયન ટ્રાન્સપોર્ટ સ્ટીમ શીપ કંપનીના એજન્ટના સંપ્રદર્શિ આગ્યો. આ કંપની રંગુનથી ચોખ્ખા વિગેરે કારગો, સ્ટીંગાપોર, કલકત્તા, મદ્રાસ તથા કોલમ્બો લઈ જવાનું કામ કરતી હતી. કંપનીનો એજન્ટ ઘણો જ ખટપટીઓ મીઠાપોતો અને ચાલાક હતો. કિશોરના હાથમાં મોટી મોટી પેઢીઓ જેમ તેણે તેને સ્ટીમરના ફ્રેટનું ડ્રાકરેજ તેમ જ ચાર્ટર કરવા લલચાવ્યો. ટ્રગોપાજન કરવાને અત્યંત ઉત્સુક બનેલો કિશોર પણ લલચાયો. આથી ધીમે ધીમે તેનું ધ્યાન ચોખ્ખાની દલાલી ઉપરથી આર્થિક થઈ ગયું. તેણે ફ્રેટ ડ્રાકરેજ કરવા માંડ્યું અને તેમાંથી આખી સ્ટીમર ચાર્ટર કરવાના લોભમાં પડ્યો. તેણે એક વર્ષ માટે તે કંપનીની તમામ સ્ટીમરો ચાર્ટર કરી લીધી, પરંતુ તે દરમિયાન તેણે પોતાના હાથમાંની પેઢીઓ ખોઈ દીધી તેમજ બીજી સ્ટીમર કંપનીવાળાઓએ પોતાના રેટ ઘટાડી, બીજા દલાલોને જાનું કમીશન આપવા માંડ્યું, આથી કિશોરવાળા સ્ટીમરોને કારગો મળવામાં મુશ્કેલી ઉભી થવા લાગી. કેટલીક વખત સ્ટીમરો ખાલી જોવી ઉપડવા લાગી. કિશોર નુકશાનીમાં ઉતરવા લાગ્યો. એજન્ટે પોતાનો દાવ સાધ્યો. એક વખત કિશોરને મોઢે મીઠું મીઠું બોલનાર, તેને ખુશ રાખવા, ચત્ત કરનાર, ગરજ મતલબી સાહેબ હવે તેના પર દગ્ગાણુ કરવા લાગ્યો. કિશોરે આપેલી ડીપોઝીટની રકમ ખર્ચ કરી બાકીની નુકશાની માટે દબાણુ કર્યું. કિશોર માટે રસ્તો ન રહ્યો. જેમ તેમ કરી સાહેબ સાથે માંડવાલ કરી પણ હવે રંગુનમાં રહેવું કિશોર માટે બદ્ધ ભારે થઈ પડ્યું. જ્યાં જ્યાં ત્યાં સર્વે તેના તરફ આંગળીઓ કરી તેનીજ વાતો કરવા લાગ્યા. જે પેઢીના માલોકે તેને શરૂઆતમાં મદદ કરી હતી તેણે ફરીથી તેને બોલાવી ઠપકો આપ્યો. તથા ફરીથી દલાલી માત્રનુંજ કામ કરવા સલાહ આપી. કિશોર ત્યાંથી ધેર ગયો. પરંતુ તેને ચેન ન પડ્યું તેનું દીલ રંગુન ઉપરથી ઉઠી ગયું. તેણે રંગુન

છોડવાનો વિચાર કર્યો. આ આખરે તે અમત્રમાં મૂક્યો. રંગુન છોડી તે મદ્રાસ આવ્યો.

મદ્રાસમાં આરી તેણે સુતર તથા ખંડની દલાલી શરૂ કરી. ધીમે ધીમે તેમાં તે ફાવતો ગયો. માસિક ફીઆ બપો ત્રણસો પેદા કરવા માંડ્યા પરંતુ અત્યાર સુધીના તેના અનુભવનું પરિણામ તેના પર બહુ જ માહું આવ્યું. તેને એમજ લાગ્યું કે દુનીઆ સ્વાર્થનીજ છે, પૈસો પાસે હોય તોજ બધા માન આપે છે. પૈસો ન રહેતાં વિદ્વાતા તથા અન્ય સદ્ગુણોની કદરજ નથી. પોતાની સાથે વાન કરનાર દરેક માણસને તે સ્વાર્થી સમજવા લાગ્યો. સ્નેહ અને પ્રેમ જેવી વસ્તુજ દુનિયામાં નથી. દ્રવ્યમાંજ સ્નેહ છે. એમજ પ્રેમ છે. અવા વિચારો મતેના હૃદયમાં ધર કરી બેઠા ધીમે ધીમે તે ઉપાને મૂલત્ર લાગ્યો. જેના એક શબ્દથી ધરખાર, સુખસંપત્તિ છોડીને ખદાર નીકળ્યો હતો તેના તરફ પણ અભાવ ઉત્પન્ન થયો તે પણ દ્રવ્યનેજ ચઢાનાર છે બધા નિશ્ચય થયો. તેને માટેનો પ્રેમ ધીમે ધીમે ઝોઝો થતા લાગ્યો. એ અરસામાં તે એક મિત્રદ્વારા ગુસ્થાનના સહવાસમાં આવ્યો. ગુસ્થાને પોતાના પ્રેમથી તેનું હૃદય જીતી લીધું. તે દરમિયાન તેણે સુતરનો સટ્ટો કર્યો સદાનો નાદ એવો છે કે એક વખત તે ફંદામાં ફસાયા પછી મનુષ્ય તે છોડી શકતો નથી. તેમાં પણ આખરે નુકશાન આવ્યું. તેણે ગુસ્થાનને તે વાત જણાવી પોતાનો સંબંધ મંધ કરવા ધાર્યું પણ ગુસ્થાન એકની બે ન થઈ. આખરે તે રિથિતિમાં પણ તે ગુસ્થાન માટે હૃદયો વધુ પ્રેમ રાખવા લાગ્યો. હેવું કરી પોતાનો તથા ગુસ્થાનનો ખર્ચ નભાવવા લાગ્યો. પણ તે ક્યાં સુધી ચાલે ? ગુસ્થાને પોતાના દાગીના વેચવા માંડ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે બન્ને જણને બે દિવસના કડાકા પણ થયા. હવે કિશોર-ગુસ્થાનનો જ્યોતીપ્રકાશ-મહારાજો અને પોતે પૈસા મેળવીને ગુસ્થાન પાસે આવવાનું વચન આપ્યું, તેણે મદ્રાસ છોડ્યું, પાછો અમદાવાદ આવ્યો. પરંતુ પોતાનું ઝાળખાણ કાઢને ન આપતાં અરુણ નામ ધારણ કરી ગુપ્ત રહ્યો.

દુનીયાની ટાઢી ઉઠી જોયા પછી તેનું અંતઃકરણ બહાર્ધ મયું. પોતે લગ્ન ન કરવું. માત્ર દેશ સેવાજ કરવી. દુનીયામાં સુખ લઈ માત્ર પારકાને સુખી કરવામાંજ સુખ છે. આ વિચારો

હદ થયા. અને તેણે દેશની ચાલુ સ્વદેશી હીલચાલ તરફ લક્ષ આપવા માંડ્યું; પૂર્ણ વિચાર કરી જે યોગ લાગ્યું તે મદજુ કરવા લાગ્યો અને પોતાની પાછલી જીંદગી ભૂતી જઈ વિપ્રારો મૂકી નવું જીવન શરૂ કર્યું આપણે તેને તેના નવા જીવનમાં જોઈ ગયા છીએ.

— ❦ —

પરિચ્છેદ પંદરમો.

— ❦ —

સુડી અને મજુર.

— ❦ —

ગરીબો વિના તવ ગરનું અસ્તિત્વજ અશક્ય છે.

રૂણ નિયત કરેલા સમયે હુરબમને મળ્યો તેઓ બન્ને ભાર વહેનારા મજુર વર્ગના નિવાસસ્થાન તરફ ચાલ્યા. રાત્રિના નવ વાગ્યાનો સમય હતો. આ વખતે વિનોદ પણ તેમની સાથે હતો. મજુરોનું એક ટોળું તેમની રાહ જોતું બેઠું હતું આ ત્રણે વ્યક્તિ ત્યાં પહોંચતાં તે ટોળામાં શાન્તિ પથરાઈ ગઈ. અરજણે તે ટોળામાંથી ચાલાક અને બુદ્ધિશાળી માણસોને ચુંટી કાઢવા જણાવ્યું લગભગ પંદરેક માણસોને ચુંટી કાઢ્યા બાદ અરજણે પૂછ્યું:—

“ અહીં ભેગા થયેલા તમામ ભાઈઓ આ પંદર જણ તથા મુકાદમ હુરબમ ઉપર વિશ્વાસ રાખો છો ? ”

જવાબ હકારમાં મળતાં તેણે આગળ કહ્યું:—

“ તમારા સુખને માટે અમે જે કંઈ કરીએ તે તમને કશુંલ છે ? ”

“ હા. કશુંલ છે ” બધા એક સાથે બોલી ઉઠ્યા.

“ હરબમ ! ” અરજણે હુરબમ તરફ ફરી કહ્યું. “ હવે આ બધાને જવાદો. અને તું તથા આ પંદર જણ અત્રે રહો. ”

આજા મુજબ તે ટોળાને રગ અપાઈ. બાકી એ અદાર જણુ રુસમત્ર માટે ત્યાં રહ્યા. અરજી પોતાની પાસેથી એક કામળ કાઢી વિનોદને વાંચવા આપ્યો. હુરબમ દીવો લાગ્યો. વિનોદે સાર કર્યું:—

પ્રથમ તમારે તમામ મજુરોની એક યાદી કરી તેમનું પત્રક રાખવું. અને સહાસદ તરીકે તેમનાં નામ નોધવાં. તમારે દરેક જગ્યાની મજુરી નક્કી કરાવવી અને હાથગાડીમાં બરવાનો બોળો પણ નક્કી કરવો. કોષ્ટકે પણ તે મજુરી તથા બોળના નિયમનો ભંગ કરવો નહિં. રોજ સવારના સાતથી સાંજના પાંચ સુધી કામકાજ કરવું. બાર વરસની અદરનાં છોકરાને કામપર લઈ જવાં નહિં, પણ તેમને બચાવવાનો બંદોબસ્ત કરવો. તે માટે હાલ પુરત દરરોજ એક એક કલાક અમે મહેતાજીની ગોઠવણ કરીશું. તે દરમ્યાન દરેક સહાસદ પાસેથી મહિને એક પૈસા તમારે વસુલ લેવો જેમાંથી મહેતાજીના પગારની ગોઠવણ થશે, અને તેમને બારે પણ નહિં પડે. પાંચ વાગ્યા બાદ ઘેર આવી તમારે તમારા ઘરમાં સ્વચ્છતા તથા આરોગ્યતાના નિયમો મુજબ વ્યવસ્થા કરવી. તમારી તન્દુરતી સુધારવી. એક બીજાના સુખ દુઃખથી માહિતગાર થઈ પરસ્પર મદદ કરવી. દર શુક્રવાર ચા શુક્રવાર અડધો દિવસ રગ પાળી ઇશ્વર બજનમાં મશગુલ રહેવું. દર આગળ જે ઐરાં તથા બાળકો કામપર ન જતાં હોય તેમને સુતર કાંતતાં તથા લુગડાં વણતાં શીખવવું. તમારામાંના બાહોશ માણસોએ બીજા પણ એવા કારીગરીના ધંધા પુરસદના વખતમાં શીખવા. આટલું થયા બાદ આગળ શું કરવું તેનો વિચાર કરીશું. ”

બધાએ આ વાત કબુલ રાખી તે મુજબ કામ કરવા કબુલ કર્યું. અત્રેથી અરજી તથા વિનોદ છૂટા પડતાંજ તેમને બોળનો બોળતો પ્રતાપ આવી મળ્યો.

“ કેમ પ્રતાપ ! અત્યારે શું કામ પડ્યું ? ” અરજી પૂછ્યું.

“ સાહેબ ! બાળે ‘ મીલીઓનેર મીક્સ ’ માં ધણુંજ ધાંધલ થયું છે. બધા કામદારો ઉચ્કેગાઇ ગયા છે. તોફાન થવા

સંભવ છે. આપની સલાહની જરૂર છે.” પ્રતાપે જવાબ આપ્યો.

“ શું બન્યું છે ? ” અરુણે પ્રશ્ન કર્યો.

“ આજ એક જાંબર જરા મોડો આવ્યો હતો. વીવીંગ મારતરે તેને ઓશીસમાં બોલાવી ખૂબ ગાળો દીધી ને માર માર્યો. જાંબર કાંઈ ન બોલતાં પોતાના કામપર ગયો. પરંતુ તેના હાથ નીચેના માણસો ઉશ્કેરાઈ ગયા. તેઓ મેનેજર પાસે ફરીઆદ કરવા ગયા. પણ મેનેજરે તેમને ઓશીસમાં દાખલ થવા ન દીધા. બપોર પછી વીવીંગ મારતર ફરતો ફરતો તે જાંબરના ખાતામાં ગયો. ત્યાં જઈ વળી તેણે મેનેજર પાસે ફરીઆદ લખ જવા સંબંધી વાત કરી તેને ગાળો દીધી અને ધક્કો માર્યો, જેથી તે જાંબરની આંગળી સંચામાં આવી જતાં છેલ્લી આંગળી કપાઈ ગઈ. આથી માણસો ઉશ્કેરાઈ તે વીવીંગ મારતરને તે ખાતુ છોડી ચાલ્યા જવા કહેવા લાગ્યા. વીવીંગ મારતરે તેની દરકાર ન કરતાં માળગલોચ કરવા માંડી. લોકો ઉશ્કેરાયા. અને મારામારી થઈ. વીવીંગ મારતર રીવોલ્વર કાઢી ઉઠ્યો. માણસો દૂર ઉભા. પણ ત્યારનું મીલનું કામ બંધ પડ્યું છે અને તે બધાઓ તે વીવીંગ મારતર તથા મેનેજરને મારવાનો નિશ્ચય કરી બહાર પડ્યા છે. મેનેજરે પોલીસની મદદ માગી છે. મામલો આજ મંજીર બન્યો છે.” પ્રતાપે હકીકત જણાવી.

વાત કરતા કરતા પ્રતાપ, અરુણ તથા વિનોદ પેલા જાંબરના મકાન આગળ આવ્યા. ત્યાં લગલગ પથાસેક માણસો ભેગા થયા હતા. આ ત્રણે જણુ ત્યાં આવતાં જ ત્યાં એક પ્રકારને શોરબોજાર થઈ રહ્યો. “ બસ, એતો એજ.” “ કાલે સાલાને મારવોજ.” “ અરે ! એની મીલ તોડી નાખવી.” આદિ વાક્યો એક પછી એક સંભળાવા લાગ્યાં. એટલામાં પેલો જાંબર અરુણની પાસે આવ્યો. પ્રતાપે કહેલી વાત તે ફરી કહી ગયો. અરુણે ધીરજ આપતાં કહ્યું:—

“ ઉતાવળા ન થાઓ, ભાઈ ! ધીરા થાઓ. જે કાર્ય કરો તે એવી રીતે કરો કે પરિણામ તમારા લાભમાં આવે. તમે મારામારી કરશો તો મામલો ફોરટે ચલશે. તેમાં શો લાભ ? બુદ્ધિ.”

સાંભળો. કાલે રવીવાર છે. તમામ મીલો બંધ છે. તમે કાલે સવારમાં બીજી મીલોના જામરો તથા મુકાદમોને મળીને તમારી હકીકત જાહેર કરો, તમારું એક કામદાર મંડળ સ્થાપો અને તેમાં ઠરાવ કરી તમામ મીલ એજન્ટ પર કામળ લખો કે આવી રીતે કામદારો તરફ અન્યાયી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવશે તો કામદારો કામ છોડી જશે—હડતાળ પાળશે. માટે આવી બાબતનો એકદમ નિકાલ થવો જોઈએ. આ રીતનો કામળ લખાવી તેનો જવાબ મળતા સુધી તમારે કામ પર ન જવું. અને એ રીતે હડતાળ દરમિયાન પણ સલાહ શાન્તિ જળવવી, તમારા હોંકા તમારા સામ્રાજ્યોને સમજાવવા અને ધર આગળ રૂ કાંતવા વણવાનું ચાલુ રાખવું આથી તમને હમેશાંને માટે લાભ થશે. પણ એનું માદ રાખવું કે આ હડતાળરૂપી હથિયાર ન્યાયમાર્ગે જ વાપરવું. અન્યાયથી બા અયોગ્ય રીતે તેનો ઉપયોગ કરવો નહિ. જો તમે ન્યાયથી હડતાળ પાડશો અને કદાચ મીલ એજન્ટો તમારી સાથે સમજુતી પર નહિ આવે તો પણ તમારા તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવનારાની સંખ્યા વધી જશે અને તેઓ તમને કામે લગાડવા બા તમારા ખર્ચ માટે તમને મદદ કર્યા વિના રહેશે નહિ. પરંતુ જો તમે અયોગ્ય રીતે હડતાળ પાડશો તો તમારા તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવનાર કોઈ નહિ નીકળે તેમજ તમે અન્યાયી અને વાંધાખોર ઉચ્છંખલ ગણાઈ જશો. માટે મારી સલાહ માનો તો આ મુજબ કરો.” અરુણે સમજણ પાડી.

“એ બધું ખરું! પણ હડતાળ પાડીને અમે જ ભૂખે મરીએ. તેમાં મીલ એજન્ટનું શું જવાનું હતું?” એક જામર બોલી ઉઠ્યો.

“ભાઈ! દેખીતું તમને કાંઈ જ નુકસાન નથી પણ વિચાર કરશો તો જણાશે કે તમને કેટલું નુકસાન છે. તમને તો માત્ર તે દિવસની રેશની જ ચિંતા છે. તો રૂપીઓ નહિતો ખારખાના—છેવટ છ આના પણ બીજાં ધંધા કરી તમે કમાઈ શકશો. પાંચ દસ દિવસ જરા તકલીફ પડે એજ. પણ તેથી તમારા ઘરમાંથી કાંઈ જવાનું નથી; બ્યારે મીલ એજન્ટોના નુકસાનની ગણતરી કરો ચેજનો તમાર થતો હજારોનો માલ, મકાન બાકુ, ઓરીસ સ્ટાફનો

પમાર તથા રોકાણની રકમનું વ્યાજ. તેઓ કેટલા દિવસ એમ આણુ રાખી શકે? બહારના માણસો દાખલ થાય એવી તમને બ્લોક હોય તો તમામ મીલવાળા સંપ કરો. જ્યાં તમારો બધાને સંપ ત્યાં તેઓ શું કરી શકે? બાપ્તો ! તમારા વડેજ તેઓ ઊંચળા છે. તમારી મહેનતમાંથી જ તેઓ લાખો રૂપીઆ પેન્ડ કરે છે, તમારા વડેજ કારખાના ચાલે છે અને તેઓ માટેજ દોડાવે છે. જે તેમનાં કારખાનામાં કામ કરનારા ન હોય તે કારખાનાં કટાઇ જાય અને તેમના મોજશોખ હવામાં ઉડી જાય. દરેક ધંધામાં મૂડી અને મહેનત બન્નેની જરૂર છે. મૂડીવાળા મહેનત વિના અને મહેનતવાળા મૂડી વિના કાંઈજ કરી શકતા નથી. એકજ ગાડીનાં બે પૈડાં માફક તેમની સ્થિતી છે, અને તેથી પરસ્પરે સહકારથી રહેવાની જરૂર છે. તમારે તેમનું હિત જોવાનું છે તેમ તેમણે પણ તમારા હિતનાં પગલાં બરવાનાં છે. માટે તમે ધીરજથી સંપૂર્ણ વિચાર કરી નિશ્ચય પર આવો.’

થોડીક વાર પછી બધા બેરાઇ ગયા. બીજે દિવસે સવારથી ધમાલ ચાલી રહી. સાંજમતીની રેતમાં મીલ કામદારો તથા બીજાં પણ મજુરવર્ગની એક મોટી સભા કરવામાં આવી. સાંજના ચાર વાગ્યાનો સમય હતો. અહીં કામદાર મંડળ બેઠું થયું હતું. અરજીની સલાહ મુજબ પ્રખ્યાત બેરીસ્ટર મી. હીરાલાલ પટેલને પોતાના કાયદાના સલાહકાર નીમી તે દિવસે પ્રમુખ તરીકે પણ તેમની નીમણુંક થઇ હતી. સભામાં ‘મજુર અને મુડી’ એ વિષયની ચર્ચા કરી કામદાર મંડળ સ્થાપવાનું કામ કરવાનું હતું. અણુચિંતવી આ હીલચાલથી શહેરના બીજા પણ કેટલાક આગેવાનેક તેમજ મીલએજન્ટો સભાની ચર્ચા જોવા આવ્યા હતા. માધવલાલ શેઠ, મદનરાય તથા ઉષા પણ હાજર હતાં. અરજીની સામે વિનોદ, જગન્નાથ તથા બીજા પણ સ્વયંસેવકો ઉત્સાહથી ત્યાં બેસી બેસી જાળવતા સભાના કામકાજમાં ભાગ લેતા હતા. પ્રતાપ તથા હરભમ તો ત્યાં હતા જ. કારણ આ સભામાં માત્ર કામદારોજ નહિ પણ ‘મજુર’—કામદાર’ એ શબ્દમાં સમાવેશ થતો એટલે ‘મુડી’—યાને થાપણવાળાઓ સિવાયના તમામ વર્ગને સમાવેશ થતો હતો. સાડા ચાર થતા સુધીમાં તો હજારો માણસેક એમાં થઇ ગયાં. પત્રોના પતિનીધિઆ પણ આવીને એકવાઈ ગયા.

કાંઈ કાંઈ છૂપી પોલીસના રીપોર્ટરો પણ ઠેકાણે ઠેકાણે ભરાઈ ગયા. કામકાજ શરૂ થયું. પ્રમુખની ચુટણી વગેરે પ્રાથમિક કાર્ય થઈ ગયા બાદ અરૂણ બાપણ કરવા ઉઠ્યો:—

“શ્રીમાન પ્રમુખ સાહેબ તથા અન્ય સહાયક શ્રોતૃવર્ગ તથા આરા કામદાર બંધુઓ ! આજની આ આપણી સભા મળવાનું કારણ તથા તેની આવશ્યકતા માટે બે શબ્દ બોલવાની શ્રીમાન પ્રમુખ સાહેબની મને આજ્ઞા મળી છે અને હું મારી બુદ્ધિ અનુસાર જે બે શબ્દ બોલું તેમાં કાંઈક ક્ષતિ જણાય તો આપ ઉદારતાથી ક્ષમા આપશો.

મરીમ અને શ્રીમાન—યાને મળુર અને મુડીને! શો સંપ્રદાય છે તે આપણે પ્રથમ જોવું જોઈએ. દુનિયાની શરૂઆતની રચીતિની કદવના કરીએ તો આપણે એમ કલ્પી શકીએ છીએ કે મનુષ્યો અમે તે રચીતિમાં ગમે ત્યાં રહેતાં; અને તેઓમાં વ્યવસ્થા જેવી કોઈ ચીજ ન હતી. જ્યારે બળવાનો નિર્જળને રંગડવા લાગ્યા હશે—યા વનચરો મનુષ્યોને ત્રાસ આપવા લાગ્યા હશે ત્યારેતેમણે એક જથ્થે રહેવા માંડ્યું અને તે સમયે પોતાની સમવડો માટે કેટલાક નિયમો બાંધ્યા હશે. આમાં કેટલાક શારીરિક બળમાં તો કેટલાક માનસિક બળમાં, કેટલાક ખેતીવાડીમાં તો કેટલાક હુન્નર ઉદ્યોગમાં કુશળ હોવાથી પરસ્પર સહકાર કરવાની યોજના ધડાકા હશે. અને તેથી જેનામાં જે ગુણ હોય તેનો લાભ તે ખીજને આપે તેના બદલામાં ખીજઓ તેને જોઈતી વસ્તુ પુરી પાડે, આ મુજબ વ્યવહાર ચાલુ થયો હોવો જોઈએ. તેના દાખલા તરીકે ક્ષત્રિય પુત્રો ગુરૂને ત્યાં જઈ વિદ્યા બજુતા અને તેના બદલામાં ગુરૂક્ષિત્રિયામાં ક્ષત્રિયો તેમને ઇચ્છિત વસ્તુ આપતા. બ્રાહ્મણો વેદ બજુતા જાણવાતા અને શસ્ત્રવિદ્યા શીખવતા તથા રાજકીય બાબતમાં સલાહ આપતા, ત્યારે ક્ષત્રિયો ગૌ અને બ્રાહ્મણનું પાલન કરતા અને તેમની આજ્ઞામાં રહેતા. ખેડુતો જમીન ખેડતા અને વાવતા તે બદલામાં સમાજનું રક્ષણ ક્ષત્રીઓ કરતા. આમાં જ્યારે કોઈ કોબી પ્રકૃતિના મનુષ્યના મનમાં સામા ધણીની મદદ ઓછી લાગી હશે ત્યારે તેણે પહેલેથી ઠરાવ કરવાનું ધાર્યું હશે. જેમ અસહના અજાતનાં કોઈ શેઠને ત્યાં મુનીમ રહે, તો તે જાંદગીભર શેઠની નોકરી કરે, શેઠ તેનું પોષણ કરવા ઉપરાંત તેને ઘેર આવતાં ખર્ચ ચોને ઉપાડી લે. આમાં જ્યારે શેઠ લોભવૃત્તિ દેખાડે ત્યારે નોકર

પણ અમુકજ કામ અને તે પણ અમુકજ વખત સુધીને માટે કરવાને તૈયાર થાય. આ રીતે પરસ્પર લાગણીથી મદદ કરવાનું વીસરાઈ જઈ દાસની નોકરીની પદ્ધતિ ચાલુ થઈ કે આટલા ત્રાગ્યા થી આટલા ત્રાગ્યા સુધી નોકરી કરવી અને તે પણ અગાઉથી દરાવેલુંજ કામ કરવું અને મહિને આટલા રૂપીઆ પગાર મળે. એથી વધુ વખત કામ કરવાનો પગાર જુદો—તેમ ગેરહાજર રહેવા બદલ પગાર કપાય આત કાયદા થયા. નોકરીની ચાલુ સ્થોતિ કેમ આવી તે આપણે જોયું પરન્તુ હવે મુડી અને મજુર—શ્રેષ્ઠ અને નોકરને એક ખીજા વિના ચાલે કે કેમ તે તપાસીએ.

સમાજની ઉત્તનિ વહેપાર અને હુન્નર ઉદ્યોગની ઉત્તનિવડેજ થાય છે અને દરેક કાર્યમાં નાણાં અને મહેનતની જરૂર પડે છે. બે પાંખ વગર ઉડાતું નથી તેમ આ બે વસ્તુ વિના કંઈ થતુંજ નથી. શ્રીમંતો નાણું શી રીતે કમાયછે? મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ અને ખાણોનાં કામકાજ શી રીતે ચાલે છે? એકલાં નાણાં યા એકલી બુદ્ધિ કાંઈજ કરી શકતી નથી પણ તે સાથે મહેનતની જરૂર છે. તેમ એકલી મહેનત પણ નાણાં અને બુદ્ધિ વિના પણ નહીં છે. મુડી મજુરથી રીસાય યા મજુર મુડીથી રીસાય તે કાંઈનું પણ ગાડું ચાલે નહિં આથી મુડી તથા મજુર બન્ને સરખે અંતરે સરખી ગતિથીજ ચાલવું જોઈએ. અને એટલું પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે જે બે પાંખથી પક્ષી ઉડે છે તેમાંની એક પણ પાંખ જરાપણ બગદિન થાય તો તેનો કદી ઉડારજ નથી. તેમ સમાજોત્તનિનાં આ બે અંગમાંનું એક પણ અંગ બગદિન અને યા તેમાં સડો પેસે તો સમાજની અધોગતિજ સમજવી. આપણે ત્યાં મુડી તેમજ મજુર કાંઈપણ સમાજના ઉદ્ધારમાં પોતાનો ફટલો મહત્વનો દિરસો છે તે સમજતાજ નથી. તેમની સમજ—તેમની માન્યતા કેવળજ ઉંધી છે. મુડી સમજે છે કે મારે દુનિયામાં કોની દરકાર છે? હું પોતે બળવાન હોઈશતો ગમે ત્યાંથી મારા બળમાં વધારો કરીશ કારણ નાણું નાણાંને ધસડી લાવે છે; પછી તે મેળવતાં બલેને ગમે તેમ કરવું પડે! પણ તેને એવો સહજ પચ્ચ વિચાર નથી આવતો કે માતાના સ્તનમાંનું દુધ નિયમસર પીવાય ત્યાં સુધી તો ઉત્તમ છે પરન્તુ જો હવે ઉપરાંત ચૂસાય તો દુધને

અદલે રક્ત નીકળે અને માતાનું શરીર ક્ષીણ થતું પંચતવને પામે. તેમ મહેનતને જે યોગ્ય પોષણ મળે એ નીચમસર મહેનત થાય તો પરિણામ ઉત્તમ આવે નહિં તો છેવટે મહેનત મરી જાય—નાણુદ થાય—પોષણ વિના અધમુવાં બની જાય તો તેનું પરિણામ શું આવે? શું તેથી મુડી પોતાની કે સમાજની જરાપણ ઉન્નતિ કરી શકે? મુડીએ જોતું જોષએ કે જેના વડે મુડીનો તથા સમાજનો ઉત્કર્ષ છે તે મહેનતરૂપી છોડને ફાલવા માટે ખાતર, જળ, હવા અને પ્રકાશ ઉત્તમ પ્રકારે મળવો જોષએ તેમજ મહેનતે પણ જોતું જોષએ કે પોતાને આ રીતે ચતુર્વિધ પુરૂષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનાર મુડીને પોતાના સુગંધી યુક્ત પુષ્પો તથા ફુલોથી તૃપ્ત કરવી જોષએ. સમાજનાં આ બે અંગો હળીમળી પરસ્પર સહાનુભૂતિથી રહે તો સમાજનો ઉદ્ધાર સહજમાં થઈ શકે. પરંતુ આપણે ત્યાં સ્થિતિ કેવળ જુદીજ છે મહેનત પોતાના હક સમજતી નથી એ મુડી મહેનતને કચરી નાખવાના ચતો કરે છે. આનું પરિણામ શું આવે? શેડીઆઓ અટળક ધન કમાઇને લક્ષિપૂત કહેવડાવે છે—મોટાં મોટાં કારખાનાં ચલાવી લાખો રૂપીઆ પેદા કરે છે—ધર્માદા ફેડોમાં તથા સરકારના વ્હાલા થવા ખીજાં કાર્યોમાં રૂપીઆ ખર્ચે છે—સર નાદિટ અને છે અને માન ખાટે છે પણ તેમને ખબર છે કે એ ખીતાખો અને એ માનનું અસલ માન કેને ધટે છે? કાના રક્તરૂપી પાણી અને ઈટ તથા ચૂનાથી તે માનપાનના ઇલકાળેની ઝમારતો ચણાઇ છે? શું તે દ્રવ્ય તેમણે જાતે પેદા કર્યું છે? કાલસાની ખાણોમાં ટોપલા ઉચકવા, લોખંડની ખાણોમાં સુરંગો ફાડવા, રેલ્વેના એન્જીનોની કળો બનાવતાં હથોડાના ધાણુ મારવા, સ્ટી-મરોનાં બોખાં બનાવતાં લાકડાપર રંધો મારવા કેટલા મુડીવાળા મથા છે? બતાવો તો ખરા કે મીલ એન્જિનો અને માલિકોમાંના કેટલા કાર્ડિંગ, રૂપીનીંગ, કે વીવીંગનું કામ કરે છે? દુનિયાનો જ કાયદો છે કે ખર્ચ કામ કરનારાને કોઇ દાદ આપતું નથી પણ બધા ઉપર ઉપરની દોડાદોડ બાને મુડીના દામદમામને જ મદદ આપે છે. આપણે ધણી વખત સાંભળીએ છીએ કે ફલાણુ શેઠે આ વર્ષે વહેપારમાં સાફ પેદા કર્યું. પણ તે શેઠને પૂછો તો ખરા તે વહેપારની ચાવી કાના હાથમાં હતી? ફલાણુ કપાને ફલાણુ

શહેર જતું પણ તેને ખૂંટો તો ખરા કે તેણે પોતે કેટલી જાણ્યા
યા કેટલાં તીર માર્યા હતાં ? યા તેણે એકલે હાથે જતું હતું ?
જ્યાં જુઓ ત્યાં પાછળ 'મહેનત'જ જણાયો. મહેનત વિના કાંઈજ
નથી. દુનિયામાં થઈ ગયેલા તમામ કાર્તિવંત વિજેતાઓ જોશો
તોપણ જણાયો કે તેમનો આધાર-તેમનો જીવન પ્રાણ-તેમનું સૈન્ય
હતું; અને તેઓ તે સારી રીતે સમજતા હતા તેથી તે પોતાનામાં
અને સૈનિકોમાં જરા પણ બેઠ સમજતા, તેમની સગવડો સાચ-
વતા, તેમને પ્રોત્સાહન આપતા અને પોતાના અંધુલમાન મજૂતા-

એક વખત આખા યુરોપ ખંડને ધ્રુવવતાર નેપોલીયન શું
પોતે એકલાએ તે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો ? નહિજ તેનો પ્રત્યેક
સૈનિક તેના જેવો બલકે તેનાથી વધુ બળવાન નેપોલીયન હતો.
તેનું આખું સૈન્ય જ નેપોલીયનોથી ભરપૂર હતું અને તેથીજ તે
બધાનાં રક્તથી પ્રાપ્ત કરેલો વિજય તે એક નેપોલીયનને ને તમામ
નેપોલિયનો માટે લાગણી અને ભાતુ ભાવ ધરાવતો હોવાથી જ
પ્રાપ્ત થયો હતો. રાણો પ્રતાપ, સંગ, રણજીતસિંહ, શિવાજી, એ
પ્રત્યેકના સખમાં પણ શું હતું ? તેમનાં સૈન્યમાં તેમના જેવાજ
પ્રતાપ, સંગ, રણજીત અને શિવાજી હતા. અને તેમના બળ
વડે જ તે વિજેતા બની ગયા. અર્જુન, કર્ણ વિગેરે જેવા એકલે
હાથે વિજય પ્રાપ્ત કરનારા તો વિરલજ હોય છે. આ રીતે
દરેકમાં તપાસશો તો જણાયો કે મુડી મજુરનું રક્ત યુસી લે છે
અને તેના રક્તનું દેહનું બલીદાન આપીને પોતે બોમ વિદ્યાસ પ્રાપ્ત
કરે છે છતાં જ વસ્તુના બલિદાનથી પોતાને સુખ મળે છે તે
વસ્તુનો સદંતર નાશ ન થાય તેવાં પગલાં લેવાનો જરા પણ
વિચાર કરતા નથી. આપણાં કારખાનાંમાં મજુરોને શે રોજ છે,
તેમને શું શું દુઃખ યા અગવડ છે, તેમની સ્થિતિ કેવી છે એ
વિગેરે બાબતોનો જરા પણ વિચાર કરવામાં આવતો નથી.
મજુરોની સાથે કેવું વર્તન કરવામાં આવે છે તેની પણ દરકાર
કરવામાં નથી આવતી. સદજ વાંકે માટે તેમને યુદ્ધમાંથી પણ
અધમ મણીને તેમની સાથે વર્તવામાં આવે છે તેમને મારવામાં
મળે દેવામાં અને તેથી પણ વધીને બાનકી રીતે ત્રાસ અપાયામાં
આવે છે. આવી રીતે વર્તનારા અધમરો એમ સમજતા હશે કે

તેઓ શેઠનું બહુ કરે છે પણ તેમને ખબર નથી કે આથી તેઓ શેઠનું તેમ જ સમાજનું કેટલું બધું બુર કરે છે ! આખા દેશને ચામચાલીમાં નાખીને તેઓ કેટલા પાપભાગી થાય છે ? મજૂરની આ દશા માટે મુડી કાંઈ પણ ધ્યાનમાં લેતી નથી. તે તો સમજે છે કે જે છે તે સારું જ છે. ચાલવા દો. અને આ રીતે ચાલવાથી મજૂરની સ્થિતિ દીન પર દીન ઘણી જ ખરાબ થતી જાય છે. અને તેથી મજૂરે હવે પોતે જ પોતાની સ્થિતિને વિચાર કરી તે સુધારવા તથા મુડીની આંખ ઉઘાડવાનાં પગલાં લેવાની જરૂર જોઈ છે અને તે માટે જ આજની સભા ભરવામાં આવી છે. મજૂર તરફથી મને રજુ કરવા મળેલા ઠરાવ હું હવે આપના સમક્ષ રજુ કરું છું અને આપની સહાનુભૂતિ ચલાઉ છું “ આ અપદવાદ શહેરના સમસ્ત મજૂર વર્ગની સભા મુડીવાળાઓ મજૂરો પ્રત્યે જે જે દરકારી ભરી અને કેટલીક વખત અમાનુષી વર્તન ચલાવે છે તે માટે પોતાનો સખ્ત આયુગમે ગળેડેર કરે છે અને ઠરાવે છે કે આ શહેરના સમસ્ત મજૂરોનું એક મંડળ સ્થાપવું તેના પ્રમુખ તરીકે આજની સભાના પ્રમુખ મદાશયની કામગીરી નીમણુંક કરવી. તથા દરેક ધંધાના મજૂરોના પ્રતિનિધીઓએ પોતાના પ્રતિનિધી તરીકેની એક એક સમીતી નીમણુંક જેની સંખ્યા પચીસથી વધુ ન હોવી જોઈએ. મજૂર વર્ગને હરકોઈ પ્રકારની અગવડ. દુ.ખ યા મુશ્કેલી હોય તે માટે તે સમિતિ પ્રમુખદ્વારા ઘટતાં પગલાં લે. અને તેના છેવટના ઉપાય તરીકે મુડી વાલા સાથે શાન્તિમય અસહકાર અખત્યાર કરવાને પણ ઠરાવ કરવાની તેને સત્તા છે.”

ઉપરનો ઠરાવ રજુ કરી અરૂણે પોતાની બેઠક લીધો. શ્રોતાઓનું દક્ષ અરૂણ તરફ ખેંચાયું. વક્તા કોણ હતો, ? શેઠ ધધો કરે છે ? ક્યાં રહે છે ? આદિ પ્રશ્નો તે સભામાં પરસ્પર પૂછાવા લાગ્યા. કારણ તેમાં મજૂર ઉપરાંત મુડીવાળાઓ પણ કેટલાક સ્ત્રી જેવા હાજર થયા હતા. તેનો ખુશાસો થતાં ન થતાં તો જગત્તાથ ઉભો થયો અને ઉપરના ઠરાવને ટેકા આપતાં બોલ્યો:—

“ મારે અગાઉના વક્તાએ અસરકારક ભાષામાં જે વિવે-

અન કયું છે તેની ઉણપ પૂરી કરવા હું ઉભો થયો નથી તેમજ
મારે કાંઈ નવિન પશુ કહેવાનું નથી. મારે જે કાંઈ કહેવાનું છે
તે માત્ર તેના બોલેલા શબ્દોનું જ પિછપોપણ કરવાનું છે. મુડી
અને મજુર વચ્ચે ગાઢ સંબંધ બંધાય, મુડીવાળા મજુરો પ્રતિ
માનની નજરથી જોઈ તેમના હિતનાં પગલાં લે અને મજુરો
મુડીવાળાનું શ્રેય ઇચ્છે એજ આ સલાનો હેતુ છે. શાન્તિમય
અસહકારનો ઉપયોગ માત્ર મહેતાશની સોટી જેવો જ કરવાનો છે.
કાંઈ વાંદરાના હાથમાંની તરવાર જેવો કરવાનો નથી. મુડીવા-
ળાઓ પ્રત્યે અમારી નમ્ર વિનંતી છે કે અમારા આ ઠરાવથી
અમને તેમના વિરોધી તેમણે ગણી લેવાના નથી. તેમ તેમના
વિરૂધ્ધમાં આ એક પક્ષ ઉભો થયો છે એમ પણ સમજવાનું
નથી. કારણ આ મંડળ અને આ ઠરાવ તો એક સાધનરૂપ છે.
દુનિયામાં ભય વિના પ્રીતિ નથી અને પ્રીતિ વિના ભય નથી.
કદાચ કોઈને આ કથન વધુ પડતુ લાગશે પણ મારે જણાવવું
જોઈએ કે ભય અને પ્રીતિ મારા ધારવા મુજબ એકત્રિત રહેલાં
છે પ્રીતિ તુટી જવાનો ભય માત્ર પ્રીતિપાત્રો વચ્ચે જ હોય છે.
અને એજ ભય વડે પ્રીતિનાં બંધન દૃઢ કરવાના થતો થાય છે.
અને એ રીતે મુડી તરફ મજુર અને મજુર તરફ મુડીની વળણ
પ્રીતિભરી રહેવા માટે જ આવા ઉપાયો લેવામાં આવે છે. અલ-
ખત ! આ પ્રીતિને હૃદયની પ્રીતિ કહી જ ન શકાય. કારણ
હૃદયની પ્રીતિને આવાં પગલાંની જરૂર રહેતી નથી પરંતુ જે
અને પક્ષ સમાન રીતે પોતાનું કર્તવ્ય ન સમજે તો તે કર્તવ્યની
સમજ આપવા માટે જ આવા માર્ગનું અવલંબન કરવું
પડે છે. ”

બાદ પ્રમુખે તે ઠરાવને પસાર થયેલો જણાવી સલાનું
કામકાજ પુરૂ થયેલું જાહેર કરવામાં આવ્યું.

પરિચ્છેદ સોળમો.

—૦૬૦૩૦—

સત્વરજ અરણ્ય પ્રકટશે.

—૩૬—

સત્ય વિચાર વિના હૃદયજ નથી.

જુર વર્ગની સભાના પરિણામે મુડીવાળાઓની શુદ્ધિ કાંઈક અંશે ઠેકાણે આણી. ધીમે ધીમે તેઓ મજુરોની ફરીઆદો તથા અગવડો ઉપર ધ્યાન આપવા લાગ્યા. આ તરફ મ્યુનીસીપલ મ્યુનિસિપલિટી માટે અરણ્યની સાથે અન્ય પંદર સ્વયંસેવકો તથા ઉપા, જગન્નાથની પત્નિ કાન્તા, દયા તથા ગુલશન પણ કાર્ય પ્રવૃત્ત થયાં. મુખ્ય કાર્યકર્તાઓમાં અરણ્ય, વિનોદ, જગન્નાથ, રણછોડ તથા ઉપરનો સ્ત્રી વર્ગ મળી કુલ આઠ વ્યક્તિ હતી. મ્યુનીસીપલ મ્યુનિસિપલિટીમાં મતદારોની આંખ ઉધાડી, પ્રતિનિધિઓમાં ચાલતી અંધા-શુધી દૂર કરવામાં સારો પ્રયત્ન થયો. ઉપાને તે કામમાં લાગ લેતી જોઈ માધવલાલ શેઠનો મિત્રજ જરાક ખરચો. એક દિવસે તેમણે તે બાબત ઉપાને ચિખામણ આપવાનો યત્ન કર્યો. અને મદન-સખી મારફત તે વાત છેડાવી.

“ બહેન ! આજકાલ તું કાંઈ આખો દિવસ બહાર જ ફરે છે. એવું શું કામ હાથમાં લીધું છે કે સહજ પણ પુરસદ મળતી નથી ? ત્હારી બાએ પણ મને બે ત્રણ વખત કહ્યું હતું. ” મદન-સખી માધવલાલની હાજરીમાં પૂછ્યું.

“ બાપુ ! ઇશ્વરે માણસને માથે કર્તવ્યનો બોજો એટલેક અંધો ભારે નાખી દીધો છે કે એવીસે કલાક તે જન્મપર્યંત કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહે તો પણ ભાગ્યેજ તે પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ કરી શકે. પ્રભુએ જન્મ આપ્યો છે, કાંઈક સુખ, કાંઈક શુદ્ધિ, કાંઈક જ્ઞાન આપ્યું છે તો તેનો સદુપયોગ થાય તેવું કાર્ય અ.પણે કરવું જોઈએ. ” ઉપાએ સામાન્ય રીતે જવાબ આપ્યો.

“ ખરૂં છે, દીકરી ! ત્હારા આવા વિચારોથી મને અત્યંત સંતોષ થાય છે. પરંતુ મને સમજણ નથી પડતી કે ત્હેં કયું અર્થ ત્હારું કર્તવ્ય સમજીને ઉપાડ્યું છે ? દુનિયામાં મારા સમજવા મુજબ તો પુરૂષ અને સ્ત્રીની કર્તવ્યદિશા ભિન્ન ભિન્ન છે. પુરૂષે પ્રથમ કુટુંબની, પછી સમાજની અને પછી દેશની ઉન્નતિ સાધવાની છે એટલે કે સામાજિક અને રાજકીય હિલચાલોમાં પ્રવૃત્ત થવાનું છે જ્યારે સ્ત્રીઓએ માત્ર કુટુંબની સંભાળ રાખી પતિસેવા કરવાની છે. તો ત્હારી હિલચાલ અને કર્તવ્યદિશા કયી છે તે જણાવીશ ? ”

“ બાપુ ! આપે જણાવેલી કર્તવ્યદિશા ખરેખર છે. પરંતુ પુરૂષ અને સ્ત્રી એ બે વ્યક્તિનો પ્રભુએ પરસ્પર એવો સંબંધ રાખ્યો છે કે એમાંનું બે એક જાણ કર્તવ્ય-વિમુખ થાય તો તેની ખોટ બીજાએ પૂરી પાડવી જ જોઈએ. આપ મારા વડીલ છે. વધુ પડતું ખોલાઈ જવાય તો અગાઉથી ક્ષમા માગું છું. પરંતુ મને એમ લાગ્યું કે આપ આપના કર્તવ્યથી વિમુખ થયા છો એટલે તે ક્ષતિ પૂર્ણ કરવા મારે આપનું કર્તવ્ય માથે લેવું પડ્યું; અને હાલ ચાલના મ્યુનીસીપલ સુન્ટરીના કાર્યમાં આપના વડી મારે મનદારોના મત યોગ્ય ઉમેદવારને મળે તેવી સમજુતી આપના જતું પડે છે. ”

“ મેં સાંભળ્યું છે કે તમે મારા વિરૂદ્ધ પણ મનદારોને સમજાવો છો; એ ખરી વાત ? બે એમ હોય તો ખરેખર ! મારે દીલગીર થવું જોઈએ કે તમારા પિતા મારા ખાનગી સેક્રેટરી હોઈ તમે મારા વિરૂદ્ધ વર્તન કરો છો. ” માધવલાલ શેડે કપકા બરી રીતે ઉપાને કહ્યું.

“ આપ મારા મુરબી છો. હું આપનું બાળક છું. તેથી મારે આપને કાંઈ પણ કહેવું એ અયોગ્યજ ગણાય. પરંતુ આપ જ્યારે મારા પિતા આપના સેક્રેટરી નોકર-હોવાનું જણાવી મને કર્તવ્યવિમુખ થતા જેની સલાહ આપો છો ત્યારે મારે લાચારી સાથે કહેવું જોઈએ કે આપ મારા પિતાને પમાર આપો છો તે તેમના કામ બદલ આપો છો. તેમણે તેમનું મગજ, તેમની શુદ્ધિ, તેમની અર્જવતા તપને વેચી છે તે બદલ આપો

છા. કાંઈ ફેફટ બેસાડીને આપતા નથી કે ધર્મ કરતા નથી. એ તમારી નોકરી કરે છે અને તેના બદલામાં તેમનો હક તે મેળવે છે; અને એ રીતે-નોકર તરીકે પણ તેમની ફરજ છે કે આપને હાથે કાંઈ અધટિત કાર્ય થતું હોય, તો તેનો અટકાવ કરવો. આપને હાથે કાંઈનું અદિત થતું હોય તો તે પાપમાંથી તમને બચાવવા. પરન્તુ તેઓ આપના હિતોના કાર્યોમાં રાત દિવસ એવા તો ગુંથાઈ રહે છે કે તેમને આ બધી બાબતોના વિચાર કરવાનો પણ અવકાશ મળતો નથી; અને તેથી તે કાર્ય મારે ઉપાડી લેતું પડ્યું છે. આપ સમાજના પ્રતિનિધિ તરીકે ચુંટણીમાં બહાર પડ્યા છો. પરન્તુ આપ સમાજની મરજી અનુસાર નહિં પણ, આપની ઇચ્છાનુસાર જ કામ કરશો એવી મારી ખાત્રી છે. તેમ જતાં આપના વિરૂદ્ધ કાર્ય કરવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી. મારું કાર્ય તો યોગ્ય વ્યક્તિની પ્રતિનિધિ તરીકે નીમણુંક કરવી એમ સમજાવવાનો છે. આપ યોગ્ય રીતે પ્રતિનિધિત્વ બજાવો તો આપ પણ ચુંટાઓ. પણ તે ચુંટણીનો મુખ્ય આધાર આપે અભાર સુધી બજાવેલી સમાજસેવા ઉપર આધાર રાખે છે.” ઉપાએ સમજાવ્યો પાડી.

“તે બધું ખરું. પણ મુડીવાળાઓના વિરૂદ્ધની જ તમારી હીલચાલ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તો પછી તે મારા વિરૂદ્ધ પણ ખરી જ કે નહિં?” માધવલાલ શેઠે સામો પ્રશ્ન કર્યો.

“મુડીવાળા એટલે મુડીના મદવાળા. જો આપને તેવો મદ હોય તો અલખત ! તે હીલચાલ આપના વિરૂદ્ધ ખરી; પરન્તુ જો આપના હીલમાં દયા હેય તો તે હીલચાલ ખરે તેટલી બળવત્તર હોય તો પણ આપને નુકશાન ન કરતાં ઉલટી આપનું એમ કરે. આપ તો આપને માટે કહો છો. પરન્તુ જો મારા પિતા પણ એવું પગલું લે તો મારે તેમની પુત્રી થઈ તેમનાજ વિરૂદ્ધ કામ કરવું પડે.” ઉપાએ સ્પષ્ટ જણાવી દીધું.

“તમારા એવા વર્તનનું પરિણામ શું આવશે તે તમે જાણો છો?” માધવલાલ શેઠે દ્રવ્યમદની સત્તા બતાવવાની કહે-આત કરી.

“હા હા હા હા” ઉપા દસી પડી. “જાણું છું. ચલ

મારા પિતાને તોફારીમાંથી રજા આપશો. બીજું શું? અમને તેની ખબર જ છે. અને જો સાચું પૂછો તો મુડીવાળાઓના એ મદને તોડવા માટે જ અમારી આ હીલચાલ છે. વધુ પડતું બોલાય તો આપનું બાળક જાણી ક્ષમા કરજો. કારણ અત્યારે હું ખાનગી રીતે જ આપની સાથે વાત કરું છું. તમારા મુડીવાળાઓ ગરીબોનું શું કલ્યાણ કરે છે,? પ્રતિનીધિ તરીકે જન્મ ‘અમુક રસ્તો મેટો કરવો છે, અમુક બાગ સુધારવો છે-ફલાણા શેઠનું યા અમલદારનું સમારક ઉભું કરી પૂતળું ઉભું કરવું છે.’ આવાં આવાં કામો કરી ગરીબ પ્રજાના પૈસાનું પાણી કી નાખો છો-પરંતુ ગરીબોને રહેવા માટે મકાનો, ધર્મોદા નિશાળ અને દવાખાનાંઓ, યા ગરીબોના જ ઉદ્ધરણપણ્યે ચાલતાં કારખાનાંઓ વગેરેમાંના કોઈપણ એક તરફ ધ્યાન આપો છો? અમુક રસ્તે બહુ ધૂળ ઉડે છે અને તેથી શ્રીમંતોના ગાડી ઘોડા અને મોટરોને બહુજ અમવડ પડે છે. એમ કહી તે રસ્તા ઉપર દાંમર તથા ગ્યાસ્તેલથી તેને રબરના જેવી સડક બનાવવા હજારો રૂપિયા ખર્ચો છો, પણ ગંધાતી મટરોનાં પાણી અને મચ્છરોથી રાત દીન ફેલી ખરાનાં ગરીબ વર્ગનાં ઝુંપડાં તરફ કોઈ પણ દિવસ ધ્યાન આપો છો? શહેરની શોભા માટે મલ્લ કરી હજારોનો હોમ કરો છો પણ શહેરની શોભારૂપ ગરીબ માણસોના યુગ્મરાનનો જરા પણ વિચાર કરો છો? હવે કહો કે ગરીબો તેમને કેમ સ્થાપ? મુરખી! માત્ર તમારા સુખનો વિચાર જ કરવો મૂળી દો. મત મેળવવામાં હજારોનું પાણી કરો છો તે જ હજારો, ગરીબોની આશીષ લેવામાં ખરચો તો તેથી વધર માગ્યે-અને ના કહેવા છતાં તમારી ચુંટણી થશે.”

“બહુ થયું, બહેન! શીખામણ દેવાનું આપણું કામ નથી.”
અદનરાય ઉપાને ઉશ્કેરાયલી જોઈ બોલી ઉઠ્યો.

“બાપુ! આપણા મુરખી બૂલ કરે તો આપણે તે સુધારવી અને તેથી જો મુરખીને ખોટું લાગે તો નિરૂપાય.”

માધવલાલ શેઠ ચૂપ રહ્યા. કેટલીક આડીઅવળી વાત પછી તે ત્યાંથી ઘેર જવા ઉઠ્યા. જતાં જતાં ઉપાને કહ્યું:—

“બહેન! હજી વિચાર કરજો. સમય છે. પછી વાત બમડી જશે.” પ્રત્યુત્તરમાં ઉપા માત્ર હસી.

માધવલાલના ગયા બાદ ઉધાએ મદનરાયને કહ્યું:—

“ બાપુ ! દુનિયામાં નાનેથી મોટા બધાય ઉત્તરિને રહાય છે. મરીબ સુખી થયા—એ પૈસા મેળવવા યત્ન કરે છે ત્યારે લક્ષ્યાધિ-પતિ કરોડાધિપતિ થયા ફાંફાં મારે છે. સરદારો રાજ થયા ઇચ્છે છે. રાજ ચક્રવર્તિ થયા ઇચ્છે છે. તેમાં આવા દ્રવ્યમદથી મસ્ત બનેલા લક્ષ્મીપૂત્રો શા માટે વિરોધ કરતા હશે ? અને એમનો એ વિરોધ શી રીતે ફલિત થશે ? ”

“ બેટા ! તારા વિચારો ખરેખર સ્તુત્ય છે. હું તેની ના પાડી શકતો નથી, પણ આપણે શા માટે તેમાં માથું મારવું જોઈએ ? આપણને શું દુઃખ છે ? પ્રથમ આપણે આપણું જોવું જોઈએ. ” મદનરાયે ઉધાની સમજૂતી કરવા માંડી.

“ બાપુ ! આપણે દુઃખી હોઈએ તો સુખી થવા યત્ન કરવો જોઈએ. આપણે સુખી હોઈએ તો બીજાને સુખી કરવા યત્ન કરવો જોઈએ. ” ઉધાએ સામાન્ય નીતિનું સૂચન કર્યું.

“ સધળું ખરું બેટા ! પણ મુડીવાળાઓ ગરીબોને ફાવવા દેશે એમ તું ધારે છે ? તેઓ એક નહિં તો બીજા રસ્તે પણ તેમને કચરી નાખવાનો યત્ન કરશે. ” મદનરાયે મુડીવાળાઓના વર્તનનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું.

“ અને તેથી જ ગરીબોએ આ માર્ગ લીધો છે. વરાળનો તમે જે ઉપયોગ કરો તે થર્મ શક્તિ છે. તેનાથી તમે હજારો મજૂર વચ્ચે ખેંચી શકો છો. ઉંચકી શકો છો—પરન્તુ તેને તમે એક સીસામાં બરી તેનાપર હલ ઉપરાંતનું દબાણ કરો એટલે તરતજ તે સીસાને તોડી નાંખી બહાર નીકળશે. એ મુજબ ગરીબોને સંતોષ આપી મુડીવાળાઓ તેમના તન મન અને સુદ્ધિનો ગમે તે ઉપયોગ સુખરૂપે કરી શકે છે. પરન્તુ તેમના સુખ સંતોષનો વિચાર ક્યાં વિના તેમને કચરી નાખવાના યત્નો ઉઘાડી વિફળ બની મુડી-વાળાઓને જ કચરી નાંખશે. ”

“ એ બધું ખરું. પણ મુડીવાળા તો એમ કહે છે કે સમાજમાં ગરીબોનું અસ્તિત્વ માત્ર શ્રીમંતોના સુખને માટે જ છે. કારણ મુડીવાળાઓ વડે જ તેઓ પોષાય છે અને તેમના વડે જ તેમનું જીવન ટકી રહે છે. ”

“એ માન્યતા બૂલબર છે. હલકું ગરીબો વડે જ મુડીવાળાઓ શ્રીમંત બનતા જાય છે અને તેમનાવડેજ શ્રીમંતો પોતાનું ગુજરાન કરી મેજમજા ભોગવી શકે છે. ગરીબ ન હોત તો મુડીવાળા ક્યય સુકાર્થ જાત. બાપુ ! આપની સાથે હું આજ આ વાદવિવાદમાં ઉતરું છું એ મારે માટે કદાચ અવરૂઢિત ગણાશે. કારણ આપ મારા મુરબ્બી છો. હું આપનું બાળક છું આપની ઇચ્છા હોયતો હું આપના આગળ મારા વિચારો ખુલા રૂપમાં મૂકું. મારી બૂઝ હોય તો આપ સુધારશો. આજ કેટલાય સમયથી આપની સાથે આ બાબત વાત કરવાનો વિચાર હતો. પણ સમય નહિ મળવાથી મુલતવી રહ્યું હતું.”

“બહેન ! ખુશીથી કહે. તારા ઉત્તમ વિચારોથી હું બહુજ રાજ થઈશ.”

“બાપુ ! પ્રથમ પ્રાચીન સમય થયો. વિદેશી ઇતિહાસ તરફ નંશો તો સીંકર, અલેક્ઝાન્ડર, નેપોલીયન વગેરે ધણામ મહાન પુરુષો થઈ ગયા છે. તેમાંથી આપણે શું શીખીએ છીએ ? નેપોલીયન સામાન્ય સીપાઈમાંથી શહેનશાહ બન્યો. એ પદવીએ પહોંચવામાં તેનું સાહસ, ધૈર્ય, આત્મબળ, અને દીર્ઘદર્શિતા પ્રાધાન્ય હતાં. પરંતુ આખા યુરોપ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવામાં બીજા શાની મદદ હતી ? વિજેતા તરીકે નામ તેનુંજ હતું. પરંતુ તેના જેવાજ બીજા અસંખ્ય નેપોલીયનો તેના સૈન્યમાં હતા. અલબત્ત ! તે બધાના કરતાં તેનામાં કર્તવ્યપરાયણા વિશેષ હતી. પરંતુ તે બીજા અસંખ્ય નેપોલીયનો કે જેનાથી તેનું સૈન્ય બન્યું હતું તે ન હોત તો શું થાત ? આ અસંખ્ય નેપોલીયનો કોણ હતા ? ગરીબો. પેટ માટે નોકરી કરનારા-પોતાનું જીવન વેચનારા-એજ જીવન વેચનારાના જીવનનો તેણે સદુપયોગ કર્યો અને તેમના આત્મભોગે પોતે યુરોપનો વિજેતા બન્યો. તેવીજ રીતે આપણા મહાન નર રાણા પ્રતાપ યા શિવાજીનો દાખલો થયો. શિવાજીની સાથે તેનાજ જેવા હજારો શિવાજી હતા. અને એ ગરીબ, જંગલમાં વસનારા અસંખ્ય શિવાજીના એકત્ર બળે શિવાજીએ હિન્દુ રાજ્યની સ્થાપના કરી. ને શિવાજીએ એમની દરકાર ન કરી હોત. તેમને સહાય તથા સંતોષ આપવાને બદલે તેમને કચરી નાંખ્યા હોત તો

શિવાજી-એકલો શિવાજી-શું કની શક્યો હોત ? રાષ્ટ્રના ઉદ્ધારમાં-
પછી તે નાન્યવિષયક હો અથવા આર્થિક હો, પણ ક્યો દેશ
ગરીબોના તિરસ્કાર કરી ઉન્નતિ પામી શક્યો છે ?

હાલ પણ આ કરવાના શ્રીમંતો, વહેપાનાદિથી જે પ્રવ્ય
સંપાદન કરે છે તે કાના ભોગે ? કારખાનાઓ દળરો રૂપીઆ
શ્રીમંતોને કમાઈ આપે છે તે કારખાનાઓ કાના વડે ચાલે છે ?
તમારી આગાડીઓ, આગભોરો, વીજળીનાં કારખાનાં, સાંગાકામનાં
કારખાનાં, ફાલસા તથા સોના રૂપા અને લોખંડની ખાણો
એ જ્યાં કાના વડે અસ્તિત્વ ધરાવે છે ? તમારી ગોદાઓમાં,
મીલોમાં, પોતાના લોહાનું પાણી કરી તમારા શ્રીમંતોની
લીજોરીઓ કાણુ તર કરે છે ? પોતાનાં ઘેરા હોકરાંની પણ દરકાર
ક્યાં વિના માત્ર તમારો હુકમ ચતાં પોતાના જીવનનો ભોગ
આપવા કાણુ તત્પર થાય છે ? શું આવા ગરીબોને સંસાર નથી ?
તેમને પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રાદિક માટે મજતા નથી ? તેમને અયશ-
આરામ ભોગવવાની ઇચ્છા નથી ? તેમને જાહેજલાલી પ્રિય
નથી ? તેમને પોતાનો આત્મા પ્રિય નથી ? હજી બધુંય છે. જે
શ્રીમંતોને ઇષ્ટ છે તે તેમને પણ ઇષ્ટ છે. છતાં તે પોતાનો
આત્મભોગ શ્રીમંતો માટે આપે છે તો શ્રીમંતો કેમ તેમની દર-
કાર ન કરે ? શું તે સમાજમાં નથી ? એક ઘોડાપર સ્વારી
પાછા આવો છો ત્યારે તેને નવડાવી, માલોશ કરી, તેને પણ
સારો ખોરાક આપો છો અને તેના કાળજી માટે નોકર રાખો છો.
તો આ ગરીબો શું તે અવાચક પણ કરતાં પણ મયા ?
શ્રીમંતો શોખથી ફેટલીક વખત કુતરા પાળે છે અને તેના તરફ
ધ્યાન કરી તેને સુખમાં રાખે છે, તો જે ગરીબોના લોહીથી
શ્રીમંતાઈ મળે છે-મેળવે છે તેમના તરફ તે કુતરા જેટલું પણ
શ્રીમંતો ધ્યાન નથી આપતા. તો શું તે કુતરા કરતાં પણ તે
ગરીબોને હજકા માને છે ? ખરૂં સમજો તો સમાજનું મુખ્ય અંગ
જ ગરીબો છે. ગરીબો ન હોય તો શ્રીમંત હોય જ ક્યાંથી ?
શ્રીમંતોનું અસ્તિત્વ જ ગરીબો વડે છે. તેના તરફ આ
એદરકારી ? સમાજ શી રીતે એ સહન કરી શકે ?

તમારા કહેવા મુજબ કદાચ શ્રીમંતો તેમના ઉપર જીલમ

મુજરી તેમને ઘરની નાખવા તત્પર થાય. પણ તેમાંય તેઓ ખાંડ ખાય છે. કારણ પાણી વિનાના નિર્જળ અને નિર્જન પ્રદેશમાં માત્ર પથ્થર અને ડુંગરોથી છવાયેલા ભાગમાં પણ જો એક નાનકડો છોડ ઉગે છે તો તે વાંકાચુંકા થઇને પણ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવવા-પોતાની ઉન્નતિ સાધવા તે પથ્થરોની વચમાં થઇને પણ બહાર નીકળવા યત્ન કરે છે અને આખરે નીકળે છે. કુદરત તેને મદદ કરે છે. કાંઈ દિવાલની બે ઈંટની વચ્ચેથી આટો ઉમેસો છોડ પણ બહાર આવી પાછગથી ઉંચો વધે છે તો પછી ગરીબોને તમે ગમે તેમ કયારે પણ તે તો પોતાની ઉન્નતિ સાધશે જ. અને શ્રીમંતો જે વર્તન તેમના પ્રતિ ચલાવશે, જે ક્રિયા પોતે અમલમાં મૂકશે તે વર્તન અને તે ક્રિયા તેમના તરફ પ્રત્યાઘાત કરશે અને તેનું પરિણામ તેમનાજ ઉપર અપ્રર કરશે.

સમાજના આવા મુખ્ય અંગને રીખાતું-કચરાતું-અચાવવામાં જ શ્રીમંતોઈ છે, માત્ર દ્રવ્ય મેળવવામાં નથી. સમાજના આવા અંગને સુધારવામાં જ સુધારો અને માન છે, સુધારાની વાતો કરી, વિદેશીઓની નકલ કરી, મોટા થઇને કરવામાં નથી, સમાજના અંગમાંતો સડો દૂર કરી તેને સુરક્ષિત કરવામાં જ માન મરતખો અને પ્રજનું નેતૃત્વ તથા જીવન સાક્રિય સમાયદું છે. કાંઈ રાવબહાદુર યા દિવાનબહાદુર, અથવા સર. નાઈટ. કે કે. સી. આઇ. ઇ. નાં-કક્કાના મૃગાક્ષરોમાંના વીણી કાઢેલા અક્ષરોનાં પૂછડાં મેળવવામાં નથી.

બાપુ ! આ તો શ્રીમંતોની વાત છે. પણ આપણો શું ધર્મ છે તે પણ વિચાર કરવાની જરૂર છે. આપણે મધ્યમવર્ગમાં છીએ. આપણું કર્તવ્ય ક્ષેત્ર જેટલું વિશાળ છે તેટલું જ મુશ્કેલી ભર્યું છે. શ્રીમંતોની શુદ્ધ ઠેકાણે લાવવી તેમજ ગરીબોનો ઉત્કર્ષ કરવા સાથે તે અયોગ્ય યા અમર્યાદ ન બની જાય તે જોવાનું છે. ગરીબોનું શાન્ત્વન કરી, તેમની ફરીયાદો સાંભળી, તેમનું નેતૃત્વ મૂઢણ કરી શ્રીમંતોને સમજાવી ઠેકાણે લાવી બંનેમાં ભાતુભાવ વધારવાનું છે. જો સાધી શકાય તો શ્રીમંતોના માનમરતખો અને ગૌરવ કરતાં પણ ઉચ્ચકોટીનું ગૌરવ આપણને સાધ્ય છે. કેટલીક વખત એવા સમયની અપેક્ષા રહે છે અને સમય પ્રાપ્ત થતાં તે

સમયને ઝડપી લાઇ કાર્યદક્ષ બનવાની જ વાર રહે છે. બાપુ ! મારા શબ્દોને મમે તેવા ગણો. પણ અત્યારે સમય છે. આવેલા સમયને જવા દેવો એ મૂર્ખતા બન્યું છે. મનુષ્ય એક વખત સમયને જવા દે છે તે ફરી આવતો જ નથી. શા માટે તમે પણ અમારા કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશી અમારા નેતા ન બનો ? અમારો ઉદ્દેશ તમારી મદદથી અમે જલ્દી જ સાધ્ય કરી શકીશું. બાપુ ! બાપુ !! જોડી દો ! આ નોકરી ! શા માટે હવે તમારે ખોટી શુભામંગીરી કરવી ? અને તે પણ આવા દ્રવ્યમદ્યથી ભરત બનેલા શ્રીમંતની ? ઈશ્વરે આપણને ધણું આપ્યું છે; અને કદાચ તે બધું જતું રહે તો પણ શી ચિંતા ! સૌનો બેલી ઈશ્વર છે,” ઉપા મદનરાય તરફ તિવ્ર પણ આજીજી બરી દ્રષ્ટિથી જોઇ રહી. ક્ષણ વાર પછી મદનરાય બોલી ઉઠ્યો:—

“ ધન્ય છે બેટા ! ધન્ય છે મારા બાપ્યને કે હું તારા જેવી પુત્રીનો પિતા બન્યો. વર્ષોથી માગ હૃદયમાં ધર કરી બેઠેલા વિચારોને આજે તેં દૂર કર્યા. જાહેન ! આજથી આ મદનરાય તે પહેલાંનો મદનરાય નહિ રહે. મારા જીવનનું પાનું આજથી બદલાઇ ગયું. મારા ધરની લક્ષ્મીરૂપ ઉપા ! આજ તારા પ્રકાશથી મારા હૃદયમાં પણ ઉદયની ઉપા પ્રકટી.”

આમ બોલતાં તેણે ઉપાને પોતાના કંઠ સાથે દાખી તેના આલપ્રદેશ પર વાતસલ્ય બાવથી હિંમરાતું ચુંબન લીધું. ગળમળે સ્વરે ઉપા બોલી:—“ અને એ ઉપામય પ્રદેશમાં ઈશ્વરકૃપાએ સત્વરજ અરૂણ પ્રકટશે.”

ત્યારેજ સૂયોદય થયો. ૧૧૭ સમાજ સેવકોનો જયજ છે.

પરિચ્છેદ સત્તરમો.

— ❀ ❀ ❀ —

સમાજ સેવકોનો જયજ છે.

— ❀ ❀ ❀ —

વચ કરતાં જ્ઞાનજ પુન્ય મનાય છે.

પા બહન ક્યું અમનક નહિં આયે ?” ગુલ્શને અરૂણ તરફ જોઇ પ્રશ્ન કર્યો

“ આવતાં જ હશે. તેઓ સમય ચૂકે તેમ નથી. ”
રણુછોડે જવાજ આપ્યો.

આજનો દીવસ આ કાર્યકર્તા મંડળીને મનઃ
ધણોજ મહત્વનો હતો. અગાઉ જણાવેલા આઠ જણ આજ ભેગાં
થયાં હતાં. મ્યુનીસીપલ ચુંટણી આજેજ થવાની હતી. તેથી
ચુંટણી વખતે શું કરવું તથા ત્યાર બાદ કેવી રીતનો કાર્યક્રમ રાખવો
તે બાબત નક્કી કરવાની હતી. સર્વ આવી મયાં હતાં. માત્ર ઉપા-
નીજ રાહ જોવાતી હતી. એટલામાં ઉપા તથા મહનરાય બન્ને
ત્યાં આવી પહોંચ્યાં.

મહનરાયને જોઇ સર્વને આશ્ચર્ય થયું. ઉપાએ તેમને ખૂબાસો
કરતાં કહ્યું:—

“ મારા પિતાને જોઇ આપને આશ્ચર્ય થશે પરંતુ તમારા
બધાંની કાર્યદક્ષતાથી અને ઉચ્ચ હેતુથી પ્રમત્ત થજ તેમણે
આપણને સહાય કરવ વચન આપ્યું છે. ”

“ ખરેખર એમજ હોય તો અમે તેમને અમારા નેતા
રચાપીએ છીએ. ” અરૂણ આનંદના આવેશમાં બોલી ઉડ્યો.

“ બાપ ! તમે મને અણુધટું માન આપો છો. અમાર સુધીની
તમારી હીલચાલનું બારીક અવલોકન કરતાં હું જોઈ શક્યો છું કે
આ મંડળના ઉત્પાદક તમે જ છો અને તેથી તે માન તમને જ
મળવું જોઇએ. અને તેથી આજથી તમે જ અમારા નેતા અને
અમે સર્વ તમારી આજ્ઞામાં રહી કામ કરીશું. હું પણ તમે જે
કહેશો તે કરવા તૈયાર છું. ”

સમાજ સેવકોનો જય છે. ૧૧૮ ઉપા અને અંશુ આનંદો

મદનરાયના નિરભિમાનપણે બોલાયલા આ શબ્દો ખરે એ હર્ષથી વધારી લીધા; અને કેટલીક વાટાઘાટ બાદ આ મંડળનું નામ “ભારત સેવા સમાજ” રાખવામાં આવ્યું. તરતજ તે દિવસ હાથ ધરવાનો કાર્યક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યો કે પુરૂષ તથા સ્ત્રી વર્ગે બબ્બેની જોડીમાં ચૂંટણીનાં સ્થળોમાં “પ્રગાઠિતૃષી પ્રતિનિધિનેજ મત આપો.” એવાં ચીતરેલાં પાટીયાં લઈ છટા છટા ફરવું અને કોઈની પણ લાગણી દુઃખાવ્યા વિના કર્તાવિદિશા સમજાવવી. ચૂંટણીનું કાર્ય પૂરે થયા બાદ બીજે દિવસથી ભાત્રી કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવાનું હતું હતું. આ કાર્યક્રમ નક્કી કરવામાં ઘણી વાટાઘાટ થઈ; કારણ કયું પગલું લેવું અને કયે રસ્તે જવું, તેના નિશ્ચય બંધાને અશક્ય લાગ્યો. આખરે બંધાને પોતાના પક્ષમાં લેતો હોય તેમ અંશુ બોલ્યો:—

“આપણો મૂળ ઉદ્દેશ સમાજ સેવાનો છે. સમાજ સેવાથી આપણે રાષ્ટ્ર સેવા કરી શકીએ છીએ. જે સમાજ ઉચ્ચ સ્થિતિ પર આવે તેજ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ થઈ કહેવાય. પરરાષ્ટ્રોના ઉપર ઉપરથી નકલ કરી તેના જેવા થવા જતાર દરેક રાષ્ટ્રના ભાવિમાં નિષ્ફળતા અને નિરાશાજ છે. તમને યુરોપીયન રાજ્યનું બંધારણ પ્રિય લાગતું હોય તો તે જુઓ. તેમાં પાર્લામેન્ટ છે તે વાત સાચી છે—લોક પ્રતિનિધિત્વ છે તે સાચું છે. પણ તે પ્રતિનિધિત્વ કેવું છે ? દ્રવ્યથી ખરીદાયલું—શરમની રહેમાં શીઝાયલું—લાભવગમાં લપેટાયલું. એ કાંઈ પ્રેમનું પ્રતિનિધિત્વ નથી. એ બંધારણમાં ચૂંટણી થતી વખતે લોકોના વિચારોને મળી જઈ, તેમના હિતના વિચારોનું દિગ્દર્શન કરાવી લોકોને ભોળવવામાં આવે છે—અને તે દિગ્દર્શન આખરે માત્ર દર્શનજ રહે છે—પરંતુ તેનો સ્પર્શ કદાપિ પણ થતો નથી. જે તરફ બહુમતી હોય છે તે તરફ આવા પ્રતિનિધિઓ ઢળી પડે છે—આજ કો-ઝરવેટીવોનો પ્રતિનિધિ કાલે લીબરલોનો પ્રતિનિધિ અને છે. શું આને તમે પ્રતિનિધિત્વ કહેશો ? પ્રતિનિધિએ કોઈ પણ પક્ષની બહુમતી જોઈ તે તરફ ઢળી પડવાનું નથી. પરંતુ પ્રગાઠિતના પોતાના વિચારોને અમલમાં મૂકી આખર સુધી તેજ વિચારોને વળગી રહેવું જોઈએ. આજનો સત્ય વક્તા કાલે અસત્યવક્તા બની નજર રહે. યુરોપના હાલના તેમજ

ત્યારેજ સૂચોદય થશે. ૧૧૯ સમાજ સેવકોનો જયજ છે.

અગાઉના કહેવાતા નેતાઓ તરફ દ્રષ્ટિ કરો. તેઓના વિચારો સમયે સમયે બદલાતા જાય છે. અદ્યતન ! યોગેશ્વરે અનુસાર કદાચ કાર્યક્રમ બદલવા પડે, પરંતુ ઉદ્દેશ તો એકજ રહેવો જોઈએ. જે નેતાના વિચાર સમયે સમયે બદલાતા જાય તેનું હૃદય અસ્થિર હોય છે. વિચાર પૂર્ણ દશાએ પહોંચી પરિપક્વ હોતા નથી જ્યારે આ સમાજસેવા યા રાષ્ટ્ર-સેવાની ક્ષેત્રમાં એવી છે કે જેનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી ત્યાર-પછીજ એનો પૂર્ણ કાર્યક્રમ ધરી શકાય. આપણને તેટલો અનુભવ નથી પરંતુ આપણા અનુભવી નેતાઓના વિચારો એકત્ર કરીને આપણે આપણો કાર્યક્રમ ધરી શકીએ. આપણો કાર્યક્રમ ગમે તેવો હોય પણ તેમાં એટલું તો હોવું જ જોઈએ કે તેથી ગમે તેવા રાષ્ટ્રીય પક્ષેતઃ— પછી તે ઉદ્દામ હોય યા વિનિત—પણ તેથી તેમના માર્ગમાં દાગિ ન થાય; પરંતુ તેમને બળ મળે. એ બળનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેજ પછીથી બાકી રહે. એમ કરવામાં આપણે સમાજમાં જગૃતિ લાવવાની જરૂર છે. કદાચ તમે કહેશો કે સમાજમાં જગૃતિ છે. કદાચ તે ખરું માનીએ તો તે કેવી છે ? ક્ષણિક. જ્યાં સુધી તે જગૃતિના અગ્નિમાં આકૃતિ આપ્યા કરો ત્યાં સુધી જ. પછી શું ? એવી જગૃતિથી શું વળે ? આપણે તો તે જગૃતિના અગ્નિને ખીમાડેરનું રૂપ આપવાનું છે. એક વખત પ્રકટેલો અગ્નિ ઘાવાગ્નિની માફક છુઝાવેજ ન જોઈએ. આપણે એ ખરી જગૃતિ ઉત્પન્ન કરી શકીએ તો પછી આપણે કાંઈજ કરવાનું નહિ રહે. આપણું એ કાર્યજ આપોઆપ રાષ્ટ્રને ઉત્થતિના ચિખરપર મૂકી દેશે. સમાજ ભલે સ્વરાજની ગમે તે વ્યાખ્યા કરે. નેતાઓ ભલે પોતાને મનમાનતી વ્યાખ્યા કરે. વિનિતો અને ઉદ્દામવાદીઓ ભલે પોતાને રૂઝતી વ્યાખ્યા કરી બતાવે અને કાર્યક્રમ નકકી કરે આપણે તો આપણે નિયત કરેલી દિશામાં જ જવાનું છે. જેમ હિન્દુ, મુસલમાન, શીખ, જૈન, પારસી, ખ્રીસ્તી વીગેરે ભિન્ન ભિન્ન ધર્માવલંબીઓ પોતાના ધર્મને શ્રેષ્ઠ માને છે અન્ય ધર્મની નિંદા કરે છે, પરંતુ તે બધાનું ધ્યેય એક સર્વ શક્તિમાનને જ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે પરંતુ તેમના માર્ગ જુદા હોય છે છતાં નીતિ અને કર્તવ્ય તેજ બધામાં એકજ પ્રકારનાં રહે છે—દરેક ધર્મ નીતિથી ચાલવા અને પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું જ કહે છે અને એ રીતે

વર્તનાર ગમે તે ધર્મનો અનુયાયી હોય મા કોઈ પણ ધર્મને અનુસરનારો ન હોય તો પણ તે માર્ગે તેનું કલ્યાણ થાય છે, તેમ આપણો કાર્યક્રમ એવો હોવો જોઈએ કે તે દરેક મતના નેતાઓને સર્વમાન્ય સૂત્રો થઈ પડે. અને તેવાં સૂત્રો કયાં હોઈ શકે? રાષ્ટ્રોત્થતિનાં મૂળતત્ત્વો, કે જેના ઉપરજ તેનો પાયો રચાય. આ માટે પ્રથમ આપણે સમાજને—સમાજનાં દરેક અંગને—તેમનું કર્તવ્ય સમજાવવું. તેમનાં દુઃખો દૂર કરી તેમને સુખી નાગરિકની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવી. અને તેમનું કર્તવ્ય તેમની માથે રહી અમલમાં મૂકાવવું. આટલુંજ કરીએ તો સ્વરાજ્ય આપણા હાથમાં છે. આપણે સ્વરાજ્ય કોઈની પાસે માગવાનું નથી તેમ આપણને તે કોઈ આપવાનું પણ નથી. ઈશ્વર મનુષ્યને ઈંદ્રિયો આપે છે, તેના ઉપયોગ કરતાં તે શીખે તોજ તે તેને કામમાં લઈ સુખી બને છે, પરંતુ આંખ હોવા છતાં તે મીંચી બેસી રહેનાર કાંઈપણ જોઈ શકતો નથી તેમ આપણું કર્તવ્ય સમજીને જ માત્ર બેસી રહેવાથીજ કાંઈ વળતું નથી. પરંતુ આંખ ઉઘાડતાંજ જેમ વિશ્વ બધું દેખાય છે તેમ કર્તવ્યને અમલમાં મૂકતાંજ સ્વરાજ્ય નજરે પડે છે.”

“ પછી સ્વરાજ્ય મેળવવામાં કાંઈ અંતરાય નડે નહિં જમત થે પ્રશ્ન કર્યો.

“ નહિ. આંખ ઉઘાડી પીળા કાચમાંથી જોનાર બધું પીળું જુએ છે; અને સ્વચ્છ કાચવાળો સ્વચ્છ જુએ છે તેમ કર્તવ્યને અમલમાં મૂક્યા બાદ તેના પરિણામ રૂપી દ્રષ્ટિનો જેવા કાચરૂપ શુદ્ધિદ્રષ્ટિથી ઉપયોગ કરે તેનું પામે છે. પરંતુ કર્તવ્યદિશા સંપૂર્ણ રીતે સમજનાર માટે અન્ય કાચનો ઉપયોગ હોઈ શકતોજ નથી. મણિની કીમત સમજ્યા પછી મનુષ્ય કાચના ટુકડા તરફ દ્રષ્ટિ પણ કરતો નથી.”

“મગર હમારે કાર્યમેં ખલલ કરને વાલે મહાશયેાં હમકો લોભ દીખાતે હૈ, ઔર હમારે કીતનેહી બાઇ બહન ઐસે લોભ ઔર લાલચમેં લીપટકે કર્તવ્યસેં બજ હોતે હૈ, ઉનકે લીયે કયા કરના હોગા ?” શુદ્ધિને પ્રશ્ન કર્યો.

“ જે મનુષ્ય કર્તવ્ય સમજે તેને લોભ લાલચ અસર કરેજ

નહિ. કાવ્ય કર્તવ્યપાલનની મઝા અને મીઠાશ કાંઈક ઓરજ છે. કોઈપણ વ્યક્તિ કર્તવ્યભ્રષ્ટ થાય તો નકો સમજ લેવું કે તે વ્યક્તિ પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ રીતે સમજી શક્ય નથી. કર્તવ્યમાં પોતાના કરતાં અન્યના સુખથી ઉપજતા આનંદની મઝા રહે છે. અને જેણે તે જોય છે,—જણી છે—તે કર્તવ્ય ત્રિમુખ બનશેજ નહિ. એક બાળકને થોડાક મમરા આપી તમારી સાથે નહીં કિનારે તેડી જાઓ. બાળકને મમરા ધણી પ્રિય હોય છે અને તે પોતેજ ખાવા માટે તેણે લીધા હોય છે. છતાં નહિના આજી જળમાં તરતાં માછલાંને તે બાળક પાસે બે દાણા નંખાવે અને માછલાંની કુદાકુદ તેને બતાવે. તે એટલું તો ખુશી થશે કે તે કુદાકુદ અને માછલાંને તો આનંદ જોવા, પોતાનેજ માટે આણેલા બધા મમરા તે માછલાંને નાખી દેશે, એટલુંજ નહિ, પણ બીજા મમરા માટે કજીઓ કરશે એમ કરવાનું કારણ શું? તે કર્તવ્ય સમજવું નથી છતાં અન્યને સુખી જોઈ પોતે ખુશી થાય છે. તો પછી મનુષ્ય પોતાનું કર્તવ્ય સમજ્યા બાદ કેમ કર્તવ્યભ્રષ્ટ થાય? સમજે તો તો ન જ થાય. માફે એ ચિંતા કરતા પહેલાં સંપૂર્ણ રીતે કર્તવ્ય સમજવા અને સમજાવવા તત્પર થવું.”

“ આફરીન. ” શુદ્ધનથી અંતઃકરણનો વેગ ન રોકાયો.

“ સત્ય છે. ” મદનરાય બોલી ઉઠ્યો. કર્તવ્ય સમજ્યા પછી કોઈ પણ ભ્રષ્ટ ન જ થાય. અને થાય તો કર્તવ્ય સમજવામાં એટલી ખામી. ”

“ પરન્તુ એ કર્તવ્ય સમજાવવાની પ્રણાલિ ? ” વિનોદ બોલ્યો.

“ હા. હવે તે લઈએ. જેની સાથે આપણે બેગાઈએ તેમની—મુખ્યત્વે કરીને અજણ, અચાન અને દુઃખી મનુષ્યોની—કારણ આપણે પ્રથમ સમાજના તે દુઃખથી ચીમગાઈ જતા અંચમાં જ કામ કરવાનું છે—સમાજમાં કષ્ટ સ્થિતિ છે અને તેમણે ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા કેમ કરવું? પછી તેમના નામરિક તરીકેના શા હકો છે તે સમજાવવા. કેળવણીનો પ્રયત્ન કરવો, બાલ-બાવની લાગણી ઉત્પન્ન કરવી. સમાજજીવારણના સડા દુર કરવા. રાજ તથા પ્રજાનું કર્તવ્ય સમજાવવું અને તે પ્રમાણે વર્તન

કરાવવું. ખસ. એમાં જ બધાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તમે દરેક નેતાઓના મુદ્દા જુઓ તો આટલા જ હશે. માત્ર પ્રજાથી જુદી. આપણે કોઈના પશુ મતમાં બળવું નહિં. માત્ર કાર્ય કરવું. અને તે કરવામાં લાખો લાખો લાપણેથી માત્ર દિલ ઉશ્કેરવાં નહિં-ક્ષણિક લાગણીથી તેમનાં હૃદય ઉજાગરાં નહિં-પરન્તુ પ્રેમવડે, આપણા તેમના પ્રતિના વર્તન અને બીના હૃદયની લાગણી વડે તેમનાં હૃદય જીતી લેવાં. એટલાથી જ આપણું કુઃસાધ્ય કાર્ય પણ સાધ્ય બની જશે. મહાત્મા ગાંધીજીના પણ આજ ઉદ્દેશો છે. પરન્તુ આ સામાન્ય-હૃદયને નહિ ખળબળાવે એવા-જાતે સહન કરી, આત્મભોગ આપીને પૂરા કરવાના ઉદ્દેશોથી પ્રગ્ન એકદમ ન દોરવાય એટલે પ્રગ્નતા હૃદયમાં રમી રહેલો 'સ્વરાજ્ય' શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. ખરું જોનાં તે પણ કાંઈ શબ્દનો ઉપયોગ માત્ર નથી. પણ આ દુદ્ધ ઓતું પરિણામ સ્વરાજ્યમાં જ છે. અને તેથી બધાને અંકુશમાં રાખવા-અવળે માર્ગે વહન ન થાય તેટલા માટે જ શાન્તિમય-વિનીત-વખેરે શબ્દો લગાડી-તેનાં મુતો ઘડી આ હીલચાલ કરી છે. ”

“ અશ્વજીભાઈ ! તમરા આ શબ્દો અમૂલ્ય છે. હૃદયમાંથી જુસાય તેમ નથી. ’ મદનરાયે અભિપ્રાય જણાવ્યો.

“ હવે સૌનો કાર્ય સોંપવાનું રહ્યું. ” ઉપા બેલી

“ તેની પણ જરૂર નથી. આમાંથી જે જે કાર્ય જે જે કરી શકે તે તે કાર્ય તેણે ઉપાડી લેવું. આપણે આઠ દિવસે તો વખત જરૂર મળવું. અને આપણને નડતી મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરી રસ્તો કરવો. હવે એ કાર્ય તો સૌની પોતાની શક્તિ ઉપર જ રહે છે. એટલે એમાં મારે કાંઈ કહેવાનું જ રહેવું નથી. ”

“ થઈ તો બરાબર હૈ. મગર મેરે લીયે મેં કોઈની માર્ગે પસંદ કરું તો હરકત નહિં હૈ ના ? ” ગુસ્સાને પૂછ્યું.

“ નહિં. કોઈ હરકત નહિં. શર્મ ઓર કર્તબ્ય દો નહિ બન સકતે. ” અશ્વજી પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

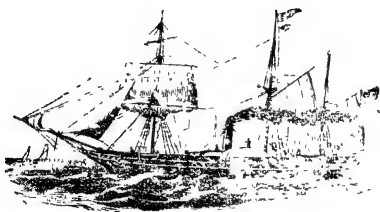
મંડળ વીખરાયું. મુંઢણીના રમાન પરનો દેખાવ જુદો જ થઈ રહ્યો. લોકો પોતાના પ્રતીનીધિઓને જ મત આપતા હતા.

સ્વયંસેવકો કાર્ય કરી રહ્યા હતા. જરા પણ ખટપટ કે અસાનિત જાણાતાં ન હતાં. ચુંટણીનું પરિણામ જણાયું. સમાજસેવાસ્ત અનુષ્ઠાન ચુંટાયા. માધવલાલ શેઠ નિષ્કુળ થયા. ઉપાએ મદનરાયને કહ્યું:—

“બાપુ ! હવે જુઓ કે લક્ષ્મીનંદનોનો મદ ક્યાં સુધી ટકશે ?”

“સર્વની સ્થિતિ એકસમાન રહેતી જ નથી.”

મદનરાયના જવાબમાં ઉપા બોલી ઉઠી:—“સમાજસેવકોનો જય જ .”

દ્વિતીય ખંડ.

પરિચ્છેદ પહેલો.

— ❀ ❀ ❀ —

જવાની ફાની હે.

— ❀ ❀ ❀ —

જગત ક્ષણિક છે, તો યૌવન અને દેહ પર ગુમાન આપાટ ?

“ શોચ કરકે દેખલો યહ જીંદગાનો ફાની હે,
મસ્ત મહોખત કરકે દેખો, યહ જવાનો ફાની હે.
ખૂંસરતી પે ન મરના—”

એ યે દિવાની ! અમ્મા સાહબ જુલાને હે. ”

“ કબોન, અમ્મા સાહબ ? કહાં હે. ”

“ દેખતી નહિં, યહ ગાડી ખડી હૈ ? ચલ
જલ્દી. ” એક પચીસેક વર્ષની વયના ખાસદાર
સાહેબે પોતાની નોકરીના હોદ્દાનું અજિમાન બ-

તાવર્તા હુકમ અજવવા માંડયો.

સાંજના છએક વાગ્યાનો સમય હતો. રાજનગરમાં સામ્રમતીની નજીકના પ્રમ્મ માટે ખુલા મુકામલા પાર્ક-ખાત્ર નજીક એક યુવાન બિખારજી હાથમાં શીડલ-નંતુવાલ લઈ ગાતી હતી. આસ-પાસ લોકોનું ટોળું ભેગું થઈ ગયું હતું. સંગીતને અને તમાસાને તેડું હોતું નથી, તે સૂત્રાનુસાર ધીમે ધીમે બીડાવધવા લાગી. રસ્તા પરની જતી આવતી ગાડીઓ પણ તે સંગીતના આકર્ષણથી એંચાઈ ત્યાં ધીમી પડવા લાગી, એક બંધ યુવ ગાડી ત્યાં આવી કેટલીક વારથી ઉભી હતી. ગાનાર બિખારજી સંગીતમાં તકીન હતી, છતાં તેની દ્રષ્ટિ તે ટોળાની એકેએક વ્યક્તિ તરફ વળતી હતી. સાંભળનારાઓમાં કેટલાક તેના ગાનના ભાવનો તો કાંઈ તાનની, કાંઈ તેના કંઠની તો કાંઈ તેના સૌંદર્યની વાતો કરી મહાકાતા હતા. કાંઈ તેની ઠૂઠા મસ્કરી પણ કરતા હતા, તો કાંઈ તેમને શાન્ત થઈ સાંભળવા સૂચવતા હતા. બિ

તરફ બેઠરકાર રહી દશા તરફ ધ્યાન આપતી ન હતી. તેના સૈંદર્ભ સાથે બળેલી તેની યુવાવસ્થા, તેના શરીરની કામળતા, તેના કાંઠેલાં પશુ સ્વચ્છ વસ્ત્રો, ટોળા તરફની તેની બેઠરકારી તથા તેના ગાનનું રહસ્ય, ખારીક અવલોકનધારને તેને માટે કાંઈક મમતાની લાગણી જરૂર ઉત્પન્ન કરે એવાં હતાં. એકાએક તે ટોળામાં એક ખાસદાર દાખલ થયો અને તેણે તે બિખારણને ‘દિવાની’ શબ્દથી પોતાનાં શેઠાણી પાસે આવવા કહ્યું. બિખારણ પશુ જાણે તેનીજ રાહ જોતી હોય તેમ તરતજ તેની પાછળ પાછળ તે ગાડી પાસે આવી. ગાડીને ઝાળખતાંજ તથા તેમાં બેઠેલી વ્યક્તિઓને જોતાંજ ટોળું ધીમે ધીમે વિખરાઇ ગયું. પરન્તુ ત્યાંથી જરા દૂર જઇ પાછું એકઠું થયું. બિખારણ ગાડી પાસે પહોંચી. અંદરથી એક સ્ત્રીનો કામળ અવાજ આવ્યો:—

“ બાઇ ! હમણાં તું ગાતી હતી તે ગા તો, ”

“ બહુત ખૂબ ” બિખારણે ખારીકાઈથી અંદર બેઠેલી વ્યક્તિઓનું અવલોકન કરતાં શીડલ પર મજ ફેરવવા માંડ્યો. તારમાં ઝણુઝણુટ શરૂ થયો. સાંજળનારના હૃદયમાં પશુ ઝણુઝણુટ શરૂ થયો. બિખારણે પોતાનો મધુર સ્વર છૂટો મૂક્યો.

“ આ.....

શાય કરકે...દે...ખલો...યહ-જું...દગા...ની...ફાની હૈ—,
શાય કરકે...દે...ખલો...હાં.....

શાય કરકે દે-ખલો...યહ. જું-દગા...ની...ફા-નીહૈ—,
મસ્ત મહબ્બ-ત કરકે દે-ખો,

મ...સ્ત મહબ્બ...ત કરકે દે-ખો...યહ જવા...ની...ફા-ની હૈ”

ગાડીની અંદર એક બત્રીસ વર્ષની વયની કમલા નામની સ્ત્રી બેઠી હતી. તેનો પતિ અંદ્રનગરનો દિવાન હતો. તેની સાથેજ બીજી આળા બેઠી હતી. તે ઉંધા હતી. બહાર આગળના ભાગમાં ગાડી-વાન તથા ખાસદાર હતા અને પાછળના ભાગમાં એક નોકર ઉભો હતો. બિખારણને જોતાંજ ઉંધા સહજ ચમકી. બિખારણની કામળ દશા ઉપજાવે તેવી દૃષ્ટિમાંથી પશુ કાંઈક કઠોરતાનું કિર્ણુ નીકળ્યું. પશુ તે ઉંધા વિના બીજાના જણવામાં ન આવ્યું. ઉંધા શાન્ત ંસી સાંજળવા લાગી. બિખારણ પશુ એક બેઠરકાર માગણીની

આફક પ્રત્યેક કડી ઉઘટારી ઉઘટારી ગાવા લાગી.

ખૂ-મધુરતી...પે-ન મરના, ... રો-શની- કિન, ચા-રકી —,
આયગી ખુઝોર્મી તમ ંહો...ખૂમધુરતી...પા-રી હૈ,— શોચં
ખયરખ્વાહી જો ખુદાકી—આહો તો દિલ શોચસો,
જહોજલાલી-ઇસજહાંકી—દેખને મેં...શ્યાની હૈ—, શોચં
જહોજલાલી-મે ન રહેંગી—ન મુરવત કાઇકી— .
કર લલાઇ, જીંદગાની ઔર જવાની—ફા-તીહૈ— શોચં

જાન પુરું થયું. કમલાએ તેના હાથમાં બે આના મૂકવા માંડ્યા. બિખારણુને જેમ તે પૈસાથી ઝેર ચઢતું હોય તેમ ચમકી. કમલા સામે જોઇ બોલી:—

“યહુ દુનિયા કે દોરંગી ચક્રરમે ડાલને વાલા ઝડરીલા જર ઝુએ ન ચાલિયે.”

“તો તું શું લે છે?”

“મેં કબી કબી ખાના લેતી હું. ઔર મેરી બીખ આર દુસરી તરફકી હૈ.” બિખારણુ જવાબ દીધો.

“તું શી બીખ માગે છે?” કમલાએ અશ્વર્ય પામતાં પૂછ્યું.

“વહ ખાત લખ્મી હૈ. મેં યહાં નહિં કહ સકતી.”

બિખારણુનો જવાબ સાંભળી કમલાએ તેને ઉપાના આમ્રફથી ગાડીમાં બેસાડી; ગાડી કમલાના મકાન તરફ ચાલી. ઘેર પહોંચ્યા તુરં ત્રણે જણ મુર્ગાજ રહ્યાં, પરંતુ ઉષા અને બીખારણુ તેજ સંકેતથી વાતો કરતાં હોય તેમ જણાતું હતું.

કમલાના પતિનું નામ વિમળરાય હતું. કેમ્પના રસ્તા પર તેનો બંગલો હતો. વિમલરાય ધણેજ શોખીન હતો. રસશીલ અને મદનો તે ભક્ત હતો. પોતાના સ્વાર્થ માટે ખમે તેવું હલકું કામ કરતાં પણ તે ડોઁ એમ નહોતો. દિવાનની પદવી તેણે એવીજ રીતે મેળવી હતી. તેના વર્તનનો વધુ અનુભવ આપણને હવે પછી થશે.

બંગલો બેઠા ઘાટનો માત્ર એકજ માળનો હતો આજુમાણુ જુદું યોગાન હતું. તેમાં યુરોપિય રીવાજ મુજબ બગીચો હતો. વચ્ચે એક કુશરો હતો. રંગમેરંગી પુષ્પનાં જમકી તેમજ દેશી

ઝાડો તથા રોપાઓ સુશોભીત રીતે વસેલાં હતાં, ઠેકાણે ઠેકાણે છુટા છવાયા બાંકડા પશુ નાખેલા જણાતા હતા. બંગલાના દરવાજા પર ગાડી અટકી. ત્રણે જણુ ઉતરી યોગાનમાં થઇ બંગલામાં પહોંચ્યા બંગલામાં ઝોટલા પર એક ગોળ મેજ તથા ચાર પાંચ ખુન્સી પડી હતી. બે બાજુએ બે બાંકડા પશુ ગોઠવેલા હતા. બિખારણુ ઝોટલાના પગથીઆ પરજ બેઠી. ઉપા તથા કમલા બંગલામાં જઇ કપડાં બદલી બહાર આવ્યાં.

“ કહે, બાપ ! તું શી બિજ્ઞા માગે છે ? ” કમલાએ ઉત્સુકતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“ મેરી બિજ્ઞામેં મયેં સરફરોશી—આત્મભોગ મંગતી હું. મેં બિખારન હું—યોગિની હું. મેરા ખપ્પર બરને રહાતી હું. ખપ્પરમેં આત્મભોગ મંગતી હું—ઇસ જહાંકી જહોજલાલીકી કુરખાની રહાતી હું. આપસે દી જય તો વદ બિજ્ઞા મેરેકો દેહો. નહિં તો મયેં રૂખસદ રહાતી હું ” બિખારણુ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ ત્હાગ દેહેવામાં મને કાંઇ સમજ પડતી નથી ” કમલાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ દુનિયાકી જહોજલાલીકી રખાનીસે તેરેકો કયા હાસિલ હૈ ? ” ઉપાએ પૂછ્યું.

“ મુઝેહી નહિ, સારી દુનિયાકો હાસિલ હૈ. ” એ કુરખાનસે સારી આલમકો હાસિલ હૈ. ” બિખારણુ જુસ્સામાં બોલી ઉઠી.

“ હમ કયસે વદ કુરખાની દે સકતે હૈ ? વદ કુરખાનીમેં હમેં કયા કરના હોગા ? ” ઉપાએ ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

“ ઇસ લલયાનેવાલી મઓજમઝા, ઇસ ફશનેબલ પોપાક ઓર જીંદગીકો જરૂરીઆતકી ચિજ સિવાય બે બે દૂસરે મોજશયોક હૈ, ઉન સખકો છોડ દેના, યસ વોહી થોડે લખ્ઝમેં કહું તો અપને દિલપર અંકુશ રખના. વહી કુરખાની રહાતી હું. ”

“ મયને વદ દી. ” ઉપા બોલી.

“ મેં અપકી બંદી હું. ” બિખારણુ પગે લાગતી બોલી.

આ બધું જોઇ કમલા આશ્ચર્યમાં પડી ગઇ. ઉપાએ બિખારણુનેા ઉદ્દેશ તેને સ્પષ્ટ સમજાવ્યો, છતાં તે તેની કુરખાની આપવા તત્પર ન થઇ. પરન્તુ તેણે બિખારણુને ઉલટું જણાવ્યું:—

“ એવી કુરખાનીથી કાંઈ જ લાભ નથી. તને પણ જો આવે વૈભવ મળે તો તું તારી આ કુરખાની છુટી જાય. આ તો ન છૂટકે ફરીર થયા જેવો ત્હારો ધાટ છે. ”

“ આપ જૂલ જાઈએ. મેં વૈંસી કન્યા નહિં હું. મેરે હુશનપે મત દેજો, મેરી યહ જવાનીપે મત દેજો. મેરે દીલકા દેજો. મેં જો આપકે સાથ રહું તો આપકા દોડેલી દિનમેં મેરે જૈસે દિલવાલે જના સકતી હું. ”

વાદવિવાદને અંતે તે બિખારણે કમલાનું દિલ ફેરવવું એમ નિશ્ચય થયો. બિખારણે બીકું ઝડપ્યું; અને બીજે દિવસથી કમલા સાથે રહેવાનું નક્કી કર્યું. માત્ર પોતાના કાર્યમાં બહાર ફરવા માટે બપોરના ત્રણ વાગ્યાથી આઠ વાગ્યા સુધી પે.તે કમલા સાથે નહિં રહી શકે એમ પણ જણાવી દીધું. એટલામાં ઉપા માટે તેને ઘેરથી ગાડી આવતાં કમલાની રજા લઈ જવા નીકળી. બિખારણુ પણ વિદાય થઈ. જતાં જતાં ગાતી ગઈ.

“ કર બગાઈ, જીંદગાની ઔર જવાની ફાની હૈ—”

વિમળરાય અને માધવલાલ શેઠ બાળપણના રનેલી હતા. માધવલાલ શેઠ તેમના દ્રવ્યને લીધે અને વિમળરાય પોતાના હોદ્દાને લીધે જે માન ભોગવતા હતા તે માન વડે જ તેમને સંખંધ જળવાઈ રહ્યો હતો. તે બન્નેનો સ્વભાવ એવો હતો કે જો તે બેમાંથી એકની સહજ માનહાનિ થાય તો બીજો તેને ત્યજ દે. ઉપર ઉપરથી પણ તે ધણે જ ગાઠ પરિચય અને રનેહ દેખાડતા હતા. મદનરાય વિમળરાયની ન્વાતનો જ હતો. કમલા મદનરાયની દૂરની સગી થતી હતી, અને તેથી જ્યારે જ્યારે વિમળરાય રાજનગરમાં આવે ત્યારે તે મદનરાય સાથે સારો સંખંધ બતાવતો. મદનરાય પણ વિમળરાયના દિવાનપદને માન આપતો પરંતુ અંતરથી તેના વર્તનને ધિક્કારતો અને ઉપાને પણ તે બાબતની ચેતવણી તેણે આપી હતી. ઉપાને હવે શીખવવું પડે તેમ ન હતું. દરેક સાથે કેમ બળી જવું, તથા પોતાનું ધ્યેય કેમ સિદ્ધ કરવું તે તે સારી રીતે સમજતી હતી. અને તેથી કમલા સાથે વધુ ગાઠ સંખંધ બતાવવા છતાં તે અલિસજ રહેતી.

“કેમ, આજ કાંઈ બહુજ મોટું કંઈ ?”

વિમળરાય બાંગલામાં દાખલ થતાંજ કમલાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“આપણા લાલના કાંઈક સમાચાર મેળવ્યા. જરા હકીકત મેળવતાંજ વાર લાગી.” દિવાન સાહેબે પોતાનો વિદેશી દમનો પોષાક ઉતારતાં પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

તોકર આની ટેમણ પર ચાલતા બે પ્યાલા તથા બે રકામીમાં કેક જોડી ચાલ્યો ગયો. વિમળરાય તથા કમલા તેને ઇન્સાફ આપવા બેસાં. હજી એક પીવાનો શરૂઆત કરે છે ત્યાં પહેરેગીર સીપાઇએ આવી એક કાર્ડ ટેમણ પર મૂક્યો. કમલાએ તે લઈ સીપાઇને હકારનો ઇશારો કર્યો. બીજીજ ક્ષણે એક પચીસેક વર્ષનો યુવાન દાખલ થયો.

આત્મકનો એકરો દસમૂખો તથા કાંઈક લાંબોળ હતો. વર્ણ સામાન્ય ગૌર તથા અંધ ભરાઈ હતું. પરન્તુ તે કાંઈ ખડો નહતો. શરીરનો બાંધો ધારીતો હતો. તેનાં વસ્ત્રો તાંત્રાં પશુ સ્વચ્છ તેમજ કાંઈક વિદેશી અને દેશી દમનાં હતાં. માથે એંગલોર ટોપી પહેરી હતી. હાથમાં એક પાતળી પશુ મજબુત કાળી લાકડી હતી. ચશ્માં તો હોય જ એમાં કાંઈ નવાઈ નહિં. કાગણ દિવાન સાહેબને ત્યાં આવનાર ઘણાખરા તે વિના આવતાજ નહિં. તેણે આવતાંજ શરૂ કર્યું.

“Hallo! Dear friends!! (હેલો વ્હાલાં મિત્રો!) આ તમારો કમનારીન દોસ્ત ખીદમતમાં હાજર છે. હવે નેનીપણ કાંઈક ખીદમત કરજો”

“મુકુંદ! તું સદાય એવેને એવો રહ્યો.” વિમળરાય હમતાં હસતાં બોલ્યો.

“એમાં શું મોટું કંઈ? તમને તો કોમ જરાક ગમ્મતમાં બોલે તે પણ ન ગમે.” કમલાએ મુકુંદનો પક્ષ કર્યો.

“હા. જુઓ બહેન! આપણે ત્યારે જરા હસવા જેવું કાલું થેલું બોલીએ ત્યારે દિવાન સાહેબ તો—”

“દિવાના બનવા માડે.” કમલા મુકુંદને અડધેથી અટકાવી વચ્ચે પૂરાઈ.

ત્રણે જણુ હસી પડ્યાં. નોકરે આવી ચઢાને પ્યાલો તથા કેક ટેબલપર મૂક્યાં. ત્રણે જણુ નાસ્તો કરતાં કરતાં વાતોએ ચઢ્યાં.

“સુકુંદ’ હવે ત્હારે લમ ક્યારે કરવું છે? તું કહે તો વળી હું કોઈમએક કન્યા સારી હોશીઆર જોળી કાઢું.” કમલા બોલી.

“હવે મારે બેઠાત મધ ને થોડી રહી. લાઠડાંય રમશાનમાં પહોંચ્યાં; પછી લગ્ન કેવું?” સુકુંદે વાત ઉઠાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“જરે વાહરે મારા છુટ્ટા છુખખ!” કમલા તાનપગ ચઢી. બહેત, ગમ ને થોડી રહી” કે “સો વરસ થવાથી દાદા સડી મધ” દાદી તો ચોખ્ખી મારી થયેલી જેવી છે. હશે છુટ્ટા તો છુટ્ટા. છુટ્ટાપામાં છુટ્ટી સાથે પરણો. પછી તા લગ્ન નથી ને?”

“અરે એ આપડાને નથી કાને દેખાતું કે નથી આંખે સંભળાતું નથી પગવડે એક સૂકું તરાણુંય લગાતું કે હાથવડે નથી એક ડગણુંય ચલાતું, પછી લગ્ન તે ક્યાંથી કરે?” વિમળનાયના આ શબ્દોથી બધાં હસી પડ્યાં.

“મારે શું? મમે તેમ બોલોને? તમે આખી દુનિયાને એકત્ર કરો પણ મારું મન ફેરવી શકાજ નહિં. આપણે તો આપણું ધાર્યું થાય તો જ લમ કરવું છે.” સુકુંદે જવાબ વાળ્યો.

નોકરે આવી પ્યાલા રકાળી લઈ મયો. પાનની રકાળી ટેબલ પર આવી પહોંચી.

“હાલ તમારા રાજકરનારના શા સમાચાર છે? દિવાન સહાય!” સુકુંદે વાત ફેરવી.

“છે તેમ જ છે. અમારા પ્રિન્સ અમેરિકા જવા ઇચ્છે છે પણ બહારનું કાંઈક એવું દબાણ ખાનગી રીતે થાય છે કે જવાતું નથી. હવે તેને માટે રેસીડેન્ટની મારફત કાંઈક ગોઠવણ કરવી જ પડશે.” વિમળરામે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“પણ તેમાં તમારું કાંઈ વળે તેમ છે? કે પછી વળ સહવા માટે જ દોરડી બાળતી પડે છે?”

“એમના કામમાં બલીવારજ ક્યાં છે. બધુંય એવું ને એવું. જુઓને મમે વખતે અમારા પ્રિન્સના રાજ્યહક માટે ગપ લીટી

અને એ રાણીનો પુત્ર નથી, એવી છુમ ઉડી, ત્યારે રેસીડેન્ટને મળી બધી ખટપટ કરવી પડી. પણ તેમાંય તમે જો જરા ઢાણો ન દબાવ્યો હોત તો કાંઈ અમારું ન વળત. કરે છે બધું, પણ પોતાનું જોતા નથી.” કમળાએ કાંઈક કંટાળો ખતાવ્યો.

“ પોતાનું ન જુએ એમ તે કાંઈ બને ? પણ એટલુંજ કે વખત વગર ન બોલાય. જુઓને. તે વખતે તમારું રેસીડેન્ટ સાહેબની મહમ સાથેનું ઝોળખાણ કેટલું ઉપયોગમાં આવ્યું ? એ તો એમજ હોય. કોઈ વખત વિના સ્વાથેં કામ કરીએ પણ વખત આવે ત્યારે તેનો ઉપયોગ થાય.” મુકુંદ બોલ્યો.

“ તે તો છેજ ને ” કમલાએ પૂર્તિ કરી.

“ મારો કકોજ કાઢી નાંખે છે. હોય બાપ, હોય ! હાજી જમાનોજ ઘેરાનો છે. ” વિમળરાય હસતાં હસતાં બોલ્યો.

“ જુઓ વિમળબાપ ! હું ન્યાયાધીશની પદવી ઉપર છું પણ મને લોભ તો છે. હવે. મને તમારી અદેખાઈ આવે છે. મારો વિચારતો તમારું દિવાનપદ લઈ લેવાનું થાય છે. અને એ વિચાર કરીને જ હું અહીં આવ્યો છું. ” મુકુંદની આ મસ્કરીશી વિમળરાયનું મ્હોં સહજ ઉતરી ગયું. પણ પાછું ઠાવકું રાખી બોલ્યો:—

“ બલે. લાઇલે, બાપ ! ત્હારાથી શું વધારે છે ? ”

“ જો મુકુંદ ! હવે ફરતો નહિં. ત્હારે એમનું—અમારું દિવાનપદ જોઇએ છે ને ? ” કમલા બોલી.

“ હા. મ્હારે તમારું દિવાનપદ જોઇએ છે. ”

“ ત્યારે બની જા અમારો દિવાન ” ત્રણે જણુ હસી પડ્યા.

“ હું પણ તેજ કહું છું. આજ તમારી દિવાનગીરી કરવાજ આવ્યો છું. ”

“ કહે. કેવી રીતે ? ત્હારી શું ઇચ્છા છે ? ” કમલા બોલી.

“ રાયપુરસ્ટેટના દિવાન નંદકિશોર શુજરી ગયા એ તેજ તમે જાણતા હશો ? ” વિમળરાય તરફ જોઇ તેણે પૂછ્યું.

“ નંદકિશોર શુજરી ગયા ! ક્યારે ? ” વિમળરાયે અજાણ-જીમાં સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“ નંદકિશોર કામે મુજરી ગયા. હવે તે જગ્યા પર રેસી-ડેન્ટની મરજી મુજબ કિવાન નિમાયે. કેમ ? તમારી કિવાનગીરી હું કઈ છું કે નહિ ? ”

“ તેમાં કિવાનગીરી શી કરી ? ” કમલાએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ મેં તજવીજ કરી છે. પણ તેમાં સહજ તમારે તસ્દી લેવાની છે. ” મુકુદે બંને જણ તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં જવાબ આપ્યો.

“ તે શી તજવીજ કરી છે ? ” કમલાએ પૂછ્યું.

“ અમુક માણસ સુધી લાગવગ પડેાંચાડી છે તેણે રાય-પુરના રેસીડેન્ટ સાહેબને કાને તમારો વાત નાખી છે. તમારા લાભમાં લલામણુ કરી છે. હવે તમારે તે માણુપ મારફત રેસી-ડેન્ટ અને તેની મડમને મેળવી લેવાં એટલુંજ બાકી છે ? ”

“ પણ તને નંદકિશોરના મરણની વાત એટલામાં કયાંથી થયું ? ” વિમળરાયે પૂછ્યું.

“ દિવાન સાહેબ ! દિવાનગીરી એમ ન થાય. દિવાનગીરી-માં તો પડેલી રાજનીતિ અને ખટપટો શીખરી જોઈએ. એમ મુપચુપ ધરમાં ખેસી રહીએ તો તો બીજે જ દીવસે કાંઈ ખટ-પટીએ કાન પકડી કાઢો મુકે. હું ન્યાયાધિય છું છતાં દિવાનગીરીના લોભે કેટલી તજવીજ રાખું છું. મરા રોડીએ દરેક સ્ટેટમાં છે હું ધારું તો ગમે તે દિવાનને કઢાવી શકું. પણ હાલ તે વખત નથી. ” મુકુદે પોતાની બહાદુરી જણાવી.

“ ત્યારે અમારે કોની મારફત મળવું તે તો કહે ? ” કમલાએ પૂછ્યું.

“ વાત સાચી. હું કહું એટલે રખડી પડું. પ્રથમ મને શે લાભ તે તો કહે. ” મુકુદે પોતાનો સ્વાર્થ આમળ કર્યો.

“ તને રાજી કરીયું. ” વિમળરાય બોલ્યો.

“ તને ગમતી કન્યા આણી આવીયું; પછી કાંઈ ? ” કમલાએ હાસ્ય કર્યું.

“ જુઓ સદાશીરાવ કગિને રેસીડેન્ટ સાહેબનો ચીટનીમ છે. હાલ તે અહિં રજા ઉપર આવ્યો છે. તેણે મને આ સમાચાર કાલેજ કહ્યાં. મેં તમારી લલામણુ પણ કરી દીધી. અને તેણે

મલે સાહેબને તારે પણ મૂકી દીધો છે. તમારે તેને પણ ખુશ કરવો પડશે. અને ” વિમળરાય તરફ ફરી આગળ ચલાયું. “ જો તમે રામપૂરના દિવાન થાઓ તો પછી આ મુકુંદને ચંદ્ર-નગરનો દિવાન બનાવવો. ”

“ કમલ. પછી કાંઈ ? ” કમલા બોલી ઉઠી.

“ પણ હવે સદાશીવરાવને મળવું ક્યારે ? ” વિમળરાય બોલ્યો.

“ કાલેજ. ધર્મના કામમાં ઢીલ શી ? ” મુકુંદ બોલ્યો.

કમલાએ તે દિવસે મુકુંદને ત્યાં જમવા તથા રાત્રિ રહેવા આમંત્ર કર્યો. મુકુંદે તે તરતજ માન્ય રાખ્યો. એટલામાં બહારથી આવજ સંમળાયો:—“ કરલે ભગાઇ, છંદગાની ઔર જરાની ફાની હૈ ”

પરિચેદ બીજો.

મારૂં નસીબ !

ચોણામા પડેલી સદજ પણ ફાટ, તેના મધુર સ્વરને બેસુરો બનાવી મુકે છે.

બા ! જોને આ મેતીઓ મારૂં આઢવાનું તાણી જાય છે. ”

“ જો બા ! મેં તો ફક્ત એક છેડોજ આ-લ્યો છે પણ આઢવાનું ફાટલું છે તેથી એને ટાલ વાય છે. હું શું કરું ? ”

“ બેટા ! બેય જણુ થોડું થોડું આઢો. ”

મેતીઓ તથા તેની બહેન મધુરી તેની મા જ્યા પાસે ઉપર મુજબ ફરીયાદ કરતાં હતાં. જ્યાને સામાન્ય રીતે અથ જયલી કહીને બોલાવતાં હતાં. પ્રિય પાડક ! ગરીબ માણસે હાલના સમાજ પાસેથી બીજી શી આશા રાખી શકે ! માન્ય હુંકારા હુંકારા અને તિરસ્કારજ કે બીજું કાંઈ ?

મેતીયાના આપનું નામ મીડાઝાઇ હતું. તે સાતે પટેલ

હતો. મીઠાભાઇનું હાથ નાની ઉંમરે થયું હતું. ગુજરાતના પાટી-
દારોમાં કુળના મોહને વશ થઇ આવા બાળકોની કાંઈ નવાઈ
નથી. જ્યાં નાનપણથીજ સાસરે આવતી હતી. મીઠાભાઇની
પંદરેક વર્ષની ઉંમર થઇ એટલામાં તેના પિતાનો સ્વર્ગવાસ
થયો. હવે મીઠાભાઇને ઘરમાં વડીલ બન્યો. ઘણીઘણીઆણી
બહેની કાચી વય અને તેમાં સ્વતંત્રતા. પછી કેળવણી પામ્યા
ત્રિનાનાં મનુષ્યોનું શું પૂછવું? મીઠાભાઇના પિતાના વખતમાં
ધેર ખેતી કરવામાં આવતી તે બધી ન થઇ શકવાથી કેટલીક
જમીન મીઠાભાઇએ હોડી દીધી. માત્ર બેએક ખેતર પોતે જાતે
ખેડવા લાગ્યો. તેમાં પણ વાણીઆએ દાણ વધારી દીધી. ઉપરક
ઉપરો દુષ્કાળ તીડ વગેરેનો ઉપદ્રવ થવાથી મીઠાભાઇ બહુજ
કંફાડી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો. ધીમે ધીમે હેવું થવા લાગ્યું. અને
જ્યાં દેવારૂપી કચરો વધે ત્યાં ઉકરકા થતાં શી વાર લાગે.
મતભાગ કે બિચારા મીઠાભાઇને માથે હેવું વધી પડ્યું. આખરે
ઘર પણ ગીરો મૂક્યું. તેમાં પાછું જવાને સીમંત આવ્યું. મીઠા-
ભાઇએ તે પણ ઉજવ્યું. ચારેક વર્ષમાં બીજી પણ એક પુત્રી
થઇ. મીઠાભાઇને હવે ખાવાના પણ સાંસા પડવા લાગ્યા. લેણ-
દારને બાજુ પુર ન આપી શકવાથી તેણે ઘરનો કબજો લીધો અને
મીઠાભાઇને ઘર છોડવું પડ્યું. રાજનગર જેવા શહેરમાં કંઈક
પણ ગુજરાનનું સાધન મળશે એમ ધારી મીઠાભાઇ ત્યાં આવ્યો.
ફુનિયાના પ્રપંચો અને અટપટા બનાવોથી હવે તે ધડાઇ મયો
હતો. અતિશય દુઃખીયાને દુઃખ નહિ અને અતિશય રૂણવાળાને
રૂણ નહિ એ સત્રાનુસાર તેની બામણી બહેર મારી મર્ધ હતી.
દયા જેવી ચીજ તેના અંતઃકરણમાં ન હતી. ખૈરી હોઠકાં પ્રત્યેના
તેનો ભાવ પણ જતો રહ્યો હતો. પોતાને એક વેઠ વળગીછે
એમ તે સમજવા લાગ્યો, પાટીદાર કોમની મહત્તા અને હૃદયનદિ
વિશાળતા તેને ત્યજી ગયાં. કાંઈ પણ રીતે બે પૈસા પેદા કરી
ગુજરાન ચલાવવું અને પોતે આનંદમાં રહેવું એજ તેનો જીવન-
હિદેશ મર્ધ પડ્યો હતો. તેનું હૃદય જેમ જેમ ફેરવાયું તેમ તેમ
તેનો ગહેરો પણ બદલાતો ગયો. કોમજતાને બદલે ક્રોધરતા તેના
ગહેરો પર સ્પષ્ટ બહાલી. તેની આંખો શીલી અને લુપ્ત

જાણતી. તેનું કૃશ થઇ ગયેલું શરીર અને રૂપેટ દેખાતા હાડકાં તેને અતિ ભયંકર રૂપ આપતાં. એક વખતના આધે પીધે સુખી હિંચ પાટીદાર કોમમાં જન્મેલા મીઠાભાઈની આ કેવી દશા !

ભારત ! વિશ્વની પિતૃભૂમિરૂપ પ્રખ્યાત પામેલા પ્રાચીન ભારત ! તારાં તનુજેની આ કેવી દશા ! એક બાળુ અજ્ઞાન, અને બીજી બાળુ બાળલક્ષ અને ન્યાતવરા જેવા જીવલેણુ રીવાજો, પછી તારાં બાળક ક્યાંથી સુખી થાય ! બાળક જન્મતાં તેને ગૃહશિક્ષણ કે હિંચ કોટિનું જ્ઞાન આપવાનું તો બાળુએ રહ્યું પણ હજી તો કાકા કાઠીનું સમપણુ પુરૂ ન જાણી શકે તે રીતિમાં જ તેનું અર્ધ અંગ ઝૂંટાવી લે છે—તેને આ સમાજના એક ભાવિ નેતા રૂપ બનાવી તેનું લક્ષ કરવામાં આવે છે—અરૂં કહો તો તેના જીવન સાથે બીજા એક નિર્દોષ જીવનનું રૂઢીની વેદી પર બલિદાન આપવામાં આવે છે. તે બિચારો માતૃ ભાષાનું જ્ઞાન મેળવી રાજ્યભાષા શીખવાની શરૂઆત કરે ત્યાં તો વખતે એકાદ બાળકનો પિતા જણુ બની જાય છે. પછી તે ભાષાની શાળામાં શીખે કે સંસારની ? તેમાં વળી અલણુ પત્નિ મેણાં મારે તે જુદાં. “ એક છોકરાના બાપ થઈને નિસાળે જાઓ છો તે બળ્યું અને તો શરમ આવે છે. મારી બેનપણી મારી મશ્કરી કરે છે. બળ્યું એ બળ્યું. હું તે હવે સામુ નથુંદના ટુંકારા અને વહીતરાં ક્યાં સુધી કરું ? ” આવાં આવાં વચનો તે બિચારાનું મનજી અભ્યાસ પરથી ખસેડી નાંખે છે. પરિણામે શાળાનો લાભ કરે છે. તેમાં વળી જો આજાપનું અવસાન થાય અને સ્ત્રીતિ મરીબ હોય તો જોષ લો દશા ! “ બાપનું કારજ કાંઈ ફરી ફરી આવવાનું છે ? ” સગાં વહાલાં અને રેનેલી સંબંધીના આ શબ્દો તેની પાસે જન્મજીવાર અને ન્યાતવરારૂપી સર્વનાશીયમમાં સેંકડો રૂપીઆનું બલિદાન અપાવે છે. અને તેને દેવાદાર બનાવે છે. કમાણીમાં કંતિ ટુંક પગારની નોકરી હોય અને તેમાં હિન્દુરૂઢી મુજબ સંસારના ઉપરા-ઉપરી આવતા ખર્ચોમાં તે દેવામાંથી બહારજી નીકળવા પામતો નથી. અંતે જીંદગીભર શ્રદ્ધામી કરી, દુઃખ ભોગવી, હેવટ દેવાદાર સ્ત્રીતિમાં જ આ સંસારનો ત્યાગ કરે છે. પાછળથી તેના પુત્રની સ્ત્રી સ્ત્રીતિ થતી હશે તેનો વિચાર કરવાનું પ્રિય પાઠક ! તારા પરજી છોકું છું.

ન્યાં સુધી જીંદગીને પાયમાલ કરી નાખનારી આવી રૂઢીઓ— તેના મૂળ ઉદ્દેશને બૂલી જઈ, માત્ર રૂઢી રૂપે—ચાલુ રહે ત્યાં સુધી ભારતનો ઉત્કર્ષ શી રીતે થાય ? બીજા સમાજને સુખી જોઈ, તેમનો અવશઆરામ, તેમની રૂઢીઓ અને તેમની રૂઢી જોઈ—લલચાઈ—તેની નકલ કરવા તત્પર બનારા બંધુઓ ! જરા શોચો. નકલ તે નકલજ છે. જે સુખી થવું હોય તો બાળકના, ન્યાતવરાના ખોટા ખર્ચો વગેરે જે જે નાશકારક રૂઢીઓ છે તેને તજ દો. જુદીની વેદી પર તેનો હોમ કરો, ઓજસ્વિતા પ્રકટ કરો, અને સંસાર—સમાજ—મુખમય બનાવો. તમારા સમાજના બંધારણનાં મૂળતત્ત્વોનું સંશોધન કરો, અને માત્ર રૂઢીને વળગી રહેવાના—સમાજને પાયમાલ કરનારા વિચારોને દૂર કરો. દેખીતા સુધારો ગૃહણ કરતા પહેલાં તમારા સમાજનું—સમાજના બંધારણનું—તમારા હૃદયનું સંશોધન કરો, અને પછી યોગ્ય સુધારો ક્યો છે તે તરતજ જણાશે.

હાય ! ભારતનાં કેટલાં સંતાનો રૂઢીની આવી વેદી પર બળી મરતા હશે ! પાઠક ! શું તારા જીવામાં આવાં દ્રષ્ટાંતો આવતાં નથી ? તને તેની જરા પણ લાગણી થતી નથી ? જે ખરેખર એમજ હોય, તો ભારતના હૃદયની ગિથ્યા વાતો કરવી મૂકી દો. અવનતિની ગર્તામાં ઊંડા ઉતરતા ભારતને હજી નાચે ઉતરવા દો અને પછી જ્યારે કંઈ પ્રાણ આવે ત્યારે, કાં વિશ્વમાંથી હિન્દુ સમાજનું નામ જુસી નાખવા તત્પર થજો. જે તમને લાગણી ન થતી હોય તો તેનું પરિણામ આ જ છે અને તેને માટે તત્પર રહેજો.

મીઠાભાઈના મન ઉપર આટલી બધી અસર થવા છતાં તેનો પ્રથમનો સ્વભાવ કેટલેક અંશે બદલાયો ન હતો. ઉપર ઉપરથી તે અત્યંત કઠોર વર્તન ચલાવતો પરન્તુ અંદરથી તેનું અંતઃકરણ કેટલીક વખત દ્રવતું. છતાં તેને હિન્દુસમાજની બચકર રૂઢીઓએ આપેલો એ સંસારનો અનુભવ તેને તેમ કરવા ફરજ પાડતો. તેના હૃદયની દયા અને લાગણીનો છેક લોપ થયો નહોતો. હજી તેના અંકુરો હતાજ. પણ તે અંકુરોને તે કઠોરતાના પિછોડાથી ઢાંકી દેતો. જ્યાં પણ તે જણવા પામતી નહિ.

તેના સ્વભાવજ નિષ્કુર બની ગયો છે એમ તે સમજતી. છતાં ફેટલીક વખત મીઠાભાષની લાગણી ઉશ્કેરાઈ જતી અને જ્યાં સાથે પ્રેમના મીઠા બે શબ્દ બોલતો. દુ.ખમાં દાઝી રહેલી જ્યાંને અણુધાર્યા આવા બે પણુ મીઠા શબ્દોથી યુગયુગના સુખનું દર્શન થતું. મીઠાભાષ તરફના હમેશનાં તિરસ્કારયુક્ત વચ્ચેને તે બૂલી જતી અને દુનિયામાં પોતાને સર્વથી સુખી માનતી.

ધન્ય છે આપ રમણી ત્હારા મૌઞન્ય અને પતિપ્રેમને ! પતિ તરફથી અનેક વખત તિરસ્કાર પામવા છતાં, પેટભર અન્ન પણુ ન મળવા છતાં, વસ્ત્રાદિકનું પણુ દુઃખ ભાગવવા છતાં, પતિને પ્રજાતુલ્ય રણી તેની સેવા કરનાર, તેના પડતા કબ્બને દેવઆજ્ઞા મમ ઉપાડી લેનાર, પતિને માટે પોતાના સર્વસ્વનું બાલદાન આપનાર આર્ય બાળા ! ત્હારાજ પુન્ય વડે પરમાત્મા આ વિશ્વચક્ર ચલાવો રહ્યો છે. આઠા ' આર્યભૂમિની મહત્તા ત્હારા વડેજ છે. ક્યાં છે યુરોપાદિ દેશોમાં આવી રમણીઓ ? પતિ તરફથી સહજ અપમાન પામનાં, યા પોતાના પૈસા પ્રતિ પતિની સહજ દ્રષ્ટિ થતાં, યા પોતાના મિત્રો સાથે સ્વચ્છંદતાથી ફરવામાં પતિ તરફથી મના થનાં, કાયદાની અદાલતોમાં દોડી જઈ જેને પોતાનું જીવન મમર્ષણ કર્યું છે એવા પોતાના જીવન વિષાતા પતિ ઉપરજ ફરીયાદ કરી છૂટા છેડા કરાવનારી આંગણ લલનાઓ ક્યા અને આર્યભૂમિની શીયલવતી, પતિવ્રતા, પ્રેમાળ પ્રમદાઓ ક્યાં ? ખરેખર ! દરેક દેશ પોતાની હદમાં માતૃભૂમિ કહેવાય છે, વિધા કળા અને હુન્નર ઉદ્યોગાદિની માતૃભૂમિ કહેવાય છે, પરંતુ અમારો ગૌરવશાલી ભારત ! પ્રત્યેક રાષ્ટ્રોનો પુન્યપાદ ગુરુ ભારત ! ! આ જ કારણને બીધે પિતૃભૂમિ મનાયો છે—પુરુષતાનું પાલણું મનાયો છે. પણુ હામ ! આજ એ પુરુષતાનું પાલણું, સ્વાર્થમાં અંધ બનેલા અને પોતાના જ બંધુઓ તરફ માત્ર અહંસ્ય કરીનેજ નહિ, પણ તેમના સુખને કચરી છુંદી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તત્પર બનેલા ડોળધાલુ દાંબીક દેશદ્રોહીઓના સ્વાર્થપરાયણ અત્યાચારના ઓળામાં અળપાઈ મર્યું છે. ભારત ! બાવીના બચકર ચક્રમાં સપડાયલા બોળા ભારત ! ! ફરા ક્યારે તારા પાલણુમાં તે પુરુષત્વ ઝુલશે ? ફરી ક્યારે તું તારું પ્રાચીન

ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી પિતૃભૂમિ બનશે ? જગન્નિધાતા ક્યારે એવો શુભ દિન દેખાડશે !

જે દિવસની વાત આપણે કરીએ છીએ તે દિવસે મીઠાભાઈ તાવના ઝપાટામાં પટકાયલો હતો. રાજનગરમાં આવ્યે તેને એક મહીનો રૂઢ થયો હતો. પરંતુ નોકરી ધંધો મળતો ન હતો. જાળખાણ વિના શહેરમાં કાંઈ જગ્યાએ નોકરી મળી શકતી નથી તેનો તેને પૂરો અનુભવ થયો. જ્યાં નોકરીનું—ખાવાપીવાનું ઠેકાણું ન હોય ત્યાં રહેવાનું મકાન તો હોય જ ક્યાંથી ? બિચારો સ્ટેશન ઉપર માલ ખાતામાં છુટક મજૂરી કરતો યા આગગાડીના ઉતાડ્યોનાં પોટલાં ઉંચકા તેમને મુકામે પહોંચાડી મુશ્કેલીથી પોતાનું પુરૂ કરતો. અતિશય મહેનત અને ખોરાકની તંગીથી તે માદો પડ્યો. બિચારી જગ્યાને માથે હવે બધાંનું ભરણ પોષણ કરવાનું આવી પડ્યું. સ્ટેશનની બહાર મોટા રસ્તા આમળની પગથી (પુટપાય) ઉપર પથ્થરના ઢગલાની બાજુમાં તેઓ પડી રહેતાં. શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં ફાટલાં લુગડાંથી તેમને ચલાવી લેવું પડતું. મોતીયો તથા મજૂરી એ ટાલથી થરથરતાં જગ્યાને ફરીયાદ કરતાં આપણે જોઈ ગયા છીએ.

છોકરાને સમજાવતી જયા મીઠાભાઈ પાસે ગઈ અને તેના માથાપર હાથ ફેરવતી બોલી:—

“ તમારે રૂઢા પીવી છે ! ”

“ રૂઢા ! હા. રૂઢા હોય તો લાવ્ય. ” મીઠાભાઈએ ધીમે રેરે જવાબ આપ્યો.

તેના શરીરમાં તાવ ધીકતો હતો. માથું તથા તાળવું ગરમ ગરમ ફેફડી જતું હતું. આંખો બાલ અંગારા સમાન થઈ ગઈ હતી. જગ્યાનો ફાટલો સાલ્લો ચોઢી પથ્થરના ઢગલા પાસે ટુંટીયું વાળી પડ્યો હતો.

જયા સામેની હોટલવાળા પાસે ગઈ. સાલ્લાને છેડેથી પૈસા છોડ્યા. માત્ર ત્રણજ પૈસા નીકળ્યા. એક ખાલા રૂઢાના ચાર પૈસા જોઈએ. તેણે હોટલવાળાને કહ્યું:

“ શેઠ ! મને તૈય પૈસાની રૂઢા આપોને ! ”

“ તથા પૈસાની ? જો જો મ્હોટી મ્હાની પીનારી આવી છે. તથા પૈસાની તે કાણુ આપતું? એક આનો લાવ એક આનો. ” હોટલવાળાએ તુમાખીમાં જવાખ આપ્યો.

“ શેઠ, મારા પાસે તૈણુ જ પૈસ્યા છે. અડધો પ્યાલો આપો. ”

“ નહિં મળે, નહિં મળે. જા. ” હોટલના માલિકે રૂઆબ ચલાવ્યો.

“ શેઠ ! મારા ધણીને તાવ આપો છે. મને ગરીબને અડધો પ્યાલો આપો અને તૈણુ પૈસ્યા લ્યો. જો એક પૈસ્યો બાકી રાખે તો ભગવાંન તમારે હાથ કરશે. હું કાલે મજૂરી કરીને આપી જઈશ. ” જયાએ આજીજી કરી.

“ ઝોતારીની ! મોટી શાકુકારની દોકરી તો ! વળી કે’ છે બાકી રાખો. તારો તે શો વિશ્વાસ ? ”

“ શેઠ, અમે ગરીબ છીએ. પણ જીભનાં હાથાં છીએ. તમારો ગુણુ નહિં જીલીયે. અમે કંઈ કાળી વાલરી જેવાં નથી. ”

“ ત્યારે તમે કાણુ છો ? ” હોટલવાળાએ કાંઈક જીદાસાથી પૂછ્યું.

“ અમે પાટીદાર છીએ. વખાનાં માર્યાં છીએ. ” જયાની આંખમાં ઝળઝળાયાં લરાઈ આવ્યાં.

“ તું મારા હોટલમાં મ્હાનાં વાસણુ વગેરે ધોવાનું કામ કરવા આવે તો તને પગાર બાંધી આપું. બોલ, છે મરજી ? હોય તે કહી દે. નહિં તો ચાલતી ચા. ”

“ શેઠ ! મારા ધણીને પૂછીને કહું. હમણાં તો મને મ્હા આપો. ”

“ ઝોહો ! બીખ માગવી અને વળી ધંધો મળે ત્યારે ધણીને પૂછવું. જા. જા. ચાલીજા ચાલી. ” હોટલવાળાએ આંખો કાઢી સંભળાવી દીધું.

“ શેઠ ! ગુસ્સો ના કરશ્યો, શ્યો પગાર આપશ્યો ? ”

“ હાં. હવે કેવી ઠેકાણે આવી ? મહીને બે રૂપીઆ આપીશ. ”

“ બેજ રૂપીઆ ? આટલું બધું કામ આપો દા’ડો કરતું અને પગાર બેજ રૂપીઆ ?

“ ઠીક, હવે જો તારી મરજી હોય તો તૈયુ રૂપીઆ લેજો. લે રહા લાવ જા.” એમ બોલતાં હોટલવાળાએ રહાના પ્યાલા બરનારા હોકરા તરફ ફરી કહ્યું:—“ અત્યા રધા ! આને એક પ્યાલો રહા આપ.”

જ્યાએ ત્રણ પૈસા હોટલવાળાના હાથમાં મૂક્યા. રધાએ રહાનો પ્યાલો ભરી આપ્યો. જ્યાને જતી બેઈ હોટલવાળાએ પૂછ્યું:—

“ ત્હારું નામ શું ? કાલથી આવીશ કે ? ”

“માર્કે નામ બેલી, કાલથી આવીશ.” જ્યા ત્યાંથી ચાલી નીકળી.

હોટલવાળા સાથેની વાતચીતમાં ખાસ્સો પા કલાક નીકળી ગયો. મનમાં ડરતી ડરતી જ્યા મીઠાભાઈ પાસે પહોંચી. મીઠાભાઈએ બે ત્રણ વખત “ રહા લાવ. રહા લાવ ” કરી ખૂંચ પાડી, પણ જ્યાને આવતાં વાર લાગી તેથી કોઈ ભરખ રહ્યો હતો. જ્યા આવતાંજ તેના મુખરૂપી તોપમાંથી દારૂગોળો છટવાં માંડ્યો.

“ રાંડ કરકશા ! તારની કંઈ મળતી ? ”

“ તમને કહીને રહા લેવા મળતી ને. બળ્યું આમ રયુ વાત વાતમાં ગુસ્સે થઈ જાવ છો ! ” જ્યાએ તેને શાન્ત પાડવા તબવીજ કરી.

“ નાખ્ય તારી રહાને ચૂલામાં. નથી મારે પીવી એવી રહા ક્યારની કોણુ જાણે શીય વાતો હોટલવાળા સાથે કરતી હશે ! ” મંથ્યગ્રસ્ત મીઠાભાઈએ ગુસ્સાનું કારણ પ્રદર્શિત કર્યું.

“ તમારે જે કેવું હોય તે પછી કે'જો, પે'લો રહા પીયો, ટાઢી મઈ જશે, જુઓને ! કેટલો બધો તાવ છે. તાવ આગ્યે છે તે વખત તો બળ્યુ જરા ધીરો સલાવ રાખો. ” જ્યાએ વધુ કાશીય કરવા માંડી.

“ તને કયમ વાર લાગી તે કે'.”

“ પે'લી તમે રહા પીયો. ” જ્યાએ તેને બેઠો કરતાં રહા પાવા માંડી.

“કે” જોઈએ, કયમ વાર થે ? ” મીઠાભાઈએ રૂઢાનો પ્યાલો હાથમાં લેતાં પૂછ્યું.

“એને હોટલનાં વાસણ મળવા માણસ જોઈએ છે. તે વાત તે કહેતો હતો. તેણે રૂપીઆ પચાસ કહે છે.” બીજાને બીજાં જ્યાં બોલી.

“હા પછી ? તે શું કહ્યું ? ” મીઠાભાઈએ રૂઢાનો પ્યાલો હાથમાં રાખીને પૂછ્યું.

મીઠાભાઈએ ધીમા સ્વરથી પૂછેલા પ્રશ્નથી જ્યાંને કાંઈક દિશ્મત આવી. તેણે કહી દીધું કે તેણે તે કબુલ કર્યા હતા અને બીજા દિવસથી તે કામ કરવા જવાની હતી.

બસ થઈ ચુક્યું. મીઠાભાઈનો મિળજ ફરી ગયો. નિર્દોષ જ્યાં માટે તેના દિલમાં અદેખાઈનો અમિ પ્રગ્વળ્યો. હાથમાંની ગરમ ગરમ રૂઢા બરેલો પતરાનો (પીત્તળનો કયાંથી આવે ?) પ્યાલો જ્યાંના અંગપર ફેંકી બોલ્યો:—

“ રાંડ વેશ્યા ! અત્યારેજ તારાં હણીજાને લઇને જ એના ઘરમાં. તું મારા કામની નહિં. પાટીદાર જાતનું નાક કાપ્યું ! તને જરાય શરમ ન આવી. ”

બિચારી જ્યાં ! ધગધગતી રૂઢા તેના મોંઢા તથા જાતીપર પડી, દાઝી, આંખમાંથી ખળખળ આંસુ વહેવા લાગ્યાં, છતાં ધીરજ રાખી પતિને શાન્ત કરવાના આશયથી બોલી:—

“ તમે આવા ખોટા બહેમ સ્થુ કરવા લાવો છો ! તમને તાવ આવે છે. પાસે એક દમડી નથી. કાલે તમને કાંજ કે રૂઢા કયાંથી આપીશ ? એ વિચારે જ મેં હા પાડી છે. તમે હાજી થશો એટલે હું કામ કરવા નહિં જઉં ”

“ બહુ સારું, હોટલમાં કામ કરવાના બહાને લાં તેને ઘેર જવાનું ફાવે. મારી આ ગરીબીમાં બીજું તું સ્થુ કરવાની હતી ? જાનાં કામો સ્થુ કરવા કરે છે ? ઉધાડે છોગે જાને ! હું ક્યાં ના કહું છું. બસ દમડીને દમડીજા જા મારી નજર આગળથી જા.” મીઠાભાઈ ડોળા કકડાવતો બોલ્યો.

“ તમે કે’શો તો હું કામ કરવા નહિં જઉં. પણ આમ

રચુ કરે છે ? ” જ્યાં હુસકાં ભરતી બોલી. “ હું તો તમારા મદવાડને લીધે બે પૈશ્યા મળે એમ ધારી વાલણુ માંગવા જવાનું કહેતી હતી. ”

“ હા. હા. બે પૈસા શ્યા સારૂ ? વધારે મળશે. બધુય મળશે જા-જા. હુંતો રસ્તાનો બિખારી થઇ ગયોહું. ત્યાં તો તને લુગડાં લતાં અને હાડે હાડે ખાવા પીવાનું મળશે. ”

જ્યાં મૈન રહી. મીઠાલાઇનો કોષ કેવો અસત્ય હતો તે તે જાણતી હતી. તેણે ધાર્યું કે “ હું મૈન રહીશ તો કોષ થમી જશે. ” પણ તેની તે ધારણા વિફળ થઇ. તેને મૈન જોઈ મીઠાલાઈ વધુ કોષે ભરાયો.

“ કેમ ? શ્યો વિચાર કરે છે ? સવારે જતી હોય તો અત્યારે જા. હુંય પાપમાંથી છુટું. ” તે બોલ્યો.

“મારે તો કંઈએ જવું નથી. બહુ મ્હોતેય નથી આવતું. ” કરાયલી છાતીએ-દયામલે સાહે જ્યાં બોલી.

“ મ્હોત જોઇયે છે કેમ ? ” એમ બોલતો લયડતો લયડતો મીઠાલાઇ ઉઠ્યો અને જ્યાંને તથા ચાર લાતો લગાવી કાઢી. બાપડી જ્યાં મુઝે મોઢે સહન કરી રહી. આખરે કંટાળી મીઠાલાઇ ચૂતો જ્યાં પણ દુટીયુંવાળી મધુરીના પડખામાં પડી રહી. સવારે જ્યાં વહેલી છઠી પણ મીઠાલાઇ તેની નજરે ન પડ્યો; એટલામાં મધુરી તથા મોતીયો પણ ઉઠ્યાં. મીઠાલાઇને ન જોવાથી જ્યાં દેખતાઇ ગઈ. રાત્રે થયેલા ટંટાથી ‘ રખેને મીઠાલાઇ કંઈ ચાલ્યો શ્યો હોય ! ’ એ વિચારે તે બદાવરા જેવી બની ગઇ. તેમાં વળી તેને મીઠાલાઇના કટાક્ષવર્મા શબ્દો યાદ આવ્યા. તેની આંખમાંથી આંસુ ખરવા લાગ્યાં. તેને રડતી જોઇ મધુરીએ પૂછ્યું:—“ બા, ક્યમ રડે છે ? ”

જ્યાંએ જવાબ દીધો,—“ મારું નસીબ ! ”

પરિચ્છેદ ત્રીજો.

—❀❀❀—

કોણ રમણલાલ ?

—❀❀❀—

સહજ પણ વિનિષાત એ અવનતિનું મૂળ છે.

વક્ર ગદાને ફેટલી વાર લાગે છે ? ક્યાંસુધી અહીં ઉભુ રહેવું ? કાંઈ જુએ તોય ફળેતી. સાળો પૈસા લઈને તો ચાલ્યો નહિં જાય ! ”

રાત્રિના સાડાઆઠ વાગ્યાનો સુમાર હતો. ત્રણ દરવાજા બહાર ભેદ તરફ જવાના રસ્તા ઉપર ડાબા હાથની એક ગલીના નાકે એક ફાનસના ચાંબલાને આથે ઉભો ઉભો એક યુવક બળડતો હતો. ગલીમાં ચીંથરેલાલ અને ફલકી વર્ણના લોકો જવ-આવ કરતા હતા. તે ગલીમાં એક દારૂ અને તાડીનું પીકું હતું. યુવક તે ગલીમાંથી નીકળતા દરેક મનુષ્ય તરફ ટીકીટીકીને કાંઈની રાહ જોતો ઉભો હતો. થોડીકવારમાં એક ચીંથરેલાલ મનુષ્ય તેની પાસે આવ્યો. પહેરેલા પંચાના છેડા નીચેથી તેણે કાંઈક વસ્તુ કાઢી આ યુવકના હાથમાં મૂકી. યુવક તે પોતાના રૂમાલમાં લપેટી ગમલમાં મારતો બોલ્યો:—

“ કેમ બહુ વાર લાગી ? ”

“ શું કંઈ શેઠ ! ગડદી બહુ હતી તેથી ખોટી થવું પડ્યું. ”
તે ચીંથરેલાલ મનુષ્યે જવાબ દીધો.

“ ખેર ! લે આ આઠઆના. જા. જો કાંઈને વાત ન કરતો. ” તે યુવકે આઠ આના તેના હાથમાં મૂક્યા. “ કાલે પાછો અહીં આગળ મળજે. ” એમ બોલી યુવક ચાલવા લાગ્યો. પેલો ચીંથરેલાલ મનુષ્ય પણ થોડેક દૂર જઈ પાછો વળી તે યુવકનો પીકો પકડતો હોય તેમ પાછળ પાછળ થોડે દૂર જવા લાગ્યો. તેઓ બાંધેજ વીસેક કદમ પહોંચ્યા હસે એટલામાં એક બીજો

બિખારી જેવો જણાતો મનુષ્ય ગલીની સામી બાજુના પુવાગ આગળથી નીકળી તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. યુવક ત્રણ દરવાજા વટાવી પાણકારના નાકા તરફ વળ્યો. પેલો ચિંથરેલાલ મનુષ્ય તથા બિખારી પણ તેની પાછળ પાછળ વળ્યા. યુવક ચાલતા ચાલતા મરજીદની બાજુની ગલીમાં વળ્યો. હવે પેલા ચિંથરેલાલ મનુષ્યે પોતાની ઝડપ વધારી. યુવકે આડું અવળું જોષ એક મકાનનો દરવાજો ઠોક્યો. જેવો તે મકાનમાં પેસવા બંધ છે કે પેલો ચિંથરેલાલ મનુષ્ય તેની પાસે જઈ પહોંચ્યો. યુવક તેના તરફ શ્રેણીમાં જોષ રહ્યો. પેલા ચિંથરેલાલ મનુષ્યે કહ્યું:—

“ શેઠ ! મારા ઉપર યુસ્સો ન કરશો. પણ કાલે કેટલે વાગે હું ત્યાં આવું ? તમે અને વખત કલો નહોતો તેથી પાછો આવ્યો. ”

“ હું ક્યાં જઈ છું તે જોવા આગ્યો હોઈશ કેમ ? તમારી ગરીબ દરમી દાનત હું સમજું છું. જા. છાનોમાનો ચાલ્યો જા. કાલે પણ આવના વખતે આવજો. ” યુવક પોતાના કોષ્ઠને રોકતા બેઠ્યો.

“ હાર શેઠ ! પણ—”

“ વળી શું બાકી રહ્યું છે ? ”

“ સાહેબ ! હું ગરીબ માણસ છું—”

“ અહીં આના ઝોજા પડે છે ? તમને તો લાત મારીને જ વાત કરવી જોઈએ. ” તે યુવક ક્રોધથી બોલ્યો.

“ ના શેઠ. મારે પૈસા નથી જોઈતા. પણ મને નાકર રાખો તો શેઠ તમારે બધું કામ કરીશ. અને તમને દુવા દઈશ. હું બહુ ગરીબ છું. દેવો ઘર નથી. તેમ મારે આગળ પાછળ પણ કોઈ નથી. ” તે ચિંથરેલાલ માણસ બોલ્યો.

“ પણ તારા જેવાનો ભરોસો શો રખાય ? ” યુવકે પ્રશ્ન કર્યો.

“ શેઠ ! તમને વિસવાસ ના આવે તો મને જોખમનું કામ ના સોંપશો. તમારા ધક્કા ખમીશ ને પેટ ભરીશ. પણ મારાપર દયા કરો. ” તે ચિંથરેલાલ મનુષ્ય ગળગળો થઈ કહેવા લાગ્યો. “ તમે માનશો શેઠ ! આજ બે મંડાથી ખાધું નથી, આ તમે આઠ આના આપ્યા તો આજ ધાન બેગે થીશ. ”

“ ઠીક છે. કાલે વાત. ત્હારું નામ શું ? ” યુરકે પ્રશ્ન કર્યો.

“ મારું નામ અતુરો. ”

“ ઠીક. જા. કાલે મળજે. ”

અતુરો ચાલ્યો ગયો. યુવક તે ઘરમાં પેઠા. પેલો બિખારી અનોમાનો સતાતો સતાતો પોતે તે મકાનના મેડાના જામમાં શું બને છે તે દેખાવ એમ સામેના મકાનના ઝાટલાપર ટુંડીયું વાળી સુતો, અને ઝીણી નજરે અંદરનો બનાવ જોવા લાગ્યો. યુવકના અંદર ગયા પછી બારણું બંધ થયું.

થોડીજવારમાં બિખારીનો નજરે તે મકાનના મેડાપર બારી નજીકની ગાદીપર તે યુવક બેઠેલો જણાયો. તેનીજ પાસે એક વીશેક વર્ષની રૂપવતી સ્ત્રી આવીને બેઠી. તેનો પહેરવેશ મુસલમાની હોતો હતો. વસ્ત્રો તથા અલંકાર પણ તે હોતો હતો. તેની ખીલતી યુવાનીમાં તે અલંકારો તથા આલુપણો વધુ શોભા આપતાં હતાં. મુખ ઉપર પડતા દીપકના પ્રકાશમાં તેનું સૌંદર્ય વધુ ખીલી નીકળતું હતું. હોઠ લાલ સુરખ જણાતા હતા. બિખારી માત્ર જોઈ જ શકતો હતો. પરંતુ તેમની ધીમા સ્વરે થતી વાતચીત તે સાંભળી શકતો ન હતો. કેટલીક વાર પછી બિખારીને કાને સંગીતનો સ્વર અથડાયો. પેલી વિશ્વયોષિના પેલા યુવક પાસે બેસી હાવ ભાવ યુક્ત ગાન કરતી, મીઠી આંખો નચાવતી હતી તે સાથે યુવકનું હૈયું પણ નાચતું હતું. સારંગી તથા તબલાના સુરો પણ તેમાં ઉમેરો કરી આપતા હતા.

“ આ.....

મેરી ગલી...મેં...ન આપયો...મેં ડર-જહંગી...

મેરી ગલી-મેં...ન આપયો..., મેં ડર-જહંગી...

મે...રી ગલી-મેં...ન આપયો—, મેં ડર...જહંગી...

મેરી ગલી-મેં...ન આપયો...,

ડર જહંગી.....સૈયાં...મર જહંગી...મેં તો...

ડર જહંગી.....પિયા.....મર જહંગી...મે-રી...

ગલી-મેં-ન આપયો—, મેં-ડર જહંગી-મેરી-૦.”

વિશ્વયોષિતા તાનપર તાન લગાવવા મંડી. યુવક કેાકું ધુણાવતો સ્થિર દષ્ટિએ તેના તરફ તાકી રહ્યો હતો. પોતાના ગાનમાં યુવકને લુપ્થ બનતો જોઇ તે રમણી વધુ રંજમાં આવી લલકારવા લાગી.

“ જાંકે...નય...ન તોરે.....

ઝહરી...મદી...લે.....

જાંકે...નય...ન તોરે.....

ઝહરી...મદી...લે.....

કાં...પે કલે-જા.....મોરે.....મર-જા-ઉંગી...મેં તો-

કાં...પે કલે-જા.....મોરે.....મર...જા-ઉંગી...મે-રી.

ખી...લે જો.....બનવા.....યે-મત...વા...લા...

ખી...લે જોબન.....વા.....

યે...મત...વા...લા...

મર...વા...લગા લો.....-મેં-, મર...જા-ઉંગી...ખાલમ

મર...વા લગા લો.....મેં, મર...જા-ઉંગી-મેરી.

મદી...મેં-ન આપયો.....મેં ડર-જા-ઉંગી...

મેરી...મદી...મેં-ન આપયો.....મેં ડર-જા-ઉંગી...

મેરી...મદી...મેં-ન આપયો.....”

ધીમે ધીમે યુવકનું મન ચંચળ બન્યું. ગાનારીનો હાથ પકડી પોતાના તરફ ખેંચી. ગાન બંધ થતાંની સાથે જ સારંગી તથા તબલાનો અવાજ પણ બંધ પડ્યો. તે યુવક તથા રમણીના ઝોણે પરસ્પર બીડાયા તે સાથેજ બિખારીએ પોતાનાં નમન મીચી દીધાં.

લગભગ અગીઆરેક વાગ્યાના સુમારે તે યુવક બહાર નીકળ્યો. બિખારી પણ તેની પાછળ પાછળ ગયો. થોડેક દૂર જઈ બિખારીએ ગાવા માંડ્યું:—

“ બિખારી—હૈ ઠમારી—ચાંદનીયે—ચંદરો.....જ,

જાંદગી, જા...હોજાલો...ખૂબ સમજો...ચંદરો—જ;

બિખારી...હૈ ઠમારી...ચાંદનીયે—ચંદરો—જ.”

ભિખારી વારંવાર ઉઘટાવી ગાવા લાગ્યો. તેનો પહાડી અવાજ રાત્રિના શાન્ત વાતાવરણને બેદી ધણે દૂર સુધી સંભળાવા લાગ્યો. છતાં પેલા યુવકે તે તરફ બિલકુલ ધ્યાન ન આપ્યું. ભિખારીએ ધીમે ધીમે ઝડપ વધારી. યુવકની પાસે પહોંચતાં તેને હિદ્દેશીને બોલ્યો:—

“ એક પયસા દેદે બચ્યા ! અહા તેરા બલા કરેગા. ”

યુવકે ધ્યાન ન આપ્યું.

“ ગરીબ મહોતાજકો પયસા દે દે બાબા ! અસ્લાહ તેરા નિગહબાન હોગા. ” ભિખારી ફરીથી બોલ્યો.

હવે યુવક કંટાળ્યો.

“ અલે બાબો, સાંપ બાબા ! મેરી પાસસે કુછ નહિ મીલેગા. ”

“ મેરે અસ્લાહકે પ્યારે ! તુહી દેગા. દેદે, બાબા ! દેદે. ”

ભિખારીએ ફરીથી કહ્યું.

“ મુનતા નહિં કયા ? ખાલી સીર ખાતા દે ! ” યુવકે કંટાળો દર્શાવ્યો.

“ એક પાઇ તો બી દેદે. ” ભિખારી જુબાની માફક વળગ્યો.

“ એક ફૂટી બદામ બી નહિં મીલેગી. ” યુવકે ઉભા રહી જવાનું દીધો.

“ બાબા ! ગુસ્સા ન કર. એક રંડીસે મેરેકા દેનેસે તેરા બલા હોગા. વ્હો કમીના રંડી કે પાસ રૂપયેકા પાની કરતા હૈ, ઓર હમ ગરીબ મહોતાજ કે તરફ ચેસલુક ? ”

“ બસ. હવે યુવકનો મિનજ ઠેકાણે ન રહ્યો. તેને મારવા દોડતો હોય તેમ તેના તરફ તે ધસ્યો. ભિખારી એકદમ પાછળ હટી જઈ, પોતાનો પહાડી સ્વર ફેરવી નાખી કામળતાથી બોલ્યો:—

“ રમણુલાલ ! રમણુલાલ ! ! બસ કર, શ્રીમંતના સાચા લાડકવાયા પુત્ર ! ત્હારી ભક્તીનો તું આવો ઉપયોગ કરે છે ? કાંઈક તો ઇશ્વરથી ડર. ”

“ હૈ ! તું કાણુ ! મને તું ક્યાંથી ઝાળખે ? મારું નામ ક્યાંથી નજી ? ” રમણુલાલે આશ્ચર્યચકિત થઈ પૂછ્યું.

“ મને ન ઝાળખ્યો ? હું અરજી. ”

“ અરબી ! પેલો બિખારયોટ અરબી ! ? હા. હા. હા. ”
રમણલાલ હસ્યો.

“ હા હું તેજ બિખારયોટ અરબી ! હાલ પણ બિખારીજ
હું ને ! રમણલાલ કાંઈક સમજ. ”

“ મારી ખાનગી બાજતોમાં માથું મારવાનો તને શો દક્
છે, અરબી ? ”

“ તને મારા ભાઈ જેવો ગણી પાંચમાલ થયો અટકાવવા
માટે. રમણલાલ ! જો એ વિશ્વયોષિનાનો છંદ કેવો ખૂબો છે !
તને એક પાપ છુપાવવા તે અનેક પાપ શીખવે છે. અરેરે ! તું
હિન્દુ હોઈ એક યવન વિશ્વયોષિનામાં લુપ્ત બન્યો ? અને તેમાં
પણ વળી મદિરાનો ભક્ત બન્યો ? રમણલાલ ! રમણલાલ ! !
કાંઈક વિચાર કર. ”

“ ડાહી સાસરે ન જાય અને ગાંડીને શિખામણ દે. હા.
ભાઈશ્રી ! આપ માનભેર ચાલ્યા જાઓ. પહેલાં પોતાનું જીવો પછી
બીજાને કહો. પેલી આપડી ગુસ્થાનને ભુરકો નાખી ન ગાંડી કરી
મૂકી. બિચારીની આજીવિકા બંધ કરાડી; અને હવે મને શિખ-
મણ દેવા આબ્યા. તમે કેમ તેની પાછળ દિવાના બન્યા છો ? એમ
ન જાણુશો કે મને ખબર નથી. દુનિયાથી કશુંયે છૂપું રહેતું નથી. ”
રમણલાલ અરબીને ચીડવવા કટાક્ષમાં બોલ્યો.

“ દુનિયાથી કશું છૂપું રહેતું નથી માટેજ તને કહું છું કે
કાંઈક વિચાર કર. ત્હારું આ પાપ છૂપું નહિ રહે. મારી વાત
બાજુએ મૂક. ગુસ્થાન કોણ છે તેની તને ખબર નથી. મારે તેની
સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નથી. તેમ છતાં કહાય તે એક ખરાબ સ્ત્રી
હોય તો પણ તે મને પરવડે; કારણ મારે નથી કાંઈ સગાંબાલુ કે
નથી કાંઈ રોનાઈ. પણ તને એક શ્રીમંતના પુત્રને-ધરમાં અપ્રતિમ
સૌંદર્યશાળી રમણી હોવા છતાં આમ કરવું ન જાજે. તારી આત્મ-
રક્ષા વિચાર કર. તે બિચારી નિર્દોષ બાળાનો આમ દ્રોહ ન કર. ”

“ બસ. અરબી ! હવે હવે માય છે, મારી સ્ત્રીની વાત ત્હારે
જા માટે જોઈએ ? તું જા માટે તેની વડીલાત કરે છે ? ” રમણલાલે
ચીઠવાઈને કહ્યું.

“ રહું બાઈ ! હું તો તારા સારા માટે કહું છું. ”

“ અરણ્ય ! અત્યારથી તને જણાવી દઉં છું કે ત્યારે મારી બાબતમાં વચ્ચે ન આવવું. પેલા મીલ મજુરો અને બળદની માફક ભાર ખેંચનારા વહીતરાઓના ટોળમાં મહાલ. મારી ખાનગી બાબતમાં હાથ ધાલવો અને સાપના દરમાં હાથ ધાલવો બરોબર છે. જા. તારે રસ્તે જા. આજથી મને ત્યારો કદો દુશ્મન સમજી લેજો. વખત આવ્યે બતાવીશ કે રમણુલાલ વેર લેવામાં કેટલો આજ્ઞાક છે. ”

“ જેવું બાવિ. ” અરણ્ય શાન્તિથી જવાબ દીધો

બન્ને જણુ રસ્તે પડ્યા. અરણ્ય પોતાના મકાનમાં આવ્યો. વિનોદ તેની રાહ જોઈનેજ બેઠો હતો. આવતાજ વિનોદે પ્રશ્ન કર્યો.

“ અરણ્યબાઈ ! કેમ બાજ આટલું મોડું ? ”

“ જરા વાર લાગી. ”

કામ સિવાય વધુ ન બોલવાની અરણ્યની ટેવ તે જણુતો હતો તેથી ચૂપ રહ્યો. અરણ્યે વચ્ચે ઉતાર્યા બાદ વિનોદને પૂછ્યું:—

“ કાંઈ નવિન સમાચાર છે ? ”

“ હું દશ વાગ્યા સુધી તો “ ભારત મંદિર ” માં હતો. ત્યાં સુધીમાં તો કાંઈ જણુવા જેવા સમાચાર નથી મળ્યા. સૌ સૌના કામે વળગેલાજ હશે. આપણા મંડળમાંનું કાંઈ એવું પ્રમાદી નથી કે સ્વરૂપ પણ સમયવ્યથા યુમાવે. ”

બહાલા વાચક ! અત્રે જણાવવું જોઈએ કે અરણ્યે એક મકાન “ ભારત સેવાસમાજ ” માટે ભાડે લીધું હતું કે ન્યાં તે તે સમાજના સભાસદોને કાંઈક પૂછવું યા કહેવું હોય તો બેગા થઈ શકાય. દરેક જણુ પોતાના કાર્યનો હેવાલ ત્યાં ખાનગીમાં અરણ્યને આપતું. પોતે શું કાર્ય બળવ્યું તે અરણ્યની રજા વિના કોઈને અંદર અંદર પણ વાત કરતું નહિ. સર્વ સમાચાર અરણ્યને મળતા અને તેથી જોતે જો કાર્ય સોંપવાનું હોય તે અરણ્ય સોંપી દેતો. આમ કરવામાં અરણ્યના બે મુખ્ય હેતુ હતા. પ્રથમ તો જો કાર્ય જેના દ્વારા થાય તે કાર્ય પોતે બીજાઓના કરતાં હિતમ અગર વધુ સફળ કર્યું એમ તેના મનમાં ગર્વ આવી ન જાય. બીજાઓ નિર્માદ્ય છે અને પોતેજ બધું કરે છે એમ અભિમાન

ન આવી જાય. અને ખીજું શાન્તિથી નિરપૃહપણે જે કાર્ય કરવાનું છે તે ખીજને જણાવવાથી કોઈ રીતે લાભદાયી થતું નથી પરન્તુ ઉલટું કેટલીક વખત વિઘ્નકર્તા બને છે. આથી દરેક કાર્યક્રમ તે સમયાનુસાર ધડતો અને પોતેજ બધી ચોજના કરી લેતો. કેટલીક વાર પછા તેણે વિનોદને તેનો ખીજ દિવસથી કરવાનો કાર્યક્રમ જાણી આપ્યો જે વિનોદે સમજ લઈ પોતાની પાસે રાખ્યો. બાદ અરૂણુ બોલ્યો:—

“વિનોદ ! આજ સુધી તો માત્ર ગરીબીમાં સડતા અને શ્રીમંતોની હાકમાં કચરાતા મનુષ્યોનું જ અવલોકન મારી નજરે પડતું; વળી કેટલોક વખત મધ્યમવર્ગના બંધુઓની આર્થિક સ્થિતિની બચકેરતાનું દ્રશ્ય નજરે તરવરતું, શ્રીમંતોના ખોટા મોજ શોફ અને તેમને અવળે માર્ગે દોરનાર ધુર્તજનોનાં દ્રશ્ય દ્રષ્ટિગોચર થતાં; પરન્તુ આજ સમાજના સાધુના સાયામાં છૂપાયલા શયતાન જેવા, શ્રીમંતાર્થમાં ગરીબાઈ, સુખમાં દુઃખ, સદૃશ્યુના સમુહમાં દુર્ગુણ અને ધાસના બારામાં છૂપાયલા અગ્નિ જેવા નાશકારક અંગનું અવલોકન કર્યું. હું ધારતો હતો કે તે અંગનું અસ્તિત્વ છે પરન્તુ તે અંગ આટલું બધું પ્રબળ હશે એ હું નહોતો જાણતો. અરે ! કદાચ એ અંગ ન પણ સુધરે; અને તેનાથી હૃદયને જે દુઃખ થાય છે તેના કરતાં, તે સડેલા અંગની અસર, ખીજ તેની સાથેના સંયુક્ત અંગ પર કેવી ધાતકી થતી હશે તેનો વિચાર માત્ર પણ હૃદયના ટુકડે ટુકડા કરી નાંખે છે. અરેરે ! હૃદયને પરચર જેવું કરી ફરનારા મારા જેવા મનુષ્યનું અંતઃકરણ પણ છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે, તો સમાજના એ ખિચારા દિવસ અને રાત બળી બળી અને સીઝી રહેતા હૃદયોની શી દશા હશે ? જસ. એ કાર્ય ખીજ કોઈને સોંપવા કરતાં આપણે બે જણેજ માથે લેવું જોઈશું. વિનોદ ! વિનોદ !! આપણા બધા બંધુઓ અને બહેનો વિશ્વાસપાત્ર છે. અને સર્વના ઉપર વિશ્વાસ છે જ અને તેથી જ મેં તેમને આ મહત્વનાં કાર્યો કરવા ઉત્તેજ્યાં છે. પરન્તુ મારું અંતઃકરણ આજ તારા આગળ વિશેષ ખુલ્લું થઈ જાય છે. બોલ. આ કાર્ય મને તેવું બચકર હોય, તેમાં આગરને હાનિ લાગે તેમ હોય, રાત દિવસના ઉજમરા કરવા પડતા હોય, ભૂખ તરસ અને નિદ્રાને

તિલાંજલી આપવી પડતી હોય, લોકાના-જેમનામાં બળી આપણે કાર્ય કરવાનું છે તેમનાં તિરસ્કાર-વિકાર-અને હેવટે કદાચ તેમના હડહડતા વૈરાગિના ભોગ થવાનો સમય આવતો હોય તો પણ તું શું મારી બાબુએ અડગ રહી શકીશ? બહુજ વિચાર કરી જવાબ આપજે. એ કાર્ય હાથમાં લીધા પછી છોડાય તેમ નથી. તેમજ તે કાર્યમાં અન્ય બધી શક્તિઓ કરતાં આત્મસંયમની અત્યંત જરૂર પડે તેમ છે. જો હજી ત્હારું હૃદય દ્રઢ ન હોય તો તું થોડો વખત થોભી જા હું એકલો જ તે કાર્યમાં ઝીપલાવીશ.”

કોઇ દિવસ નહિ અને આજ અરૂણને આટલા આવેશયુક્ત બોલતો સાંભળી વિનોદ ખરેખર આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. અરૂણનો શબ્દે શબ્દ તેને મન ધ્રુલવાક્ય સમાન હતો. છતાં આજના તેના શબ્દો તેના હૃદયને ઉચલાવી નાખવા લાગ્યા. પ્રથમની તે કાર્ય અને સમાજના તે મેરીલા અંગને બાબુવાની તેની ધમ્મજા જતી રહી અને તે એકદમ અરૂણ સાથેજ ઝંપલાવવા તત્પર થયો.

“અરૂણભાઈ ! હું તમારી છાયા થઈ રહીશ. જેમ દિપકથી તેનો પ્રકાશ દૂર રહી શકતો નથી તેમજ તમારાથી દૂર રહી-શકીશ નહિ. અરૂણભાઈ ! વધુ તો શું કહું ? પણ તમે ઉપાડેલા કોઈ પણ કાર્યમાં કદાચ આ દેહનું બલિદાન દેવું પડે તો હું મને અહોહ લાગ્ય માનીશ.”

વિનોદના શબ્દોથી અરૂણને અત્યંત આનંદ થયો. ને અમી બરી દ્રષ્ટિથી આનંદી મુખે વિનોદ તરફ જોતો બોલ્યો:—

“વિનોદ ! વિનોદ !! ત્હારા જેવા બંધુરત્વ પાસેથી શી આશા ન રખાય ! મને ખાતરી હતી અને તે તે પૂર્ણ કરી શકાથી તૈયાર થા. તને આપેલો કાર્યક્રમ રદ કર.”

“તૈયાર છું.”

“સમાજનું એ બળી જઈ રાખ થઈ જતું અંગ તે શ્રીમંત વર્ગના અવળે રસ્તે ગયેલા પૂત્રોની કુલવધુઓ છે. લક્ષ્મીપૂત્રો દાડ અને વિશ્વેશ્વરિતાની લતમાં પડે છે અને તેમની કુલવધુઓ મુજે મોઢે વિધવા સમ પોતાનું જીવન બ્યતિત કરે છે. આજે જ એનો તાજો દાખલો જોયો.”

અરુણ એટલું બોલી અટક્યો. વિનોદની જાણાસા વધી પડી.
તેણે પૂછ્યું:—

“કોનો દાખલો જોયો ? કોઈ જાણીતો મનુષ્ય છે ?”

“હા. રમણલાલ.”

“કોણ રમણલાલ ?”

—❦—

પરિચ્છેદ ચોથો.

—❦—

આત્મચરિત્રની વેદી !

—❦—

આત્મચરિત્ર વિના સર્વસ્વનું અભિદાન સાલવું છે ? સ્વાતંત્ર્યનું
મંદિર અભિના રક્ત વિના ચાળાયું નથી

ધવલાલ શેઠ ચુંટણીમાં નિષ્ફળ થયા તેથી તેમનો
ક્રોધ મદનરાય ઉપર ઉતર્યો. ચુંટણીના સ્થાનેથી
ધર તરફ જતાં જતાં જ તેમણે મદનરાય તથા
રણછોડને પાછાંચું આપવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.
પરંતુ મદનરાય ત્રણે પહોંચેલા હતો. તેણે
તેજ દિવસે ચુંટણીના સ્થાનપર આવતા પહેલાંજ માધવલાલ શેઠ
ઉપર પોતાની જગ્યાનું રાજનામું લખી મોકલી આપ્યું હતું.
એટલુંજ નહિ, પણ પોતાની પાસેનો હિસાબ તપાસી લેવા જણાવી
દાંડુ હતું. તેમજ રણછોડનું પણ રાજનામું સાથેજ હતું.

માધવલાલ શેઠ ઘેર પહોંચી પોતાના દિવાનખાનામાં ગયા.
પાલડી, કાટ વગેરે જેમ આપ્યું તેમ કેંડી ચુસ્તામાં હાથપગ
પછાડતા ખુરસી ઉપર પડ્યા. શેઠાણી સમજી ગયાં કે આજ
ચુંટણીમાં શેઠને જેઠાએ તેટલા મત મળ્યા નહિં હોય. તેમને
શાન્તિ આપવા જતે ચ્હાનો ખાલો લઈ શેઠની પાસે હાજર
થયાં. મુઝે મોઢે ખાલો ટીપાર્ષ ઉપર મૂકી શેઠની પાસેની
ખુરસીપર બેસી પંજો નાખવા લાગ્યાં. પણ શેઠનું ધ્યાન ક્યાં
બટકતું હતું. થોડી વારે મુદુરવરે શેઠાણી બોલ્યાં:—

“હશે. વળી બીજે વર્ષે જોઈ લેવાશે. આ વ્હા હરી જાય છે.”

“શું કપાળ બીજે વર્ષે? બીજાં ત્રણ વર્ષ જોઈએ. હું આવું નહોતો ધારતો કે પાળેલો સાપ જ કરડશે.” શેઠે નિરાશા બતાવી.

“એવું શું થયું?” શેઠાણી કારણ જાણવા ઉત્સુક બન્યાં.

“આ પેલો મદન! આજ સુધી વેપાર રાજગારમાં તેના પર ભરોસો રાખી બધું તેને સોંપી દીધું. આપણે લીધે બે પૈસાવાળા થયો અને આજ મારા વિરુદ્ધ તેની છોકરીએ લોકાને સમગળવ્યા. અને એણે બેઠા બેઠા બેંચા કર્યું. મેં રૂમરૂમી ચેતાવીએ દીધા હતો. ત્યારે પેલી ચખાવણી બોલી હતી કે “તમે ગુસ્સે થમને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકશો. બીજું શું કરશો?” આ બધાં એનાં જ કારસ્તાન છે. નહિં તો વળી આ માધવલાલ કાઈ વખત પાછો પડે ખરો!”

શેઠે બોલતાં બોલતાં વ્હા પીવા માંડી. શેઠાણી ધીમેથી બોલ્યાં:—

“એમ હોય તો એની પાસેનો હિસાબ સમજી લઉં આપી દે મડમડીયું. એટલે એની મેળે ઠેકાણે આવશે.”

“હું એજ વિચાર કરું છું. કાલે વાત. કોઈ વિશ્વાસ માણસ મળી જાય તો નીંજ લઉં.” શેઠનો ઉભરો નરમ પડવા માંડ્યો.

શેઠ અને શેઠાણી આડી વાતોએ ચઢ્યાં, એટલામાં નોકરે આવી કોઈ માણસ મળવા આગ્યાની ખબર આપી. શેઠાણી બીજા ઓરડામાં ગયાં. નોકર સાથે એક યુવક આવીને ઉભો રહ્યો.

શેઠને વિવેકસર નમન કરી ઉભો એટલે શેઠે તેને ખુરસી ઉપર બેસવાનું કહી, આવવાનું કારણ પૂછ્યું.

“તમારું નામ શું? કેમ આવવું થયું છે?”

“સાહેબ! મારું નામ જગન્નાથ. આપ જેવા શ્રીમંત પાસે નોકરીની ઇચ્છાથી આવ્યો છું.” યુવકે જવાબ આપ્યો.

પ્રિય વાંચક! આ જગન્નાથ તે બીજો કોઈજ નહિં, પણ

પેલી કોલસાની ખાણનો “ બીજો ધરશુરામ ” અને ભારતસેના સમાજનો સલાસદ જ હતો. જગન્નાથની વાત સાંભળી શેઠ જરા વિચાર કરી ખોલ્યા:—

“ તમે અંગ્રેજી ભણેલા છો ? ”

“ હાજી, અંગ્રેજી પત્ર વ્યવહાર, હિસાબ કિતાબ વગેરે સર્વ જાણું છું. તે સાથે ટાઇપ રાઇટીંગનું પણ મને જ્ઞાન છે. ગુજરાતી પાકુ નાચુ પણ સારી રીતે જાણું છું. વહેપારનો પણ મને કાંઈક અનુભવ છે. ”

“ તમે મારે ત્યાં શું કામ કરશો ? ”

“ શેઠ જે સોંપશે તે. પરન્તુ તેમાં એટલું કે મને સોંપેલા કામમાં બીજાએ માથું મારવું નહિં. ”

“ ઠીક. પગાર શું લેશો ? ”

“ શેઠ આપે તે. ”

“ એનો અર્થ ? હું તો પાંચ રૂપીઆ કહું છું. કમુલ કરશો ? ” શેઠ આશ્ચર્યચકિત થઈ પૂછ્યું.

“ એમાં શું ? જેને નોકરી જ કરવી છે તે ગમે તે પગાર કમુલ કરે. જે પગાર મને સોંપેલા કામના પ્રમાણમાં બાજબી હશે તો હું રહીશ નહિં તો બીજે મહીને રજા લઈ ચાલ્યો જઈશ. કારણ પગાર માફ કામ વધારશે. કાંઈ માફ મોઢું નેપને કાંઈ પગાર આપશે નહિં. પછી શી હરકત ? ”

“ ત્યારે પહેલેથી જ પગાર કહો તો શું ખોટું ? ”

“ શેઠ ! હું સો રૂપીઆ માથું તો તમે મારી પચાસ રૂપીઆ નેટલી કીંમત કરો. અને હું પચાસ માથું તો તમે ચત્વીસ નેટલીજ કીંમત કરો. હવે મારી કીંમત કેટલી છે ના હું કેવી હકિત ધરાવું છું તે હું જ સમજું છું. પછી કહેવાથી શા ફાયદો ? મારી કીંમત કાંઈ કરી શકે તેમ નથી. ”

“ શું તમે આટલું બધું અભિમાન રાખો છો ? ”

“ શેઠ ! એ અભિમાન નથી. અભિમાન હોય તો નોકરી કરવા શા માટે આવું ? પણ મને સ્પષ્ટ મોકલવાની ટેવ છે તેથી અપને સામે સાચું કહું. ”

“ તમે કોઇની ઝોળખાણુ આપી શકશો ? ”

“ નાહ ! ”

“ તમે આટલા બાહોશ છો અને કોઇની ઝોળખાણુ નથી ? ”

“ હું માફ ઝોળખાણુ મારા કામથી આપવા માગું છું. માત્ર મોઢેથી ‘ હું ફલાણુ બાધને ઝોળખું છું ’ એવા શબ્દો કહેવડાવવા હું રાહ નથી. તેમજ માફ અંતઃકરણુ કેવું છે અમર. મારી વૃત્તિ કેવી છે તે કાણુ જાણી શકે ? વળી આજ હું સારો માણુસ હોઉં અને કાલે મારી બુદ્ધિ ફરી ન જાય એની શી ખાત્રી ? આજ તમે જ નોકર રાખો અને કાલે કાઠી ન મૂકે તેની શી ખાત્રી ? માટે સારો રસ્તો તો એજ કે મારા કામથી મારી ખાત્રી કરી લેવી. ”

“ ઠીક. તમે કાલે સવારે દશ વાગે મને ઝોરીસમાં મળજો. ”

જગજાથે રળ લીધી. તેના ગયા બાદ શેઠાણી આવ્યા. તેને જોઇ શેઠ બોલ્યા:—

“ માણુસ તો ચાલાક છે, બાહોશ છે. પણ જરા માથાનો કડક છે. નોકરી રહેવા આવે છે છતાં કેવા કડકામના જવાબ દે છે ? એવાને રાખીને શું કરીએ ? ”

“ માણુસ કડક સ્વભાવનો ખરો. પણ એવા ખરા સ્વભાવના માણુસો મોટે ભાગે પ્રમાણિક હોય છે. જો બુદ્ધિરાળી હોય તો રાખી લેવા જેવો ખરો. ” શેઠાણીએ પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

“ પણ કોઇનીએ ઝોળખાણુ વગરનાને રાખીએ અને કાંઈ દેવો કરે તો ? ” શેઠે શંકા કરી.

“ એ ખરૂં. પણ જો તે એવો માણુસ હોત તો મને તેનું નામ દેત. અને સાચી જુડી પણ ઝોળખાણુ આપત. પણ એનું અંતઃકરણુ એટલું સાફ અને મક્કમ છે અને તેને પોતાને પોતાના વર્તન માટે એટલો પાકો ભરોસો છે કે તે કોઇનું નામ દેવા હચમચતો નથી. અને તો તે લાયક માણુસ બાગે છે, પછી તમારી અરજ. ” શેઠાણીએ શેઠ ઉપર જ બધો બોલો નાખી દીધા.

“ ઠીક છે. કાલે વાત. આજ કાંઈ ટપાલ બપોલ આવે નથી કે શું ? ” શેઠે પૂછ્યું.

“ટપાલ તો આવી છે પણ તમે પેલા વિચારમાં હતા અને મગજ શાન્ત ન હતું એટલે મેં ટપાલ આપી ન હતી. કારણ ટપાલનું કામ શાન્ત મગજે કરવું હિતમ.” શેઠાણીએ બોલતાં બોલતાં આશીર્વાધથી આવેલા ટપાલના કાગળો શેઠ આગળ ધર્યાં.

શેઠાણીની આવી તિવ્ર અને બચકારકુશળ બુદ્ધિથી શેઠનો પ્રેમ ઉભરાયો. કાગળોતે બદલે શેઠાણીનો હાથ પકડી પોતાના તરફ ખેંચતાં એક યુગ્મન લીધું.

“હવે તે આવું શોભે ? આટલી વયે તો કાંઈક મંબીર બનેા. છોકરો ઘેર હોત તો આજ તેને ઘેર છોકરાં રમતાં હોત. બળ્યું માઈ નસીબ જ એવું છે.” શેઠાણી ગળગળાં ચર્ષ મયાં. શેઠનું હૈયું કંઈક હતું છતાં જ્યારે જ્યારે કિશોરની વાત નીકળતી ત્યારે ત્યારે તેમનું અંતઃકરણ પણ ચીરાઈ જતું. ક્ષણવાર બન્ને જણ વિષાદપૂર્ણ વદને એક-બીજા તરફ જોઈ રહ્યાં. કામળ હૃદયનાં શેઠાણી ચીરાતા હૃદયથી આખમથી અત્યુ વર્ષાવતાં શેઠના બોળામાં માથું મૂકી રોઈ પડ્યાં.

“આજ મારો કિશોર હોત તો હું નિષ્ફળ ન થાન.” શેઠ પૂતને માદ કરતા બોલ્યા. પણ શેઠને ક્યાં ખબર હતી કે તેજ કિશોર આજ અરુણ રૂપે તેમના મામી લડત ચલાવી રહ્યો હતો !

ધીમે ધીમે હૃદયને શાન્ત કરતાં શેઠાણી બાજુની ખુરસી પર બેઠાં. શેઠે એક પછી એક કાગળ વાંચવા માંડ્યા. બે ત્રણ કાગળ જોયા પછી એક કાગળ લઈ ઉઘાડ્યો અને વાંચવા માંડ્યો. વાંચતાં વાંચતાં તેમનાં નેત્રા લાલચોળ બની ગયાં. શ્વાસથી નસકોરાં પુલવા લાગ્યાં. ગુસ્સામાં આવી ટેમત્ર પર હાથ પછાડી બરાડી ઉઠ્યા :—

“બેશરમ ગુલામ ! જોઈ લઉંશ.”

નિચારાં શેઠાણી પુત્રશોકમાં લીન થઈ ચિંતાગ્રસ્ત સ્થિતિમાં બેઠાં હતાં. શેઠના એકાએક ગુસ્સાથી તેમની ચિંતા ક્યાંય નાસી ગઈ, અને ધીમેથી શેઠના કોષનું કારણ જાણવા ઉત્સુક બન્યાં.

“શું છે ? કેમ આટલા બધા ઉશ્કેરાઈ ગયા ?”

“લે. તંચ.” કરી શેઠે કાગળ શેઠાણીના ઉપર ફેંક્યો. શેઠાણીએ તે વાંચવા માંડ્યો.

“શ્રીમાન શેઠજી માધવલાલ શેઠની સેવામાં.

આપની નોકરી મેં ધણી વર્ષ કરી, અને તેમાં મારા તરફથી આપને જે કાંઈ સંતોષ મળ્યો હોય મા ન મળ્યો હોય તે આપની મારા પરની કૃપા જણાવી આપે છે. આપે જેટલા વિશ્વાસથી અને જોખમદારી સોંપી હતી તેટલીજ પ્રમાણિકતાથી મેં માઈ કાર્ય બજાવ્યું છે. હવે મારા અંગત કટલાક સંયોગોને લીધે હું નોકરી કરવાને અશક્ત છું. તો કૃપા કરી માઈ રાજીનામું મંજૂર કરી લેશે તથા મારી પાસેનું કામકાજ સંભાળી લેવા વ્યવસ્થા કરશેજી. સેવકની બૂલચૂકની ક્ષમા આપશેજી.

લી. આપનો સેવક

મદનરાય.

શેઠાણીએ પત્ર વાંચી ટેબલ પર મૂક્યો એટલે શેઠ બોલ્યા:—

“કેમ ! જોયું ? કટલું અભિમાન છે ? કહે, હવે શું કરવું ? ”

“શું કરવાનું ? બીજો માણસ રાખી લઈ ખડખડીયું પકડાવી દો. ”

“પણ બીજો આજને આજ લાવવો ક્યાથી ? ” શેઠ પોતાની મુંઝવણ બતાવી.

“પેલો આવ્યો હતો તે એવો તો ચોખ્ખું બોલનારો જણાય છે કે જે મદનરાયની કાંઈપણ ગફલત હશે તો તરતજ પકડાઈ જશે. કારણ હવે તેને હિસાબી ચોપડા સોંપવા મા જોખમના કામ પર રહેવા દેવો એ બૂલ ભર્યું છે, ” શેઠાણીએ મુંઝવણનો અંત આણ્યો.

શેઠ પણ એ વિચાર ઉપર આવી ગયા. બીજે દિને શેઠ જમીને ગ્રહેલા ઓરીસમાં ગયા. જમનાથ પણ વખતસર હાજર હતો. મદનરાય પણ આવી શેઠનીજ રાહ જોતા હતા. શેઠે આવતાની સાથે જમનાથને બોલાવીને કહ્યું:—

“જમનાથ ! આજથી ત્હારી નીમણૂક મારા યુનીઝ તરીકે કરી છું. જેવો રપટવક્તા છે તેવોજ સત્યનો સાથી થજે અને નિષ્કલહલાવીથી નોકરી બજાવજે. ”

“આપના કહેવા મુજબ વર્તીશ. ” જમનાથે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

શેઠે મદનરાયને બોલાવી હિસાબ વગેરે તપાસી જગન્નાથને સોંપી દેવા જણાવ્યું. જગન્નાથ મુગે મોઢે મદનરાયની સાથે તેના ઝોરડામાં ગયો. મદનરાયે ચોપડા, શીલક વગેરે સોંપ્યું તથા પોતાના સમયમાં જે કંઈ બૂલચૂક નીકળે તો પોતાની જવાબદારી લખી આપી. જગન્નાથે પણ હિસાબ વગેરેની પહેાંચ લખી શેઠની સહી લઈ મદનરાયને આપી દીધી. રજુછોડને તો મદનરાયે પોતાની જગ્યા છોડતાં પહેલાં જ છૂટો કરી દીધો હતો. મદનરાય જતાં જતાં જગન્નાથ તરફ જોઈ રહ્યો. તેના મનમાં હજારો તર્કવિતર્ક—અરે શકાઓ થવા લાગી. જે જગ્યા પોતે છોડે છં તેજ જગ્યા જગન્નાથે શા માટે કણુલ કરી હશે તે એમને ન સમજાયું. તથા પોતે નોકરી છોડશે જ અને તે પણ તેજ દિવસે છોડશે તે જગન્નાથ શી રીતે જાણી શક્યો હશે ? તે પ્રશ્ન પણ ઉભો થયો. ક્ષણવાર અંકિત દ્રષ્ટિએ તેના તરફ જોઈ રહી ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું. જગન્નાથ તેના મનની મુંઝવણ અને શંકા જાણી ગયો. તેણે મદનરાયની પાસે જઈ ધીમેથી તેના કાનમાં કહ્યું :—“આત્મચરણની વેદી.”

મદનરાયને આમાં કાંઈજ સમજણ ન પડી. તે ત્યાંથી ઘેર ગયો. પિતૃપ્રેમવત્સલા ઉપા તેની રાહ જોતીજ બેઠી હતી. પિતાને આત્મચરણની વેદીપર પ્રથમ આહુતિ અર્પણ કરીને આવના જોઈ તેને હર્ષ ન શમાયો. મદનરાય ઘરમાં પેસતાં જ તે તેને બેઠી પડી.

“બાપુ ! આજ મને કેટલો આનંદ થાય છે ? આજ તમે મૂકિતના પ્રથમ પગથિયાપર આરૂઢ થયા.” પ્રાણુથી પણ વધુ પ્રિય પૂત્રીના આ શબ્દો સાંભળતાં તેનું મુખ મલક્યું. પણ વળી ક્ષણ પછી પાછો તે વિચારમાં લીન થયો. જગન્નાથના વર્તનમાં તેને કાંઈજ સમજ ન પડી.

“ભારત સેવા સમાજ” નો સભ્ય આમ પોતે છોડેલી જગ્યા આતુરતાથી ગૃહણ કરે એ તેને ધણુંજ વિચિત્ર લાગ્યું. આ સમાજના સભ્યોમાં ભાતુભાવ અને સંપ જોઈએ. એકે બહિષ્કાર કર્યો એટલે બધાએ બહિષ્કાર કરવો જોઈએ; તેમ છતાં જગન્નાથ કેમ ત્યાં હાજર થયો ? એ પ્રશ્ન તેને મન અત્યંત ગૂઢ થઈ પડ્યો.

બિચારી ઉપા તો સમજ કે ધણું વર્ષ સુધી બોમબેઈ મુનીમગીરીની સાલબી હાંથથી જતાં પિતાને ખેદ થતો હતો. તે

શું જાણે કે તેના હૃદયમાં તો કાંઈક બીજુંજ શું ચલાતું હતું ! તેણે મદનરાયનું ચિત્ત પ્રસન્ન કરવા યત્ન કરવા માંડ્યો. પિતાનો તેમજ પોતાનો પ્રિય વિષય તેણે પસંદ કર્યો. મદનરાયના કહ્યા વગરજ સારંગી ભદ્ર સ્વર મેળવી પિતા સમીપ આવી ગાન શરૂ કર્યું.

“ આ.....

કાં-મન શો-ચ ધરે-અભિ...મા...ની—

કાં-મન શો-ચ ધરે--અભિ...માની—

રામજી-લે-દુ-નિ-યા...હા...ની (૨) કાં-મન૦

વ્યર્થ મોહ મદ-લો...જા જગતના—(૨)

દાણુ ભં-ગુર તન આ...એ મા...ની (૨)-કાં-મન૦

ધન દગોલત-મદુ-કા દિન મળશે... (૨)

સમય વિ-ત્યો નવ આ...વે મા...ની. (૨)-કાં-મન૦*

આપુ ! શા શાય કરો છો ? હિન્દનાં તેત્રીસકરોડ બાળકોમાં કરોડો ભૂખે મરે છે, કેટલાંકને એકજ વખત અડધું પડધું ખાવાનું મળે છે. ટાઢ અને તડકાનું દુઃખ પણ એટલું જ સહન કરે છે. એમના આગળ આપણું દુઃખ શા હિસાબમાં ? શિયાળાની ઠંડીમાં થરથરતા, ભૂખે ટગવળતા, મૃત્યુના મુખમાં પડેલા અન્ય બંધુઓ આગળ આપણું દુઃખ શી વિસાતમાં ? આપુ ! મોહમાં ન પડશો. ભાવિનો વિચાર ન કરશો. ઇશ્વરે આપણને શું ઝોછું આપ્યું છે ? આપણી પાસેની લક્ષ્મીનો પણ ગરીબોને સુખી કરવામાં વ્યથ કરો. આજે આપણને દાળભાત રોટલી સુખે મળે છે તે જતી રહેશે એનો શાય ન કરશો. કાર્ય કારણ વિના બનતું નથી. તેમ કાર્ય પરિણામ વિના પણ હોતું નથી. જે વિશ્વચાલકે સૃષ્ટિ રચી છે તે રચનાર રચવાના કારણથી તેમજ તેના પરિણામથી જાત છે. પછી આપણે શા માટે તેનો વિચાર કરવો ? કુંભાર માટી પલાળે છે ત્યારથી જ તે શા માટે પલાળે છે તે તે જાણે છે અને આખરે તેનું પરિણામ શું આપશે યા કેવું આવશે તેની પણ તેને ખબર પડે છે. પણ તે કારણનો યા પરિણામનો વિચાર માટીને કરવાનો હોતો નથી. પણ માટીને કુંભાર જેમ નાખે યા જેવો આટ કરે તે મુજબ રહેવું પડે છે તેમ આપણે પણ ઇશ્વરની

ખચ્છાને આધિન થવાનુંજ હોય છે. તે હમેશાં આપણું ઈષ્ટજ કરે છે. બાપુ! મિથ્યા શોચને મૂકી દો. આનંદમાં મગ્ન થાઓ. આજ તો આપણે ત્યાં સુવર્ણ-સૂર્ય ઉગ્યો છે. આજથી આપણો ઉત્કર્ષ છે. લક્ષ્મીનો નાશ યા ગરીબીની શરૂઆત એ કાંઈ ઉત્કર્ષમાં વિઘ્ન કરી શકતાં નથી. માત્ર મનની દ્રઢતા અને સૌજન્યજ વિજય કર્તા છે. માટે સ્વસ્થ થાઓ.”

ઉપાના શબ્દો સાંભળી મદનરાય હસ્યો.

“ જુદેન! હું કાંઈ એ વિચારમાં નથી. મને તો ખીન્નેજ વિચાર આવે છે. આપણા ભારત સેવા સમાજના સભ્યો, યાત્રા એકજ ઉદ્દેશથી કામ કરનારા છીએ. આપણું ધ્યેય પણ એકજ છે. આપણી વૃત્તિથી વિરોધી વૃત્તિવાળાઓનો આપણે અસહકાર કરીએ છીએ અને તેથીજ આપણે આજ આ પગલું લીધું છે. જ્યાં આપણાજ સમાજનો સભ્ય તેવાની નોકરી સ્વીકારે એ પ્રશ્નનો ઉકેલ મારાથી થતો નથી. મેં મારી જગ્યા છોડી અને જગન્નાથ તરતજ ત્યાં નીકળ્યો. એનું કારણ શું? ” મદનરાયે કહ્યું.

ઉપા સહજ વિચારમાં પડી બોલી:-

“ જનવા યોગ્ય છે. બાપુ! એથી મનમાં સંશય ન લાવશો. યા અન્ય વિચારે ન ચઢશો. ધણી વખત આપણે નથી જોતાં કે જે કાર્ય એક વ્યક્તિથી ન થાય તે ખીજી વ્યક્તિ કરી શકે છે? આપણું કર્તવ્ય માત્ર અસહકાર કરવાનુંજ નથી, પરંતુ તેની વિરોધી વ્યક્તિને સમજાવી આપણા ઉદ્દેશ પર લાવવાનું છે. આપણો અસહકાર શાન્તિમય અને બ્રાતૃભાવથી ભરપૂર છે. કદાચ તમને એમ થતું હશે કે જગન્નાથ કોઈ અંગત લાભને માટેજ ત્યાં દાખલ થયો હશે. પરંતુ હું જાણું છું ત્યાં સુધી તો તે એવો મનુષ્ય નથી કે જે પોતાના અંત લાભ માટે આપણા સમાજના ઉદ્દેશોનું સહજ પણ ઉલ્લંઘન કરે. ”

જરા વાર વિચાર કરી વળી તેણે પૂછ્યું-“ તમે તેને કાંઈ પૂછ્યું નહિ? ”

“ નહિ. હું શું કરવા પૂછું? શી જરૂર? સૌ સૌના મનના મુખત્યાર છે. પરંતુ મને સંશયમસ્ત જોઈ તેણે મારી પાસે આવી માત્ર બે શબ્દોજ કહ્યા! ”

“ અને તે શબ્દો ? ” ઉપાએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

“ આત્મચત્રની વેદી ! ”

ઉારના શબ્દો સાંભળી ઉપા એકદમ બોલી ઉઠી.—

“ ખરેખર ! આત્મચત્રની વેદીજ. ”

— ❁ ❁ —

પરિચ્છેદ પાંચમો.

— ❁ ❁ ❁ —

હુરે-જ. હરભ.

કુટિલોની પ્રતિ કાણ કયા સત્કાર્યમાં જાય ?

“ અ ” દિનું તો સર્વ આપણા ધારવા મુજબ અવસ્થિત થયું. હવે બીજું એક હાથ ધરવાનો મારો વિચાર છે. બોલ પ્રતાપ ! તું તે કરીશ ? ”

સારંગપુર દરવાજા તરફથી સ્ટેશન તરફ જતાં અરુણે પૂછ્યું. અરુણની સાથે આ વખત

પ્રતાપ તથા હરભ. હતા.

“ તમે કહો તે કરવા તૈયાર છું. આપજી ! તમારાવડે તો અમે બધા સુખી થયા. મને તેવું કામ હશે તે કરવા હું સમારેય પાછી પાની નહિં કરૂં. પણ આપજી ! મારી જુદી થોડી મારી હાથે કાકને રાખો તો વધારે હાર. ” પ્રતાપ બોલ્યો.

“ હરભ.ની મરજી હોય તો તપે એવ જણ કરો. ” અરુણે ખુલાસો કર્યો.

“ મારી મરજી ? મને વળી એમાં પૂછવું તુ શું ? તમારો હકમ અને મારી મરદન ” હરભ.મે પોતાની તત્પરતા બતાવી.

આહા ! ઉપકાર અને તે પણ નિઃસ્વાર્થ ઉપકારનું પ્રાપ્ત્ય કેટલું છે ? પ્રતાપ અને હરભ.મ જેવા અમણ અને અગાની મનુષ્યો—માત્ર જુદુ મારીને જ સીધી વાત કરાવનારા પણ તેમના ઉપર કરેલા નિઃસ્વાર્થ ઉપકારથી કેવા વશ બની જાય છે ? મજુરોના પક્ષ કરી તેમને સુખી થવાનો માર્ગ બતાવનાર અરુણ તરફ

તેમને એટલો બધો પુન્યભાવ અને વિશ્વાસ વળ્યો હતો કે તેના એક શબ્દ માટે પોતાનું જીવન અર્પવા પશુ તે તત્પર હતા. અરુણને તે દેવતુલ્ય માનતા. આત્મા, આજ્ઞાકિત અને શુભ આશીર્વાદ મનુષ્યોથી કયું કાર્ય ન સાધી શકાય ? અરુણ તેમને યોગ્ય કાર્યમાં પ્રેરવા હચ્છતો હતો.

હુરભમનો જવાબ સાંભળી અરુણ બોલ્યો:—

“ જુઓ ભાઈ ! તમે તમારા અહીંના મજૂર ભાઈઓની દશા સુધારી. તમે તેમને સુખી કર્યા; પશુ એટલેથીજ તમારું કામ ન અટકવું જોઈએ. તમારા ભરણપોષણ માટે ચિંતા ન કરશો. તે બંધુ મને સોંપી દો. કારણ તમારે ગામડાંમાં ફરવાનું છે. હવેનું તમારું કામ બીનકેળવણી અને બૂખે મરતા અન્ય બંધુઓને સુખી કરવાનું છે. તમારે અહીં આજીવનના ગામોમાં જવાનું—ત્યાંના વેકવારાથી ચલાતા તમારા બંધુઓને તે દુઃખમાંથી છુટતી શીખવવાનું—ગામ લોકો તરીકે તેમના હક સમજાવવાનું અને તે સુખ્ય પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનું છે. વખતોવખત હું ત્યાં આવી તમને મદદ કરીશ તેમજ પદતી સૂચનાઓ પશુ કરીશ. તમારા બેરાં છોકરાંને પશુ સાથે રાખજો. તેઓ પશુ તમારા કામમાં તમને મદદ કરશે.”

“ બાપજી ! અમારા ભરણ પોષણની તમારે ચિંતા નહિ. તમે અમને આમ હારે રસ્તે ચલાવો અને અમારી ચિંતા તમારે હોય ? ભલેને દા'ડાના દા'ડા અમારે ભૂખ્યે મરવું પડે ! અમે તો ટેવઈ મચલા છેતરના ઉદ્દેશ છીએ. અમે બે ભાથે હૈયે અને તમારા હકમ હોય તો આ દનિયાં ઉછેડી નાંછીએ. કદમ અલા પ્રતાપ ! બોલ્યો નહિ ? ” હુરભમે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ હા બાપજી ! તમારે એ ફકર કરવાની નથી. એ તો અમે વારાફરતી છેતી કરીશું અને આપણું કામ કરીશું. બાપજી ! બડા તો નહિં કરતો, પશુ એટલું તો ફેંવું પડે છે કે પરતાપ અને હુરભમે બે મળ્યા, તાં બાપજીને જરાય ફકર નહિ.” પ્રતાપે અન્નેજણની કાર્યક્ષતાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું.

“ ત્યારે તમે કાલે આ વખત આપણે હમેશને ઠેકાણે મળજો હું તમને તમારે શી રીતે કામ કરવું તે કહીશ. વાર પ્રતાપ !

તને વાંચતાં આવડે છે કે ? ” અરુણે તેની વિદ્યા સંબંધી આ પહેલીજ વાર પ્રશ્ન કર્યો.

“ બાપજી ! વાંચતાં તથા લખતાંય આવડે છે. હુરજમને વાંચતાં આવડે છે પણ લખતાં બરાબર નહિં ફાવતું. પણ હવે અમે તે હીખી જોશુ ”

વાતો કરતા તેઓ સ્ટેશન નજીક આવી પહોંચ્યા હતા. પ્રનાથ તથા હુરજમ અરુણ તરફથી વધુ કાંઈ પ્રશ્ન ન થતાં તેને નમન કરી ચાલતા થયા. અરુણ સ્ટેશનમાં દાખલ થયો. વીરમગામ તરફથી મેલ આવવાની તૈયારી હતી. મુખ્ય તરફ જનારા ઉતાડ્યોની બીડ જબરદસ્ત હતી. રાજનગર-અમદાવાદ એ બી. બી. અને આર. એમ. રેલ્વેનું મોટું મથક હોવાથી તેમજ કાઠીઆવડ તરફથી જનાર આવનાર ઉતાડ્યો માટે આ મોટું જંકશન હોવાથી સ્ટેશન પર ગડદી ધણી હોય છે. કાચાપોચાને તો ટીરીટ લેતાંજ નવનેજ થઈ પડે છે. તેમાં બેરાં અને છોકરાંઓના દુઃખની તો વાતજ જુદી. મારવાડી તથા કાઠીઆવાડી ઉતાડ્યો તો ત્યાં લાંબા સોડા ઘાલી પોતાનાં ગાંસડાં પોટલાં આગળ પહેલાંજ રહે છે. તેમાં સ્ટેશન ઉપરનો પાણીનો નગ પાણીના છંટકાવથી કેટલીક જગ્યા રોકી રાખે છે. બાકીની જગ્યામાંની લગભગ અડધી જગ્યા તો ચકા, એવડો, પાન, નારંગી મંતરાં તથા બરફ સોડા વેચનારાઓથી ભરાઈ ગયેલી હોય છે, ત્યારે કેટલીક જગ્યામાં ચોપડી વેચનારા ફેરીઆઓ તીસમારખા થઈ બેઠેલા હોય છે. એટલે બિચારા વખતસર આવનારા ઉતાડ્યોને બેસવાને તો માત્ર પગથીયાં આગળનીજ જગ્યા મળે છે. તેમાં પણ પાછા અત્તર વેચનારાઓ “ કેમ શેઠ અત્તર લેશો ? બહુ ઉમદા છે. ” વગેરે કહેતા પાસે આવી ઉતાડ્યોના ઉંચા જીવને અદ્ધર કરી મૂકે છે, તો કેટલીક વખત “ મમલ નીકાલો મયલ, કાનકા મયલ. ” બોલતા કાન ઉપર તથા ફેંટામાં કાન ખોતરવાની બે ત્રણ સળીઓ ખોસી મેલ કાઢવાનો ધંધો કરનારાઓ ધમાલ કરી મૂકે છે. આમાં પણ વળી હજી રહી જતી ઉણપ પૂરી કરતા હોય તેમ “ અસ ખુજલી દાદકો દવાઈ. ” કરી શુભ પાડતી દવા વેચનારા ફેરીઆઓ તથા “ શેઠ ! ગરીબ બાહણ છું દીકરી પરજીવાવી છે. ” વગેરે દયા ઉપજાવનારા શબ્દો બોલતા પાંચ પૈસો ઉધરાવનારા કલિયુગના બ્રહ્મદેવ પણ દેખાય છે. જ્યારે

“વખાના માર્ગ સીચે આપુ ! સારણ (સારણ) સીચે, આ રળભુગર્ભા હજાળને લીધે ધર સોડી (હોડી) નેકળ્યાં સીચે બધ ! કાંઈ ભગવાનને એખે આપશ્યો બા?” કહી રકનારાં સ્ત્રી પ્રુરૂપે તથા “બઈ ! મરીબ આંમણી સું (હું.) સોકરીનો આપ મરી ગીચોસે. એ દાંનની બૂખીસું કાંઈ આપો. તો ભગવાન તમારૂં બહુ કરશ્યે ” કહી કુસકાં ભરતી એ ત્રણ છોકરાંને આગળ પાછળથી પાસે બોલાવતી સ્ત્રી તો હોય જ. તેમાં કાંઈ બોળા યા બૂલકણ્યા ઉતારે “ અરે ! મારૂં પાકીટ ક્યાં ? મારૂં ખીરસુ કાણું કાણું ? ” વગેરે શબ્દો બોલતા હાંફળા હાંફળા આમ તેમ ફરિયાં મારતા જણાય તેની તો નવાઈ જ નહિ !

રાજનગરના—ઉતાડ્યોને જવાના રેશન—રહેલે મથકને—રેશન કહેવા કરતાં આપણે દુનિયાનાં રંગ ભેરંગી દ્રવ્યોનું પ્રદર્શન કહીએ તો કાંઈ ખોટું ન કહેવાય. આ ભવ્ય પ્રદર્શન (I) નું અવલોકન કરતો કરતો અરુણ હિન્દની સ્થિતિ, તેનાં તનુજોની દશા, વિદેશી વ્યાપારી કંપનીઓનો દોરદમામ, તેમની પૈસા હુંટવાની સુધરેલી પણ કુશળ કળા, અને પૈસા આપી માળો ખાતા તથા હાડમારી ભોગવતા ઉતાડ્યોના વિચારો કરતો કરતો હતો. એટલામાં મેલ ગાડી આવી અને ટીકીટ કલેક્ટરે દરવાજો ઉઘાડ્યો. ઉતાડ્યો તો મેલ આવતાની સાથે જ ગાંસડાં પોટલાં માથે મૂકી છોકરાંઓને આંગળીએ વળગાડી ધક્કામુક્કી કરતાં દરવાજામાં દાખલ થવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. જો કે પ્રથમ ટ્રેનમાંથી ઉતરતા ઉતાડ્યો બહાર નીકળ્યા બાદજી જનાર ઉતાડ્યોને અંદર દાખલ કરવામાં આવતા હતા, છે. તે જણુવા છતાં ઉતાડ્યો ઉતાવળીયા અર્ધ અંદર દાખલ થવા પડાપડી કરતા હતા. ટીકીટ કલેક્ટર તથા એકસાઇઝ ખાતાના માણસો તેમને ધક્કા મારતા મહીય શબ્દો કાઢતા હતા. આવનાર ઉતાડ્યોને બહાર નીકળવાનો રસ્તો પણ ન હતો તેમાં વળી “ શેક ! વીશીમાં ચાલશે ? શેક ! વીશીમાં ચાલશે ? ઉતરવા, રહેવાની બધી સારી સવડ છે. ” વગેરે શબ્દો બોલતા, હુંટાડ્યોની મારફત હાથમાંથી પોટલાં હુંટાવતા વીશીમાં લઈ જવા કાશીશ કરી વીસવાળાઓ ઉતાડ્યોને રંગડતા તે જુદા. બિચારો ઉતાડ્યો ગાડીમાંથી ઉતરી રેશન બહાર નીકળતાં અધમુખા જેવો બની જતો. તેમાં કઠીયાવાડી ફેંટાવાળાની તો પુરો જ કમખખતી. માથાપરથી આમળોટીઆવાળા ફેંટાનો એક વીંટો ખસીને મળી

ઉધર આંખો અને જરા ખેંચાખેંચમાં પડ્યો કે વગર ઝૂંડે ફાંસી જ નેમ સ્યો.

પ્રિય પાઠક ! દેશી અને વિદેશીય આપાર પદ્ધતિનું બહુજી અવલોકન કર્યું હશે. છતાં ખાસ ખ્યાન રાખીનેજે કે વિદેશી આપાર પદ્ધતિ કેવો છે ! દેશી પૈસા, દેશી નોકરથી જ પોતાનો ધંધો ચલાવવા છતાં પોતાનાજ કાયદા અને તે પછી પોતાની સગરક જાળરીનેજ પોતાને પૈસા કમાવી આપનારાઓની તે કેવી દશા કરે છે ? આપણી લાખો રૂપીઆની ઉચલ પાચલ કરનારી પેઠી સવારના છ થી રાતના નવ અને દસ વાગ્યા સુધી કામ કરે છે, દુકાન વધાવી બંધ કરતી વખત પછી કોઇ આહક આવે તો પા કચાક વધુ જોડી ચઢક ધંધો તરફ ખ્યાન આપે છે, આહકોને પોતાને ત્યાં બોલાવવા— પોતાના કરી લેવા—પોતાથી બનતું કરે છે, કેટલીક જગ્યાએ તે કાલચો અપામ છે, અમાવાસ્થા તથા અમુક તહેવાર વિના હમેશાં ધંધો ઉપર જ ધાંણીના બળદની માફક જીંસરીમાં જોડાઇ રહે છે, છતાં નફો તો કરી શકતા નથી. ઉધાર માલ આપવાનું સાદસ કરવામાં પહેલો નંબર ધરાવે છે છતાં પછી દ્રવ્ય કે સંતોષ મેળવી શકતા નથી. આહકના જ ફાયાલ રહે છે. રખેને આહક ગુમાવીશું ! એ ધાસ્તીમાં એક વખતની ઉધરાણી આડી હોજ છતાં ઉધાર માલ ધીરે જ જાય છે છતાં પછી હમેશાં જ રોદડા રડતા માલુમ પડે છે, જ્યારે આ વિદેશી પેઠીએ કે જે દશથી પાંચ વાગ્યાનો જ વખત ધંધો માટે ચુકરર કરે છે, મેનેજરો તો અમુક વખત જ હાજર રહે છે, પાંચ વાગ્યા બાદ ગમે તેવું કામ હોય તો પછી આહકની દરકાર કરતી નથી, આહકોને લક્ષ્યાવવા જાહેર ખખરો યા પોતાના દલાલો વિના આપણી માફક બોલાવતી નથી, દર રવીવાર તથા તેમના તમામ તહેવારોએ ગમે તેવો લાભદાયક ધંધો હોય છતાં ઓપીસ કે દુકાન ઉધાડતી નથી, ઉધાર આપવાની વાત કરતી નથી છતાં આપણી નજરે હમેશા સુખશાન્તિ અને અયશઆરામ ભોગવતી નજરે પડે છે. દેખીતી રીતે આહકની બિલકુલ દરકાર કરતી નથી, પોતાના જ કાયદા ગુજળ વર્તે છે અને ચોખ્ખું કહે છે કે ‘ અમારી સાથે કામ પાડવું હોય તો પાડો, અમારા તો આ કાયદા છે. ’ છતાં આપણે તેમની પાછળ દોડી મરીએ છીએ; અને તેઓ લાખોનો નફો

કરી સ્વદેશ તરફ પાછી ફરે છે. તેમની બેઠકનો દાર્પણો હતો. તમારા જ રૂપીઆ બેઠકમાં જમા હોય છે તેનું તમને ખબર ના શરારી વ્યાજ કરતાં પણ ઓછું વ્યાજ આપે છે. તમારી શરારી પેઢીઓ તમને જોઈએ ત્યારે અડધી રાત્રે પણ નાણું આપે છે અને ફેટલીક વખત તમારી જમા રકમ કરતાં પણ વધુ રકમ તમે તેની પાસેથી મેળવી શકો છો. ત્યારે આ બેઠકા—વિદેશી શગડો—તમારા જ જમા મૂકેલા રૂપીઆ તમને ચાર યા પાંચ વાગ્યા બાદ આપતા નથી તો અડધી રાત્રે તો આપેજ શાના ? અને જ્યારે જમા મૂકેલાં જ નાણાં આમ ન મળે તો વધારાની રકમ તો મળે જ શી રીતે ? વળી હમેશ જોટલી રહેતાં જોઈએ તે કરતાં બેંકમાં—તમારા ખાતામાં ઓછી રકમ જમા હોય તો તમને રેશનરી ખર્ચનો અમુક ચાર્જ (લાગત) કરવા સાથે ખાતામાં અમુક રકમ બાકી રાખવા યા ખાતુ બંધ કરવાની ઉલટી ધમકી આપાય છે, છતાં તમે આપણી શરારી પેઢીઓમાં નાણાં જમા રાખવાને બદલે તેમની પાસે દોડી જાઓ છો. તમારાજ પૈસા લેવા બળે કલાક ખોટી ચાઓ છો અને ફેટલીક વખત તો પોતાને મોટા સત્તાધારી અમલદાર માનતા બેંકના કારકુનોના બે શબ્દો મુગે મોઢે સાંભળો છો એટલુંજ નહિ પણ તેની કાકલુદીભરી આજીજી કરો છો. આ બધું શા માટે ? શું આપણી શરારી પેઢીઓ દેવાળાં કાઢે છે અને આ બેંકો દેવાળાં નથી કાઢતી ? પછી તમારાંજ ઓછા વ્યાજે મૂકેલાં નાણાં પાછાં લેતાં આ માટે આટલી બધી નાલાયકી ખતાવવી પડે છે ? આ તો બેંકની વાત થઈ પણ તેજ મૂળખ ટેલીફોન કંપનીઓ, દ્રામ કંપનીઓ, જગેરના દાખલા હોય. એક બાકુતી ગાડી ઠરાવવા નીકળો છો ત્યારે જો ગાડીવાળો આઠ આના માગે છે તો તમે તેને ચાર આના કહી છેવટે પાંચ યા છ આનામાં નક્કી કરી ઠરાવો છો, જ્યારે રેલવે કંપની પોતાના ખર્ચ અને નફાનો વિચાર કરી જો દર નક્કી કરે છે તે વગર પૂછ્યે તમે આપી દો છો. તેમાં એક પાછ પણ ઓછી કરાવવાની તમે હિમ્મત કરી શકો છો ? તમે કહેશો કે 'તેમના દર નક્કી કરેલા છે.' પણ તે કાણે ? તમે કે રેલવે કંપનીએ ? તે પોતાનો નફો બરાબર લે છે, કાંઈ તમારી કાજીજી કરતા નથી. એક વર્ષ નુકશાન થાય તો તરતજ દરમાં વધારો કરે છે પણ જો

હદ કરતાં વધુ નફો થાય તો દર ઓછો કરતી નથી. વળી તેના ઠરાવેલા વખતેજ તમારે હાજર થવું પડે છે એક મીટીંગ પણ તમારે માટે ગાડી થોભતી નથી. પણ જો પોતાની અમલક હોય તો ક્લાકિના ક્લાકો ગાડી મોડી આવે અને તમારું લાખોનું નુકસાન થાય તેની તેને કાંઈજ દરકાર નહિ, તેમના કાયદો તેમને કમાવી આપનારે પાળવાજ જોઈએ; પરંતુ પોતે પોતાના કાયદાનો જમ કરે તેનું કાંઈજ નહિ. યુરોપીયન યા યુરેઝીયનના ડબ્બામાં દેશી બેઠો હોય તો કાંકુ પકડી અપમાન કરી હિઠાડી મુકવે તેમાં કાયદો પળાવેજ જોઈએ પરંતુ એક ખાનામાં દશને બદલે વીસ માણસોને પુરેપુરા પૈસા લઈ ઉપરા ઉપરી ધમકાવ અને મેળાની કે બીજી એવી રેપેશીયલ ટ્રેનોમાં ધગધગી ગયેલા ઢોરોને પૂરવાના ડબ્બામાં ઢોર કરતાં પણ બેજ રીતે પૂરવા એ તો કાયદાનું પાલન. આવી રીતની કંપનીઓ દેખાવમાં પ્રજાનુ સુખ ખતાવતી-પ્રજાની અનુકૂળતા માટેજ ચલાવતી (!)-પરંતુ અંદરખાનેથી પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધતાં પ્રજાના પૈસા લુંટતી અને સુખને સળગાવતી કંપનીઓ તરફ દોડી મરીએ છીએ પરંતુ તેમાં સુધારો કરાવી આપણી સગવડો કરાવવાની સહજ પણ દરકાર કરીએ છીએ ? આપણે ત્યાં કારખાનાં કાઢતારા તો બણાય છે પણ તેમાં એક બીજાની હરીફાઈ વિના બીજી વાત નથી; જ્યારે તેમની કંપનીઓ પ્રજાનું સુખ ખતાવી નાણું લુંટતારી હોવા છતાં પોતાનાજ સુખના કાયદો કરનારી હોય છે ધન્ય છે દિન્દીઓની વ્યાપારી કદરને ! (!)

અરણ્ય આ બધું જોતો જોતો, બે દરવાજા છતાં એક જ દરવાજે જનાર તથા આવનાર ઉતારોઓની રખાયલી આ ગોઠવણથી હૃદયમાં બળતો, તથા ટ્રેન આવતા અગાઉ ઉતારોઓને બીજાં સ્ટેશનોની માફક અંદર દાખલ ન કરવાના હેતુનો વિચાર કરતો રેલ્વે કંપની પર ગ્રુસ્સે થતો તથા ઉતારોઓને તેઓ આ બધું જાણુવા છતાં અગાનોની માફક પડાપડી કરી હેરાન થતા જોઈ ખિન્ન થતો ત્યાંથી બીજા વર્ગના દરવાજા પાસે આવ્યો. જેવો તે દરવાજા નજીક જતો હતો તેટલામાં દરથી કાપકને આવતું જોઈ તે અટક્યો અને સહજ મોઢું ફેરવી જરા આધો ઉભો. સ્ટેશનની અંદરથી બે પ્રૌઢ તથા એક સ્ત્રી આવતાં હતાં. સાથે એક મજૂર એક બીસ્તરો, એક લોખંડની પેટી તથા એક હેન્ડબેગ લઇને આવતો હતો. આવનાર

ટીકીટ આવી બંદાર ચાલ્યાં. અણુ તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. મજુરના હાથમાં દે-ડાંએ પર તેણે સફેદ અક્ષરે લખેલું નામ "ચંદ્રકાન્ત બી દીક્ષીત." વાંચ્યું. તે આશ્ચર્યમાં પડ્યો. બંદાર ઉભેલી એક વિક્ટોરીઆ બાડે કરી આ નવિન આમન્ટુક ચાલ્યાં. અણુ પણ એકે ગાડી બાડે કરી તે વિક્ટોરીઆથી જરા દૂર પાછળ પાછળ ચાલ્યો. વિક્ટોરીઆ કાળુપૂરમાં રાજમહેતાની પોળમાં પેઠી. અણુ ગાડી ઉભી રાખી, પૈસા ચુકવી, વિક્ટોરીઆની પાછળ જવા માંડ્યું. થોડેક દૂર જતાં વિક્ટોરીઆ ઉભી રહી. અણુ તેની બાજુમાં થઇ આગળ ચાલ્યો. જતાં જતાં ફરીથી બારીકાઈથી અંદર બેસનારી ત્રણે વ્યક્તિના મ્હેરા જોઇ લીધા. એક પુરૂષને તેણે ઓળખ્યો. સ્ત્રીનો મ્હેરા પણ પરિચીત લાગ્યો; પણ બીજો પુરૂષ અજાણ્યો જણાયો. અણુ થોડેક જઈ ઉભો. રાત્રિનો સમયહોવાથી તે ધરનો નંખર ન જોઇ શક્યો પરંતુ જે ધરમાં તે ત્રણે જણ મયાં તે તેણે જોઇ લીધું. તેણે ઓળખેલો પુરૂષ રમણુલાલ હતો પરંતુ આ નવો આવનાર કોણ હતો તથા આ સ્ત્રી કોણ હતી તે જાણવા તેને સ્વાભાવિકજ જાણસા થઇ આવી. 'ત્યાંથી ચાલ્યા જવું કે ઉભુ રહેવું તે તેનાથી ન સમજાયું. હજી તે વિચારમાં હતો ત્યાં તેને કાને કોઈના ગાવાનો શબ્દ પડ્યો. તેને તે પરિચિત લાગ્યો-ઓળખ્યો. સ્વર વધારે સ્પષ્ટ સંજળાવા લાગ્યો. જે બાજુ પરથી સ્વર આવતો હતો તે તરફ તે જોવા લાગ્યો.

“ કરલે બલાઈ, જીંદગાની ઔર જવાની કાની હૈ. ”

આ ગાનારી તે પેલીજ બિખારણ હતી. અણુની નજીક આવી તે ગાવા લાગી. તેના મીઠા કંઠસ્વરથી ખેંચાઈ પેલી નવિન આવનાર સ્ત્રી ખંદારી પાસે આવી. મેડીમાંનો દિપકનો પ્રકાશ તેના મ્હેરા પર પડતો હોવાથી તેનો સૈદ્ધ્યયુક્ત મ્હેરા સ્પષ્ટ દેખાયો. અણુ તે તરફ ક્ષણવાર જોઇ રહી ચાલ્યો ગયો. જતાં જતાં જળડ્યો:—“ આતમયમ્નીવેદી. ” બિખારણ ક્ષણમાં અણુ તરફ તેમજ ક્ષણમાં તે સ્ત્રી તરફ જોતી બોલી:—“ હુરે-જનમ. ”

પરિચ્છેદ છઠ્ઠો.

— ❦ —

૬૦ આરોજ.

— ❦ —

પતિત થયેલું સૌંદર્ય રાજતાનથી પણ ભરંકર છે.

વાન સાહેબ ! હું રમ લખશ. હવે આપ લીક ન કરશો." મુકુંદ કપડાં પહેરી જવાની તૈયારી કરતો બોલ્યો.

સવારના નવ વાગ્યાનો સુમાર હતો. દિવાન-ખાનામાં દિવાન-સાહેબ વિમળરાય બેઠા બેઠા

“ રાહિદે-સલ્તનત ” નામનું દૈનિક સમાચારપત્ર વાંચતા હતા. રેખાપર “ સાહિત્ય ” “ નવજીવન ” “ રંગભૂમિ ” “ ગુજરાતી ” “ ગુજરાતી પંચ ” “ હિન્દુસ્થાન ” “ બોમ્બે કોનીકલ ” “ સ્ટેટસમેન ” “ સ્વરાજ્ય ” વગેરે માસિકો, સાપ્તાહિકો તથા દૈનિક પત્રો પડ્યા હતાં. સામેની ખુરસીપર કમલા બેઠી હતી. તેના હાથમાં “ મુખ્ય-મનન ” નામનું માસિક હતું. બાલ સૂર્યનાં કામળ કીરણો દીવાનખાનામાં પડતાં હતાં. બગીચામાંના પુષ્પ-રોપાઓ ઉપર પડેલાં ઝાકળનાં તથા પ્રાતઃકાળમાં છટેલા જળનાં ધિંદુઓ બાળ રતિનાં નમ્ર પશુ વક્ર કીરણોથી મોતીની માફક ચળકતાં હતાં. સુકોમળ સુવાસિત રંગમેરંગો પુષ્પો પવનની મંદમંદ લહરીમાં કાંઈક ઉંડું ગાન ગાઇ રહ્યાં હતાં. કુદરતની નૈસર્ગિક બીલા નિહાળતાં આનંદમાં મસ્ત બનતાં પક્ષિગણો કિલ્લકિલાટ કરી રહ્યાં હતાં. કોઇ કોઇ વખત રસ્તા ઉપર ચડને જતી ગાડીના અખડાટ સિવાય સર્વત્ર શાન્તિ ભરેલી હતી.

આહા ! મનુષ્ય પ્રતિજ્ઞાએ કુદરતની અગાધ કૃતિનું અવલોકન કરે છે, તેમાં જ રમ્યા કરે છે છતાં તે દ્રવ્યો અને અવલોકનો હમેશા જોવાથી તેને મન એવાં તો સામાન્ય થઇ રહે છે કે જે દ્રવ્યો તથા તેની અગાધ કૃતિનો તેને સકળ પશુ વિચાર આવતો

નથી. પરંતુ જ્યારે ન જોયેલાં સ્થળો જુએ છે ત્યારે જ તેને કાંઈક સ્મરણ થાય છે. ઇશ્વરની માયા જ એવી છે.

મુકુંદના શાળો સાંભળી વિમળરાયે ‘શર્દદે-સસ્તનત’ માંથી ઉચ્ચુ જોયું અને બોલ્યા:—

“કેમ મુકુંદ! કાંઈ બહુજ ઉતાવળ છે? આજ તો કચેરીનો વખત નથી થઈ જતોને?”

“દિવાનજી! કચેરી તો નથી. પણ મારે મારી ખટપટ તો કરવાને?” મુકુંદે જવાબ દીધો.

“ત્યારે વળી શી ખટપટ કરવાની બાકી છે? ત્યારે માટેની ખટપટ હું માથે લઉં છું.” વિમળરાય બોલ્યા.

“અને બીજી તારી ખટપટ હું માથે લઉં છું.” કમલાએ હસિત વદને મુઝા-મનનમાંથી મુખ બહાર કાઢતાં પૂર્ત કરી.

આ વખતે વિદ્યુતવાચકચત્ર (ટેલીફોન) ની ઘંટડી વાગી. વિમળરાય ઉઠી વાત કરવા લાગ્યા:—

“Hello! Who you please?” (હેલો! આપ કોણ?)

“Yes” (હા—)

“At any moment.” (કોઈપણ પળે)

“Highly obliged for your kind invitation”
(આપના માયાભર્યા આમંત્રણ માટે ધણો આભારી છું.)

“Yes, I shall start instantly” (હું આ ક્ષણે જ નીકળીશ.)

વાત પૂરી થતાંજ કમલા તરફ ફરી બોલ્યા:—

“એજ. સદાશિવરાવ અને મળવા બોલાવે છે.”

“કેમ દિવાનજી! અમારી દિવાનગીરી કેવી!” મુકુંદે આંખો ન્યાવતાં મુછ પર હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

“તારા કામમાં તે વળી ક્યાશ હોય!” કમલાએ તેના તરફ જોઈ હસતાં હસતાં કહ્યું.

વિમળરાય કપડાં પહેરી જતાં જતાં બોલ્યા:—મુકુંદ! મારા આવતા સુધી તું અહીંજ રહેજે. કદાચ ત્યારે મારે જરૂર પડશે.”

દિવાનજી ગયા. સુકુંદે પુરસીપર બેસતાં “રંગભૂમિ” હાથમાં લીધું.

“શું વાંચવા માંડ્યું?” કમલાએ તેના સામું જોઈ પ્રશ્ન કર્યો.

“રંગભૂમિનું અવસાન.” સુકુંદે કાષ્ઠક રિમત કરતાં પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“રંગભૂમિનું અવસાન કે રંગભૂમિમાંનું અવસાન?” કમળા હસી પડી.

“જે કહો તે ખરું.” સુકુંદે પણ હાસ્યમાં જોડાયો. “આજ એક રંગભૂમિ છે ને!”

“હા. એતો ખરુંજ. આપણું અવનવા વેશ બજવાંએ છીએ ને!” કમલા બોલી.

“હા. પણ તમે આ અવસાન વાંચ્યું? તમને કેવું લાગે છે?” સુકુંદે પ્રશ્ન કર્યો.

“હા હા.હા.હા.” કમલા હસી પડી. “અવસાન લે વળી કાંઈને વહાલું લાગે? અને તેમાં વળી રંગભૂમિમાંનું?” કમલાએ ‘સુઝા-મનન’ જોળામાં મૂકી આળસ ખાતા કહ્યું.

“એ તો ઠીક. પણ રંગભૂમિમાંનું કયું અવસાન ન ગમ્યું? દીલનું કે દેહનું?” સુકુંદે પ્રશ્ન કર્યો.

“સુકુંદ! હજી તારે સમજવાની વાર છે. દેહનું અવસાન તો સમજાય પણ દીલનું અવસાન ત્હારાથી ન સમજાય. એ તો અનુભવ જ સમજાય.” કમળાએ આંખો નચાવતાં સુકુંદનું અચાનક પ્રતિપાદન કરવા માંડ્યું.

“શું દીલનું અવસાન અનુભવે જ સમજાતું હશે? અનુભવ વિના ન સમજાય?” સુકુંદે વાત લંબાવવાની શરૂઆત કરી.

“ન સમજાય. તને શી રીતે અનુભવ મળે?”

“ખરું. પણ તમે સમજી શકો છો?” સુકુંદે માર્મિક પ્રશ્ન કર્યો.

“હા. હું સમજી શકું છું.” કમલાએ તેના તરફ સ્થિર દ્રષ્ટિએ જોતાં કહ્યું.

“ જોડું. ” મુકુંદે નિશ્વાસ નાખ્યો. “ જોડું. તમે નથી સમજી શકતાં. હું સમજું છું. એ જાતમાં તમારા કરતાં મારો અનુભવ વધુ છે. ”

“ શી રીતે ? હજી તો તું કુંવારો છે ? ”

“ અને તેથી જ અનુભવ વધારે છે. હું શા માટે પરણ્યો નથી ? શું કન્યા નથી મળતી ? શું પૈસા નથી ? શું વિદ્યા નથી ? અર્ધું છે. છતાં શા માટે પરણ્યો નથી ? ” મુકુંદે પ્રશ્ન કર્યો.

“ શા માટે ? ” કમલાએ કારણ જણાવવા જણાસા દર્શાવી.

“ હિમનું અવસાન થયું. ” મુકુંદે નિશ્વાસ નાખ્યો.

“ શું તેના પુનર્જીવનની આશા નથી ? ”

“ કદાચ પુનર્જીવન મળે તો પણ તે અશીશુ ખાઈ આણેલી કૃત્રિમ શક્તિ જેવું. ”

“ પણ જેટલો વખત અશીશુનો નીશો હોય તેટલો વખત તો શક્તિ રહેને ? ”

“ હા. એ ખરું. પણ તે અશીશુ પણ મળતું જોઈએને ? ”

“ શું તે પણ મળે તેમ નથી ? ”

“ હું કહી શકતો નથી. કારણ મારું દીવ જ્યાં છે તેને તી ખચર છે કે નહિં તે હું શી રીતે જાણું ? ”

“ ચલ કર. ”

“ પણ ચલ અવટિત હોય તો ? ”

“ મુકુંદ ! હું સમજી શકતી નથી કે દીવ લેનાર બટિલ અ-
વટિતનો આવા પ્રશ્નમાં શા માટે વિચાર કરે ? દીવ લેવું અને દીવ
હેવું એ પોતાની સત્તાની વાત છે. કોઈની તેના પર મુજબસારી નથી. ”

મુકુંદ કાંઈક બોલવા જતો હતો એટલામાં બહારથી સંમિત
નો નાદ સંભળાયો. મુકુંદે તે તરફ લક્ષ આપ્યું.

“ બીગા-હુઆ-જીગર ચે-ખૂન-આ-ફતા-મ બરસે—

બીગા-હુઆ-જીગર ચે-ખૂન-આ-ફતા-મ બરસે—

મરવા-લખા-ના હો-મા-નિષ્કુ-ર ક્યો-મને હો—”

ગાન બંધ પડ્યું. મુકુંદે પૂછ્યું:—“ આ કોણ આવે છે ? ”

“ એક કિખારણું છે. મેં તેને આપણા કંપાઉન્ડમાં રહેવા જગ્યા આપી છે. ગરીબ છે. ” કમલાએ કહ્યું. “ વિચાર હોય તો બોલાવું. ”

“ ના ના. તેનું કાંઈ કામ નથી. તે પણ કાંઈ મારા જેવી દીલના અવસાનવાળી લાગે છે, હશે. ’ એમ કહેતાં તેણે નિશ્વાસ નાખ્યો.

મુકુંદ ! તું મને તારા દીલની વાત નહિં કહે ? તું અમારે માટે આટલો શ્રમ હાથ ખટપટ કરે છે. હું તને સુખી કરવા મત્ત કરીશ. ” કમલા તેની નજીક આવી તેની ખુરસી પર હાથ મૂકીને તેના મોઢેરા તરફ વાંકી વળી બોલી.

“ હું...શું કહું ? ” મુકુંદ અચકાતાં અચકાતાં બોલ્યો.

“ કહે મુકુંદ ! કહે ! તારી દીલ બોલી નાખ. ” કમલાએ તેના ખભાપર હાથ મૂકતાં કહ્યું.

“ તેથી તમને આધાત થશે. ના. ના. હું નહિ જ કહું. ” મુકુંદ ઉઠ્યો અને બાજુની આરામ ખુરસી પર પડ્યો.

કમલા તેની પાસે મઠ. આરામખુરસી પાસે જમીનપર બેસી જઈ, હાથપર પોતાના હાથ ટેકવતી બોલી:—“ મુકુંદ ! મુકુંદ ! ! હું તને કે દિવાનજની પણ હું આટલી આજીજી નથી કરતી. મારા રૂઆબમાં તેમને દબાવું છું અને આજ તારા દીલનું કારણ જાણવા તારી પાસે આટલી આજીજી કરું છું. કહે. જલ્દી કહી દે. ”

“ ખરૂં છે. તમારા વડે તો દિવાનજ આ જગ્યા ભોગવી રહ્યા છે તે બધું હું જાણું છું. મારી ખટપટમાં તમે ન હોત તો તેમને આ જગ્યા મળતજ નહિં. અને હવે પછીની જગ્યાની પણ આશા મૂકીજ દેવી પડત. ” મુકુંદે તેની દ્રષ્ટિ સામે દ્રષ્ટિ સાંધતાં કહ્યું. “ અને તેથીજ મારા હૃદયમાં અતિશય દુઃખ થાય છે. હું તમને નથી કહી શકતો તેનું એજ કારણ છે. આહ ! તે દિવસ ! જ્યારે અમમ જ મને વિચાર આવ્યો—મારું અંતઃકરણ ઉછળ્યું—ના. ના. હવે તમે તે વાત બંધ કરો. આજ સુધી વજની તીજેરીમાં પૂરી રાખેલા વિચારો અનાયાસે બહાર નીકળી જાય છે. હું નહિં

કહી ચકું. મારે ચૂપજ રહેવું જોઈએ. ” મુકુંદે. તેની જાણાસા વધા-
સ્વા માંડી.

મુકુંદના શબ્દોથી વધુ આતુર બનતી કમલા ક્ષણભર પોતાને
જૂલી ગઈ. આવેશમાં આવી જઈ મુકુંદના માથાપર એક હાથ
રાખી બીજે હાથે તેની હડપચી પકડી આજીજીયુક્ત નત્ર દ્રષ્ટિએ
તેના સામે જોતી બોલી:—

“ મુકુંદ ! મ્હે. ત્હારે કહેવુંજ પડશે. બોલ ! ત્હારા હૃદયમાં
શું છે ? ”

મુકુંદ નિરૂત્તર રહ્યો. માત્ર તિવ્ર માર્મિક દ્રષ્ટિએ તેના તરફ
જોઈ રહ્યો. કમલા પાણુ તેના તરફ જોઈ રહી. કમલાના ઉજ્જ્વળ
આસનો મુકુંદના ગાલને સ્પર્શ થયો. ક્ષણ પછી કમલાનું મુખ
મુકુંદની છાતીપર ઢળી પડ્યું.

હૃદયનો ઉલ્લેખ શમતાંજ બને સાવચેત થયાં. કમલા પાસેની
પુરસી પર બેઠી.

“ મુકુંદ ! મારી આટલી ઉમ્મરમાં હું સમજી નહોતી શકતી
કે મારું હૃદય શાથી અતૃપ્ત છે ! આટલી જાડોજલાલી હોવા છતાં
અને અસંતોષ શાથી છે ? તને ખબર છે મુકુંદ ! કે મારી બહેન
હજી કુંવારી છે. તે નથી પરણતી તેનું કારણ એજ છે. મારી
અતૃપ્તિ તે જાણે છે અને તેથી જ્યાં સુધી અંતઃકરણ સંતોષ પામે
એવા સંયોગો ન હોય ત્યાં સુધી લગ્ન ન કરવાની તેની હક છે.
એ સંતોષ શાથી મળે છે તે હું નહોતી સમજી શકી પણ તે જાણી
અમ્મ હશે. અને આજ ખબર પડી. હૃદયનો સંતોષ મેઘવત્સર્ગ
પ્રથમ હું એમ સમજતી કે મારા પતિના સહવાસથી અને સંતોષ
અને શાન્તિ મળશે. પણ અને તે ન મળી. ત્યાર બાદ મેં ધાર્યું
કે દ્રવ્ય અને સત્તાથી મગશે અને તેને માટે મારા પતિની ઇચ્છાનુસાર
તેમની લાગવમ વધારવા અને સત્તા મેઘવત્સર્ગ મેં ન કરવાનાં કાર્યો
કર્યાં—મારા પતિને લીધે અને તેમનીજ સમ્મતિથી ખાનગી રીતે,
મારા પતિશ્રુતનો પારસી અને યુરોપિયનોને હાથે ભંગ થયો. તે
વખત મને કુઃખ થયું પણ પતિની ઇચ્છા અને શાંતિ સંતોષ પી
આશાએ અને એ માર્ગે ખેંચી. પરંતુ તેમણે મારું કાંઈ ન વળકું.

Shanti

મને લાગ્યું કે સત્તા માટે મારોજ પતિ મને માફ પતિદ્વય વેચવા-
લાંચમાં આપવા-સમ્મતિ દર્શાવે છે તે પતિ પાસેથી હું શી રીતે
સંતોષ મેળવીશ ! પોતાની સત્તા અને સ્વાર્થ જતો રહેતો હોય તો
તે અચાવવાને મારો ત્યાગજ કરે. આવા સ્વાર્થ અને સત્તા માટે
ધર્મ અને પતિનું વેચવા નીકળનારા બાપલા પતિથી મને હવે સંતોષ
શી રીતે મળશે ? આ વિચારોએ મારા પતિ તરફનો સ્વરૂપ પણ
જે કાંઈ પ્રેમ હતો તે ક્ષીણ થઈ ગયો. દુનિયાની નજરમાં એક
સૌભાગ્યવતી અને ગૃહસ્થ કુલીના બતાવાનો ઢોંગ ચાલુ રહ્યો
પરંતુ પતિના હિતના બદલાના નીચે હૃદયની તૃપ્તિ શોધવાની વૃત્તિ
બહુજ પ્રમળ થઈ મધ. મેં અનેક પુરૂષો સાથે અને તે પણ
સનાધારી પુરૂષો સાથે-વિદાર કર્યો. પરંતુ વેચાતું આ હિંમતું
લીધેલું સુખ ખરી તૃપ્તિ ક્યાંથી આપે ! મારે તેમની આત્મામાં
રહેતું પડતું અને છતાંય તેમનું હૃદય તો હું જીતી ન શકી પરંતુ
મન આટલા બધા અધમ અને નીચ પ્રકારના અનુભવ પછી હું
સમજી શકી કે મારા હૃદયની તૃપ્તિ, પતિ, વિદારા દ્રષ્ટિથી આ
ક્ષણભરની પોતાની હસ્થાને તૃપ્ત કરવા હસ્થતા પ્રેમી, સત્તા કે
દ્રવ્ય, દશાથી નથી. મારું હૃદય જે ઝંખે છે તે માત્ર ખરા અંતઃક-
રણથી મને સ્થાનાર હૃદયજ છે. એવું હૃદય મને મળે તો
માનું હૃદયની તૃપ્તિ થાય. પણ એ મળે ક્યાંથી ? હું શરમ મૂકીનેજ
ત્હારા આગળ આજ મારું હૃદય ખોલું છું કે તને જોઈ ત્હારા
તરફ હું એક વખત આકર્ષાઈ હતી. પરંતુ તું અમારા હાથ નીચેનો
એક નોકર ! આ વિચારે હું પાછી અટકી હતી. આજ હું સમજી
શકી કે ત્હારું દીલ મારા તરફજ વળેલું હતું અને તેથીજ તે લમ
ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. મુકુદ ! મુકુદ !! મારા જીવનમાં
મને જોઈતું હતું તે આજ મને મળ્યું અને તે સાથે તને પણ મળી
ચૂક્યું. આજથી દુનિયાની નજરે ભણે હું દિવાનજીતી છું પણ
અંતરથી હું ત્હારીજ છું અને આખર સુધી હું ત્હારીજ રહીશ.
તું હવે લગ્ન કર. તું કહે તો મારી બહેન સાથેજ ત્હારું લગ્ન હું
કરાવી આપું. ખોલ ! જવાબ દે. ”

“ શું જવાબ દઉં ? એને હું મારું હૃદય ક્યાંથી આપું ! કેરી
રીતે આપું ? તે મારી પાસે નથી. ” મુકુદ ખોલ્યો.

“ ખેર ! જાનની વાત લાગે છે. વળી આમળ ઉપર જોઈશું. પણ તું મને વચન આપ કે તું મહારોજ છે. ”

“ હું તમારોજ છું કમલા ! આ હૃદય તમારુંજ છે. ”

‘ ટન ટન ટન ટન ’ ટેલીફોનની ઘંટડી વાગી. કમલાએ ટેલીફોન લીધો, વાત કરી મૂકી દીધો.

“ ચાલ, આપણે જમી લઈએ. દિવાનજી કહે છે કે તેઓ સાંજે આવશે. જમવા માટે તેમની જોવાની નથી. ” કમલા બોલી.

“ બલે, ચાલો. પણ—” મુકુંદ અટક્યો.

“ પણ શું ? હવે શા માટે હૃદયમાં મુંઝવણ રાખે છે ? ” કમલાએ બોલતાં બોલતાં મુકુંદનો હાથ પકડી તેને ઊઠાડ્યો.

“ મોટા રાજ્યની દિવાનગીરી પર ગયા પછી મારું શું ? આટલા દિવસ તો મેં મગે તે રીતે ગાળ્યા. પરંતુ હવે હૃદય ખુલી જવા પછી એ બધું મૂશિકલ થઈ પડશે. ” મુકુંદે કમલા પ્રતિ જોતાં કહ્યું.

“ મમે તેમ થશે તો પણ હું તને હવે મારા હૈયા પરજ રાખીશ. મુકુંદ ! તું મહારોજ—” વાક્ય અધૂરું રહી ગયું. બંનેના શરીર એકત્ર થઈ ગયાં. કમલાના હૃદયમાંથી નીકળેલા ઉદ્ગાર માત્રના લજ્જકારા વાતાવરણમાં ગાળી રહ્યા :—

“ તું મહારોજ— ”

પરિચ્છેદ સાતમો.

— ❀ ❀ ❀ —

આત્મહત્યામાં પાપ શાનું ?

— ❀ ❀ ❀ —

પ્રેમીને આત્મ-અભિદાન વિના કલ્હાર નથી.

રણુ સાથે થયેલી વાતચીતથી રમણુલાલનો વૈરાગિ તિવ્ર બની ગયો હતો. તેનાથી છૂટક પડ્યા પછી ઘેર પહોંચતા સુધી તેના મનમાંથી અરણુ ઉપર વેર લેવાના ત્રિચારો ખસ્યા જ નહિ. તેનું મગજ વૈરની ધુનમાં કાંઈ કાંઈ

ચોળના કરવા લાગ્યું.

“ અરણુ ! અરણુ ! ! તું શા માટે મારી પાછળ પડ્યો છે તે મને કાંઈ સમજતું નથી. હું પણ કેવો મૂર્ખ કે સદજ્ઞ ઝોળખાણુ થતાં હું તેને ગુસ્થાનને ત્યાં તેડી ગયો ! ગુસ્થાન મારું પર ભરતી હતી. જો કે માત્ર મને આચનનો જ લાભ મળતો હતો છતાં આશા હતી કે પૈસાની રેલડેલમાં તે મને પોતાનું સર્વસ્વ આપશે જ. એ આશામાં ને આશામાં મેં કેટલા પૈસા તેને માટે ખર્ચ્યાં. પણ જો દિવસે હું અરણુને લઈ ગયો તેજ દિવસથી તે બદલાઈ ગઈ. સાંજે હું રૂપિયા આપવા ગયો ત્યારે રૂપિયા લીધા પણ પછી મને મળવાની પણ ચોખ્ખી ના પાડી દીધી. વળી સંમિશ્રિ છે કે હવે તો તે કાંઈનેય મળતી નથી. કેટલાક માણસો તેને ત્યાં બેઠા ખાંધે છે પણ તે બચાવને ના પાડે છે. કારણ સમજતું નથી. પણ ખાનગી તપાસમાં એટલું તો સમજાય છે કે અરણુ હમેશ નહિં તો ખીજે ત્રીજે દિવસે પણ તેને ત્યાં જાય છે. તેને તે ખુશીથી મળે છે અને અરણુ પણ કલાકો સુધી ત્યાં રહે છે. વળી હમણાં મેં પાંચ દિવસથી તો ગુસ્થાન પણ ઘરમાં દેખાતી નથી. કાણુ જાણે અરણુ એવી તે કેવા પ્રધારની મોહિતી તેનાપર નાખી છે કે તે અરણુને જ જોઈ રહી છે. મને તેમ

આત્મહત્યામાં પાપ શાનું ? ૧૭૮ ઉપા અને અરણ્ય આવશે

હોય, પણ મારે એટલું તો કલ્પક કરવું જ પડશે કે અરણ્ય જ્યાં જાય છે ત્યાં તેના વિરુદ્ધ કોઈ લાગ્યે જ થઈ શકે છે. જરૂર તે કોઈ જાદુગર ના તો વશીકરણ વિદ્યાવાળો—મેલીવિદ્યાનો સાધક છે. ગુરુશનની આશા છોડી મુખીજન તરફ નજર ફેરવી. પૈસા ખર્ચી તેને પણ મારી બનાવી તો અહીં પણ તે મારી પાછળને પાછળ જ લાગ્યો મુખીનું ઘર તો ઠીક પણ વળી દાનની વાત પણ તે જાણી ગયો. હું ધણી ફાંફાં મારું છું પણ તે ભટકતા જીવનું ઠેકાણું મને નથી જડતું. જો તેનું ઠેકાણું જડે તો તો કોઈ પણ રીતે તેને સપડાવું ” રમણલાલ વિચારમાં વિચારમાં ચાલ્યો જતો. ક્ષણમાં અટકતો અને ક્ષણમાં પાછી વિચારમાળા પકડતો.

“ હાં. ઠીક માદ આપ્યું. કાલે પેલો ચતુરો આવે તો તેને એ કામ સોંપું. ચતુરો દેખાય છે તો પૂરો બદમાશ, એ એ કામ ખુશીથી કરશે. અને વળી કાલે જ એની મુંબઈની આશીસમાં કાગળ લખી તેને બંતરફ કરાવવાની પેરવી કરું. એક તરફથી નોકરી વગરનો થશે અને બીજી તરફથી ચતુરો તેના રહેવાના ઠેકાણાને પત્તા કાઢી લાવશે. પછી કાંઈક તાગડો રચી સપડાવું; અને બદમાશ તરફે જેલમાં જ મોકલાવું ” ક્ષણવાર વળી અટક્યો. વળી પાછો વિચારતરંગે ગાથાં ખાવા લાગ્યો.

“ પણ એવો શો તાગડો રચવો ? આ કામમાં હિતાવળ ન કરવી જોઈએ, પણ ખૂબ વિચાર કરીને જ આગળ વધવું જોઈએ. ”

આમ વિચાર કરતો કરતો તે ઘેર આવ્યો. કપડાં હિતારી ચલંગપર પડ્યો. તેની પ્રેમાળ પત્નિ તેની પાસે આવી મોડા આવવાનું કારણ પૂછવા લાગી. તેને બહાનાં બતાવી, પોતે કરેલા નિશાની તેને ખબર ન પડે માટે મોઢું ફેરવી સુતો અને તબીબત સારી ન હોવાથી એન ન હોવાનું જણાવી દીધું. વળી સાથે સાથે કંઈક ગાવા પણ કહ્યું. તેની આ લાલિતા સંગિતમાં પ્રવીણ હતી. તેણે પતિને પ્રસન્ન કરવા તેની આજ્ઞાનુસાર વીણ, કાંઈ મધુર ગાન જોતાના કામળ અને મોહક સુરથી શરૂ કર્યું. ગાનની એક કડી મધુ નહિં કંઈ હોય એટલામાં તો વિચારે ચઢેલા રમણલાલનાં આંક તેમાં સર પૂરવા લાગ્યાં.

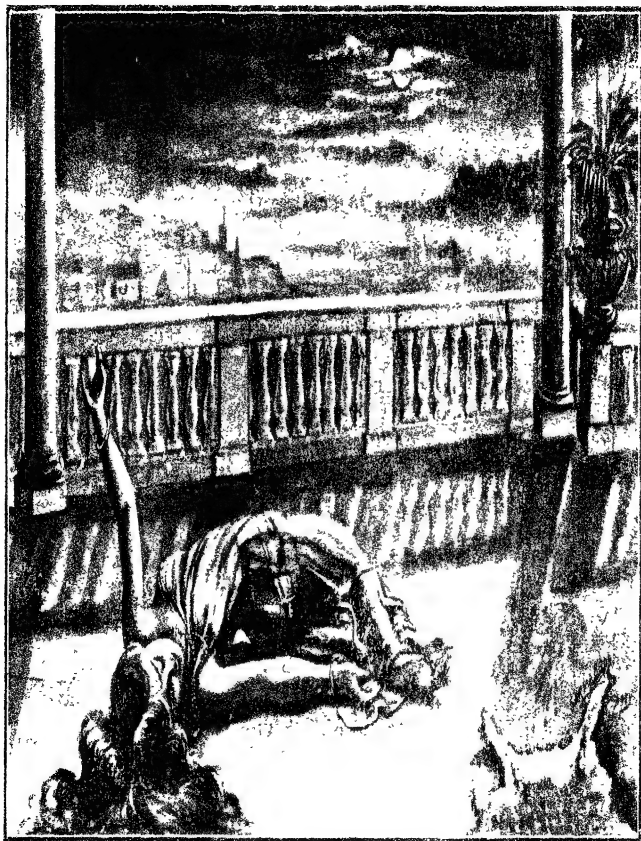
બિચારી લલિતા રમણની આ ટેવથી પલોટાઇ ગઇ હતી. તેણે વાઘ મુકી દીધું. રમણલાલની પાસે આવતાં તેને ધસધસાટ દેવતો જોયો. નિશ્વાસ નાખી એક ખુરસીપર બેઠી. પાસેના ટેબલ પર લેમ્પ બળતો હતો. બે ત્રણ પુસ્તકો અને એક બે માસિકો તેની પાસે પડ્યાં હતાં. લલિતા કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના દબેળીપર લમણું ટેકવી બેસી રહી, બાહ્ય દ્રષ્ટિએ તે નિષ્ક્રિય હતી છતાં તેના અંતરમાં વિચારોનો પ્રવાહ જોસખંધ વલ્લે જ જતો હતો. તેનું પરિણામ તેના જડ જણાતા દેહ ઉપર પણ થતું હતું. શ્વાસ ધણી લાંબા અને નિરાશા ભરેલા હતા. આંખો બળતી હોય તેમ લાક્ષ્યોળ થઇ ગઇ હતી; અને જાણે તે અગ્નિને યુગાવધ માટે જ ખરતાં હોય તેમ નેત્રમાથી અશ્રુબિંદુ ટપકતાં હતાં. તે મૌન હતી છતાં તેનાં અંગો—તેના બાવ—તેના હૃદયનું દિગ્દર્શન કરાવી આપતાં હતાં.

“ અરેરે ! ગૃહસ્થના ધરમાં આ સુખ ? આ સુખ માટે મારાં માતા પિતાએ મને અહીં પરણાવી ? આ દુઃખ ફટલેક સમય સહન થઈ શકે ? હયાં સુધી સહેવું ? દુનિયા શું જાણે છે ? તે તો જાણે છે કે લલિતા સુખી છે. દ્રવ્ય છે, યુવાવસ્થા છે, પતિ મણુ યુવાન છે. તેને શી કમી છે ? ખરેખર, બાહ્યદ્રષ્ટિએ શી કમી છે ? છતાં મને શું સુખ છે ? દુનિયા કહે છે દ્રવ્યમાં સુખ છે. દ્રવ્યમાં સુખ—એ પ્રશ્ન જ કેવો ? દ્રવ્ય ન હોય અને પતિને પ્રેમ હોય તો પણ કેવું અવર્ણનિય સુખ મળે ? મારાં માતા—પિતાએ મને બણાવી, જ્ઞાન આપી સારાસાર વિચાર કરવાની દૃષ્ટિ ઉઘાડી, આ બધું મારા સુખને માટે કરવામાં આવ્યું છતાં મારા બાળ્યમાં તો દુઃખ જ રહ્યું. અરેરે ! જ્ઞાન કરતાં પતિ-પ્રેમની વ્યાખ્યા સમજવાની મારામાં શક્તિ ન હોત તો કેવું સાફ ? માત્ર પશુઓની માફક મારું જીવન ગાળત. પણ આમ હૃદયમાં બળી મરવાનું તો મારા નસીબમાં ન રહેત ! અરે માતાપિતાઓ ! જો તમારે પેટ મારા જેવી અભાગણી પુત્રીઓ પડી હોય તો તમે તેમને બણાવશો નહિ; અને બણાવો તો પછી તેમનું આદિજીવન જોડવાનો પ્રસંગ તેમના ઉપર જ હોડજો. તમે પુત્રીના સુખ માટે બણાવો છો અને તેમ છતાં તેનું બાવિજીવન સુધારવ.

માટે તેને યોગ્ય સહયુક્તી પતિની શોધ કરવામાં શા માટે પ્રમાણ બનેા છે ? શા માટે શ્રીમંત થા કુળવાનના લોભમાં ખેંચાઓ છે ? શું પૈસાથી પ્રેમ મળે છે ? કુળથી પ્રેમ મળે છે ? માન-મરતબાથી પ્રેમ મળે છે ? તમારી માન્યતા ખોટી છે. અરેરે ! તમને પોતાને તે બાબતનો અનુભવ નથી ? તમે પોતે એવા દાખલા બોલા નથી ? બે બોલા છે તો પછી તમારી પુત્રીઓના જીવનમાં કેમ તેનો ઉપયોગ કરતાં નથી ?

ભાવિ ! ભાવિ !! અને કાંઈ જ સમજ નથી પડતી કે હજી તારા અપૂર્વ બંડારમાં તેં મદારે માટે કેવા દિવસ અને કેવા યુગે જારી રાખ્યા છે ? ”

વિચારમાં ને વિચારમાં બે વાગ્યા. ગિયારી બાળા શાન્ત રાત્રીમાં અશાન્તીથી બળી રહી હતી. ચારે તરફનું શાન્ત વાતાવરણ તેના હૃદયને ઉથલાવી નાખતું હતું હૃદયની શાન્તિમાં જે શાન્ત વાતાવરણ કુદરતની અમાધ લીલાના અંકુરો પ્રકટાવી અનુપમ શાન્તિ અને આનંદ ઉપજાવે છે પરંતુ તેજ વાતાવરણ અને તેજ શાન્તિ, હૃદયની દગ્ધાવસ્થામાં ઉલટું અશાન્તિકર અને દુઃખદ થઈ પડે છે. લલિતા મનના વિચારો અદ્ભુતના ઉદ્દેશથી ઉડી. દિવાનખાનામાં આમતેમ બેબેઠા આંટા મારી પતિશ્યા પાસે ગઈ. રમણલાલ ઉંબનો જ હતો. તેના તરફ વાંકી વળી સ્થિર દ્રષ્ટિએ તેના મુખનું અવલોકન કરવા લાગી. રમણલાલના મુખમાથી નોકળના આસની મુગંધ (?) તેને કમકમારવા લાગી. ગિયારી બાળાને પતિના દુર્વ્યસનની ખબર ન હતી; આજ તે પણ પડી. તેના બળીઝગી રહેલા હૃદયને હવે કાંઈ પણ આશા ન રહી. તેની આંખમાંથી અશ્રુનિંદ્ર બર્ષા. તે લાંબો દૂર ખપી ગયો. સહજતર પડી ઉપર અગાસીના લાગમાં ઘૂંઘ. જેમ અતિશય પવનથી એકલાયુ ઝાડ પડે તેમ તે પથ્થરની ફરસબંધી પર પડી. તેનાં નેત્રો ફાટી ગયા જેવાં બની સૂણતર ઉતારાજ રહી ગયાં. ચંદ્રનાં શાન્ત કિરણ અને મંદ વાયુ લદરીએજ તેની સુશ્રુષા કરી. તે કાંઈક શુદ્ધિમાં આવી. વિસ્તીર્ણ અગાસીમાં અજમ શાન્તિ-સૌહાર્ય પ્રસારતા ચંદ્ર તરફ જોઈ રહી. ચંદ્રનાં મૃદુ કીરણો તેનાં નેત્રદ્વારા તેના હૃદયમાં પ્રવેશવા મથન કરતાં હોય તેમ તેનાં નેત્ર સંધે એકતર થઈ રહ્યાં

હતાં. સુધાકર નિશાપતિ જાણે પોતાની સુધાનો અખૂટ અને અખંડિત ઝરો તે તાર દ્વારા તેના હૃદયમાં પૂરતો હોય તેમ હસતો હતો. લલિતાનાં નેત્રો પણ જાણે મહાયોગી શંકરની જટામાં પડતા પતિત પાવની મંદાકિનીના ઝરણુને ઝીલતાં હોય તેમ કાળા કાકીમાંથી નીકળતા દ્રષ્ટિરૂપી કીરણોથી તેનું સ્વાગત કરતાં હોય તેમ વીક્સી રહ્યાં હતાં. મસ્તીખોરો મદીલો પણ મંદ મંદ પવન જાણે આટલું સુખ પણ તે બાળાના લાગ્યમાં ન હોય તેમ તેનો વિચ્છેદ કરવા યત્ન કરતો હોય તેમ તેનાં વસ્ત્રોને આમતેમ હવામાં ઉગાડતો હતો. બાળાનું હૃદય તેના કમળમાં ન હતું. એક તરફથી શોકાગ્નિ-હૃદયાગ્નિએ તેના પર સત્તા જમાવી હતી ત્યારે બીજી તરફથી રાત્રીપતિનાં કિરણો તેનો કમળને લેવા યુદ્ધ કરતાં હોય તેમ જણાતું હતું. જેમ કેઈ એક નગર પર કોઈ બળવાન રાજા હુમલો કરે તે વખત તે નગરની જે દશા થાય તેવી દશા તેના રેહની હતી. તેનાં અસ્ત વ્યસ્ત થયેલો અર્ધ દંકાયેલો દેહ નિશ્ચેષ્ટ પડ્યો હતો. ગગનમાં ચંદ્ર, એક તરફથી જાણે તેને શાન્તવન આપતો હોય તેમ તેનાં નેત્રદ્વારા તેના અંતઃકરણમાં સુધા સીચવાનો દોષ કરતો હતો ત્યારે બીજી તરફથી તેનાં અર્ધ દંકાયેલ અંગોનાં દર્શન અને પોતાના કિરણરૂપી હસ્તના સ્પર્શથી તૃપ્ત ન થતો હોય તેમ રહના સૂત્રના તારોના મધ્યમાંથી તે અંગોનું સંપૂર્ણ અવલોકન કરવા યત્ન કરતો હતો. બાળાનાં સુકોમળ અંગો નિશ્ચેષ્ટ થઈ ચંદ્રપ્રકાશમાં થીતળ પવનના સ્પર્શથી કપતાં હતાં-રોમાંચિત થતાં હતાં. ધીમે ધીમે બાળાના હૃદયમાંથી ઉદ્ગાર નીકળવા લાગ્યા:—

“ નિશા ! નિશા !! નિશાસમ અંધકારથી ભરેલા હૃદયની આ નિશા હું શી રીતે વીતાવું ? અરેરે ! આ નિશાને પણ તેના પતિ તરફથી હમેશાં નહિં તોય અમુક નિયમીત દિવસે સુખ મળે છે, જ્યારે મને તો તે પણ નથી. નિશા ! ત્હારે તે એવું ક્યું લાગ્યું છે કે તને આ સુખ નિયમીત મળે છે ? ઓ ચંદ્ર ! તું સર્વ આપિ થઈ, સૂર્યદેવ તરફથી આટલી સત્તા પ્રાપ્ત કરે છે તે શું આમ મારા જેવી દુઃખી બાળાને સતાવવાને ? શું તારામાં સમદ્રષ્ટિ નથી ? ખરેખર ! તારી એ વિષમદ્રષ્ટિને લોધેજ તને કલંક પ્રાપ્ત થયું છે. છતાં હજી તારામાં સમદ્રષ્ટિ ન આવી ? ચંદ્ર ! ચંદ્ર ! ! તું

આત્મહત્યામાં પાપ શાનું ? ૧૮૨ ઉપા અને અરૂણ આવશે

જગતનો પિતા છે. તારા સુધાસિંચનથી કુદરત વનસ્પતિદ્વારા પોતાની કૃતિથી વિશ્વને મુગ્ધ કરે છે. અને તેજ વનસ્પતિથી વિશ્વ જીવે છે. સૂર્યદેવ જેટલોજ તારો પ્રતાપ છે. તું વિશ્વપિતા-વિશ્વજીવન થઈ મારા જેવી ભાગ્યહિનોને શા માટે સતાવે છે ? અમારા હિનભાગ્યને દેખી તું કાં હાસ્ય કરે છે ? દુઃખીઓનાં હૃદય ચીરનારું હાસ્ય એ શું તુજ જેવા ઐશ્વર્યશાળીને જાજે છે ? તું વિશ્વચંદ્રના પ્રકાશમાં અમારા હૃદયચંદ્ર ખીલવા જોઈએ; તેને બદલે તે અસ્ત થઈ જાય છે. આમાં શું અમારો દોષ છે ? અરેરે ! શું આ જીવનમાં મારો હૃદયચંદ્ર નહિંજ ખીલે ?

સુધામય શાન્ત તુજ કીરણો, જણાવે તુજ શાન્તિને;
ખીલેલી કુમુદસમ નવલી, નવોઢા ચંદ્ર કાન્તિને.

ખીલેલી ચન્દ્રિકા કરતી અનેરું હાસ્ય મુજ સામે.
બળેલીને સતાવીને કહે એ સુખ શું પામે ?

ખરે ! આ તમ ભૂમિને અનેરી શાન્તિ દાતા તું,
બળેલાં તેમ હૃદયોનો ખરો છે સુખ શાતા તું,

છતાં કાં આમ તું બાળે, કટાક્ષે હાસ્ય કરતો તું ?
સુધાસમ શાન્તિને બદલે વિષમ હા ! ઝેર ભરતો તું ! ”

ગાન અટક્યું. વળી નિશ્વાસ નીકળવા લાગ્યા. ચંદ્ર તરફથી દ્રષ્ટિ ફરી વલ્લો ઠીક કરવાનું ભાન થયું. દ્રષ્ટિ ઉત્તર અને બરબુવાના કૃત્તારરૂપ કોમળ અંગોપર પડી, હૃદય બળવા લાગ્યું.

“ અરેરે ! જ્યારે યુવાવરથાનું સુખજ પ્રાપ્ત નથી, મારા ભાગ્યમાંજ એ સુખ નથી તો પછી શા માટે મને તે સુખનું સાધનો ઇશ્વરે આપ્યાં ? ખરેખર ! દુનિયામાં જે સાધનો સર્વોત્તમ સુખનાં મનાય છે તેજ સાધનો દુઃખરૂપ થઈ પડે છે. યુવા ! યુવા ! ! તું કેવી સુખકર અને કેવી દુઃખકર છે ? કેટલાકને તું સુખ આપે છે તેમ બીજાઓને તું તેવુંજ દુઃખ આપે છે. બાહા ! જ્યારથી તારો સંચાર આ દેહમાં થાય છે ત્યારથી બિચારી આશાવંત બાગા કેવા કેવા મનોરથો બાંધે છે ? તારાં સહજ ચિન્હોનો આ દેહમાં સંચાર થતાંજ તેની કિશોરાવરથા બદલાઈ જાય છે. તેના

મુખપર અવર્ણનિય ફેરફાર થઇ જાય છે. તેના સૌંદર્યમાં ધીમે ધીમે વધારો થતો જાય છે. તેની નિર્દોષતામાં મુઝબબાવનો સંચાર થવા માંડે છે. પોતાનાથી મોટાં મનુષ્યોમાં—મુખ્યત્વે કરીને પુરૂષ વર્ગમાં—બેળાતાં તેને કાંઈક શરમ આવે છે. એકલી એકલી એકાંતમાં હોય છે ત્યાં પણ તેના મુખપર અનિર્વચનીય હાસ્ય—પેલુ મધુર મોહક હાસ્ય—જણાય છે. વારંવાર પોતાનાં યુવાપોષિત અંગો તરફ જાણે અજાણે પણ દ્રષ્ટિ ફરી જાય છે. સ્ત્રીવર્ગમાં તે કાર્ષ્ક ગૌરવ સાથે—હવે હું પણ સ્ત્રી રૂપમાં આવી છું—સંસાર નૌકાની મુકાની બનવાની યોગ્યતાવાળી છું આવા ભાવ સાથે—બેળાય છે. શ્વસુરગૃહમાં—પતિસહચારિણી બનતાં, કેવાં અવર્ણનિય સખ ધાનમાં રહાકોશું એવા વિચારો પોતાના મનોરથો ઉચ્ચ સુખમય બનાવી મૂકે છે. પતિને હું આમ રીઝાવીશ, આમ સતાવીશ, આમ મનાવીશ આદિ તરંગોમાં તદ્દલીન બને છે. પતિગૃહે પડેાંચ્યા બાદ પતિની સાથે વાત કરવાને તેમજ તેનો પ્રેમ ઝીલવાને ઉત્સુક બને છે, પતિનું મન હરણ કરવા, શૂંગારાદિ ધારણ કરના પતિને પ્રિય એવું વર્તન રાખવામાં પોતાની પસંદગી, અને પ્રિય વસ્તુઓને ભૂલી જાય છે. જન્મ આપનાર માતાપિતાનો અપ્રતિમ વાતસલ્ય ભાવ પણ પતિ તરફના ભાવિ સુખની આશામાં વિભારી મૂકે છે—બધેકે વિસરી જાય છે. અને તેનો બદલો શો મળે છે ? કવચિત્તજ તેના મનોરથો સફલ થાય છે; પરન્તુ મોટે ભાગે તે બિચારીની આશાઓ કચરાઇ—છુંદાઈ—નાશ પામે છે. અરેરે ! તે સમયે અમારા હૃદયની જે દશા થાય છે તેનો ખ્યાલ પોતાના જ વિચારોમાં મસ્ત બનેલા—પોતાનું મુખ અને સગવડ જોતા—પોતાના સ્વાર્થી સ્વચ્છંદમાં ફરતા—પુરૂષોને શી રીતે આવે ? અમારાં નેત્રો પતિના દર્શન માટે ચંચળ બની રહે છે, અમારું મુખ તેના ભાવ-ચુકત પ્રસાદ માટે ઉત્સુક રહે છે, અમારા કર્ણ તેનાં ચીકું મધુરાં પ્રણયવચનો સાંભળવા તદ્દપી રહે છે, અમારું હૃદય—અમારું ઉર, ઉરબશ્વ તેમને બેટવા ઉછળી રહે છે, અમારા હાથ તેમના કંઠને વીંટળવા અને અમારું મસ્તક તેમની ગેમલીની વિશાળ છાતીમાં શમાઇ જવા તલપાપક થઈ રહે છે. અમારો દેહ તેમના દેહ સાથે એકત્ર થઇ જવા તનમનાદ કરી રહે છે ને વખતે

તેમની બેદરકારીભરી, લાગણીરહિત, ઠંડી નજર પડતાં જ આ સર્વની નિરાશા-ભગ્નાશા અમારી, અમારા હૃદયની, અમારા દેહની જે સ્થિતિ કરી મૂકે છે-હા ! વિધાતા ! તે વર્ણવવા તું સમર્થ નથી-અરે ! અમે પણ સમર્થ નથી. અમારાં તેજો દ્રષ્ટિહિન બની જાય છે, મુખ પથ્થરવત્ બની રહે છે, કર્ણમાં ધાક પડી જાય છે, હૃદય ચીરાઇ જાય છે, ઉરજ લોહવત્ બની હૃદયને પીડા કરે છે, હાથ જડવત્ બની જાય છે, મરતકમાં અમિ પ્રજ્વલિત થાય છે અને દેહ શીથિલ બની ફાટી જતા હૃદયમાંથી ઝરતા રક્ત રૂપી નિરાશાથી તરખોળ બની જાય છે. અરેરે ! અમારી આ તે કેવી દશા ? ક્યાં પાપ અમને આમ પીડતાં હશે ? આખો દિવસ ગૃહસંસારનું ગાંડું હાંકી, પતિના પ્રેમયુક્ત મીઠા પ્રસાદની આશામાં આખો સમય ગાળીએ, પતિને તૃપ્ત કરવા દેહની પણ દરકાર ન કરતાં તેમની સુગવડ-સુખ સાચવવામાં મસ્ત રહીએ અને નિશાએ જ્યારે તે પ્રસાદ-પ્રેમયુક્ત પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવાનો સમય આવેલ્યારે ઉત્સુકતાથી-સ્વર્ગપ્રવેશના આનંદસહ જ્યારે શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરીએ ત્યારે, અથાગ પ્રયત્ને હજારો મણુ વજનના બોળને જે સુત્રના પણુ પવિત્ર તારથી લટકાવી રાખ્યો હોય તે કપાઇ જાય તેમ, અમારો આશારૂપી તન્તુનો વિચ્છેદ થઇ જાય છે. દિવસોના દિવસો એ પ્રમાણે ગાળીએ છીએ છતાં પરિણામ શું ? અરેરે ! જગન્નિવધાતા ! અમે તારાં બાળક. તેજ અમને રૂઝમાં, પંઢી શા માટે અમારી આવી દશા કરે છે—”

અસ્ફુટ સ્વરો અને વિચારો ઉપર પ્રમાણે ચાલતા જ હતા એવામાં તેને કાને કાંઈક મધુર સ્વર અચડાયો. આટલી મોડી રાત્રે કોણુ ગાતુ હશે ? એ વિચાર ઉદ્ભવ્યો. વિચારદશા બદલાઇ. સ્વર વાધવા લાગ્યો. લલિતાનું હૃદય વધુ ચીરાવા લાગ્યું.

“ ઝુલીએ.....અમે ઝુ—લીએ—

ઝુ—લીએ.....અને ઝુ—લીએ—

ના-થતણા-હૈય્યા-હિં-ચોળે અમે-ઝુ-લીએ—

ઝુ—લીએ.....અમે ઝુ—લીએ—”

“ બાગ્યવતી ! બાગ્યવતી ! ! જે બાગ્યવતી હોય તેનાજ

ભાગ્યમાં નાથના દેશા દિવ્યોળે જીવવાનું હોય. મારા જેવીના ભાગ્યમાં તો તે નહિંજ. અમે તો ફક્ત વિચાર તરંગના આશ્વારૂપ તંતુથી હીચકાના દિવ્યોળા પર જીવીએ; અને તે પણ કેટલો સમય ! હા, દેવ ! ” લલિતાના હૃદયમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા. ગાન ચાલુજ હતું.

“ ભુ-જ બંધ થકી-ના-થને-દયા-વીએ—

ભુ-જ બંધ થકી-ના-થને-દયા-વીએ—

વળગી કં-ઠ પ્રણય ચું-ખને-સતા-વીએ—

વળગી કં-ઠ પ્રણય ચું-ખને-સતા-વીએ—

તા-ણી તીરછી-અરે હાં-રે તા-ણી તીરછી—

કમાનને-રીખાવીએ—

રે-સદા-દૈ-યા-દિવ્યો-ળે અમે-જીવીએ— ”

“ અરેરે ! અમારા ભાગ્યમાં એ સુખ ક્યાંથી ? વિધાતા ! વિધાતા ! ! આને તારો કેવો જૂદમ ? મારા જેવાં કેટલાંય જીવતા આમ તારા જલિમ જૂદમમાં કચરાઈ-ધુંદાઈ નાશ પામતાં હશે ? ” લલિતા ખમડો. સ્વર તો ગગનપટના શાન્ત વાતાવરણને બેદતો નેના ઘણુંદારમાં પ્રવેશતો જ રહ્યો.

“ મદ ભરી-મદી-લી આં-ખને-નયા-વીએ—

મદ ભરી-મદી-લી આં-ખને-નયા-વીએ—

થનથન થનગનતા હૃદયને-નયા-વીએ—

થનથન થનગનતા હૃદયને-નયા-વીએ—

અમે—પીછએ—અરે હાં—રે અમે—પીછએ—

પિયુ-ને તરસાવીએ—

રે-સદા-દૈ-યા-દિવ્યો-ળે અમે-જીવીએ—

અમે-જીવીએ.....અમે-જી-લીએ—”

“ બંધ થા ! બંધ થા ! ઓ ભાગ્યલક્ષ્મીની પ્રેમપાત્ર બહેની ! તું માતી બંધ થા. મારે ત્હારૂં સુખમાન નથી સાંભળતું. ” લલિતા ગાનારને ઉદ્દેશીને બોલી. “ કહો ! તમે પણ કેવા હડીલા છો ?

આત્મહત્યામાં પાપ શાનું? ૧૮૬ ઉપા અને અરૂણ આવશે

મારી ઇચ્છા ન હોવા છતાં તમે શા માટે એ ઝહરીલા સ્વરને
આવકાર આપો છો? અરેરે! હું પણ નિરાશા બળે કોંધવશ થઈ
અમે તેને દોષ દઉં છું. એમાં કાનનો શો દોષ? માઈ મનજ મારા
કબજમાં નથી તો પછી બીજાને શું? હવે માઈ જે થવાનું હોય
તે થાઓ. ઓ પ્રિયતમના પ્રેમમાં મરત બનેલી મુખ્યા! ચીર,
ત્હારા પ્રેમબીના મીઠા સ્વરથી માઈ હૃદય જેટલું ચીરાય તેટલું
ચીર. ઓ શાન્તિના સંસ્કારી શિતળ સમીર! ત્હારી લાલિત્ય-બીની
ઉર્મિઓ ઉપજવનારી લહરીઓથી મારા મથિત હૃદયને બળાય
તેટલું બાળ. ઓ નિરાશાની ધોર નિશાંરૂપ નિશા! તું પણ ત્હારો
સમય લાંબાવી મારા દુઃખને વધારવું હોય તેટલું વધારી લે હસી
લે, હસી લે, ઓ હઠીલા કટાક્ષયુક્ત દારય કરતા હિમરાશી ચદ્ર!
તું પણ મારા દુઃખ પર હસી લે. અતિશય દુઃખમાં કચરાયલી,
છુંદાયલી, નિરાશાની જ્વલંત આગમાં બળી રહેલી આ દિનલાગ્ય
બાળા કાળે મરી જશે. પછી વખત નહિં મળે માટે તું પણ હસી
લે, આહા! સૃષ્ટિ અને કુદરત બધુંય મારા વિરૂદ્ધમાં છે. મને મારા
દુઃખમાં બાળનારું છે.

બળેલાને સફૂ બાળે, જગત આ સ્વાર્થસાધુ છે,
બળેલાને જ સૌ ગાળે, જગત આ અંધ બાધુ છે.

ધરાયે ભોગ બકરાં કુકડાં બલહિન પ્રાણીનો,
ધરે છે ભોગ કેસરીનો? જગત આ સ્વાર્થ સાધુ છે.

મરીબને સૌ સતાવે છે, શ્રીમંતો મોજ મારે છે,
મરે છે બૂખથી સાધુ દમામે દંબી ચાલે છે,

વિનયને સ્નેહના બૂખ્યા, પ્રમાણિક દુઃખમાં સડના,
કુટિલ કામી કુકર્મી જોવશાઓ સુખમાં ચડતા.

નથી નીતિ, નથી પ્રીતિ, હૃદયના સ્નેહનું ઝરણું,
છતાં તે સુખમાં મ્હાલે, વિખતિને શીરે મરણું.

હાય! આપુંજ જગત. જોયું, ભોગમયું. હવે ધરાઈ મઈ.
પ્રભો! જગન્વિધાતા, હવે તો ત્હારે જોળે લે. હું શું કઈ કે મારા

ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે.

૧૮૭ યહ કયા ખિમારી ઇશકકી ?

પતિનો પ્રેમ મને મળે ? નથી મેં દ્રોહ કીધો, કે નથી મેં દુષ્ટત્વ કીધું. કયા રાંકની-કયા અપરાધની આ શિક્ષા ? —” લલિતા હજી પોતાનું દુઃખ રડતીજ હતી એટલામાં સ્વર સંભળાયો:—

“લલિતા ! લલિતા !! ક્યાં મરી ગઇ ?”

“ખરેખર મરીજ ગઇ.” લલિતા ઉઠતાં ઉઠતાં બબડી. “લલિતાનું લાલિત્ય મરી ગયું હોત તો તો તે જીવી શકત. પણ તેનું જીવત-જીવલંત લાલિત્ય હવે તેને બાગ્યેજ જીવવા દેશે. લલિતાનો કાળજી લાલિત્ય છે જ્યારથી લાલિત્ય આવ્યું ત્યારથીજ તે મરણો-મુખ થતા માંડી છે-અરેરે ! માગ લાલિત્યનાશ માટે શું કરવું ? જીવનનો તો નાશ થઇ ચૂક્યો છે. હવે તો દેહનોજ નાશ થઇ છે.” સીડી પર ઉતરતાં ઉતરતાં હમી રહી વળી બબડી:—“આત્મહત્યા ખરાબ ખરી; પણ તેથી કાંઈ આત્માની હત્યા થતી નથી. માત્ર દેહનોજ નાશ થાય છે. જ્યારે આત્મા અમર છે તો પછી આત્મહત્યામાં પાપ શાનું ?”

લલિતા ગઇ. પાછળ વાતાવરણમાં શબ્દો ધ્રુમી રહ્યા.

“આત્મહત્યામાં પાપ શાનું ?”

—❀❀❀—

પરિચ્છેદ આઠમો.

—❀❀❀—

યહ કયા ખિમારી ઇશકકી ?

—❀❀❀—

મોહને પ્રેમ કહેવો એના જેવો ધૂણતા બીજ કઈ ?

હર વિમળભાઈ ! તમે તો ખરેખ ખટપટીઆ છો. દિવાનપદ ભોગવતાં ખટપટ તો કરતીજ પડે. પણ તે તો સ્ટેટમાં હોય, કાંઈ સ્નેહીમાંય હોય કે ? તમારી ખટપટ અને છુપી મસલતો માટે તમારા પર કેમ કામ ન ચલાવવું જોઈએ ?”

વિમળરાયના દિવાનખાનામાં એક નાનું મંડળ બરાબને બેઠું

હતું. આ મંડળમાં, વિમળરાય, કમલા, માધવલાલ, જગન્નાથ, મદનરાય, ઉધા, રમણલાલ, મુકુંદ, તથા સદાશિવરાવ, એટલાં જણ હતાં. આજ દિવાનખાનાને અત્યુત્તમ રીતે શણગારવામાં આવ્યું હતું. દરવાજાપર એ નોકરો આવનારાંને સ્વાગત કરવા ઉભા હોય તેમ ઉભા હતા. બગીચામાં પણ પાણીના છંટકાવ સાથે ફુલગાડનાં કુંડા અહીંતહીં ગોઠવી દીધાં હતાં. યુરોપી ઢગના ફરનીચરથી દિવાનખાનાની શોભા વધારી મૂકી હતી. ટેબલો પર જળીથી ભરેલા રૂમલો પાથરી દીધા હતા. તેમાંના ફેટલાક પર પુષ્પપાત્રો (ફલાવર વાઝ) ગોઠવ્યાં હતાં, તેમ કોષ્ટકપર આમોદાન તથા શેતરંજના પટ પણ મૂકેલા હતા. એક બાજુએ પીઆનો તથા હારમોનીયમ પણ ખુલાં પડ્યાં હતાં. સાદી તેમજ આરામપુરસીએ પણ યોગ્ય વ્યવસ્થાથી ગોઠવી દીધી હતી. જાણે કોઈ મોટો સમારજ હોય એવો ડેબા દેખાતો હતો, અને ખરેખર હતું પણ તેમજ. સદાશીવરાવ મારફત રેસીડેન્ટ સાહેબની મુલાકાતના પરિણામે વિમળરાયને ધાર્યું દિવાનપદ મળવાનું નક્કી થઈ ગયું હતું; અને તે ખુશાલીમાં જ આજ રોજી સંબંધીને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. સાંજના ચારેક વાગ્યાને સુમાર હતો. ખુદ રેસીડેન્ટ સાહેબ પણ સાંજે સાત વાગે પધારવાના હતા.

સૌ એક બીજા સાથે પોતાના પ્રિય વિષયમાં વાતચીત કરતાં હતાં. વિમળરાય માધવલાલ સાથે રાજ્યનીતિ અને તેમાં દેશી રાજ્યોમાંની નીતિની ચર્ચા કરતા હતા. મદનરાય મૈન રહી સાંભળતો હતો, વખતો વખત વિમળરાયના પ્રશ્નનો ઉત્તર ટુંકમાં આપતો હતો. મુકુંદ સદાશીવરાવ સાથે એજન્સી સાથેના રાજ્યના સંબંધના પ્રશ્નોત્તર કરતો હતો તથા દેશી રાજ્યોમાંની એજન્સીની સત્તા કેવા પ્રકારની હોય છે તે ચર્ચાતો હતો. કમલા તેમની પાસે બેઠી બેઠી મૈન રહી સાંભળતી હતી; પરંતુ તેનાં નેત્રો મુકુંદ તરફ પુલકિત થતાં હતાં. ઉધા જગન્નાથ સાથે ધીમે અને સાવધાનપણે આધુનિક સમાજની ચર્ચા કરતી હતી. જગન્નાથ ક્ષણમાં ઉધા સાથે વાત કરતો તો ક્ષણમાં માધવલાલ તરફ છૂપી નજર ફેંકતો હતો. તેમજ સદાશીવરાવ તથા મુકુંદને તે પોતાના લક્ષમાં રાખતો હતો; તેમ છતાં કમલાની કારખી આંખોનો અમકાટ તેના લક્ષ બદાર ન

હતો. થોડીવાર પછી પરિચ્છેદની શરૂઆતમાં જણાવેલા શબ્દો ઉપાએ વિમળરાયને ઉદ્દેશીને કહ્યા.

“ વાહ ! ઉપા બહેન ! તમેજ આમ મને ખટપટી કરાવશે કે ? તમારે તો મારો પક્ષ કરવો જોઈએ. ” વિમળરાયે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

મુકુંદ તથા સદાશીવરાવ અને કમળાએ પણ તેમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. માત્ર જમન્નાથ તટસ્થ રીતે નજીક બેસી રહ્યો.

“ કેમ ઉપા બહેને પક્ષ લેવો જોઈએ ? ઉપા બહેન તે મહારા. ” કમલા વચ્ચે બોલી.

“ તમારાં ખરાં અને બીજાનાં ખોટાં ? ” મુકુંદ વચ્ચે પૂરાયો.

“ ના કેમ કહેવાય ? ” કમળા બોલી.

“ હું ખટપટીઆ કેમ ના કહું ! જેટલા માણસો રાજ્યની તોફારી કરે તે બધાય ખટપટીઆ, અને તેમાં પણ જેઓ મુલકી ખાતામાં, ન્યાયખાતામાં, સંરક્ષક ખાતામાં, દિવાનપદ ઉપર એ રીતે હોય તે તો ખાસજ. ” ઉપા બોલી.

“ ત્યારે તમે સ્વરાજ્યવાદીઓ ખટપટીઆ નહિ કે ? ” માધવજીલે કટાક્ષમાં પૂછ્યું.

“સ્વરાજ્યવાદી કદાચ ખટપટીઆ હશે; પરન્તુ અને અસહકારી શાન્ત સ્વરાજ્યવાદીઓ સદા ખટપટથી વેગળા છીએ. તમે જાણતા હશે કે ‘ ખટપટ ’ ની વ્યુત્પત્તિ કરીએ તો ખટ+પટ=ખટ+પટ; અને તેનો અર્થ જેમાં છ પટ છે એટલે જેમાં છ પ્રકારના પટાંતર હોય તેનું નામ ખટપટ. મારી સમજ મુજબ ત છ પટાંતરો અસત્ય, અનીતિ, શામ દામ, દંડ અને બેદ હોવા જોઈએ. ત્યારે અમે અસહકારી સ્વરાજ્યવાદીઓમાં માત્ર એકજ પટાંતર છે અને તે માત્ર અસહકારનોજ-છે. એટલે અમે ખટપટી ન કહેવાઈએ. ” ઉપાએ રહીઓ આપ્યો.

“ ઉપા બહેનનું કહેવું ખરું છે. અસહકારવાદીઓ ન્યાં સુધી શાન્તિમય છે ત્યાં સુધી ખટપટીઆ તો નજ કહેવાય ” જમન્નાથ વચ્ચે પૂરાયો.

“ બલે બાપ, અમારી હાર થઈ. પણ અમારી ખટપટથી તમને નુકશાન તો નથી થયું ને ! ” વિમળરાયે પ્રશ્ન કર્યો.

ચલે કયા (અમારી ઇફેક્ટી ? ૧૬૦ ઉપા અને અરૂણ આવશે

“ નુકશાન થાય ખટપટીઆને. સીધે માર્ગે જનારને નુકશાન કેવું ? ” ઉપાએ સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“ ઉપા બહેન તો જતાં અને આવતાં બાધે છે. બહેન ! તમને તો ન પહોંચાય. ” કમલા પતિની બહાર પાછ.

“ અમારી ખટપટથી તો ફેટલાયને લાજ થયો છે. ” વિમળરાય બોલ્યો.

“ બીજા કેને ? ” ઉપાએ જીતાસા જણાવી.

“ આ મુકુંદરાય મારી જગ્યાએ દિવાન બનશે. આપણા આ માધવલાલ શેઠ અમારા સ્ટેટના ખેંકર બનશે. જે મદનરાયભાઈની ઈચ્છા હોય તો તેમને માટે અમારા સ્ટેટના ન્યાયાધીશનું પદ તૈયાર છે. બોલો, અમે કાંઈ એકલપેટા છીએ ? ” વિમળરાયે પૂછ્યું.

“ ના. ના. એકલપેટા તો નહિંજ. ખટપટીઆ મનુષ્યો પોતાની ખટપટમાં હમેશ બીજાઓને ખેંચે છે. કેમ, કમલા બહેન ! બોલ્યાં નહિં ? ” ઉપા બોલી.

“ બહેન, તમે તો અમારી પછવાડે પડ્યાં છો. પ્રથમ એ તો કહો કે મદનરાયભાઈ ન્યાયાધીશનું પદ સ્વીકારવા રાજી છે ? ” કમલાએ વાત ઉઠાવવા ચત્તન કર્યો.

“ નહિં, બિલકુલ નહિં. એ ન્યાયપદ પર આવે તો તો તમારો કાર્યજારજ બગડે. એમના જેવાને તો દૂર રાખવાજ સારા છે. ” ઉપા હસતાં હસતાં બોલી.

મુકુંદ કાંઈક બોલવા જતો હતો એટલામાં બહારથી સ્વર સંભળાયો. બધાં તે સાંભળવા લાગ્યાં—

“ અમસી ન ક...ર મોસે બતીયાં,...કંગનવા મો—રા.

અમસી ન ક...ર મોસે બતીયાં,...કંગનવા મો—રા.

નિપટ નહોર તું હૈ, બાલ જાલનકો,

નિપટ નહો...ર તું હૈ, બાલ જાલનકો.—

ધડકત હા...ય મોરી છતીયાં, કંગનવા મોરા—

ધડકત હા...ય મોરી છતીયાં. કંગનવા મોરા.

અમસી ન ક...ર મોસે બતીયાં, કંગનવા મોરા.

સસ નનંદ મોહો...દેવ હૈ ગા...રી.

સાસ નનંદ મોહો...દેવ હૈ ગા...રી,

દે દે ન ડાર તું કરવતીયાં...કંગનવા મોરા.

દે દે ન ડાર તું કરવતીયાં...કંગનવા મોરા.

અયસી ન ક...ર મોસે બતીયાં...કંગનવા મોરા.

અયસી ન ક...ર મોસે બતીયાં...કંગનવા મોરા. ”

“ કાણુ ગાય છે ? ” માધવલાલે પૂછ્યું.

“ એ તો એક બિખારણુ છે. કમ ? ઠીક લાગે છે ?
મોલાવું અહીં ? ” કમલાએ કહ્યું.

“ ગાય છે સાઈ. અહીં આવીને ગાશે ? ” માધવલાલે પૂછ્યું.

“ હા. શામાટે નહિં ? ” કમલાએ તરત જ બિખારણુને
ત્યાં મોલાવવા હુકમ કર્યો.

“ ઉધા બહેન ! તમે હારમોનીયમ સાઈ વગાડો છો. માટે
તમે વગાડો અને એ ગાય. ” કમલા બોલી.

“ પણ હું વગાડીશ તે તેને આવડશે ? ” ઉધા બોલી.

“ રાગ તો આવડતો જ હશે. ” જગન્નાથ વચ્ચે બોલ્યો.

“ ઉધાએ હારમોનીયમના કામળ સુરો છેડ્યા. બિખારણુ
તંતુવાદ્ય લઈ સજ્જ થઈ. સર્વ બિખારણુ તરફ એકી દિશે ભેઈ
રહ્યાં. ગાન શરૂ થયું.

“ આ.....

કુછ ન કુછ કર જાઓ ઇસ જોહાંનસે અપને વતન,

સાથે કયા લે જાઓગે સિવાય ચઢ કઓડી કહન.

કુછ ન કુછ કર જાઓ ઇસ જોહાંનસે અપને વતન.

હાથ મક્કમલાકે ચક્ષોગે આયગા પયગામ જળ,

હાય ! પલપલ કર્યો ઝંવાતે વખત આયેગા ન કળ.

કુછ ન કુછ કર જાઓ ઇસ જોહાંનસે અપને વતન.

યહ કયા બિમારી ઇશકકી ? ૧૯૨ ઉપા અને અફસુ આવશે

અળ તો તુજને બાદશાહી અમ્મ કરતે હો નબ્વાખ,
બેદ જળ ખુલ જાયગા તબ દેઓગે કયા વહાં જવાખ.
કુછ ન કુછ કર જાઓ ઇસ જેહાંનસે અપને વતન.

ઇશકકી મહેફિલમેં મરખુલ અયશઆરામો નજર,
મઓતકે આવાજ નજદિક કયા જવાની કયા હૈ જર.
કુછ ન કુછ કર જાઓ ઇસ જેહાંનસે અપને વતન.

ખૂમસુરતી નૌજવાની હરકે દિદારકી,
રાહજહન્નમકી દીખાતી યહ જવાની આપકી.
કુછ ન કુછ કર જાઓ ઇસ જેહાંનસે અપને વતન.

કર તમન્ના સરફરોશીકી હમેશાં હમ્મતન,
ખાક સાગમેં ન કરતુ યહ બદનકા યું જતન.
કુછ ન કુછ કર જાઓ ઇસ જેહાંનસે અપને વતન "

ગાન પૃષ્ઠ થકુ. ગાનના બાવને અનુભાદન આપતું હોય તેમ
દીવાલપગના મોટા ઘાળે ગભીર નાદે સાડા છ વાગ્યાનું સૂચન
કર્ચું. ઘડીઆળ તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં સદાશિવરાવ બોલ્યો:—

“ હવે થાડાજ સમયમાં રેસીડેન્ટ સાહેબ આવશે. ”

“ હા. હવે આવવાની તૈયારી છે. ” કમલા બોલી. “ ઉપા
બહેન ! તમે આજ મીંગલસ વખત પીઆનો વગાડશોન ? ”

“ ના. હું નહિં વગાડી શકું. ” ઉપાએ શેકડું પરખાવ્યું.

“ તમારા જ્ઞાનનો લાભ અમને તો મળે ! શા માટે નહિં
વગાડો ? ” મુકુદે આગ્રહ કર્યો.

“ મુકુંદલાલ ! મને એવું જ્ઞાન પણ નથી. અને હોય તો
તેવો લાભ મારે આપવો પણ નથી. મનુષ્યે જ્ઞાન સંપાદન કરવાનું
છે તે પોતાના જ માટે, નહિં કે બીજાઓને દેખાડવા. પોતે જ
પોતાના જ્ઞાનથી અત્મામાં તક્ષીન બને તો બસ. બીજાઓને
બતાવવાથી કંઈ જ લાભ નથી. ” ઉપાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું.

“ વારું બહેન ! ત્યારે આજે હાલ શેતરંજ રમીશું ? ”

કમલાએ પૂછ્યું.

“ શેતરંજ, એ એક એવી રમત છે કે જે થોડા સમયમાં પૂર્ણ ન થય વખતે મક્કીનાઓના મક્કીનાઓ પણ તેમાં જો નીકળી જાય. ” ઉપાએ કહ્યું.

“ આપણે ક્યાં પૂરી રમી છે. આ તો રેસીડેન્ટ સાહેબને આવનાં હજી વાર થાય તેટલો સમય તેમાં ગાળીએ બીજું શું ? ” માધવલાલ શેક બોલ્યા.

“ ક્ષમા કરો, મુરખી ! શેતરંજ એ કાંઈ બાળકોની રમત નથી. તમે તે રમત તરફ જોડતો પુણ્યભાવ રાખો તેટલો જ તે પુણ્યભાવ તમારા તરફ રાખો. એ રમતને તરછોડવાથી અપણે જ દુનિયામાં તરછોડાઈએ છીએ. એ રમતનો સફર આનંદ માટે ઉપયોગ કરવાથી અપણે કાંઈ જ લાભ થો નહીં પરંતુ મુદ્દિ ખીલવવા તમે તેનો અભ્યાસ કરો તો તેથી બુદ્ધિચાતુર્ય વધે છે અને તેથી જ તેને શેતરંજ યાને ‘ બુદ્ધિમણ ’ પણ કહેવામાં આવે છે. જે મનુષ્યો બુદ્ધિમણ સાથે આનંદના સાધન મુજબ ખેલ કરે છે તેની સાથે તેનો બુદ્ધિ પણ તેવો જ રમત કરે છે. પરંતુ જે ગંબીર રીતે ખરી રમત યાને બુદ્ધિ દર્શાવવાને ખેલે છે તેની સાથે તેની બુદ્ધિ પણ તેટલી જ ગંબીરતા દર્શાવે છે. અને તેથી જ કાંઈએ કહ્યું છે કે :—

“ છે,કરીયાં કંકરીયાં ખેલે, ચૌપટ ખેલે પણ;
ગંજીશ તો સાં કાંઈ ખેલે, શેતરંજ (જ) ખેલે કાજ. ”

“ તમારા લાંબા લેકચરમાં મને તો કાંઈ જ સમજ ન પડી, ઉપા બહેન ! ” મુકુંદે પૂછ્યું.

“ લાઇ ! એ રમત તમારા જેવાને ઘણી જ ઉપયોગી છે. રાજ્યખટપટ અને બુદ્ધિવિશારદોને માટે તેમજ ન્યાયાધિશેષને માટે અગત્યની છે. એ શીખો તો તમને ન્યાય ચુકવવામાં અત્યંત મદદગાર થઈ પડે. ” ઉપાએ કહ્યું.

“ ત્યારે તો તમે જરૂર એ રમો, મારે જોવું છે—મને તો કંઈક શીખવું છે. ” મુકુંદે ઉત્સાહ દર્શાવ્યો.

“ પણ કમલા બહેન તે પૂરી રમવાનું વચન આપે તોજ. ” ઉપાએ ચરત કરી.

“ બલે, ક્યુલ, પશુ ફું આમાંથી મારી મદદમાં મારા પક્ષમાં
મમે તેને લઉં. ” કમલા બોલી.

“ ખુશીથી. ”

શૈતરંજના પટ બણી બધાંય વળ્યાં. એક તરફ ઉધા અને
બીજી તરફ કમલા જોડવાયાં. મુકુંદ પશુ શૈતરંજ જાણ્યો હોતો,
છતાં ઉધાનું જીવિખળ જોવાની જાણસાથી તે અજાણ્યો જ
હોતો. કમલાના પક્ષમાં, માધવલાલ, મુકુંદ, રમણલાલ તથા
વિમળરાય બળ્યાં, જ્યારે મદનરાય, જગન્નાથ અને સદાશિવરાવ
ઉધાના પક્ષમાં બળ્યાં. પેલી બિખારણુ હજી ત્યાં જોન ધરીને
ઘેરી જ હતી. તે શાન્તચિત્તે આ બધું અવલોકતી હતી.

રમત શરૂ થઈ. એક તરફ પ્રપંચ અને રાજ્યખટપટના
કાવાકાવા પારંગત મંડળ હતું, જ્યારે બીજી તરફ સરલ પ્રકૃતિ-
વાળું અમરહકારી મંડળ હતું. પરંતુ તે સ્થળે આવો ભેદ પાડવામાં
આવ્યો ન હતો અને તેથી જ સદાશિવરાવ ઉધા તરફ વળ્યો
હોતો. રમત રંગપર આવી. એટલામાં રેસીડેન્ટ સાહેબ તથા તેમનાં
મડમની પધરામણી થઈ. સર્વેએ તેમનો સત્કાર કર્યો. રૂઢી મુજબ
(ઈંગ્લીશ એડીક્ટ મુજબ) કેટલીક વાતચીત થયા બાદ રેસીડેન્ટ
સાહેબે પૂછ્યું.

“ મેંને આપકે કામમેં ડીસ્ટર્બ તો નહિં કીયા હૈન ? ”

રેસીડેન્ટ સાહેબને દેશી રાજ્યો સાથેજ વધુ પરિચયમાં
આવવાનું હોવાથી તેઓ સામાન્ય હિંદુસ્થાની શીખ્યા હતા. અને
તેથી જ્યારે જ્યારે તેઓ હિંદુઓના સમાગમમાં આવતા ત્યારે
ત્યારે તેઓ હિંદુસ્થાનીજ બોલતા.

“ નહિંજી ! હમલોગ જૌર ખુશી ફુલે હૈ. ” દિવાનજીએ
પ્રત્યુત્તર આપ્યું.

“ આપ સમ મીશ્રકે ક્યા કર રહેયે ? ”

“ ચૈત્ર (શૈતરંજ) ખેલતેયે. ” કમલાએ જવાબ વાળ્યો.

“ હેલો ! આપ લોગ જનતે હો ? બાપુજી ! યહ મુનકે
મેં બહુત ખુશ ફુવા. જાન ! આપ લોગ ખેલીએ. મયેં બી
તો રેખું. ”

સર્વ વળી પાછાં પોતાને સ્થાને જોડવાઇ ગયાં. રમત આગળ વધી. ઉપાએ પોતાના બન્ને ઘોડા, હાટ તથા વજરને એવી રીતે જોડ્યા હતા કે જેથી કમલાના આગળ વધવાના તમામ માર્ગો બંધ થવા સાથે તેના રાગને ‘રહે’ આવે. પોતાને આગળ વધવાનો માર્ગ બંધ થયેલો જોઇ તથા પોતાનાં ઘોડાંની કફોડી સ્થિતી જોઇ કમલા ગુંચવાઇ. વિમળરાય તથા મુકુંદ માર્ગ કાઢવાની સૂચના કરવા લાગ્યા. તેમના મુખમાંથી હજી તો કાંઈક સૂચના થઇ ન થઇ ત્યાંજ રેસીડેન્ટ સાહેબ બોલી ઉઠ્યા:—

“ દિવાનસાહબ ! અબ તો આપ યહ રમત હાર ગયે. ”

“ યહ કયો ? ”

“ સખબ, આપ બોલકે સૂચના કે રહે હો. અબ તો યહ લોડીકી ખુશી માફક આપકો ચલના પડેગા. ઓર જરૂર આપકો રાગ સપડ જાયગા. ”

“ મયે નહિં સમજ સકતા કી આપ કયા કહ રહે હો. ”

“ હા. મેં સચ્ચાહી કહતા હું. યહ પ્લે (રમત) સાઇલન્ટ (ચુપકીદીની) હૈ. તુમહારે બોલનેસે તુમારા હરીફ તુમારી જમ (ચાલાકી-રમત) સમજ જતા હૈ ઓર વહ તુમકો મ્હાત કરનેકા રસ્તા મુકર્રે કર દેતા હૈ. અબ હિરમે કોઈ મઝા નહિં. મેં યહ દેખતા હું કી આપ ચંસકી રમત બરાબર તૌરસે નહિં જાનતે તો દિવાનગીરી કયસે કરોગે ? ”

રેસીડેન્ટ સાહેબના સ્પષ્ટ શબ્દોથી વિમળરાયને ધણું જ ખોટું લાગ્યું. મનમાં ને મનમાં તે રમતને, ઉપાને તેમજ રેસીડેન્ટને તે માજો દેવા લાગ્યો. પણ આથી સદાશિવરાવનો મ્હેરો પ્રદુક્ષિત થયો. રમત બધુરી જ રહી. કમલાએ નારતો લાવવા આગ્રહ કરી. તે કાર્ય સમાપ્ત થતા જ કમલા પિયાનો વગાડવા બેઠી. તે સાથે તેણે ગાન પણ શરૂ કર્યું. બિખારણુ હજી સુધી બારણા બંદારે મૌન ધારી બેઠી બેઠી બધું જોયા જ કરતી હતી. ગાન શરૂ થયું:—

“ મીલેગા રાહબર યહ દિલ્લકા કહાં તુમ જતાહો,

મીલેગા રાહબર યહ દિલ્લકા કહાં તુમ જતાહો;

મેરે ઉસ્તાદજી ! અરે હા.....મેરે ઉસ્તાદ,
કયા વહેા 'ઇશક' હૈ મુઝકો શીખાદો.
મીલેગા રાહગર ચહ દિલ્લકા કહાં તુમ ખતાદો,
મીલેગા રાહગર ચહ દિલ્લકા કહાં તુમ ખતાદો;

જવાની-જોશમેં આઘ હુઝ દોંઝ યે ઉઘડતે,
જવાની-જો...શમેં, અરે હા...જવાની-જો...શમેં
આઘ હુઝ દોંઝ યે ઉઘડતે,
હુવા ધાયલ જીગર અખ તો બત્રા ! તુમ યે મીટાદો,
હુવા ધાયલ જીગર અખ તો બત્રા ! તુમ યે મીટાદો;
મીલેગા રાહગર ચહ દિલ્લકા કહાં તુમ ખતાદો,
મીલેગા રાહગર ચહ દિલ્લકા કહાં તુમ ખતાદો.

મહોખ્ખતકી મહેદ્દિય, હાં.....મહોખ્ખતકી મહેદ્દિય
મેં હુઈ સરસા.....ર પા...ગલ,
મહોખ્ખતકી મહેદ્દિયમેં હુઈ સરસા... ..ર પા...ગલ,
પઢાકે ' ઇશકકા કલમા ', જીગરમેં અખ લગાદો,
પઢાકે ' ઇશકકા કલમા ', જીગરસે અખ લગાદો,
મીલેગા રાહગર ચહ દિલ્લકા કહાં અખ ખતાદો;
મીલેગા રાહગર ચહ દિલ્લકા કહાં તુમ ખતાદો. "

ગાન પુરે થતાં સર્વ તાળીઓથી તેને વધાવવા લાગ્યાં; માત્ર ઉંચા, મદનરાય અને જગન્નાથે તેમાં ભાગ ન લીધો. રેસીડેન્ટ સાહેબે કમલાને અભિનંદન આપતાં તેના હાથને ચુંબન કર્યું. કમલા વિમળરાયના તરફ દષ્ટિ કરી રેસીડેન્ટનો હાથ પકડી સ્વાગતાર્થે અન્ય ઓરડા તરફ વળી. બિખારિણી આ બનાવ જોતી, તિરસ્કારથી હમતી ચાલી ગઇ. માત્ર તેના મુખમાંથી અસ્પૃટ નીકળતા ધ્વનિનોજ પ્રતિધ્વનિ તેની પાછળ ધ્રુમવા લાગ્યો:—

“ કયા જવાની ! કયા ખુમારી ! કયા બિમારી ઇશકકી !
બદનામ નાહક કર રહે, ચહ કયા બિમારી ઇશકકી ? ”

ત્યારેજ સૂચોદય થશે. ૧૯૭ આનું નામ તે કાર્યપરાયણતા.

પરિચ્છેદ નવમો.

—❀❀❀—

આનું નામ છે. કાર્યપરાયણતા.

—❀❀❀—

વિશ્વનાં દુઃખો કર્તવ્યમાં વિશ્લેષ કરી શકતાં નથી.

“વિનોદ ! ‘ભારત સેવા સમાજ’ ના સ્વયંસેવકો છુટા છુટા પોતાના કાર્યમાં જોડાઈ ગયા છે. એક તરફ હરબમ તથા પ્રતાપ ગામડાંઓમાંનું આમ જીવન, જીવનની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચાડવાના યત્નમાં મગ્ની રહ્યા છે. પરંતુ ત્યાં શિક્ષણ પ્રચાર કરવાની જરૂર છે. સંસારનાં સુખ દુઃખ અને કાવાદાવાથી ધડાયલા તથા દુનિયાની ટાઢી ઉઠી જોઈ શાન્ત બનેલા રહ્યોછોડ અને દયાને તે કાર્ય સોંપવાની મારી ઇચ્છા છે. હું ધારું છું કે તે બંને જણ તે કાર્ય ઉત્તમ રીતે બજાવશે. ત્યારે શો મત છે ?”

અરજો પોતાના એકાન્ત સ્થળમાં વિનોદને પ્રશ્ન કર્યો.

“અરજુભાઈ ! તમે તો મને તમારા આવા પ્રશ્નોથી સુશીખતમાં નાખો છો. હું તે કેાણુ ! મારો અનુભવ શ્યો ? તમારા જ્ઞાન અને ગર્ભીય આગળ હું શા હિસાબમાં ? શા માટે મને આવા પ્રશ્ન પૂછો છો ? તમારી યોજનાશક્તિ કયી જગ્યાએ ખામી વાળી જણાઈ છે ?” વિનોદે પ્રત્યુત્તર આપ્યું.

“વિનોદ ! તું પણ હાંજી હાં કરનાર બને છે શું ? સ્વતંત્ર વિચાર એ આપણા સિદ્ધાંત રહેતો જોઈએ. હવે તને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા માંડ્યું છે-તારા હૃદયની ઉચ્ચતાએજ તું મને વશ કરી શક્યો છે. એ ઉચ્ચતા-એ દિવ્યતા શરૂઆતથીજ હતી પરંતુ તેને માર્ગ સ્પષ્ટની જરૂર હતી. હવે તે નથી. ખોલ વિનોદ ! જવાબ દે.”

“શો જવાબ આપું, અરજુભાઈ ! આપની યોજના યોગ્ય છે. માત્ર એકજ શંકા થાય છે કે દયા તેમાં શો ભાગ ભજવશે ? તે અશિક્ષિત છે. તેને વાંચતાં લખતાં નથી આવડતું.”

“એજને? રણછોડ તેને લખતાં વાંચતાં શીખવી દેશે. બાકી સદૃશ્યજીમાં તો તેને કાંઈજ શીખવવું પડે તેમ નથી.”

“પરંતુ એક મહાન કાર્ય પણ બાકી રહેશે.”

“અને તે?” અરૂણે જણાવ્યું.

“શિક્ષણનાં પાઠ્ય પુસ્તકો.” વિનોદે ખુલાસો કર્યો.

“તે ખરૂં. પણ તેનીએ મેં યોજના કરી રાખી છે. લે, વાંચ આ નામ. આ પુસ્તકો ત્હારે તૈયાર કરવાનાં છે. હાલ થોડો સમય મારે બીજા કામમાં રોકાવું પડશે ત્યાં સુધીમાં તું આ પુસ્તકો તૈયાર કરી નાખ. રણછોડ તથા દયાને હું આવતી કાલેજ હરભમ તથા મેતાપવાળા ગામ મોકલી દઈશ. જેમ જેમ પુસ્તક તૈયાર થાય તેમ તેમ તું તેમને મોકલી આપજો.” આમ બોલતાં અરૂણે પુસ્તકોની એક યાદી વિનોદના હાથમાં મૂકી.

વિનોદ તેમાં નજર કરતાં બોલ્યો:-“ભાઈ! આ કાર્ય મારા ચર ન નાખો. હું આ કાર્યથી કંટાળું તેમ નથી પરંતુ મને ધારતી છે કે આ કાર્યને હું જોઈએ તેવો ન્યાય કદાચ નહિ આપી શકું. કારણ હજી ત્હારે પણ શીખવાનું જ છે. આ કાર્ય તો આપજ કરો.”

“વિનોદ! તું તો ઘેલો છે. મારા હૃદયમાં યા જીવ્હામાં શું સરસ્વતી વસે છે? શું હું સંપૂર્ણ છું? મનુષ્ય માત્ર અપૂર્ણ છે. તને શું ત્હારા આ-માપર ભરોસો નથી? માણસ અપૂર્ણ હોવા છતાં જેટલે અંશે તે પોતાના આત્માપર શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખે છે તેટલે અંશે તે સફલતા મેળવે છે. ત્હારે શીખવાનું તો હશેજ પરંતુ આ કાર્ય માટે તો જોઈતું તું કરી શકીશ. વળી આ નોંધપોથી પણ છેજ.”

“તે ખરૂં. પણ નોંધપોથી માટે તો આપની હાજરીની જરૂર છે. આપ સમગ્રવંશ ત્યારેજ ને?” વિનોદે કહ્યું.

“ઠીક છે, આજ તે કાર્ય પૂરું કરીશું. વાંચ જોઈએ, કોઈ પુસ્તક યાદીમાં રહી તો નથી જતું?”

“(૧) બાળશિક્ષા.” વિનોદે યાદી વાંચવા માંડી. “(૨) બાળ વિનોદ; (૩) બાળધર્મ; (૪) મનુષ્ય સ્વભાવ; (૫) મનુષ્ય જીવન; (૬) મનુષ્ય ધર્મ; (૭) સમાજ; (૮) રાષ્ટ્ર; (૯) જીવનની જરૂરીઆતો

ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે. ૧૯૯ આનું નામ તે કાર્યપરાયણતા

અને તે મેળવવાના ઉપાયો; (૧૦) વ્યાપાર; (૧૧) રાજનીતિ. આ અગ્નીઆર પાઠ્ય પુસ્તકોમાંનાં પહેલાં નવ ઓ તથા પુરૂષો જન્મેને આવશ્યક છે. બાકીનાં એ પુરૂષો માટે છે. સ્ત્રીઓ પણ તેના અભ્યાસ કરે તો સાફ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે. બાકીનાં પુસ્તકો માત્ર રાજનીતિ વિશારદ થનાર માટે છે. તેનાં નામઃ—(૧) યુદ્ધકળા (૨) સંધિ વિગ્રહ. (૩) દેશ વિદેશનું આવશ્યક જ્ઞાન.”

“આમાંના છેલ્લા પુસ્તકમાં ઇતિહાસ અને જૂગોળના આવશ્યક જ્ઞાનનો સમાવેશ થવો જોઈએ. આટલાં પુસ્તકોજ હાલ બસ છે. દશમા પુસ્તકમાં વેપાર, દુનિયા ઉદ્યોગ તથા કારખાનાં વિગેરેનો સમાવેશ થવો જોઈએ. એ પુસ્તક કદાચ મોટું તૈયાર થાય તો પણ હરકત નથી.” અરુણ બોલ્યો.

“આપની આજ્ઞા શિરસાવંસ છે. ગારાથી બનતું આપના ચરણમાં સાદર કરીશ. અને એ રીતે પણ મારી જન્મજૂમિ પ્રતિનું માફ કર્તવ્ય બજાવીશ.”

“રણુછોડ તથા દયાનો કર્તવ્ય નિર્દેશ થયા પછી હવે કોણુ રહ્યું? જન્મનાથ પણ તેના કામમાં જોડાયો છે. ગુલ્શને પણ શરૂઆત કરી દીધી છે. ઉપા રહી. તે તેનાથી બનતું કરશેજ. છતાં વખત આવશે તો સૂચના થશે. પણ વિનોદ! રમણલાલનું તથા તેની સ્ત્રીનું શું કરવું? રમણલાલ કંઈ સાંભળે તેમ નથી. વળી તે કોઈ એક નિર્દોષ સ્ત્રીને ફાવવાનો ચત્ત કરે છે. લલિતા પણ દુઃખમાં સડે છે. તેને સુધારી ઠેકણે લાવવો જોઈએ. મારો વિચાર હાલ તો તેની જ પાછળ ફરવાનો છે. કારણુ એક તો તેની સાધ્વી સ્ત્રી દુઃખી થાય છે તેમાં વળી બીજી સાધ્વી સ્ત્રીનું સર્વસ્વ હુંટાવાની ધારતી છે. મેં તેની તપાસનું કામ અમુક વક્તિને સોંપ્યું તો છે. છતાં મહારી ખાસ જરૂર છે. જોઈશું કાલે શું થાય છે!”

“મ.ધવલાલ શેઠ માટે શું ધાર્યું? મેં સાંભળ્યું છે કે તેઓ આપણા સમાજ વિરુદ્ધ હિલચાલ કરી રહ્યા છે. તેમને ઠેકણે લાવવા જોઈએ!”

“માધવલાલ શેઠ? હા. માધવલાલ શેઠ ખરા. પણ તેમની વાત તું હમણાં રહેવા દે. સમય આવશે ત્યારે માધવલાલ શેઠને મારો એક શબ્દજ બસ છે. ત્યાં સુધી તું જોયા કર. તેમની

આનું નામ તે કાર્યપરાયણતા. ૨૦૦ ઉપા અને અરૂણ આવશે

અળવળથી આપણે નિરાશ થવાનું નથી. આપણા સમાજસેવકો દરેક પોતાના કાર્યમાં મચેલાજ છે. અને તેઓ તેમના કાર્યમાં વિનય મેળવશે એવી મને શ્રદ્ધા છે. ”

“ અરૂણભાઈ ! મને કાંઈક શંકા થાય છે, ક્ષમા કરજો પણ આપણા નેતાઓ ગયા મહાસભાની બેઠક પછી બે પક્ષમાં વહેંચાઈ ગયા. અને વળી પાછા એક થયા. આ બધું શું થાય છે ? અને આપણે આમને આમ કામ કરીશું તો પરીણામ શું આવશે ? ” વિનોદે પ્રશ્ન કર્યો

“ વિનોદ ! પક્ષ પડવાજ બેઠતા હતા. અને હજી પણ પડશેજ. મુળે મુળે મતિમિત્તા ! જે એમ ન થાય તો રાષ્ટ્ર બળવાન બનેજ નહિ. આવા બનાવોથી આપણે નાહિમત બનવાનું નથી. પરંતુ વધુ બળવાન બનવાનું છે. એ બધું તું આજ નોંધપોથીના વાંચનથી સમજી શરીશ. ” અરૂણ એટલું બોલી અટક્યો. ક્ષણ પછી વિનોદે હાથમાં નોંધપોથી લઈ કહ્યું:—

“ આજા છે ? વાંચુ ? ”

“ બલે, વાંચ. ”

આજા મળતાંજ વિનોદે વાંચવું શરૂ કર્યું

“ અત્રે કદાચ એવી શંકા થશે કે સમાજ જે પરતંત્ર દશામાં હોય તે પોતાની ઉન્નતિ ઉપરના કાર્યક્રમે સાધ્ય કરવા યત્ન કરે તો રાજ્યતંત્ર તરફથી તેમાં વિદ્વ આંચે કે નહિ ? અને આવે તો તે પ્રસંગે શું કરવું ? આના ખુલાસામાં એટલું જ કે રાજ્યતંત્ર જે સુવ્યવસ્થિત હોય તો આ પ્રસંગજ ઉભો ન થાય. અને કદાચ આ પ્રમંગ ઉપસ્થિત થવાના સંયોગો આવે તો રાજ્ય તંત્ર તરફથી અડચણ આવે તે સ્વાભાવિકજ છે. કારણુ વિશ્વમાં ગમે તેટલાં શાન્તિચાહક રાજ્યો હોય, શાન્તિ સ્થાપન કરવા ગમે તેટલા રાજ્ય સંઘો સ્થપાય—બલેને પ્રજાસંઘો સ્થપાય, પણ તેમાં નિઃસ્વાર્થ સંઘ એક પણ હોઈ શકે નહિ. દરેક સંઘમાં સ્વાર્થ તો ખરો જ. હાથીની માફક તેમના પણ દેખાડવાના અને આવવાના દાંત જુદા જ હોય. તેનું કારણુ ખુલ્લુંજ છે. પ્રજા સંઘ સ્થાપે કેણુ ? બળવાન પ્રજા. કારણુ તે બળવાન હોય તો જ તે પ્રજા-સંઘના નિયમોનું પાલન બીજી પ્રજાઓ પાસે કરાવી શકે. અને

ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે. ૨૦૧ આનું નામ તે કાર્યપરાયણતા.

જ્યારે આવી બળવાન પ્રજાઓ પ્રજાસંઘ સ્થાપે—અને તે ખાસ અમુક નીચમે શાન્તિ સાચવવા માટે જ—ભાવિયુદ્ધનો અટકાવ કરવા માટે જ—ત્યારે એ તો નિઃસંદેહ છે કે તેમના પોતાના કરતાં અન્ય પ્રજા વધુ બળવાન ન બને, યા યુદ્ધ ન કરે અર્થાત દુકંમાં એજ કે પોતાની સત્તા જળવાઈ રહે એ હેતુથીજ તે સંઘ સ્થપાયા હોય. તેનું પરિણામ શું આવે? બળવાન પ્રજાઓ એકત્ર થઈ, નિર્બળ પ્રજાઓને હમેશાં પોતાની સત્તાની ઝુંસરી નીચે દબાવી રાખે—નિર્માલ્ય બનાવી નાખે. અને તેથી એ તો નિર્વિવાદ છે કે શાન્તિ અને નિઃસ્વાર્થતાનાં ગમે તેટલાં બળુગાં પુકાતાં હોય છતાં સ્વાર્થ વિના તેમાં બીજું કંઈજ હેતુ નથી. અને તેથી ગમે તેવું નિઃસ્વાર્થી જણાતું પણ વિદેશી રાજ્યતંત્ર પોતાની સત્તા છે!ડી દબાવવા પણ પ્રજાને સ્વતંત્રતા સોંપે એ ફળ અમાન્ય થઈ પડે છે. આથી દરેક સમાજને તેનો ઉત્તતિ પથ સાધ્ય કરતા વિદેશી રાજ્યતંત્ર તરફથી અડચણ તો આવેજ. અને તે દૂર કરવામાં તે સમાજની સહનશિત્તા, શ્રદ્ધા, અને કાર્યપરાયણતાજ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. શાન્તિમય અપહકાર અને વિચાર-સ્વાતંત્ર્યસહ તેવું વર્તન એ તેના સમજમાં સમજ હથિયાર છે.

હવે જ્યારે સમાજ આવી કસોટી ઉપર ચડે છે ત્યારે તે એકત્રિત રહેવાની ધણી આવશ્યકતા છે. ઐક્ય ઉપરજ તેનું બળ છે. છતાં ધણી વખત તે બેથી પણ વધુ પક્ષોમાં વિભક્ત બની જાય છે. નેતાઓ પોતાને યોગ્ય જણાતા માર્ગો સમાજ સન્મુખ મૂકી પોતાના અતનાં મનુષ્યોસહ જુદા પડે છે ક્યેય તો એકજ રહે છે પરંતુ જન્ને કર્તવ્ય ક્ષેત્ર ભિન્ન ભિન્ન રાખે છે યા કર્તવ્ય માર્ગ બદલે છે. અને તેથી જન્નેને હાનિ થાય છે. જન્નેનું ઐક્ય અને બળ નબળું પડે છે. સમાજને જો કે આથી હાનિ તો થાય છેજ પરંતુ બીજી રીતે સમાજને આથી શીખવાનું ધણું મળે છે. કારણ પ્રથમ તો પોતાના નેતાઓને એકત્ર જોઈ આખો સમાજ સમજાયે વણસમજાયે પણ તેમનું અનુકરણ કરવા મડી પડે છે. પરંતુ નેતાઓમાં પણ પડતાં પક્ષ પડવાનાં કારણો તથા જન્નેના પ્રચલ માર્ગની નિર્બળતા તથા સખળતા, શક્યાશક્યતા તથા તેમના

જ્ઞાનું નામ તે કાર્યપરાયણતા. ૨૦૨ ઉપા અને અણુ આવશે

અંતઃકરણની ઇલાકાતી લાગણીઓનું સમાજને જ્ઞાન થાય છે. તેમને વિચારવા અને સમજવાનો સમય મળે છે અને તેથી જે કાંઈ થોડું પણ કાર્ય થાય છે તે સમજપૂર્વક થાય છે અને જો કદાચ પાછળથી નેતાઓમાં તડબેડ કરી સમજુતિ થાય છે—વળી પાછા એક થાય છે તો એક બીજાના સિદ્ધાંતોની નબળાઈ કેટલેક અંશે દૂર કરે છે અને એ રીતે વધુ સખળ બને છે. નેતાની બુદ્ધિની કસોટી થાય છે અને સમાજને સીધા નિશ્ચયાત્મક માર્ગ સમજવાની તક મળે છે. પરંતુ જ્યારે નેતાઓમાં પક્ષ પડે ત્યારે સમાજે કયો માર્ગ લેવો તે બહુ વિચારવા જેવું છે. એકદમ કાંઈ પણ પક્ષને ઉતારી પાડવો નહિં તેમજ તેમાં બાળી જવું નહિં. પરંતુ તેમના સિદ્ધાંતોના સંપૂર્ણ વિચાર કરવો. કેટલીક વખત એમ પણ બને છે કે નેતાઓ સમાજની લાગણી અનુસાર પ્રથમ પોતાના સિદ્ધાંતો બંડે છે અને પાછળથી તે લાગણીની દરકાર થતી નથી. કેટલાક તો વાતાવરણની માફક પોતાના વિચારો સમયે સમયે બદલે છે. પરંતુ એવા તો કાંઈક બીરલા નીકળે છે જે પોતે એક વખત પૂર્ણપણે કરેલા નિશ્ચયોને વળગી રહે છે. વળી નેતાઓમાં એક મહાન યુજની અ-અંત આવશ્યકતા છે અને તે એ કે સર્વ સમક્ષ પોતાથી થયેલી બૂલ, યા પોતાનું અજ્ઞાન નિઃસંકોચે કણુલ કરવું. આવો પ્રુષ્ઠજ નેતા થવાને યોગ્ય છે. બાકી એવા પણ ઘણા નેતાઓ મળી આવે છે કે જેઓ “જુરકે તડમેં લડુ, ઉરકે તડમેં હમ” વાળી નીતિ અખત્યાર કરનારા હોય છે. કેટલાકને રાજ્યતંત્ર તરફથી લાલચ મળતાં તે સમાજ અને રાષ્ટ્રને પણ પડતાં મૂડી પોતાતા સ્વાર્થે દોડી જાય છે. આ નેતાઓ પાસેથી સમાજ શું મેળવી શકે ? મારેજ કહ્યું છે કે નેતાઓની કસોટી તો અણીના વખતેજ આવે છે અને તે પક્ષ પડતી વખત તેમજ તે અગાઉ અને તે પછીના તેમના સિદ્ધાંતો તથા તેમના આત્મભોગ ઉપરજ વધુ આધાર રાખે છે.

સમાજનો મોટો આધાર નેતાઓ ઉપર છે એ ખરૂં છે પણ સમાજે પોતાનું વ્યક્તિમય જીવન ઉચ્ચ બનાવવું જોઈએ. વ્યક્તિમત્ત ઉચ્ચતા અને રાષ્ટ્ર ભાવના એજ રાષ્ટ્રનું જીવન છે અને એવી ભાવના નેતાઓના છત્રી મથેલાં મગજોને પણ ઠંડાણે લા વેઠે.

ત્યારેજ સૂર્યોદય થયો. ૨૦૩ આનું નામ તે કાર્યપરામણ્યતા.

એવી ભાવના ક્યારે જન્મીત થાય ? ઉપર કહેલા માર્ગે ઉન્નતિ પણ પર પ્રયાણ કરે ત્યારેજ. અને તે પ્રયાણ ક્યારે થાય ? સહજ પણ જ્ઞાન મળે તો. અને તે શાથી મળે ? માત્ર કેળવણીથી.

હવે જુઓ કે ભારતમાં તેની વસ્તીના પ્રમાણમાં કેળવાયેલાં મનુષ્યો કેટલાં છે ? એકત્રીસ કરોડમાંથી માત્ર યોણા બે કરોડ અને તેમાં પણ રાજ્યભાષા જાણનારાની સંખ્યા તો સોળ સાડા સોળ લાખનીજ છે. અને વસ્તીના પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા માત્ર પીસ્તાળીસ લાખની છે. એટલે વસ્તીના હેઠ છે ત્યારે અમેરીકામાં લગભગ $\frac{1}{4}$, ઓસ્ટ્રેલીઆમાં $\frac{1}{5}$, સ્વીટઝર્લેન્ડમાં $\frac{1}{6}$, ચુનાઈડ કોંગડમ $\frac{1}{7}$, અને જર્મની $\frac{1}{8}$ છે. આ ઉપરથી જણાશે કે ભારતમાં કેટલી કેળવણી છે અને તે પણ કેવી છે ? એક કવિએ કહ્યું છે કે:—

શિર ઝુકા કર સુન રહો જો અફસરોડી આલીયાં;
તો દેસકેળી રાતકા, દો રાટીયાં ધરવાલીયાં.

આથીજ કેળવણી ઉપર ઘણું ધ્યાન આપવાનું છે. કેટલીક વખત ભારતના ઇતિહાસમાં અપૂર્ણતા જણાવી ભારત સંતાનો પોતાનો ઇતિહાસ લખવામાં કેટલાં બેદરકાર મા પછાત રહ્યાં છે એમ ટીકા કરવામાં આવે છે. તે સંબંધમાં જણાવવાનું કે—

“ વિનોદ ! હવે બસ કર. હવે લેખની વિચાર દિશા બદલાય છે વળી બીજી વખત વાત. ” અરુણે કહ્યું.

“ વાંર ! અરુણભાઈ ! હવે મને સમજાયું કે નેતાઓમાં પણ શાથી પડે છે અને તેનું પરિણામ શું આવે છે. ખરેખર ! આપણે કાર્યક્રમ સર્વામાન્યજ છે અને તેથી—”

વિનોદ હજી આમજ બોલતો હતો એટલામાં કોઈના ગાવાને ક્વર આઓ. અરુણે કાન માંડ્યા:—

“ કરલે બહાઈ જાંદગાની, ઔર જવાની ફાની હૈ. ”

આ શબ્દો સાંભળતાં જ અરુણના મ્હેરા પર ફેરફાર થઈ ગયો. અરુણ એકદમ ઉઠી બહાર ગયો. જતી વખત બહારથી આરણ્ય બંધ કરતો ગયો. વિનોદ દેના અધ્યાનક પ્રયાણથી વિચારમાં

આપતો બડે ડીટેક્ટીવ બી હો ! ૧૨૦૪ ઉપા અને અરૂણ આવશે

પડી ગયો. લગભગ દરેક મીનીટ બાદ કોઇએ બહારથી બારણાની સાંકળ ઉઘાડવાનો અવાજ વિનોદને કાને પડ્યો. વિનોદ ત્યાંજ વિચારમગ્ન થઇ બેસી રહ્યો. કટલીકવારે વિનોદના મુખમાંથી શબ્દો સરી પડ્યા:—

“ આનું નામ તે કાર્યપરાયણતા. ”

—❦—

પરિચ્છેદ દર્શાવો.

—❦—

આપતો બડે ડીટેક્ટીવ બી હો !

—❦—

કર્તવ્ય પરાયણતા શીખવાથી આવની નથી પરન્તુ કર્તવ્ય પરાયણ થવાની તિમેચ્છાથીજ આવે છે.

મય રાત્રિના એક વાગ્યાનો હતો. રાજનગરના સ્ટેશન પર માત્ર અઝપેર વાળી ગાડીએ જનારા યા તે તરફથી આવી મુખ્ય તરફ જનારા આર. એમ. આરના ઉતાડ્યો પોટલાંનાં ઉશીકાં કરી લાંબા થકા સુતા હતા. સ્ટેશન ઉપર આખો દિવસ ‘ ખાંમણીયા યા ’ ‘ દાળ

ચેવડો ખરશી જલેમી ’ ‘ પાન પટ્ટી ’ વગેરેની ખૂમો પાડનારા ફેરીઆઓ પણ ઘેર ચાલ્યા ગયા હતા. તેમના જવાથી સ્ટેશન જાણે સુનુ સુનુ જણાતું હતું. ઝાંખાં ફાનસો ઓલવાઇ જતા હીવાનાં જેવો પ્રકાશ મરતાં મરતાં આપતાં હતાં. એ ત્રણ ગાડીઓ ફક્ત સ્ટેશનના કંપાઉન્ડમાં જણાતી હતી. ગાડીવાનો પણ ધોરતા હતા. સમાજનું રક્ષણ કરનારા પોલીસો પણ એકાદ ખુણામાં પડ્યા પડ્યા નિદ્રાદેવીનું આરાધન કરતા હતા. સ્ટેશન ચાર્ડમાં ક્વન્ટીફ કરતા એન્જીની સીડી કોક કોક વખત સંત્રાગતી હતી. સર્વત્ર શાન્તિ હતું. આ વખત એક માણસ સ્ટેશનમાંથી આમનેમ જોતો લખાતો હુપાતો બહાર નીકળ્યો. અને સ્ટેશનના સામેની હોટલ આજણ આવી હુપાઇને ધણુવાર ઉભો રહ્યો. કાંઈક અસાધ્ય આનાં

ત્યારેજ સૂર્યોદય થયો. ૨૦૫ આપ તો બડે ડીટેક્ટીવ મી હો !

કાન માંડી સાંભળવા લાગ્યો. ક્ષણ પછી તેણે દરવાજા ઉપર ત્રણ ટોકારા માર્યા. પણ કાંઈજ જવાબ ન મળ્યો. એટલામાં અંદરથી ક્રાંધનો અવાજ સંભળાયો. ક્ષણમાં તે અવાજ તેને પરિચિત તો ક્ષણમાં અપરિચિત જણાવા લાગ્યો, તે અધીરો બન્યો. પાછળ ફરી તે હોટલના પાછલા ભાગમાં એક નાની બારી હતી તે તરફ જઈને ઉભો. તેને કાને નીચેની વાતચીત પડી:—

“ જો જેડી ! આટલા દિવસથી તું મને વાચકા કર્યા કરે છે અને મારું કંઈું સાંભળતી નથી; હવે વધારે દીવસ આવું નહિ આવે. આજતો— ”

“ શેક ! તમે તો મારા મારતરને ઠેકાણે સો. તમારા મોઢામાં આવાં વેણુ ના શોભે. હું તો તમારી દીકરી જેવી સું. ”

પ્રિય પાકક ! આ બોલનાર તે પેલો હોટલવાળો છગન તથા મીડામાઇની સ્ત્રી જ્યા હતાં. અને જે બ્યક્તિ છુપાઈને સાંભળતી હતી તે પેલો હૃદય વિનાનો મીડામાઇ હતો. જે જ્યાનો ત્યાગ કરી ચતુરાના નામથી રમણલાલનો નોકરીમાં રહ્યો હતો. તેણે જ્યાનો અવાજ ઓળખ્યો. જ્યાના શબ્દો તેને કાને પડતાંજ તેનો બ્રમ ઉડી ગયો. જે જ્યાના ઉપર શંકા લાવી, પોતાને દુઃખી માની, તેનો તથા પોતાનાં છોકરાંએનો તેણે ત્યાગ કર્યો હતો તેનો પવિત્રતા વિષે તેની ખાત્રી થઈ. પોતાને તે હજારોવાર ધિક્કારવા લાગ્યો. જ્યા માટે તેનો પ્રેમ પાછો ઉભરાયો. તેનું લાગણીદિન બની ગયેલું હૃદય પાછું લાગણીયુક્ત બન્યું. ધીમે ધીમે તે ચતુરામાંથી પાછો શરૂઆતનો મીડામાઇ બનવા લાગ્યો. આપણે તેને હાલ તો ચતુરા તરીકેજ ઓળખીશું.

“ જેડી ! જો તારી જગ્યાએ બીજા કોઈ હોત તો ક્યારનુંજે મારું કંઈું માનત. અને જો ન માનત તો મેં જબરજસ્તીથી ક્યારનોજે મારે તાબે કરી હોત. તારા માટે હું જરા વિચાર કરું છું. મારે ત્યાં બારી કેટલોમ નોકરડીઓ આવી ગઈ. અને તે બધીય મારે પગે પડતી હતી. તું કેમ અચકાયછે તે મને સમજતું નથી. આવ, આમ તો આવ. ” છગન બોલ્યો.

“ શેક ! શું આટલા હાર તમે મને વાસણુ માંજવાના અને ધરનું કામ કરવાની નોકરી આપી હતી ! તમે કહેશો તે બધુંજ

આપતો ખડે ડીટેક્ટીવબી હો! ૨૦૬ ઉપા અને અફસુ આપશે

કામ કરીશ' પણ એ તો મારાથી નહિં બને. બીજાંની હાથે તમે ગમે તેમ કરો પણ મારી હાથે તો તમારે વાતજ ન કરવી." જેલીએ ધીમે ધીમે તેની સમજુતિ કરવા માંડી.

"એ બધુંમ ઠીક છે. મેં તને નોકર રાખી તે શું કરવા? મારી મરજી મુજબ મારી સાથે રહેવા. તું કહે તો કાલથી બીજી નોકરડી રાખી લઉં. ત્યારે પ્યાલા ધોવાનું કામ ન કરવું. ત્યારે ખાસ પીને બેસી રહેવું. અને મારી મરજી સાચવવી પછી છે કાંઈ?" છમને લાલચ આપવા માંડી.

"શેઠ! કામ કરવાથી હું બીતી નથી. મારે એવી શેઠાઈ નથી બેઠતી. મને અને મારા છોકરાને હપ્તે રોટલો ખાવા દઈ પડી રહેવા ઘો એટલે બધું મળ્યું. હું તમને પણે લાગીને કંકુ છું કે મને જવા દો. બાપાજી ઉઘાડો. મારે પેલા ઓમડામાં જવું છે. તમે તમારે મન પસંદ દહ જણીને બોલાવો. મારે એવું કામ નથી કરવું." જેલીએ ઠાલાવાલા કરવા માંડ્યા.

"હગ્રે. વગી બીજી વખત વાત. જેલી! તારૂં દિલ હું નહિ ફેલાવું. તને મેં કંઈ ખાસ આટલા હાર નહોતી બોલાવી. પણ બીજી કામ હતું" છમને બાજી ફેરવી.

"બીજી શું હતું? કહો." જેલીને કાંઈક વિશ્વાસ આવ્યો.

"આજ બપોરનું માથું દુઃખે છે, બરડો ફાટે છે, અને પચ્છે છે તે જરા પણ તેજ ચોળવુતું અને માથું દાખવું હતું. તું દાખીશ?"

જરા વાર રહી જ્યાંએ જવાબ દીધો. "દાખીશ."

પાંચેક મીનીટ બધું શાન્ત રહ્યું. અતુરો કાંઈક અધીરો બન્યો. જ્યાં માટે હવે તેના મનમાં બેમ નહોતો પણ છમન ઉપર તેને વિશ્વાસ આવ્યો નહિં. હજી તો તે કાંઈક રિઆરમાં હતો એટલામાં પાછો અવાજ સંભળાયો.

"હોજી મારા પીટયા-હખનો મર્મ-હજાર વાર હમજીવીને કહ્યું તોય હજી અક્કલ ઠેકાણે ના આવી. એમ ના હમજીશ કે હું બાપડી માણસ સું તે ડરી જઈશ. તારા જેવા દહને તો ઉભા ને હોજી ચીરી નાખું એમસું."

જ્યા બ્યારે છગનનું માથુ દબાવવા બેઠી ત્યારે શરૂઆતમાં છગન ચૂપ રહ્યો પણ તરતજ તેની વાસના પાછી બગૃત થઈ. તેણે જ્યાના હૃદય ઉપરનું વસ્ત્ર ઉઘું કર્યું જ્યા અશિક્ષિત પણ ખાન-દાન કુટુંબની હતી. આવું અપમાન અને ખતીતિ તે સહન કરી શકે તેમ નહતી. તે તરતજ છગનનો હાથ ઝટકાવી નાખી ઉભી થતાં બોલી. હવે છગનનો મિળજ પણ ગયો પોતે પોતાની ધાર-ણામાં નિષ્ફળ થયો તે સહન કરી શક્યો નહિ. તેણે ઉઠી જ્યાનો હાથ પકડવા યત્ન કર્યો.

“ હવે ક્યાં જવાની છે ? સીધી સીધી નહિ માને તો જબર-જસ્તીથી માનવું પડશે. ” છગન તેનો પાસે જતાં બોલ્યો.

“ ત્યારા જેવા તો બહુાંયને આ પગ તળે કચરી નાખ્યા પડે તો આવ્ય, ત્યારે તારાકુજ રંગી નાખુ. ” હવે જ્યા ઉશ્કેરાઈ ગઈ. તેનો ગુસ્સો હૃદયી પણ વધુ ઉશ્કેરાઈ ગયો હતો.

છગને પાસે જઈ તેનો હાથ પકડ્યો. જ્યાએ તરત જ તે પાછો ખેંચી લેતાં છગનના મોઢા પર એક તમાચો લગાવી દીધો. છગન પાછો ફરવા ગયો પણ તેને નાક તથા આંખ ઉપર જવાની સુકી ઢાઢડા જેવી આંગળીઓ વાગી. આંખ ઝુંકવાઈ. તેમાંથી પાણી નીકળવા માંડ્યું. આંખ ઉઘાડવી પણ મુશ્કેલ થઈ પડી. જ્યાએ આ સમયનો લાભ લીધો તે બારણું ઉઘાડવા દોડી. છગન ચેતી ગયો. જ્યા બારણાની સાંકળ ઉઘાડે તે પહેલાં તેણે તેને પાછળથી બાથમાં પકડી અને લાવીને બિછાનામાં નાખી. જ્યા કંઈ તેનાથી બચ તેમ નહતી. બિછાનામાં પડતાં જ તેણે છગન સામે ફરી તેને પેઢા ઉપર એક લાત લગાવી દીધી. અતુરો આ બધું બારીની ફાટમાંથી જોયા કરતો હતો. જ્યાની પવિત્રતા પર તે આફરીન બની ગયો હતો. હજી છગન શું કરે છે તે બજવાની ઇચ્છાએ બળતા હૃદયે પણ તે મૌન ઉભો.

છગનને કથોલી લાત વાગતાં તેને કળચડી. જ્યા ઉભી થતાં બોલી.

“ મારા પીટ્યા બાયલા ! એમ ના દમજસ કે કું ન્હાસી જમશ. અને કાંઈ ત્યારી બીક બાગતી નથી. ત્યારા જેવા દહને તે

આપ તો બડે ડીટેક્ટીવથી હો ! ૨૮ ઉધા અને અણુ આવશે

હું આખાને આખા ખમ્મ જઈ એવીશું. જે મારી પાછળ લાગ્યો છે તો તારું આયખુજ આવી રયુ હમજને.”

ક્ષણવાર પછી વિજેતા સામ્રાજીની માફક ધીમે ધીમે ડગલાં ભરતી તે ઓરડાનું બારણું ઉઘાડી બહાર ચાલી ગઈ. ચતુરાએ હવે બારીના બારણા ઉપર ત્રણ ટકોરા માર્યા. છગન સફાળો ઉભો થયો. બારી પાસે જઈ તેણે પણ સામા ત્રણ ટકોરા માર્યા. ચતુરે બીજો એક ટકોરા માર્યો.

છગને પૂછ્યું:—“કાણુ ?”

“ચતુરો. બારણું ઉઘાડો. રમણલાલ શેઠનો સંદેશો છે.” ચતુરાએ જવાબ વાલ્યો—

ચતુરાને આગલે દરવાજે આવવાનું કહી છગન આગળ ગયો. છગન તથા ચતુરા વચ્ચે થોડી વાર છાની છાની વાતચીત થઈ. થોડીવાર પછી જ્યાંને બારણું ખંધ કરવાનું કહી બંને જણ ત્યાંથી બહાર નીકળ્યા. તેમને ગયે બે મીનીટ પણ નહિં થઈ હોય ત્યાં એક કાંઈ વ્યક્તિએ હોટલનું બારણું ઠોક્યું. જ્યાંએ બારણું ઉઘાડી કાણુ હતુ તેની તપાસ કરી.

“તમે કાણુ છો ? કોનું કામ છે ? શેઠ ઘરમાં નથી.” જ્યાંએ પ્રશ્ન કરવા સાથે જણાવ્યું.

“મારે શેઠનું કામ નથી પણ તમારું કામ છે.” નવિન આગંતુક વ્યક્તિએ જવાબ વાલ્યો.

“તમે કાણુ છો ? મારું રયુ કામ છે ?” જ્યાંએ કાંઈક ગભરાટમાં પૂછ્યું.

“બહીશો ના, બહેન !” આગંતુકના આ શબ્દોથી જ્યાંને ધીરજ આવી. આગંતુકે આગળ ચલાવ્યું. “તમારા ઉપર જે જે વીતી તેની મને ખબર છે. હું તમને બચાવીશ. મદદ કરીશ. મારા પર વિશ્વાસ રાખજો. સામાનો બેઠી ઇશ્વર છે. અત્યારે તો મ્હારે આ હોટલવાળાનાં કારસ્તાન જાણુવા તેની પાછળ જવું છે. પણ તમે બપોરે મળજો અને તમારી વાત કહેજો હું તમને સુખી કરીશ. મારાપર અણુવિશ્વાસ લાવશો ના. હું પુરુષ નથી પણ સ્ત્રી છું. હું બપોરે સ્ટેશનનાં પગથીયાં નજીક બેસીશ. તમે ત્યાં આવશો એટલે હુંજ તમને બોલાવીશ. હવે હું જાઉં છું. મારે બહુ કામ છે.”

જવાબની રાહ જોયા વિના તે સ્ત્રી ત્યાંથી છગન તથા ચ.

ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે. ૨૦૯ આપ તો બે ઘટેકટીવણી હો !

તુરાની પાછળ ઝડપથી ચાલી ગઈ. તેના ગયા બાદ જ્યાંના મનમાં તે સ્ત્રી વિષે હજારો વિચાર આવવા લાગ્યા.

“એ સ્ત્રી કાણુ હતી? મારી વેતક વાત તેના બહુવામાં શી રીતે આવી હતી? છગનની પાછળ તે શા માટે ગઈ હતી? તેના ઉપર તેને કાંઈક વેર હતું? તે વેર લેના ફરતી હતી? તેમ ના હોય તો તેની પાછળ શું કરવા બંધ? વળી તે મને મદદ શા માટે કરે? તે શી મદદ કરશે? મારાથી આ ચંડાળને ત્યાં કેમ રહેવાશે? હું ક્યાં જઈશ?” આ વિચાર પરથી વળી તેના વિચાર બદલાયા. “એ રહ્યા છગનાએ તો મને ભોળવવા કાકને નહિ મોકલી હોય? હશે. જોઈ લેવાશે. મારા ભોતીઆનો આપ નાસી ના ગયો હોત તો આ બધું દુઃખ મારે શ્મા હાડે ખમવું પડત ! અરેરે ! નસીબમાં લખેલું કાણુ મિથ્યા કરે?” વગેરે વિચારો કરતી ભોતીઆ તથા મધુરી તરફ નજર નાખતી તે બિચારી દુઃખી સાધ્વી નિદ્રાવશ થઈ.

આ બાળુ છગન તથા ચતુરો રાજમહેતાની પોળમાં આવ્યા ત્યાં આવી જે મકાનમાં રમણલાલે જે પેલી નવીન રમણી રાખી હતી તે મકાનના દરવાજા ઉપર ચતુરાએ ત્રણ ટકારા માર્યા. તરતજ એક માણસ મોટે કાળી બોકાની બાંધી હાથમાં ડાંગ લઈ બહાર આવ્યો. તેણે પોતાની કમરમાંથી બે છરા કાઢી છગન તથા ચતુરના હાથમાં મુક્યા ત્રણે જણ પાછા ત્યાંથી ચાલ્યા. તેઓ રમણલાલના મકાન આગળ આવ્યા ત્યાં આવી પેલા બોકાનીવાળા મનુષ્યે સીડી વગાડી. રમણલાલના મેકાની એક બારી ઉઘડી. પેલા મનુષ્યે દિવાસળી સળગાવી ત્રણ વાર દવામાં આમ તેમ ફેરવી. બારીમાં પણ એવોજ દેખાવ જણાયો. તરતજ તેઓ બારણા નજીક આવ્યા. ઉપરથી એક ફોરીની નીસરણી લટકાવવામાં આવી. ત્રણે જણ ઉપર ગયાં. આશરે પા કલાક પછી તે ત્રણે જણ પાછા તેજ રસ્તે નીચે ઉતર્યા. પણ આ વખત તેમની પાસે એક ગાંસડી બાંધેલી હતી. તેઓ ત્યાંથી નીકળી રેશન તરફ ચાલ્યા ચતુરો સીધા રેશન પર ગયો. પેલા બે જણ તે ગાંસડી લઈ છગનને ધેર આવ્યા. આ વખત ત્રણ વાગવાનો સમય હતો. છગનની હોટલ સાથે એક શ્રીજી એરડી પણ તેના કમળમાં હતી. તેને દબેશ

આપ તો બડે ડોટેકટીવભી હો ! ૨૧૦ ઉપા અને અરૂણુ આવશે

તાણુ મારી રાખતો. આ ઝોરડીમાં તેના પાછલા ભાગમાં થઇને જવાતું તેમ બીજો રસ્તો જે ઝોરડામાં આપણે છગન તથા જ્યાને જોઇ ગયા હતા તે ઝોરડામાંથી પણ હતો. છગન તથા પેલો માણસ પાછને રસ્તેથી તે ઝોરડામાં દાખલ થયા. પેલો બોડાની-વાળો માણસ ગાંસડી સાથે તે ઝોરડામાં જ રહ્યો. છગન હોટલમાં આવ્યો જે વખત તેઓ રાજમહેતાનો પોળમાંથી નીકળ્યા તે વખત એક વ્યક્તિ પણ તેમની પાછળ પાછળ ત્યાં સુધી આવી. અનુરો રટેશન પરથી પાછો ફરતાં પેલી વ્યક્તિ પણ પાછી ફરી અને અરૂણુના ઘર આગળ ગઇ. ત્યાં જઇ તેણે સહજ વિચાર કરી માવા માંડયું.

“કર ભક્ષાઇ, છાંદગાની ઝોર જવાની ફાની હૈ.”

આ શબ્દો સાંભળી અરૂણુ તરત જ બહાર આવ્યો. પ્રિય પાઠક ! આગલા પ્રકરણમાં આપણે અરૂણુને આ શબ્દો સાંભળી બિનોદ પાસેથી ઉઠી બહાર ગયેલો જોઇ ગયા છીએ. અરૂણુ તે વ્યક્તિ સાથે કંઈક વાત કરી અને તેની સાથે હોટલ બહાર ચાલ્યો જણાવવાની કાંઇ જરૂર નથી કે આ વ્યક્તિ તે પેલી બિખારણુજ હતી. માર્ગમાં તે વ્યક્તિએ જ્યાની બધી વાત કરી. અરૂણુ તે સાંભળી બોલી ઉઠ્યો.

“આમીન ! આમીન !! તેંબી તો આજ એક પવિત્ર ઝોરતકો પાકદામનકો અછુતા રખતેક લીયે અચ્છી ફારીય કી. આજ દો પહરકો જરૂર ઉન્સે મીલકે ઉન્હે બચાલે. મેં ઉન્હે લીયે મકાનકી તજવીજ કરૂંયા. મમર ચહ મઠડીમેં મન લોગ કયા લાયે હોમે ? મુઝે થક આતાહૈ કી વો રમણુલાલકી ઝોરત લલિતારી હોગી. ખુદા કરે મન બેચારીકે સરસે આકત દલ જય.”

“આપકી ફરમાબરદાર લોડી તયારદૈ. પોલસકો ખમર દેમે ?” બિખારણુ પૂછયું.

“નહિ, નરિં. પહિલે મામલા દેખના ચાહિયે. પીછે ખાત” અરૂણુ બોલ્યો.

“આપતો બડે ડોટેકટીવભી હો !” બિખારણુ સ્નેહાર્પિત્રિએ તેના તરફ જોઈ રહી.

પરિચ્છેદ અગીઆરમો.

આતો મ્હારો કિશોર !

સન્નતિય તત્વો આખરે પણ સન્નતિય તત્વમાં જ બળે.

શા ! આશા !! તું કેવી નિષ્કુર છે ? તારા આધારે વર્ષોનાં વર્ષો દુઃખો સહન કરે છે છતાં શું તું દરેકને સતોષ આપે છે ? વિશ્વમાત્ર તારા તંતુ પર લટકી રહ્યું છે. તું ન હોત તો ફટલાય જીવન ક્યારાઈ મ્યાં હોત ! તારે આધારે તો ફટલાય

જીવન ગાળતાં શીખે છે છતાં તું તેમનું શું બહું કરે છે ? આહા ! મારું હૃદય પણ ત્હારા વડેજ ટક્યું છે. નહિં તો ક્યારનાય તેના દુઃખ યથ ગયા હોત. મારા હૃદયમાં ધર કરી વસનાર મૂર્તિ—તે મોહક મૂર્તિ હવે મને ક્યાં મળશે ? ક્યારે મળશે ? આજકાલ કરતાં પાંચ છ વર્ષ વહી ગયા, અરે તેનાં આત્મિમજનોએ પણ તેની આશા છોડી, છતાં મારું હૃદય હજીએ તેની આશા ધરી રહ્યું છે. મારો અંતરાત્મા કહે છે કે હજીએ તે તને આવી મળશે. મળશે ? ક્યારે મળશે ? ક્યાં મળશે ? કંઈ સમજાતું નથી. ફટલીય વખત માતાની સમજૂતિ મુજબ તેને દૂર કરવા યત્ન કરે છું પણ હીલું હૃદય માનતુંજ નથી. તે તો કિશોર—કિશોરનીજ જપમાળા જપ્યા કરે છે.”

રાત્રિના શાન્ત વાતાવરણમાં ઉપા ગંભીર વિચારે ચઢી. આજ તેના હૃદયને શાન્તિ ન હતી. તેનું હૃદય વલોવાઇ જતું હતું. ક્ષણે ક્ષણે તેને કિશોરના, તેના પ્રેમભર્યા મીઠા સંબોધના, અને તેની અમીઝરી દષ્ટિના બજીકારા વાગતા હતા. ઘડી ઘડીમાં તે ચમકતી હતી. ન તો તેની આંખમાં નિંદ્રા હતી, ન તો હૃદયમાં શાન્તિ હતી. તેનાં નેત્રો દષ્ટિ છતાં જડ જેવાં હતાં. અને તેનું હૃદય ચૈતન્ય છતાં ચૈતન્યહિન જણાતું હતું. દિવાનખાનામાં લેખપત્રો પ્રકાશ

વિરતર્યો હતો. ચારે બાજુની બારીઓ ખુલી હોવાથી પવન પણ સારો આવતો હતો. ઉષા-હૃદય તરંગમાં ઝોલાં ખાતી ઉષા આરામ ખુરસી પર પડી હતી. કિશોરની છાત્રી-ચિત્રપટ સામુંજ લટકતું હતું. તેનાં નેત્રો તેના તરફ રિચર પણે જડાઇ રહ્યાં હતાં. હૃદય પ્રેમના અતુલબળથી છલકાઇ રહ્યું હતું.

“ પ્રેમે હજી હૃદય, કાંઈ ન બેદ જાણે,

ચૈતન્યને જડ સહુ સરખા પ્રમાણે;

એ ન્યાયે કિશોરના ચિત્રપટ બણી ઠપકાભરી આંખે જોઈ રહી હતી. સમયનું, સંયોગોનું જ્ઞાન વિસરાયુ. પોતાની દષ્ટિ સામે ચિત્રપટ છે કે કિશોર છે તેની પણ વિરભૂતિ થઇ. કિશોરનું ચિત્ર પટ તેના તરફ જોઈ હસતું હોય તેમ તેને લાસ થયે. દષ્ટિમંત્રી ઠપકાનો ભાવ બદલાઇ આજીજનો ભાવ જણાયો. અચાનક તેના હોઠ હાલવા લાગ્યા. અરુણે સ્વરો વાતાવરણમાં શુંજવા લાગ્યા:—

‘કિશોર ! કિશોર !! અજ્ઞાનતામાં થયેલી ભૂલનું આ પ્રાયશ્ચિત ! શું મેં તમને તે શબ્દો કટાક્ષમાં કહ્યા હતા ? શામાટે તમે મારો ત્યાગ કર્યો ? શામાટે મારા હૃદયની ઉગતી આશાઓને કચરી નાખી ? શું પુરૂષોનાં હૃદય આવાં નિષ્કૃંજ દશે ?’ વળી એકી ટક્કે ચિત્રપટ પ્રતિ જોઈ રહી. “ તમે હસો છો. હા. હસો. આ અભાગિનીનું દુઃખ જોઈ હસો. તમે ન હસો તો કાણુ હસે ? અન્યને મારા હૃદયની શી ખબર પડે ? અરેરે ! દુનિયાની નજરમાં હું સુખી છું પણ મારું અંતઃકરણ જાણે છે કે હું કેટલી સુખી છું. બહાર હું ગંભીર અને શાન્ત હોવાનો ભાવ ધારણ કરું છું પરંતુ અંદરથી મારું હૃદય તો દાવામિત્રી મારફત બળી રહ્યું છે. સંગીતનો આશ્રય કાંઈક શાન્તિ મેળવવા લીધો, પણ તે માગી લીધેલી-ઉઘીની શાન્તિ કેટલી ઘડી ? ખરેખર ! સંગીતમાં શાન્તિતો છે, પણ તે ક્યારે ? વહાલાની વહાલપની સાથે એકલા-અટલા હૃદય માટે તો સૃષ્ટિમાં શાન્તિ સૃજાયલીજ નથી. જો એકલવાયા હૃદયને શાન્તિ હોત તો વિશ્વાત્મા આ વિશ્વમાં યુગ્મે શું કામ સૃજવત ? કિશોર ! બાબ આટલાં વર્ષોથી હું તમારી માર્ગ પ્રતિક્ષા કર્યા કરું છું તેનું ફળ હજી પણ તમે નહિં આપો ? કેમ બોલતા નથી ? કિશોર ! બાબ

રો હું તને બોલાવીશજ.” ઉપા ઉન્માદિની માફક બળડતી વળી આવત બની. વળી તેનાં નેત્રો સ્થિર થયાં. કિશોરના ચિત્રપટને જાણે તે પી જતી હોય તેમ તેના તરફ ત્રાટક કરતી એકીટશે જોષ રહી. ક્ષણ પછી તે ચિત્રપટને-પોતાના બહાની મોહકમૂર્તિને પોતાના હૃદયમાં પૂરી રાખતી હોય તેમ નેત્રો બંધ કરી પડી રહી. તેના પર નિદ્રાદેવીએ સામ્રાજ્ય અલાવવા માંડ્યું. પરંતુ પ્રેમની પ્રતિજ્ઞા સત્તા આગળ નિદ્રાદેવીને પણ લાચાર બનવું પડ્યું. ઉપા કાંઈક અર્ધ જાગૃત અવસ્થામાં પડી. તેને કાંઈક સ્વપ્નવત દ્રશ્ય જણાયું.

પોતાના હૃદયમાં સ્થાપેલી કિશોરની મૂર્તિમાંથી બે કિશોર થતા તેને માલુમ પડ્યા. એક કિશોર તેને તેના અસહ્ય સ્વપ્નમાં દેખાવા લાગ્યો. બીજો કિશોર તેને બીજા કોઈ નવિનજ પણ પરિચિત વેશમાં જણાવા લાગ્યો. ઉપા મુઝબલુમાં પડી. ક્ષણમાં પાંચે ચિત્રપટમાંનો એકજ કિશોર તેના હૃદયપટ પર આલેખાયો. તેજ દશામાં તે મગડવા લાગી.—

“કિશોર ! કિશોર !! આમ જાગવું એ તારા જીવને ગેઝ નથી. હવે ન જ ન જા. દૂર ન થા. બહાણ ! આ દિનસાળીને હવે ન લજજ. શું તને હજીએ મારે મારે શંકા છે ?”

ઉપા હજી અર્ધ જાગૃતાવસ્થામાં આમ બળડતી હતી; તરસે બરાબર સહાગતા ન હતા, તે સમયે એક વ્યક્તિ તેના દિશાન્યાનામાં આવી. ઉપાને આ સ્થિતિમાં જોષ મૈન ધરી તેની પાસે આવી ઉભી. ઉપાનું બોલવું ચાકુજ હતું. “હજી શું મારા હૃદયની ખાતી નથી થતી ? ના ના. કિશોર ! એમ ન બોલ. ત્યારે જેટલી પરીક્ષા કરવી હોય તેટલી કરી લે. પણ આમ મને વધુ ન સતાવ. તું જાણે છે કે આ હૃદયમાં શું બર્થ છે ? આવ. આવ. એક વખત આ હૃદય —”

ઉપા બોલતી બોલતી ઉઠી અને જાણે કિશોરને પકડવા જતી હોય તેમ હાથ લાંબા કરી બે પગલાં બર્થા. પેલી આગંતુક વ્યક્તિ પાછી ખસી ગઈ. છતાં તેનો હાથ ઉપાના હાથમાં આવી ગયો. ઉપા જાગૃત થઈ. આગંતુક વ્યક્તિ સામે જોષ રહી. આગંતુક વ્યક્તિ ઉપાની ક્ષમા યાચના કરતી હોય તેમ કરેણુ દષ્ટિએ તેના તરફ જોતી બોલી:—

“ મુઝે મુઆફ કીજીએ, ઉપા બહન ! મુઝે મઆલુમ ન થા, આપ નિદ્રાવશ હોગે. ”

“ કાણુ ? ગુસ્થાન ! ” ઉપાએ આશ્ચર્યથી તેના તરફ જોઈ રહી પૂછ્યું.

“ હાં. ગુસ્થાન ! ” આગંતકે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખતાં હતાં. “ મયે એક વખત ગુસ્થાન થી. સારી દુનિયાકે મુલોઝી ખુશબો મેરેમેં ભરીથી. મેરી ઉમ્મીદબી અયસીહીથી. મયેબી આપકી તરફ ઇશકકી આતિશયે મરતીથી. મગર હાય ! મેરા વહ દિલરૂપા મેરે હાયસે ચલ ગયા. મેરે આરેકા કીસીને મેરે હાયસે છિન લીયા અબ મેં માત્ર ઉન્કે દર્શન કરેકે—” બોલતાં બોલતાં તે અટકી. જળી પાછું આગળ ચલાવ્યું. “ અબ વહ બાતસે કયા ફાયદા ! બહન ! વહી સખખસે મેંને મેરા નામ બદલ દીયા હૈ. અબ મેં ગુસ્થાન નહિં હું, મયેં લિખારીની હું. મયેં અબ વહી નામસે પરિચીત હું. ” ગુસ્થાને પુનઃ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખ્યો.

પ્રિય પાકક ! અત્રે જણાવવું જોઈએ કે લિખારણુ તરીકે જે પાત્રને આપણે જાણી ગયા છીએ તે આ ગુસ્થાનજ હતી. અને અત્યારે તેજ ઉપાના સમક્ષ કાદક કાર્ય માટે આવી હતી. તે કાર્ય આપણે હવે પછી જાણી શકીશું.

“ ગુસ્થાન ! તેં માઈ હૃદય જોઈ લીધું છે. આવ, બેસ. સરખે સરખાં હૃદય મજે તોજ શાન્તિ વગે. ત્હારી દશા પણ મારા જેવીજ જણાય છે. બહેન ! મને ક્ષમા કરજે, પણ મારે આજ તને સત્ય કહેવું જોઈએ કે પ્રથમ ત્હારો મેળાપ થતાં તારી સાથે વાત કરતાં ચા તારી સાથે બેળાતાં મને અત્યંત ધૃણા થતી હતી, પણ—”

“ કયોં કી મેં એક કમીના રંડીથી. ગૃહસ્થ રમણીઓકે સાથ મેરા સહવાસ અનિચ્છનીય હૈ. ” ઉપાને અટકાવી લિખારણુ બોલી ઉઠી.

“ ખરૂં છે. પણ પાછળથી જેમ જેમ ત્હારું હૃદય અને પવિત્ર સંસ્કારો મારા જાણવામાં આવ્યા તેમ તેમ મને ત્હારે માટે માન ઉત્પન્ન થયું. બહેન ! તું ક્યારની આવી છે ? ” ઉપાએ કાંઈક શક્તિ હૃદયે પ્રશ્ન કર્યો.

“ બહેન ! મેરેસે કયો સંકામ રખતી હો ! મુઝે અમની બહેન સમજ લે. મેં થોડી દેરસે આપ હું. મગર મેને તેરે મુઝસે થોડે લગ્ગણી મુને હૈ. ન શરમાઇએ. બહેન ! સચ ખતલા વહ કિશોર કોન હૈ ? ઓર અમ વહ કહાં હૈ ? ” બિખારણે આશ્વાસન આપતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“ શુ કહું બહેન ! હું બાણુતી નથી કે તે ક્યાં છે ? માઈ હૃદય તેને માટે તદ્દખ્યા કરે છે. બહેન ! હું દુઃખી છું. ” ઉપા ગળગળી થઇ ગઇ. તેનાં નેત્રમાયી અશ્રુ ટપકવા મડ્યાં.

“ બહેન ! ન રો. રોનેસે દિલ બ્યાદા દર્દ કરેગે. ” ઉપાના બરડા પર હાથ ફેરવતાં બિખારણુ ખોલી.

“ રોવા દે, બહેન ! મને રોઈ લેવા દે. હવે મારા નસીબમાં રોવાનુંજ રહ્યું છે. અહ ! ન્યારે મારો કિશોર મારી પાસે હતો ત્યારે મને કેવું સુખ હતું ? મ્હારૂં હૃદય કેવું આનંદમગ્ન રહેતું હતું. ખરેખર ! બહેન ! દુઃખ કોને કહેતું તે હું બાણુતીજ નહતી, પણ અજ્ઞ સુખ કેવું હોય તેય પણ હું જૂલી ગઈ છું. આહા ! બહેન ! તે વખતનું સુખ તો માત્ર સ્વપ્નવતજ થઇ ગયું. ”

“ કહે, બહેન ! કહે. તેરા સુખકી કહાની કહે. મેરા દિલ બી વહ સુન્નેકા ઇન્તેજાર હો રહા હૈ. ઓર વહ કહનેસે તેરે દિલ્લેકાબી કુન્છ કરાર હોગા. જબ મનુખ્ય અપના દુઃખ દુસરે કે આગે કહતા હૈ તખ ઉસ્કે દિલકા ખોલ કમી હોજતા હૈ. મુઝસે શર્મ ન કર. તેરા દીલ ખોલદે. સુનાદે મોરે તેરી પ્રેમ કહાની. મેરેકાબી ઇસસે આનંદ હોગા. ” બિખારણે ઉત્તેજન આપ્યું.

“ સાંભળ, બહેન ! ન્યારે અમે પરસ્પર મળતાં ત્યારે પ્રથમ તો નેત્રથીજ મુંગી વાતચીત કરતાં. શું તે વખતના હૃદયના બાવ ?

“ ન કથ્યા કથામ, જરા મુખે, હૃદયાકુરો, સ્પુરતાં મુખે,
નયનો લગી લડતાં પરસ્પર બાવના નહિં તે સુક;
‘દુનિયા તજ્યા સહુ’ બ્યર્થ બાવો, ને નહિં જાવકાસ ન્યા,
પરમાત્મ તત્ત્વ સમાન આત્માનો હૃદય વિશ્રામ ત્યાં.

નયનો પરસ્પર હસી હસાવે, દષ્ટિ સ્થિર ત્યાં જઈ કરે,
તે દષ્ટિ દ્વારા અંતરે અમૃત વણું સિંચન કરે.

હજીભાવ અતિશે ઉછળે, પણ (મુખથી) વદનથી નવ તે સરે,
છૂપાં નયન નિશાનથી, અંતર તણા ઉભરા કરે. ”

“ સચ હૈ, સચ હૈ. ” લિખારણુ બોલી ઉઠી. ઉપાએ
આગળ ચલાવ્યું.

“ જ્યારે મળે એકાન્તમાં હું લાડતી તેની કને,
ચાંપી હૃદય સરસી કપોલો ચુંબતો હસતા મને;
કર સ્પર્શ થાતાં તેહનો, રોમાંચ મમ અંગે થતાં,
દર્શન થતાં તે દેવનાં, ક્ષણમાંથી તે વિરમી જતાં.

“ બહન ! યહ તો બતા કે વહ કયસે થે ? ” લિખારણુ
પ્રશ્ન કર્યો.

“ બહેન ! સૌંદર્યની મોહક મૂર્તિ બીજાની નજરમાં તે ગમે
તેવો હશે પણ મારા હૃદયમાં તો તે સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ. આલ્પા
શી તેની દ્રષ્ટિ ! બહેન ! હું તેના સૌંદર્ય પરજ મરતી હતી એમ
ન હતું, તેના રુણ પણ તેવાજ હતા. સૌંદર્ય સાથે તે નો ગુણુરાશી
પણ હતો ત્હે જો જોયો હોત, તોજ મારી વાત સાચી માનત.
ત્હારે જોવો છે ? ” ઉપાએ ઉભા થતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“ મેં કયસે દેખ સકતી હું ? ” હજી તો લિખારણુ ઉપરનું
વાક્ય પૂરું કર્યું ન કર્યું ત્યાં તો ઉપાએ કિશોરનું ચિત્રપટ તેના હાથમાં
મૂક્યું.

“ યહ ક્યોન ? કિશોર ? ” લિખારણુ ચમકીને પૂછ્યું.
પણ તેનું સમકવું ઉપાના ધ્યાનમાં ન આવ્યું.

‘ હાં. એજ મારો કિશોર ! ’ ઉપાએ બોલતાં બોલતાં તે
ચિત્રપટ લઈ લીધું-હૃદય સાથે દાખ્યું. અંતર વ્હાલના ચુંબનોથી
વધારી લીધું.

“ બહન ! મુઝેબી તો જરા દેખને દે. ” લિખારણુ ચિત્રપટ
હાથમાં લઈ ખારી ધારીને જોવા માંડ્યું. એકી ટકા ખારીકીથી

અવલોકન કરવા લાગી. તેના મનમાં હજારો તરંગો ઉઠવા લાગ્યા. જેમ જેમ ધારી ધારીને તે જોતી ગઈ તેમ તેમ કિશોરને બદલે તેને તે ચિત્રપટ અંશુનું જ જણાવા લાગ્યું. ઉપાની હાજરી તે જુદી ગઈ. તેના હૃદયનો દબાઈ રહેલો પ્રેમ ઝરો પાછો નેશ થઈ વહેવા લાગ્યો. એકાએક તે ચિત્રપટને હૃદય સાથે ચાંપી તે બોલી ઉઠી:—“ અમ આપ ન જાને સકોગે. ”

ઉપા તો તેના આ વર્તનથી આલીજ બની ગઈ. લિખારણું શું કરે છે અને શું બમડે છે તે તેને ન સમજાયું. ક્ષણ પછી તેણે લિખારણું પૂછ્યું:—

“ બહેન ! કેમ આમ ઉશ્કેરાઈ ગઈ ! એ કોનું ચિત્રપટ છે ? તું એમને ઝોળખે છે ? ”

“ બદન ? તું સય કદનીહો કી યહ ચિત્રપટ કિશોરકા હૈ ? નહિં, નહિં. તું ઝૂક બોલતી હો. યહ ચિત્રપટ તો—” તે એકાએક અટકી ગઈ. ચિત્રપટ પાછું ઉપાના હાથમાં મૂકી દીધું.

“ સાચું કહે બહેન ! આ ચિત્રમાંની વ્યક્તિને તું ઝોળખે છે ? ” ઉપાએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

“ બદન ! કોઈ દૂસરે સમય અપન યહ બાત કરેંગે. અમ મેં જાતી હું. ” લિખારણું ઉભા થતાં કહ્યું.

“ બેસ. બેસ. થોડીવાર બેસ. ” ઉપાએ તેનો હાથ પકડી બેસાડતાં કહ્યું. “ તારી હાજરીથી મને કાંઈક શાન્તવન મળે છે. બોલ બહેન ! તું અત્યારે શા કામ માટે આવી હતી ? ”

“ મેં એક કામકે લીયે આપથી. મમર અમ વહ કામકી જરૂરત નહિ હૈ. અમ મેં ન કરૂંગી. ” લિખારણું આનાકાની કરી.

“ કેમ બહેન ! શા માટે નહિં કહે ? કહે, ત્હારે કહેવું જ પડશે. ” ઉપાએ આગ્રહ કર્યો.

“ બદન ! બાજ કંઈ દીનોસે મેં શાય રહીથી કી ઉપા બદન બ્યાહ કર્યો નહિં કરતે હોગે ! વખતપર ઉનકે લાયક કોઈ જામસ ન મીલતા હોગા. ઉસીસે મેરે પયશાનવાલા—જુરકો મે દેવદૂત સરીખા સમજતી હું ઉમ્મસે શાગી કરનેકા સમજાનેકે લીયે

અતો મ્હારો કિશોર ! ૨૧૮ ઉપા અને અરૂણ આવશે

મેં તુમ્હારે પાસ આપથી. વહ શપ્સસે શાદી કરનેસે આપ પકૂત સુખ પાઓગે ઉન જયસા શપ્સ મેને અબીતક કોઈ નહિં દેખા. ” લિખારણુ બોલતાં બોલતાં ગંબીર બની.

“ એ વળી કયા મૂર્તિ છે ? ” ઉપાએ હસતાં હસતાં સહજ પૂછ્યું.

“ વહ શપ્સબી આપકે કિશોરસે કુછ કમ નહિં હૈ. વહ આર કિશોર દોનોં એકહી સમજ લો. ” લિખારણુ બોલી.

“ એ તે વળી બની શકે ? ફેર એટલો ફેરજને. ” ઉપાએ હસિત વદને જવાબ વાળ્યો.

“ આપકી જૂલ હૈ. આપને કબી ઇસ પાતકા શાય નહિં કીયા હૈ. કબી કીયા હોતા તો ઇતને રોજ આપ યહ દુઃખમે નહીં રહતે. ” લિખારણુ બોલી.

“ બહેન ! તું શું કહે છે તે મારાથી નથી સમજી શકાતું. મને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સમજાવ. ”

“ કયા આપને ‘ અરૂણ ’ કો નહિં દેખા ? ઉનમેં આર કિશોરમેં કયા ફકં હૈ ? ” આમ બોલતાં તેણે પોતાના હૃદય ઉપરનું લોકેટ ઉઘાડી અરૂણનું ચિત્રપટ બતાવ્યું અને બોલી:—

“ દેખલે, બહન ! યરાબર દેખલે કી યહ કઓન હૈ. ”

ઉપા પોતાના હાથમાંના કિશોરના અને લોકેટમાંના અરૂણના ચિત્રપટ તરફ ધારી ધારીને જોવા લાગી. ક્ષણવાર પછી તે એકદમ બોલી ઉઠી:—

“ આ તો મ્હારો કિશોર ! ”

પરિચ્છેદ આરમ્ભો.

—❀❀❀—

હાંશીઆરીસે રહેા.

—❀❀❀—

કર્તવ્યપરાયણાને હેતુ સિદ્ધ કરવા માર્ગે જોળવાની જરૂર રહેલી નથી માત્ર તિવેચ્છાનીજ જરૂર છે

“વિ ધિના ખેલ કવા પળે પળે બદલાય છે ? તેની કૃતિ ખરેખર જ અગમ્ય છે. કોને ખબર છે કે તે કઈ દિશામાંથી સુકાન ચલાવે છે ! મનુષ્ય ધારે છે શું અને તે કરેછે શું ? મનુષ્યની ધારણા તમામ ધૂળ મળી જાય છે અને આખરે ધાર્યું તેનુંજ થાય છે. મારા પિતાએ જ્યારે તેમના મિત્ર આ ચંદ્રકાન્ત સાથે મારું જોળખાણ કરાવ્યું ત્યારે તે મારા તરફ ફેટલા સદ્ભાવથી જોતા હતા ! અને તેમનું વલણુ દિનપ્રતિદિન કેવું બદલાતુ દેખાય છે ! ક્યાં તે દિવસે મારા પડતા બોલ ઝીલી લેનાર ચંદ્રકાન્ત અને ક્યાં આજ મારા પર હકુમત ચલાવનાર ચંદ્રકાન્ત ! હવે મારે શું કરવું ? પાછી પણ શી રીતે જઈ ? પત્ર પણ શી રીતે લખુ ? મારા ઉપર જણે સખ્ત પહેરો હોય એમ જણાય છે.”

રાજમહેતાની પોળમાંના પેલા મકાનમાં પેલી નવયૌવન નવિના આરી આગળ ખુરશી નાખી વિચાર મગ્ન થઇ હતી. દિવાનખાનું સુશોભિત રીતે શણગાર્યું હતુ. વચ્ચેવચ્ચ પીતળની સાંકળોનો એક હીંદીજો પણ ઝુલતો હતો. ત્યાંના શણગારરૂપ ફરનીયર જોતાં કહેવાતા સુધારાનો ખરા દ્રખનો ખ્યાલ આવતો હતો, ફરેક વસ્તુ એવામાં એલી સુધરેલી હતી અને વિદેશીઓની આબેહુબ નકલ કરનારી જણાતી હતી. બહાલા વાંચક ! આ રમણી કોણુ અને રમણુલાલ સાથે શો સંબંધ છે તથા આ ચંદ્રકાન્ત ખી. હીંદીત કોણુ તે હવે આપણે જોઈએ.

મિત્રમયીમાં બાલકેશ્વરના રસ્તા પર સૌક ગીરધરલાલ કરીને એક સદ્ગૃહસ્થ રહેતા હતા. તેમને સંતાનમાં માત્ર એકની એક

કન્યા હતી. તેનું નામ સ્મૃતિઆળા હતું. પરંતુ લાડમાં ગીરધરલાલ શેઠ તેને ચંદા કહીનેજ બોલાવતા. ગીરધરલાલ એક પક્ષી સુધારક હતા. સુધારાવાળાઓના લીસ્ટમાં તેમનું નામ અમરશાહે જણાવું. આમ હોવા છતાં તેમના કુટુંબમાં એક બનાવ જુના રિવાજનો બની ગયો હતો, તેને સુધારવા ગીરધરલાલ શેઠ યત્ન કરી રહ્યા હતા. આ બનાવ તે તેમની કન્યા ચંદાનું બાળલગ્ન હતું ગીરધરલાલના પિતા ચુનીલાલ જુના વિચારના હતા. તેમણે ચંદાને તેમની સાત વરસની વયેજ પરણાવી દીધી હતી. ગીરધરલાલ આ વખત સ્વતંત્ર ન હતા અને તેથી તે નાખુશ હોવા છતાં કંઈ જ કરી શક્યા ન હતા. પરંતુ ચુનીલાલના સ્વર્ગવાસ પછી તેમના દયાધ રહેલા સુધારાના વિચારો ઉછળી રહ્યા ધીમે ધીમે તેમણે સુધારક પક્ષના આગેવાનનું પદ લીધું. પ્રિતી બોજનમાં તે પહેલા, વિધવા વિવાહમાં આગેવાન, રૂઢીબંધનો તોડવામાં ચૂરા, રનેહ લગ્નમાં સહયોગી, સ્ત્રી કેળવણીના હિમાયતી, આવાં વિશેષણો તેમણે પ્રાપ્ત કર્યાં. જો કે ગીરધરલાલ શેઠ આ બધા સુધારામાં આગળ પડતો ભાગ લેતા છતાં સુધારાના નામે હાલ જે કેટલેક સ્થળે વ્યભિચાર અને સુરાભક્તિ જણાય છે તેનાથી ગીરધરલાલ શેઠ અલગ રહ્યા હતા. અને આમ થરામાં મુખ્ય ભાગ તેમનાં સુશિક્ષિત પત્ની યશોદા ખડેને લજગ્યો હતો. ચંદાનું લગ્ન થયા બાદ ત્રીજે વરસે તે મિચારી વિધવા બની હિંદુ સંસારના બાળલગ્નના રૂઢી બંધનની તે બલિદાન બની. સાસરું શું ? પતિ શું ? સૌભાગ્ય શું ? વૈધવ્ય શું ? તે પણ તે મિચારી નહોતી જાણતી. દુનીયાના પ્રપચોથી તે તદ્દન અદાત હતી. હજી તે તે માતાપિતાના ખોળામાં કાલાધેલા શબ્દોથી લાડતી હતી. ગીરધરલાલ તથા યશોદા ન્યારે ન્યારે નિર્દોષ ચંદાના મુખ તરફ જોતાં ત્યારે ત્યારે તેમનાં મેત્રો અશ્રુથી ઉભરાતાં. શરૂઆતમાં યશોદા વિધવા વિવાહથી કેવળ વિરૂદ્ધ હતી. પરંતુ ન્યારે ચંદાના બાવિ જીવનનો વિચાર કરતી ત્યારે તેને હિન્દુ સમાજ અને તેનાં રૂઢી બંધનો તરફ તિરસ્કાર છુટતો-ત્રાસ થતો.

“ મહારો વિચાર આપણી ચંદાનું પુનર્જન્મ કરવાનો થાય છે.” એક દિવસ ગીરધરલાલ શેઠે યશોદાને કહ્યું.

“ આપણાથી પુનર્લસ કરાચાય ? સમાજ શું કહેશે ? ન્યાત વાળાઓ શું કરશે ? ” યશોદાએ પોતાના મનનો ભય દર્શાવ્યો.

“ બહુમ સાચું. પણ તને ત્હારી પુત્રી માટે લાગણી નથી થતી ? તેને સુખી કરવાની ત્હારી ઇચ્છા નથી ? ”

“ લાગણી તો ધણીય છે. પણ સમાજનો ભય લાગે છે. તેને શી રીતે સુખી બનાવાય ? મારી પુત્રીના સુખ માટે હું પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર છું. પરંતુ પુનર્લસ શી રીતે થાય ? આપણા શાસ્ત્રમાં વૈધવ્ય પળાવવાની પ્રતિજ્ઞા આપ્યા છે. પુનર્લસથી શું પાપ નથી ? ” યશોદાએ હૃદયના ભાવ બોલાવ્યા.

“ વહાલી ! તું વિચાર કર. એક જમાનો એવો હતો કે ન્યારે વૈધવ્ય પળાતું. પરંતુ તે ક્યારે ? તે વખતે કન્યાનાં રત્નલક્ષ્મ થતાં. પુરતી સમજમાં આવ્યા બાદ, યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ્યા બાદ તે લક્ષ્મ થતાં અને તેથી તેમના હૃદયની પ્રેમ સંકલ્પના એવી રીતે તો શુભાષ જતી કે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થતાં પણ તે પતિના પ્રેમનેજ રમરી જીવી શકતી. વૈધવ્ય પાળવામાં તે પ્રેમ સંકલ્પના તેને મજબૂત બનાવતી. વિહાર સ્વરૂપાંશે પણ તેના હૃદયમાં ઉદ્ભવતી શકતો નહિ. વળી યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ્યા બાદ લગ્ન થતાં તેથી યુવાવસ્થાના અવશ-આરામ અમુક અંશે તે ભોગવી ચુકતાં. તે વખતે તેમના વડીલોનું વર્તન પણ કેવું રહેતું ? પચીસ વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા બાદ લક્ષ્મ કરવાથી ન્યારે બાળક લક્ષ્મ કરવા યોગ્ય થતું સારે તેનાં માતા પિતાની ઉમ્મર લગભગ અનુક્રમે પાંત્રીસ અને બેતાલીશ જેટલી થતી. ન્યારે પુરૂષ પચાસ વર્ષની વયે વાનપ્રસ્થ થતો એટલે કન્યાનાં લક્ષ્મ પછી લગભગ સાત આઠ વર્ષે માતા પિતા વાનપ્રસ્થ થતાં. આથી કુટુંબમાં શૃંગાર યા પ્રેમ એજાનાં ઝાઝાં ચિન્હો તે વિધવાની દ્રષ્ટિએ ન પડતાં, પરંતુ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિનીજ વાતો જણાતી. આ સંયોગો પણ તેને વૈધવ્ય પાલનમાં મદદગાર થતા હાલ શું છે ? પુત્રી-વિધવા બાળકપુત્રી બૌવનાવસ્થામાં પ્રવેશ કરતી હોય તેને વૈધવ્ય પાળવાની ફરજ પડાય છે ન્યારે તેનાજ દેખતાં માતા પિતા શૃંગાર રસમાં નહાય છે. વિધવાની દ્રષ્ટિએ એવીસે ટલાક પ્રેમ એટલો અને સૌભાગ્યવતીઓનાં પ્રેમ થેલાં વચને તરવર્મા કરે છે. પુત્રીને તેના હૃદયના દુઃખમાં સબડતી મૂકી,

માતાપિતા પોતાના એકાન્ત શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે. કેટલીક વખત એમ પણ જોવામાં આવે છે કે પ્રૌઢા માતાની સુવાવડ પણ તે વિધવા દીકરીને કરવાની હોય છે. આ બધું શું સચવે છે ? વિધવાના ઉપર આ બનાવો શી અસર કરતા હશે તેનો તેને જરા પણ વિચાર આવે છે ? તે બિચારી વિધવા ચતાંજ સૌભાગ્ય સાથે તેના સૌખ્યનો, તેના મધુરા નિર્દોષ હાસ્યનો પણ ભોપ થઇ જાય છે. તેનો આનંદ સદાને માટે અળપાઇ જાય છે, સમાજ તેના શુકન લેતો નથી, કાંઈ તેનું ધુખ પણ જોતું નથી. શુભ કામથી તેને દૂર કરવામાં આવે છે. કાંઈ વખત ખુદ્દે હૃદયે તેનાથી હમ્મતું નથી. હૃદયનું દુઃખ જીલવા જેટલું પણ તેનાથી ગાંધ શકાતું નથી. કાંઈની સાથે પણ તેનાથી વાત થઇ શકતી નથી. ગમે તેવા સનજનની પણ પ્રશંસા તેના સુખથી કરી શકાતી નથી. સારાં પર્વને દિવસે પણ તેનાથી આનંદોત્સવમાં ભાગ લઇ શકાતો નથી. તેનું જીવન, સમાજ બહિષ્કૃત થયેલા એક લાગણીહિન ચૈતન્યહિન પ્રાણી જેવું મણાય છે. યશોદા ! તું વિચાર કર. જે કન્યાને તેં લાડથી ઉછેરી, જેના આરોગ્ય અને સુખને માટે તેં ત્હારાં સુખનો ત્યાગ કર્યો તેની આવી દશા તું જોઇ શકે ? સમાજ શું કરશે ? બહુ શકે તો તે ન્યાત બહાર કરશે. પણ તેથી શું ? ન્યાતના સમાજના નિયમો કાણે ધડયા છે ? મનુષ્યોએજ. ત્યારે શું નિયમો ફેરવવાની શક્તિ તેજ મનુષ્યોમાં નથી ? જ્યાં સુધી પોતાને માથે વીતતી નથી ત્યાં સુધીજ આ બધું છે. પણ પોતાને માથે આવી પડતાં જરૂર તેના માર્ગ દરેક બાંધી બોળેજ. મારો તો દૃઢ નિશ્ચય છે કે મારી પુત્રી ધુખી થશે તો જરૂર હું તેની ઇચ્છા મુજબ રતેહ પુનર્લગ્ન કરાવીશ. પછી બલે અને સમાજ બહિષ્કૃત કરે. મેં મારી પુત્રીને તેનું જીવન સુધારવા જેટલું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપ્યું છે. ભરત સુથણ સાથે સંગીત અને લેખન વાંચનનો પણ અભ્યાસ કરાવ્યો છે. રાજ્ય લાપાતું પણ યાન છે, હું કાંઈ એવા પુરૂષની શોધમાં છું કે જે સુશિક્ષીત તથા શુદ્ધિમાન હોય. પછી બીજું શું ? તે બંને સુખી થાય ચટલુંજ મ્હારે જોવું છે. ”

ગીરધરલાલની આ સમજૂતિથી યશોદાનો સમાજડર કેટલેક અંશે દૂર થયો. તેને પણ આ દશીલો બાળબી લાગી અને

અને તે બન્ને અંદાના પુનર્જનના નિશ્ચય પર આવ્યાં. અંદાને પણ આ વાત જણાવવામાં આવી. અંદાનું વય આ વખતે સોગંધી સત્તર વર્ષનું હતું, ગીરધરલાલ તેના પુનર્જન માટે યોગ્ય પુરૂષની તપાસ કરી રહ્યો હતો. પરન્તુ હજી તેના ખ્યાનમાં એક પણ લાયક પુરૂષ જણાયો ન હતો. તેણે ‘ ગુજરાતી ’ તથા ‘ આર્ય પ્રકાશ ’ પત્રમાં તે બાબતની જાહેર ખબર પણ આપી હતી. કેટલીકે અરજીઓ તે જાહેર ખબરના જવાબમાં આવી હતી, પણ તે કોઈ પાસ થઈ ન હતી. રમણલાલે આ જાહેર-ખબર વાંચી હતી. અને તેણે પણ અંદાનાંત. બી. દીક્ષીત ’ ના ખોટે નામે અરજી કરી હતી. સાથે પોતાનો ફોટો બીડી કન્યાના ફોટાની મામણી કરી હતી. તેનો જવાબ વાળવામાં આવ્યો ન હતો. પ્રસંગોપાત્ રમણલાલ ઝુંબઝ ગયો અને ત્યારે કાંઈક કુતુહલથી ગીરધરલાલ તથા તેના કુટુંબની તપાસ કરતાં તેને જણાયું કે અંદાને માટેજ આ પુનર્જનની જાહેર ખબર હતી. શરૂઆતની અરજી રમણલાલે ખાસ મશકરીના રૂપમાંજ કરી હતી પરન્તુ ત્યારે તેણે અંદાને પ્રત્યક્ષ જોઈ ત્યારે તેના હૃદયમાં અંદાને કાંઈ પણ પ્રકારે હસ્તગત કરવાની તિવ્ર ઇચ્છા થઈ. તેના મોહમાં તે લુબ્ધ થયો.

પ્રિય પાઠક ! અત્રે જણાવવું જોઈએ કે કેટલીક વખત મનુષ્યો જેમ જેમ અધિકારિક સૌંદર્યનું નીરીક્ષણ કરતા જાય છે તેમ તેમ તેમના હૃદયમાં વિષય લાલસાની જ્વાળા અત્યંત તિવ્ર બનતી જાય છે. તેને તેઓ તે સ્ત્રી પ્રત્યેના પ્રેમ રૂપે જણાવે છે. પરન્તુ સત્ય રીતે જોતાં તે પ્રેમ હોતોજ નથી. માત્ર મોહ અને તે પણ વિષય તૃષ્ણાનો મોહ હોય છે. ધીમે ધીમે આ રીતે તેઓના હૃદય પરનો કાણુ જતો રહે છે અને તેઓ દરેક સ્ત્રીમાં મોહકતા જોઈ તેની પાછળ દિવાના તરીકે બને છે. દરમ્યાન બીજી સ્ત્રી પ્રતિ દ્રષ્ટ જતાં તે પહેલીને ભૂલી જાય છે. રમણલાલનું પણ એમ જ હતું પ્રત્યેક સુંદરીને પોતાની વિષયવાસનાનું રમકડું બનાવવા ઇચ્છતો. અંદાને જોતાંજ તેની તે વાસના પ્રબળ થઈ અને તેથી કાંઈ પણ રીતે તે ગીરધરલાલના કુટુંબમાં પગ પેસારો કરવા ચત્ર કરવા લાગ્યો.

એક વખત આર્ય સમાજના હોલમાં ‘ વિધવાવિવાહ ’ વિષે બાપજી હતું. બાપજીકર્તા એ પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત કર્યા બાદ રમણલાલે પ્રમુખને પોતાની એ બોલ બોલવાની ઇચ્છા દર્શાવી. અને તે રજા મળતાં તેણે એવી રીતે બાપજી કર્તાનાજ સિદ્ધાંતો ફરીથી જણાવ્યા કે ગીરધરલાલને તેને માટે માન ઉદ્ભવ્યું. સભા વિખરાઈ જતાં ગીરધરલાલે આસ રમણલાલની ખાસે જઈ તેનું નામ ઠામ પૂછ્યું. રમણલાલ તો આટલુંજ બોળતો હતો, સમયનો લાભ લેવા તે તત્પર થયો અને તેણે પોતાનું નામ અંદ્રકાન્ત જણાવી, સુધારાના નામે બહાર પડનારા કેટલાક યુવકોની નીંદા કરવી શરૂ કરી.

“ શેઠ ! જોકે આપનું નામ ઠામ હું જાણતો નથી, અને જાણ પહેલીજ વાર આપના પરિચયમાં આવું છું છતાં મહારે એટલું તો ખુસ્સા અંતઃકરણથી કહેવું જોઈએ કે જમાનો સત્યકાનેઃ નથી. ” રમણલાલે પોતાની બાજુ ખેંચવા માંડી. “આટલા બધાં મનુષ્યો આવી સભામાં હાજરી આપેછે અને અહીં આપણા સુધારાના સિદ્ધાંતોને સમ્મત થાય છે પરન્તુ આ રથાન છોડી ઘેર જતાંજ તેઓ પાછા એર થોડાકસ (જુના વિચારના) બની જાય છે. થોડાજ સમય ઉપરનો એક દાખલો આવું. ‘ આર્ય પ્રકાશ ’ માં એક વખત એક બાળ વિધવાના પુનર્લગ્ન માટે વરની જાહેર ખબર મારા વાંચવામાં આવી હતી અત્રે મારે કહેવું જોઈએ કે માત્ર પુનર્લગ્નના હિમાયતી તરીકેજ હું હજી કુંવારો રહ્યો છું અને મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે મારે પ્રથમ લગ્ન કરવુંજ નહિ. કોઈ પણ સુશિક્ષિત બાળ વિધવા મળે તોજ લગ્ન કરવું. આથી મેં તે જાહેર ખબર આપનાર ગૃહસ્થને મેં મારો ફોટો બીડી પત્ર લખ્યો. પણ તે બાઈ સાહેબે હા યા ના નો જવાબજ ન આપ્યો. મને ધણો વિચાર થાય છે કે એ મનુષ્યની તપાસ કરી તેમણે તે ગિચ્ચારી બાળ વિધવાનું પુનર્લગ્ન કર્યું કે નહિ તે જાણવું છે. અને જો ન કર્યું હોય તો તેવા મનુષ્યોનો ફંલ ખુલ્લો પાડવો છે. પણ વખત આવ્યે વાત. ”

રમણલાલના આ સંબોધી ગીરધરલાલને પોતે આપેલી જાહેર ખબરનું સ્મરણ થયું. તેમણે પ્રશ્ન કર્યો:-

“તે ગૃહસ્થનું નામ આપને યાદ છે?”

“તેમનું નામ તો ગીરધરલાલ હતું, પણ તેમના પિતાનું નામ મને યાદ નથી.” રમણુલાલ અજાણ્યો બન્યો.

“મી. ચંદ્રકાન્ત, મારે તમને અંધારામાં ન રાખવા જોઈએ. હું એ બાબત તમને સમજાવીશ.” આમ બોલતા તેઓ ગીરધરલાલની ગાડી પાસે આવી પહોંચ્યા. ગીરધરલાલે રમણુલાલ ઉદે નામધારી ચંદ્રકાન્તને (આપણે પણ હાલ તેને ચંદ્રકાન્ત નામથીજ ઓળખીશું) પોતાને ઘેર આવવાનો આમ્રદ કરી ગાડીમાં બેસાડી આગળ ચલાવ્યું.

“એ ગીરધરલાલ તે હુંજ છું. મેજ—”

“લખા કરને સાહેબ હું આ વાતથી તદ્દન અજાણ્ય હતો. કદાચ આવેશમાં કાંઈ બોલાઈ ગયું હોય તો અનુકરણથી મારી ચાલુ છું.” રમણુલાલે તેને બોલતાં અટકાવી વિવેક કર્યો.

એમાં માફ કરવા જેવું શું છે? મી. ચંદ્રકાન્ત! મને તમારા જેવા સ્પષ્ટવક્તા સ્વભાવ બહુ ગમે છે હવે માંભળો. એ જાહેર ખચર મેંજ મારી Daughter (પુત્રી) માટે આપી હતી. પણાય કાગળો આવ્યા હતા પણ તેમની લખાવટજ એવી હતી કે જેથી માફ મન માન્યું નહિં તમારોય કાગળતો હતો અને હું તમને જવાબ પણ લખવાનો હતો પરંતુ મારી ચંદાનું કરેલું એમ થયું કે નજરે જોયા વિના અને સ્વભાવ જાણ્યા વિના લખ ન કરવું. હવે તમે રહ્યા બહાર ગામ એટલે ખાસ એટલાજ માટે તમને તેડાવવા એ વ્યાજખી ન લાગવાથી હું અટકી ગયો પણ હવે તમે અત્રે આવ્યા છો એ ઠીક પ્રસંગ છે. હાલતો રહેવાના છોને?” ગીરધરલાલે પૂછ્યું.

“હાલ એ ત્રણ દિવસ રહેવું છે.” ચંદ્રકાન્ત કાંઈક ઉત્સાહિત બન્યો.

“તો મુકામ આપણે લાંજ રાખવો પડશે.” ગીરધરલાલે આમ્રદ કર્યો.

“જુઓને શેઠજી! હાલતો હું સરદારગૃહમાં ઉતર્યો છું. વળી બીજી વખત આવીશ ત્યારે વાત.” ચંદ્રકાન્તે ભાવ ખાધો.

“એમ તે અને! આજથીજ તમારે મારે ઘેરજ રહેવું પડશે.”

વાલો કરતા તેઓ બંને આવી પહોંચ્યા. ચણાદ તથા ચંદા સાથે તેનું ઝોળખાણ કરાવ્યું. બાદ ગીરધરલાલે પૂછ્યું:—

“આપ શું વેપાર કરો છો ?”

“હું ઝવેરીનું કામ કરું છું. પારીસની જાણીતી પેટી ‘ચેમ્બર ઓફ ફેર’ નો હું એજન્ટ છું. તેમના ઝોરડર મુજબ ખરીદ વેચાણનું કામ કરું છું.” ચંદ્રકાન્તે જોળા છોડ્યો.

“ત્યારે તો તમે ઝવેરીજ છો. મારી ચંદાનો અભ્યાસ મેટ્રીક સુધી થયો છે. હમણાં તેણે સ્કુલ છોડી દીધી છે. એનો સ્વભાવ પણ શાન્ત અને મીઠો છે. તેમજ સંગીત, બરત ગુંથણ અને ચિત્રકલામાં પણ તેનો રહેલો નાખર છે. મધ કાલેજ તેણે એક ચિત્ર પૂરું કર્યું છે.” ચંદા તરફ ફરી ગીરધરલાલ બોલ્યા: “બહેન ચંદા ! પેલું ત્હારું પીકચર લાવ તો.”

“ચંદા—નવયૌવનમાં ઝોલા ખાતી કરમાળ ચંદા નીચું જોઈ બેસી રહી. ગીરધરલાલે ફરીયા કહ્યું:—

“લાવ, બેટા ! એ તો આપણા મહેમાન છે. એમની શરમ શા કામની ? લાવ, જોવા તો દે કે તું કેવું સરસ ચિત્રકામ કરે છે.”

ચંદા બિઠી. મંદમંદ ગતિથી શરમાતાં શરમાતાં આડી નજરે ચંદ્રકાન્ત તરફ જોતાં ચિત્ર લાવી ગીરધરલાલના હાથમાં મૂક્યું. ચંદ્રકાન્ત પણ આડી નજરે ચંદા તરફ—તેની મદબરી મલપતી ચાલ તરફ તથા તેનાં તીરછાં નયન તરફ જોઈ રહ્યો હતો, ચિત્રપટ હાથમાં આવતાં ગીરધરલાલે તે ચંદ્રકાન્તના હાથમાં મૂક્યું.

ચિત્રપટ જોનાંજ તેને તે પરિચિત લાગ્યું. તે કોનું ચિત્રપટ હતું તે તેણે પૂછ્યું.

“આ ચિત્રપટ કોનું છે ? શું કોઈ ફોટા ઉપરથી લીધું છે ?”

“ના કલ્પિત છે.” ગીરધાલે પ્રત્યુત્તર આપ્યું.

“મને કલ્પિત નથી લાગતું. કારણ આને મળના મહેરાનો મનુષ્ય મેં ક્યાંક જોયો છે.” ચંદ્રકાન્તે પોતાની શંકા જણાવી.

“ના. ના. મેં તો કલ્પનાથી દોર્યું છે. પરંતુ તેના જેવા મહેરાનો કોઈ મનુષ્ય હોય તે સંભવિત છે ખરું. કારણ આ કલ્પના કોઈ સરખાતથી ન હતી. પણ જાણે કોઈ મને આવું ચિત્ર દોરતા

શીખવતું હોય ત્યાં ખરું કહું તો આજા કરતું હોય એમ લાગતું હતું. ” અંદાએ ખુલાસો કર્યો.

“ આ પૂર કરતાં ઘણો સમય ગયો હશે. આ રંગોનું મિશ્રણ પણ અત્યુત્તમ છે. બાહોશ ચિત્રકાર વિના આવા રંગો પણ આવવા મુશ્કેલ છે. ” અંદ્રકાન્તે મોલ્યો.

“ આ તો મેં માત્ર બે દિવસમાંજ પૂર કર્યું છે. તેમજ રંગોનું મિશ્રણ પણ આકર્ષકજન્ય થયું છે. અને તેથીજ મને એમ લાગે છે કે કોઈ અજ્ઞાત સત્તાના બળે તે દોરાયલું છે. ”

અંદાના પ્રત્યુત્તરથી અંદ્રકાન્તે તે ચિત્ર તરફ જોઈ તે અનુબંધો રહેશે પોતાના રસુતિપટમાં જોળવા લાગ્યો. અચાનકજ તેનાથી બોલાઈ જવાયું. “ આબેહુબ વિનોદનો રહેશે છે. ”

અંદાએ આ શબ્દો સાંભળ્યા. તેણે પ્રશ્ન કર્યો “ એ વિનોદ કાણ છે ? ”

“ રાજનગરમાં એક જણ આ રહેરાને મળતાજ રહેરાનો છે. પણ તમે તેને જોયોજ નથી તો પછી તેનો રહેરા તો હોયજ નહિ. ” અંદ્રકાન્તે વાત હિઝવી દીધી.

ગીરધરલાલ શેઠના કુટુંબમાં આ રીતે આપણા આ બનાવટી અંદ્રકાન્તે પમ પેસારો કર્યો. તે વખતે તે મુંબઈમાં ત્રણ ચાર દિવસ તેમને લાંબ રહ્યો. તે સાથે અંદાનું મન મેળવી લેવા તેણે ચત્નો પણ કરી લીધા. તેણે પોતાનું વર્તન એવું તો સરળ બતાવ્યું કે ગીરધરલાલ, યશોદા તથા અંદા પણ તેથી મુગ્ધ બન્યાં. અંદાના લમ્બનો પ્રસ્તાવ પણ મૂકાયો. આ વખતે અંદ્રકાન્તે વાત ઢીલમાં નાખવાનું યોગ્ય ધાર્યું. તેણે કહ્યું:—

“ મારો વિચાર છે કે અંદા એક વખતે રાજનગર આવી જાય. ત્યાં પાંચ પંદર દિવસ રહી જાય પછી તેની ઇચ્છાનુસાર લગ્ન થાય તે યોગ્ય અણ્યાય. ”

સર્વેએ આ ઠરાવ કબુલ રાખ્યો અને અંદ્રકાન્તે રાજનગર ગયા બાદ પત્ર લખે એટલે અંદાને ત્યાં મોકલવાનું નક્કી કર્યું. આ રીતે લગ્ન ઢીલમાં નાખવાને અંદ્રકાન્તે સમજાવ્યું હતું. તેનું લગ્ન થઈ ગયું હતું. તેમજ તેનું ખરું નામ અંદ્રકાન્ત ન હતું.

ચંદાના સૌંદર્યમાં તે લુબ્ધ થયો હતો ખરો, પણ તેની સાથે લગ્ન કરવાની તેની ઇચ્છા ન હતી, તેને તો માત્ર પોતાની વિષયતૃપ્તિનું સાધન બતાવવી હતી. અને તેથી જો ચંદા રાજનગર આવે તો કોઈ પણ રીતે પોતાની ધારણા પાર પડે એમ હતું. ચંદ્રકાન્તે રાજનગર આવ્યા બાદ થોડા દિવસ પછી ગીરધરલાલને પત્ર લખ્યો. અને ચંદા રાજનગર આવી. ચંદ્રકાન્ત પોતાની સાથે પોતાના જોગજ મિત્ર રામકૃષ્ણને લઈને આણંદ સુધી સામે લેવા ગયો હતો અને ચંદાને રાજનગરેતાની પોગમાં લાવી રાખી હતી તે આપણે જોઈ ગયા.

રાજનગર આવ્યા બાદ ચંદ્રકાન્ત તરફથી ફરીએ ઉચ્ચ ભાવનાની ચંદાએ આશા રાખી હતી. પણ જેમ જેમ તે ચંદ્રકાન્ત ઉદે આપણા રમણુલાલના પરિચયમાં આવતી ગઈ તેમ તેમ તેને તેનું અંતઃકળણ સાફ માલુમ પડતું ગયું. એ ત્રણ દિવસ બાદ તો તેણે ચંદા પાસે પોતાની વાસના પણ જાહેર કરી દીધી. ચંદાએ લગ્નની વાત કાઢી પણ રમણુલાલ ક્યાં તૈયાર હતો ? તે બંધાનાં બતાવવા લાગ્યો. રામકૃષ્ણ તથા ચતુરાને ચંદાની ચોટી કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું જેથી તે ન તો ગીરધરલાલને પત્ર લખી શકે કે ન બીજા કોઈને વાત કરી શકે. પરંતુ દેવદૂત સરખા ‘ભારત સેવા સમાજ’ ના જસુસો તેનું રક્ષણ કરવા ફરતા હતા. પાછળથી રામકૃષ્ણ પણ ચંદાના મોહમાં ફસાયો. ત્યારે રમણુલાલે તેના વિચાર જાણ્યા ત્યારે તેને તે વિચારથી દૂર રહેવા જણાવ્યું. પણ રામકૃષ્ણ રમણુલાલને પૂરેપૂરો જોગબનો હતો તે બોલ્યો:—

“ત્યારે તો આના કરતાં ચઢે એવી સ્ત્રી છે. શા માટે તું આના પર લોભાયો છે ?”

“મારી સ્ત્રી તો કદરૂપી અને નિરક્ષ છે. હું તો તેની સાથે બોલતો પણ નથી. મને તો એમ થાય છે કે તેને મારી નાંખું. પણ શું કરું ? મારો ઉપાય ચાલતો નથી.” રમણુલાલ બોલ્યો.

“ત્યારે તેને મારી નાખ. અને પછા આની સાથે લગ્ન કર. પણ આનું જીવન તો હું નહિં ખગડવા દઉં.”

“પણ તે ખતે શી રીતે ?”

“તે માફ કામ. તું સગવડ કરી આપે તો હું તેને અદોડી

વાસદ લઇ જઇ મહીસામરમાં ઝાકાવી દઉં. ”

“ એ બને ખરૂં. પણ તે તારી સાથે આવે ત્યારેને ! ”

“ તું મને રાત્રે તારા ઘરમાં લઇ જા. પછી હું છું ને તે છે. કાઢને પણ ખમર નહી પડવા દઉં. ”

અંતે તે મુજબ ગોઠવણ થઇ અને આપણે રામકૃષ્ણ, ચતુરેશ તથા છગનને લલિતાને બેલાન બનાવી ગાંસડી બાંધી લઇ જતાં બેઠાં.

આ તરકટ રચનામાં રમણલાલ તથા રામકૃષ્ણના હેતુ બુદ્ધિ બુદ્ધિ હતા. રમણલાલના મનમાં હતું કે એક વખત રામકૃષ્ણના હાથે આ કૂર કૃત્ય થાય તો પછી તે દમ્બેશાં તેના દબાયલો નહે. પછી ચલાવતો ચલાવે બનગી સ્ત્રી તરીકે રાખે મા જાહેર લગ્ન કરે પણ જાહેર પુનર્લગ્ન કરવા જેટલી તેનામાં દિમ્બત ન હતી. રામકૃષ્ણ એમ ધારના હતા કે રમણલાલની સ્ત્રીને છુપારી રાખી રમણને દમ્બેશ દબાવશે અને એ રીતે ચલાવે પણ પોતાના કબજામાં લેતા, તેમ જ રમણલાલની સ્ત્રી પણ પોતાના કબજામાં રહે.

જે દિને લલિતાને લઇ જવામાં આવી તેજ દિને આપણે ચંદાને વિચારમગ્ન થયેલી બોર્ડિંગ છોડ્યે.

“ વળી અદ્રક્ષાન્ત પણ માત્ર મને નેતી વિષયવાસનાની તૃપ્તિનું માધન બનાવવા ઇચ્છતો હોય તેમ જણાય છે, હવે મારે મારા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી મારો બચાવ શોધવો જોઇએ. આજ રામકૃષ્ણ પણ જણાતો નથી. અદ્રક્ષાન્ત પણ હજી આવ્યો નથી. ઠીક છે, મારે સાવચેત રહેવું, ઇશ્વર સદાય કરશે. ”

આમ ચંદા ભાવીપર આધાર રાખતી બેઠી હતી. સ્ટેશન-પરથી છૂટ પડી ચતુરેશ રાજમહેતાના પાળમાં આવી તેજ મક્કા-નમાં આવ્યો હતો પરંતુ તેનું ચિત્ત અસ્થિર હતું, જ્યાં અને છગનવાળા દેખાવે તેના હૃદયને હલમલાવી મૂક્યું હતું છગન ઉપર તેને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો હતો. કાંઈપણ રીતે પોતાની સ્ત્રીને બચાવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તે વિચારમાંને વિચારમાં તે બારણું ખંધ કરી નીચે જ પડી રહ્યો હતો. સમય મળતાં તેજ રાતના જવાને બોલાવી એકાદ ઓરડી બાંધી ત્યાં રાખવાનો તેણે વિચાર

કર્યો હતો. આજથી તેના જીવનમાં પરિવર્તન થવાનો પ્રસંગ શરૂ થયો હતો. રમણલાલના કારસ્થાન તે બંધાયો હતો તેમ રામકૃષ્ણને પણ તે પૂરી રીતે ઝાળખી ગયો હતો, તેથી ધણી જ સાવચેતીથી ચંદાનો ખચાવ કરવા તથા કપડીઓના કારસ્થાન ખુલ્લા કરવાના નિશ્ચયપર તે આવ્યો. અંતે તે ચંદાવાળા દિવાનખાનામાં આવ્યો, તેણે મુંઝે મોઢે ચંદા બનાવી ચંદાના આગળ મૂકી, ચંદા હજી વિચારમાં જ હતી, તેને અતુરાએ કહ્યું:— “બહેન ! આ ચંદા પીઓ.”

અતુરાના આજના શબ્દોમાં ચંદાને કંઈક મીઠાશ્ચ કંઈક વાતસલ્યભાવ બણાયો, તેણે અતુરા બધી દ્રષ્ટિ કરી, હજી કંઈક બોલવા જતી હતી એટલામાં તેણે એક બિખારણુને મીઠા સ્વરથી ખાતાં સંબોળી:—

“કર બલાઇ, જીંદગાની ઔર જવાની ફાની હૈ.”

ચંદાએ ખારીમાં ડોકીયું કર્યું, બિખારણુને તે રાતવાળી બિખારણુ તરીકે ઝાળખી, બિખારણુ તેના તરફ કરુણભાવે જોતી બોલવા લાગી:—

“મફતીમે કયા પડે હો, અમ તો દિલમે શાય હો,
કર નહિ એતખાર કીસપર, હોલીઆરીસે રહો.
વો નહિ આશિક તુમહારા. નહિ તો દોલમે ઈશિક હૈ,
સ્વાચ કી બાજી ચલી હૈ હોશીઆરીસે રહો.”

ચંદાને આ શબ્દો પોતાનેજ હિંદુશીને બોલાયલા લાગ્યા, તે એકાદસે તેના તરફ જોઇ રહી. બિખારણુ ફરી ફરી તે શબ્દો ગાવા લાગી, ચંદાની અધિરતા વધી. એટલામાં અતુરા ફરીથી બોલ્યો:—

“બહેન ! આ ચંદા...”

તેને અટકાવતી ચંદા બોલી:—“અતુરભાઇ ! આ બિખારણુને ઉપર ન બોલાવો ?”

“બહેન ! હું તમે કહો તે કરું, પણ ચંદાનતભાઇ આવે તો અને શું કહે ?” અતુરાએ જવાબ દીધો.

“ તું શું કરવા કરે છે ? આપણે એને તરતજ રવાના કરી દઇશું. મારો ભાઇ નહિં ? ”

અતુરાનું અંતઃકરણ પલળ્યું, તેણે નીચે જઈ લિખારણને ઉપર બોલાવી, અંદાએ લિખારણને પૂછ્યું:— “ તું મને ઉદેશીને શું ગાતી હતી ? ”

“ મેં જો ગાતીથી વહ સચ્ચાઈ છે. બહન ! તેરા કપાલમે મેં દેખ રહી હું જી તેરેપર એક બડી આપત્તિ આગમ છે. તુ સાવચેત રહના. વરના તુએ બહુત કષ્ટ ભોગના પડેમા. ” લિખારણ બોલી.

“ શું મારાપર એવી આપત્તિ છે ? ” અંદાએ ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા. તેરે પર છે, ઔર (અતુરા તરફ ફરીને) વહ શખ્સને આજ જો કામ કીમા છે ઉસસે ઉનકે સર પર બી કાલ શીરતા છે, મગર... ” લિખારણ અટકી.

મેં શું કર્યું છે ? મેં તો કંઈ જ કર્યું નથી. ” અતુરા બોલી ઉઠ્યો.

“ આજ તેને બહુત ખરાબ કામ કીમા છે. અબ બી તુ સમજ જાયમા ઔર ઇસ ઔરતકો ઔર વહ ઔરતકો બચાનેઈ કોશીશ કરેગા તો તુ બી બચ જાયમા. વરન તેરી બડી હી હાલ હવાલી હોગી. ”

લિખારણના હમામ બધાં સંબોધી અતુરા દબાઈ ગયેલા તેના ફેરવાઈ ગયેલા અંતઃકરણ ઉપર ધણીજ અસર થઈ, તે અંતરમાં ધણો જ પસ્તાવા લાગ્યો, અંદાપણ આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ.

“ મેં થોડા બહુત જોતિય જાનતી હું બહન ! ઇસ પ્રપંચીકી જાલસે છૂટ જ, યહી શખ્સ તેરા મદદગાર હોગા, નહિં તો તેરા સતિત્વ નષ્ટ હોગા. ખૂબ હોશીયાર હો, વહ તેરા ચક્રાન્ત સચ્ચા અંદકાન્ત નહિં છે ઉસ્કા નામ છે રમણસ.લ. ”

“ શું કહો છે ? શું એ સાચું છે ? ” અંદા ચમકાને કણ્ણમાં લિખારણ સાચું તો કણ્ણમાં અતુરા સાચું જોવા લાગી લિખારણની નિર્ભય નિશ્ચયાત્મક તિક્ષ્ણ દ્રષ્ટિનો તાપ અતુરા બહન ન

અરક્ષિત તિષ્ઠતિ દૈવ રક્ષિતમ્. ૨૩૨ ઉપા અને અરણ્ય આવશે

કરી શક્યો તેમ જ અંધાની અરણ્ય પ્રણિધી તેનું હૃદય પણ પીગળ્યું,
તે એકાએક બોલી ઉઠ્યો:—

“હા. સાચું, એ પાપીનું નામ રમણલાલ. બહેન ! તમે
કરોના, આ ચતુરો અત્યારથી તમારો રક્ષક બાઇ છે.”

“બહેન ! મેં જાતી હતી, શીર બી મીલુંગી.” ભિખારણ
ત્યાંથી ચાલી ગઇ. ચતુરો નીચું જોઇ બેસી રહ્યો, તેનાં નેત્રમાંથી
પશ્ચાતાપનાં અશ્રુ ખરવા લાગ્યાં, અંદા આંધાના પાસા સામે
મીટમાંડી બેસી રહી, કાણુ પછી ભિખારણનો એજ મીઠો મોઢક
સ્વર કાનમાં અથડાયો:—

“કુર નહિ એવ્યાર હાસપર, હોશીઆરીસે રહો.”
વાતાવરણમાં પણ એજ યુગ્મ હો કે:—“હોશીઆરીસે રહો.”

પરિચ્છેદ તેરમો.

અરક્ષિત તિષ્ઠતિ દૈવ રક્ષિતમ્.

પ્રહલાદનું અસુરોના હાથમાંથી કાણે રક્ષણ કર્યું હતું ?

હા પાસેથી નીકળી ભિખારણ છગનના હોટલ
પાસે ગઇ. અરણ્યને મળી તેની સાથે કેટલીક
વાતચીત થયાબાદ ત્યાંથી નીકળી રણુછોડને ઘેર
જઇ તેને એક પત્ર આપી તરતજ અરણ્યના ઘર
પાસે આવી પોતાનું સંઘસૂચક ગાન શરૂ કર્યું.

“કર બલાઇ જાંઘાની, ઝૈર જવાની ફાની હૈ”

જાનનો અવાજ સંભળી વિનોદ બહાર આવ્યો. ભિખારણ
એક કામળ તેના હાથમાં મુકતાં બોલી: “આત્મચરતી વેદી.”
વિનોદ ઉત્સુકતાપૂર્વક ધરમાં જઇ પત્ર વાંચવા માડ્યો.

“મેરે પ્યારે બાઇ !

અપને બારોશ નેતા એક કામમેં ભગે હુવે હૈ. ઝૈર મુઝે મીલા
હુવા દરમાન મુતાબિક મેં મહ કામજ આપકો લીખતી હૈ. આપ

રાજમહેતાડી પોલમેં મકાન નંબર—૫૨ જના. ઉસ મકાનમેં ચંદા નામકી એક નાજનીનો ઉસ રમણલાલને લાફે નંબર કપડા હી હૈ. મેને ઉસ્કો સમજાડી હૈ. ઉસ્કે સાથ ચતુરા કરે એક થપ્સ હૈ. વહ ઉનકા મદદગાર હોગા. રમણલાલ ઉનકી પાક દામનોકા દાગ લગાનેકા ચત્ન કર રહા હૈ. ઉસે આજહી છુડાકે મેરે મકાનપર લે જાકે રખના. ચતુરાકો સાથહી લેના. મેં પીછે આપકો આકર મીડુંગી. કપોંકી મુઝેની એક કામ અપડી કરના હૈ. વખતપર અપને માનનીય નેતાકો આપ એકદો રોજ નહિબી દેખ સકોગે. યહ ફરમાન મેરા નહિં હૈ. ‘ભારત સેવા સમાજ’ કે સ્થાપક—ચાલક ઔર અપને મકાન નેતાકા હૈ ઉમ્મી. હૈ અ ર ક્યોરન બખ લાઓગે. નેતાકે હુકમસે

હા: કમતરીન નાચીજ

કમીના ભિખારજન.

‘આત્મચરિત્રી વે. ૧’

તા. ક:-વડાંકી સંજા “કર નહિં એનપાર કીમકા, હોલી ખા-રીસે રહો.”

“ખરેખર ! જીવન સર્થક તો આનુંજ નામ” વિનોદ કપડાં પહેરતાં બોલ્યો “ક્યાં દુનિયાના શ્રીનંતાને ડોલાતી દીવાના બનાવનાર ગુસ્થાન અને ક્યાં આ સ્વયંસેવીકા ભિખારણુ ! અહા ! અમરજીભાઈ ! અમરજીભાઈ ! ! તમે તો ખરેખર કાર્મકેવ છો. ખીજથી આ કાર્ય ન થાય. તમારી આત્મભોગ અને કાર્યતત્પરતાની તો વાતજ શી. આ વિશ્વયોષિતાને પણ આજ તમે સર્વવંદનીયા દેવી બનાવી દીધી છે. આ પણ તમારા આત્મમગ્નતાજ પ્રતાપ !”

મનમાં ને મનમાં અમરજી તથા ભિખારણુની પ્રશંસા કરતો વિનોદ પોતાના કર્તવ્ય પર ચઢ્યો. રાજમહેતાની પોળમાં જણાવેલા મકાન પાસે ગયો. પણ વળી કંઈક વિચાર અવનં તે ત્યાં પીડ થોપા. છીં

ભિખારણુ ચંદા પાસેથી ગર્ભ કે તરતજ ચંદાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ભાઈ ચતુર ! શું ખરેખરજ આ કપડ બાજી છે ?”

“હા, બહેન ! હું આ બધું જાણુતો હતો અને આજ સવાર સુધી હું તેમાં મદદગાર પણ હતો. રમણલાલનો મારા પર જ વિશ્વાસ છે પણ અત્યારના જે રે માકર પાને જે

જોયા છે, તે માફ હૃદય ઉછાળી નાખે છે. મને તે વખતની જ મારી જાતપર તિરસ્કાર આવ્યો હતો. તેમાં વળી આ બિચારાઓના કબજોએ મારા હૃદય પર અજબ અસર કરી છે. બહેન ! તમે જરાય બહીશો નહિં. જ્યાં સુધી આ ચતુરો જીવે છે ત્યાં સુધી તમે તમને કાંઈ ઇર્ષ્ય કરી શકશે નહિ” ચરોતરના પાત્રીદરમાં સેતુ કુળવાન ખમીર તાણું થઈ આવ્યું.

“ વળી એ બે બનાવ રયા તેં જોયા ? ” ચંદાએ ચતુરને હાથનીત રેરે પ્રશ્ન કર્યો.

“ બહેન ! એ સાંભળતાં તમારું હૃદય કંપશે. ” એમ બોલતાં ચતુરોએ જ્યાં તથા લલિતાનું દર્શાવ કહી સંભળાવ્યું. ચંદાનું હૃદય ટ ખુલી ગયું પોતે કેવી જાળમાં ફસાઈ હતી તથા કેવા આતકીઓ સાથે તેને કામ લેવાનું હતું તે તે હવે સમજી ને હતી જ મઠ મઠ. તેની આંખમાંથી અશ્રુ ખરી પડ્યાં. આખાના કાડમાં છીરેડી લાડલેડી લલનાનું હૃદય ચીરાઈ ગયું. ચતુરો તેના હૃદયની અંતરણ્ય કળી ગયો. તે બોલ્યો :—“ બહેન ત્યાં ! જરાય ગભરાશો ના. હજી ચતુરો જીવે છે ”

ચતુરાના આશ્વાસનથી ચંદાને કાંઈક કળ વળી એટલામાં રમણલાલ આવી પહોંચ્યો. ચતુરો જાણે કાંઈ અન્યું જ ન કોય તેમ હમેશના નિયમ મુજબ કામે વળગ્યો. રમણલાલ હસને મુખે ખુસી લઈ ચંદાની પાસે બેઠો.

“ ચંદા ! પ્રિયે ! કેમ હજી રહ્યા પડી રહી છે ? ” રમણલાલે પ્રશ્ન કર્યો ચંદાએ જવાબ ન આપ્યો.

“ ચતુરો ! ” રમણલાલ બોલ્યો.

“ જી ”

“ કેમ આજ રહ્યા નથી પીધી ? ” ચંદાએ જવાબ ન આપવાથી ચતુરાને પૂછ્યું. ચતુરો પણ રમણલાલ પાસે રહી પાંચ મની ગયો હતા તેણે તરતજ ચંદા સામે જોઈ જવાબ દીધો.

“ તમે મોડા આવ્યા તેથી બહેને કહ્યું કે તેમના આવ્યા પછી પીશ ”

ચતુરાની સંજા ચંદા સમજી મઠ. રમણલાલ ચંદાની નજીક જઈ બોલ્યો :—

“ આજ મને જરા મોઢું થયું. એમ અધીરું તે થવાનું હશે ? હું ક્યાં હવે તને છોડીને ચાલ્યો જવાનો હતો ? ચ-હા ! આજ આપણે બન્ને પીએ. ચતુરા ! ” રમણલાલે ચતુરા બહુ કરી હતું. “ બે કપ સારી રટ્ટોંગ ચ્હા બનાવી લાવે. ”

“ તમે નથી નાસી જતા તો હું ક્યાં નાસી જઉં છું તે તમે ખાધીરા થઈ ગયા છો ? ” ચંદાએ બાજુ હાથમાં લીધી. “ તમે કેટલા અધીરા થઈ ગયા છો ? ”

“ પણ પ્રિયે ! તું ત્રિચાર કર. પુરૂષો ઓના આગળ સ્ત્રી રીતે ટકી શકે ? તારી મોઢિનીજ એવી છે. આ બધો વાક ત્હારો સૈદ્ધાંતોજ છે. ”

“ ત્યારે તો બે આ સૈદ્ધાંત ન હોય તો તમે મને શાના ચાદો ? ”

ચતુરાએ ચ્હાના પ્યાલા આપ્યા બન્ને જણે ચ્હા પીધી. વળી રમણલાલે વાત છેડી.

“ ચંદા ! હવે ક્યાં સુધી આમ ટળાવીશ. આ હુન્યની આગતો બાજુએ રહી પણ તું તો એક યુબન આપવાની કૃપા નથી કરતી. ”

“ તમે આવા શબ્દો ન મોલો. તમે આજ લગ્ન નક્કી કરો. હું તૈયાર છું. ઢીલ તો તમારા છે અને વાક મારો કઢો છે. ” ચંદા મુદ્દની વાતપર આવી

“ ચંદા ! લગ્ન કંઈ ઉતાવળાં સમજ્યાં છે ? ”

“ ત્યારે ચ્હાવા પણ કંઈ ઉતાવળે લેવાય છે ? ”

“ માફ હોયે નથી માનવું તેનું કેમ ? ” ચંદાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું. રમણલાલ કંટાળ્યો. તેની શાન્તિ જતી રહી. તે હવે અંબ ફેરવી બોલવા લાગ્યો.

“ હવે હું વધુ વખત આ બધું સહન નહીં કરી શકું ચંદા આજ તો ત્હારે મારી મરજીને આધીન થવું પડશે. ”

“ તમારી હમઝાથી તેમ બનશે જ નહિ. ” ચંદાએ સાચી જાનના કરી.

“ આ મગફરી ? મારી સામે આ શબ્દો ? ચંદા ! ચંદા ! તું બાળખે છે કે હું કાણ ? ” રમણલાલે યુસ્સામાં આવી કહ્યું.

, જોગવાનું શું બાકી રહ્યું છે, અંદકાન્ત ? ” અંદ બે કંડે પેટે જવાબ વાળ્યો.

“ ત્હારો અંદકાન્ત તો મયો મુંગમમાં. અ તો છે રમણલાલ. આતો બધો પ્રપંચ હતો. બોલ હવે દે જરાબ. મારી ઇચ્છાને તામે થવું છે કે હજી મમડી બતાવવી છે ? ”

“ શો જરાબ દેવો છે ? જરાબ તો શાઆતગીજ દષ્ટ દીધો છે ત્હારા જેવા પ્રપંચી પુનગા પાસેથી રી અ શા રખાય ? મારો જવાબ તો મેં દીધેલોજ છે. ” બોલતાં બોલતાં અંદ શન્નિ જાળવવા ધણો પ્રયત્ન કરવા લાગી પરંતુ સીદ્ધિમતી નિર્બળતા આગળ આવી ઉભી રહી.

“ તું સીધી ગીતે નહિં મને તો બગાડકરના ઉપાયો લેવા પડશે ત્હારાથી નીચે પછી ઉતરાય તેમ નથી તેમજ ત્હારી ખૂબ પછી કોઈ સાંભળે તેમ નથી, બોલ પગી તું શું કરીશ ? ” રમણલાલ ભય બતાવવા માંડ્યો.

“ આશ્વા ન રાખીશ કે ત્હારા અવા બપથી હું ડરીશ. મારી પાસે મારા બચાવનું મધન તૈયાર છે. પરદેશમાં પારકા ઉપર બરોસો રાખી આવી હોઇશ તે વગર વિચારે નહિં, સમજ્યો કે ? અને તારો જરાબ ડર નથી, માફ રક્ષણ કરવાવાળો તૈયાર છે. ” અંદ ઉભરાઇ જતા જીતસાથી આ શબ્દો બોલતાં બારી નજીક બઈબહાર ડોકીયું કર્યું. તેજ વખત નીચેથી એક ફરીરને ગાનો સાંભળ્યો.

“ કર બલાઈ જાંદમાની ઔર જવાની ફાની હૈ ”

કર નહિં એતબાર કીસીકા, હોશીઆરીસે રહો,

કર બલાઈ જાંદમાની ઔર જવાની ફાની હૈ.

અંદાને આ શબ્દો સાંભળતાં તેમજ ફરીરના તરફ જોતાં શણીજ દિગ્મત આવી. તે ત્યાંજ ઉભી ઉભી રમણલાલ સામે જોઈ રહી. રમણલાલને અંદાના છેલ્લા શબ્દોમાં સમજ ન પડી. “ તેની પાસે શું કોઈ દધિયાર હશે ? આ તેનો કાંઈ માણસ અહીં હશે ? આ શું તે ખંડારીએથી પડતું નાખશે ? ” વગેરે વિચારો તેના મનમાં આવવા લાગ્યા પોતે ઉતાવળ કરીને સાઈ ન કર્યું એમ તેને જણાયું. તેમજ પોતે અંદકાન્ત નથી એમ કહી દીધું તે માટે

ભાગ્યેજ સૂર્યોદય થશે. રત્ન ઉચ્ચરક્ષિત તિષ્ઠતિ દૈવ રક્ષિતમ્.

પણ તેને પસ્તાવો થયો. ‘હવે લીલ ન કરવી પણ રાત્રે પોતાની સુરાદ પાર પાડવા’ એ નિશ્ચય પર તે આવ્યો. ક્ષણવાર પછી તે બોલ્યો.

“ ચલ ! હાલ તું ઘણી ઉશ્કેરાયલી જણાય છે, શાન્ત થા. વિચાર કર. મારી માગણી કાંઈ ખોટી નથી. વિધવા સાથે કાણ પુનર્લગ્ન કરશે ? શા માટે તું તારી યુવાની વ્યર્થ ગુમાવે છે ? મારી પાસે તું સુખી થઈશ. તને સહજ પણ એણું નહિં આવવા દઉં. અત્યારે તો હું જઉં છું. વળી રાત્રે આવીશ તું શાન્તથી વિચાર કરી રાખ. જો રાત્રે તું નહિં માને તો પછી હું છું અને તું છે. ”

રમણલાલ ઉઠ્યો. બારણા તરફ જતાં જતાં બેલ્યો:-ચતુરા ! આન રાખજો. હું રાત્રે આવીશ તે દરમિયાન આને સમજાવજો અને હે.શીઆર રહે જો. ”

રમણલાલ ગયો. તેને ગયેલો જોઈ ચંદાની દેખાતી ધીરજનો અંત આવ્યો. તે ખુરસી ઉપર પડી. બન્ને હાથે મોઢું ઢાંકી રડી પડી બિચારો ચતુરો તેને પોતાનાથી બનતુ શાન્તવન આપવા લાગ્યો. એટલામાં પાછો પેલા ફકીરનો અવાજ સંભળાયો.

“ કર બહાઈ, જીંદગાની જવાની ફાની હૈ ”

ચંદાને એકાએક તે ફકીરનું બાન આવ્યું. ચતુરને મોકલી ફકીરને ઉપર બોલાવ્યો. ફકીરે આવતાંજ કહ્યું “ ફિકર ન કરો. ચતુરા ! મેં તમામ ગોઠવણ કરી રાખી છે. આ બાઈનું રક્ષણ કરવાની મારા ગુરૂ તરફથી હમણાંજ મને પેલી દેવી મારફત આજ્ઞા મળી છે. તમે તૈયાર થાઓ હું એક ખંધ ગાડી લઈ આવું છું. મારી સાથે ચાલો. ઇશ્વર તમારું રક્ષણ કરશે. ”

ચંદા ફકીરના તરફ જોઈ રહી બોલી: “તમે ફકીર છો અને ગુજરાતી કેમ બોલો છો ? ”

“ હું ફકીર નથી પણ ગુજરાતી છું. રમણલાલ મને ઝોળખે છે. તેથી મારો દેશ મેં બદલ્યો છે કે જ્યાં તે મને ઝોળખી ન શકે. હું મારું ઝોળખાણ પછી આપીશ કારણ મારું ઝોળખાણ તમને નકામું છે. પ્રથમ તમને અત્રેથી સુરક્ષિત રચો લઈ જવાની અને આજ્ઞા થઈ છે, મારા તરફ શંકા ન કરશો. જો બિખારણું

તમને આજ સવારે મળી હતી, તેના દારાજ મારા ગુરુજી તરફથી અને આજા મળી છે. તમને મારાપર શંકા ન આવે માટે આ મને મળેલું આજાપત્ર પણ મેં સાથેજ રાખ્યું છે. જુઓ. ” વિનોદે આજા પત્ર ચંદાના હાથમાં મૂક્યું. આજાપત્ર વાંચી ગયા બાદ ચંદાએ પૂછ્યું:—

“ તમારા ગુરુજી ક્યાં છે ? અને જે દેવી મારફત તમને આ આજાપત્ર મળ્યું તે કોણ છે ? ” ચંદાએ કુતુહલપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો.

“ મારા ગુરુજી ક્યાં છે તે કહેવું મારી કક્ષિત બહાર છે. આ દેવી વિષે જ્યારે તે તમને રૂબરૂ મળે ત્યારે તમેજ પૂછી લેજો. હમણાં તો સમય ન ખોતાં સંતર તૈયાર થાઓ. હું ગાડી લઈ આવું છું. ” વિનોદે આટલું બોલી ચાલ્યો ગયો. થોડીજ વારમાં ગાડી આવી. વિનોદ, ચતુરંગ તથા ચંદા ગાડીમાં બેસી રવાના થયાં. જતાં જતાં તે મહાન તરફ નજર કરી ચંદા બોલી:—

“ અરક્ષિતં તિષ્ઠતિ દૈવ રક્ષિતમ્ ॥ ”

પરિચ્છેદ ચૌદમો.

—:(૦):—

દિલ ના છૂપે

હબર ઢાંઢણ ઢાંકો પણ મનુષ્યનું હૃદય છુપી રાહતું નથી.

થોડી જ વારમાં ગાડી ગુસ્થાનના મહાન પાસે આવી પહોંચી. દારમાં જ મિનાક્ષી ઉભી હતી, વિનોદે “ આત્મચર્યાની વેદી ” એ શબ્દો કહેતાં જ તેણે સન્માનપૂર્વક સર્વને અંદર લીધાં. ઉપર દિવાનખાનામાં ચંદાને બેસાડી. ચતુરંગ તથા વિનોદ પણ સ્થાનચ્યુતી વાદ જોતાં બેઠાં, ચંદા, સુખાલ ઓડ્યા પછીના અવનવા બનાવો પોતાની સ્મૃતિપટમાં લાગ્ન કંતી વિચારે મઠી. મિનાક્ષીએ તેમના સ્વાગતમાં માંદીના આમલામાં દૂધ લાવી તેમના આગળ મૂક્યું, વિનોદે ચંદાને તે

સેવા આગ્રહ કર્યો, ત્રણેજણે તે પીધું. હવે વિનોદે જવાને ઇચ્છા જણાવી.

“અમને આમ અધવચ મૂકી હવે આપનાથી નહીં જવાય.”
ચંદા બોલી.

“આપ અધવચ નથી, આ મકાન આપનું જ સમજી લ્યો. મારા ગુરૂં બે એક દિવસ પછી આવશે એટલે એમની આજ્ઞા લાઇ આપને આપના પિતાની વાસે પહેાંચતાં કરવામાં આવશે, આપ ધીરજ રાખો, હવે આપને સહજ પશુ ડરવાનું કારણ નથી.” વિનોદે પ્રત્યુત્તર આપ્યું.

“પશુ આપ કાણ છો તે તો જણાવો ? અમારા રક્ષકનો પરિચય મેળવવાનો ય હક અમને નહિ કે શું ?” ચંદાએ કહ્યું.

“મારો પરિચય આપને કાંઈ જ ઉપયોગી નથી, મારી મજ્જુતરી આ વિશ્વમાં કાંઈ જ નથી, મારા ગુરૂદેવની માનપર કૃપા થાય તોજ મારું જીવન સફલ થાય,” વિનોદે જણાવ્યું.

“આપના ગુરૂં કાણ છે, કેવા છે, તેતો કહો. તમે જ ગુરૂં ગુરૂં કરશો કે અમને તેમના દર્શન યા વચનામૃતનો લાભ અપાવશો ? ચંદાએ જીજ્ઞાસા દર્શાવી.

“મારા ગુરૂં કાણ છે અને કેવા છે તેનું વર્ણન મારેથી થાય તેમ નથી, હુંતો માત્ર ઉપલકીયું જ વર્ણન આપી શકું તેમ છું તેઓ શ્રીમંતના શ્રીમંત અને મુદ્દલિસના મુદ્દલિસ છે, તમનેા જાંડાર અખૂટ છે, સમસ્ત વિશ્વ તેમનું કુટુંબ છે. સમસ્ત પ્રાણી તેમનો આત્મા છે, વિશ્વહિત એ તેમનું ધ્યેય છે. કહો, આથી વધારે પરિચય હું શો આપી શકું ?”

“આહા ! એવા ગુરૂ તરફ કોને પુન્યભાવ ન થાય ? ધન્ય છે તમને કે એવા ગુરૂની સેવા કરવાનો અપર મળે છે.”
ચંદાએ હૃદયના ઉદ્ગાર જણાવ્યા.

“જાઇ ! એ બધું ય ખરું, પશુ તમારા ગુરૂં હમણાં ક્યાં ગયા છે ? આવા માહાત્માએ વળી કાંઈ દુનિયાદારીનાં કામ કરતા હશે ખરા કે ?” ચતુરાએ પૂછ્યું.

“ચતુરભાષ ! એ મહાત્માને ધરીની કુરસદ નથી, તેમને આખા સમાજની ચિંતા છે, દાષપણ કુઃખી મનુષ્ય તેમની નજરે પડે છે કે વિના બોલાવ્યે દોડી જાય છે, અને પોતાથી બનતું તમામ કરે છે.”

“મને એમનાં દર્શન નહિં કરાવો? ચંદાએ જીજ્ઞાસા કરી.

“થશે, અવશ્ય થશે. પણ એ આગત તમે દેહીને કહેજો.”
વિનોદે પ્રત્યુત્તર આપ્યું.

“ક્યાં દેવી? ચંદાએ પૂછ્યું

“પેલાં દેવી કે જે તમને સત્તારે મળ્યાં હતાં અને મને આજ્ઞાપત્ર પહોંચાડ્યું હતું. વધુમાં જણવું નો આ મકાનના આલીક”

“દાણ પેલાં ભિખારણુ જેવાં જણાતાં હતાં તે? આ મકાનનાં મલિક?” ચંદા તથા ચતુરભાષ એક સાથે બોલી ઉઠ્યાં.

“હા, એજ. એજ ભિખારણુ આ મકાનનાં માલિક. એ તો સાક્ષાત્ દેવી છે, ચતુરભાષ ! એમાં આશ્ચર્ય પાપત્ર જેવું કંઈ જ નથી, મારા ગુરૂનો પ્રસાદ જ એવો છે, એમની કૃપા આ તું રૂઢ પ્રદર્શિત છે.” વિનોદ બેઠો.

“ભાષ ! હવે તમે મને ચતુરભાષ ન કહેશો, આજથી હું ચતુરભાષ મરી ગયો છું, મારું ખરું નામ મીકાભાષ છે, ” મીકાભાષ બોલ્યો.

“વાર, હવેથી હું તમને મીકાભાષ કહીશ”

“પણ હવે તો આ ફકીરનો વેશ ઉતારી નાખો ! અમને તમારું નામ કહો ! અમને તમારા આત્મીય મણી શા માટે અમારાથી અતડા રહો છો?” ચંદાએ કહ્યું

“અતડા રહેવાનું મારા ગુરૂએ શીખવ્યું નથી, મારા ગુરૂનો અદેશ વિશ્વકુટુંબી ચલાનો છે. મારું નામ જણવાની તમને જીજ્ઞાસા છે? મારું નામ વિનોદ !” આમ બોલતાં વિનોદે લગ્નકેસી ખોટાં દાઢી મૂક તથા માથાના વાળ કાઢી નાખ્યા. તેને સ્પષ્ટ સ્નેહથી ચંદાની નજરે પડ્યો. ચંદા ચમકી તે એકદમ બોલી ઉઠી:—

“તમારું નામ વિનોદ?”

“હા મારું નામ વિનોદ. કેમ તમને બધ લાગે છે? મારા તરફથી બધ શા માટે?”

“નાના. બધ નથી લાગતો, પણ તમારું નામ મેં કંઈક સાંભળ્યું છે.” ચંદા મૌન રહી ગઇ. વિનોદના ચહેરા તરફ ધારી ધારીને જોવા લાગી. પોતે ચીતરેલું ચિત્રપટ તેની સ્મૃતિમાં તાળ્યું થયું. વિનોદના ચહેરાનું—તેની ભગ્ય સુખાકૃતિનું તે બારીક દ્રષ્ટિએ અવલોકન કરવા લાગી. તેનાં નેત્રો જાણે અગ્નિથી પણ વિનોદના ચહેરા પર જડાઈ રહ્યાં. એટલામાં કાંઈનાં પગલાંનો અવાજ આવતો સંભળાયો. મીઠાભાઈ તથા વિનોદ દરવાજા તરફ જોઈ રહ્યાં. હિખારણે એક બી તથા બે છોકરાં સાથે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. તેને જોતાંજ વિનોદ બોલી ઉઠ્યો:—

“આ રહ્યાં અમારાં દેવી!”

હજી મીઠાભાઈ દેવીને ચરણે પડવા જાય છે ત્યાંજ ‘બાપુ’ ‘બાપુ’ કરતાં પેલાં બન્ને છોકરાં મીઠાભાઈને વળી પડ્યાં. મીઠાભાઈ તો આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. તરતજ જ્યાં અંદર આવી. મીઠાભાઈને જોતાંજ ઉછળતા હૃદયે મીઠો નજરે તેના તરફ જોઈ રહી. ગયેલા પ્રાણ પાછા આવે તેમ જતા આનંદમાં લાંબ સ્થિર થઈ ગઇ. ચંદા પણ આ બધા બનાવથી આનંદિત મુખે કંઈક આશ્ચર્યમાં પડી જઈ ઉભી થઈ હિખારણના સામી ગઇ. ચતુરે કાણુ હતો તે હિખારણ તરતજ સમજી ગઇ નિર્દોષ પણ દુઃખી દપતિનો મેળાપ પોતે દ્વારા ચપેલાં જોઈ તે આનંદમાં આવી જઈ બોલી ઉઠી:—“ચતુરભાઈ! દેવો યહ લલાઇકા બદલા.”

મીઠાભાઈ બિચારો શું બોલે? તેતો આંસુ ભરી અંબે હિખારણના સામુજ જોઈ રહ્યો.

“દેવી!” વિનોદ બોલ્યો. “અજ વે ચતુરભાઈ નહિં હૈ. ઉનકા નામ તો મીઠાભાઈ હૈ.”

“હા. અજ તો વહ મીઠું બન ગયે હૈ, ચૌરબી કુઠ કઠ વાસ હોગી તો વહ મેરી જ્યા ઉનકા મીઠા બના દેગી. મીઠાભાઈ! અજ ઇનકા ન સતાઇએગા, વહ તો તુમારા પગી લાગી હૈ

લજ્જા.” લિખારણે હસતા હસતા કહ્યું. ક્ષણ પછી વિનોદ તરફ ફરી બોલી: “મેરે પ્યારે ભાઈ ! વહે તો સખ ઠીક, મગર આપ મુઝે ‘દેવી’ કથસે કહને લગે ? મેં તો લિખારન હું. મુઝે દેવી કહા નહિં જતા.”

“આપ વ્હાલ વ્હો સમજ સો, મેરે દિલ તો આપ દેવી હો.” વિનોદ બોલ્યો. “અખ મુઝે ઇનજ્ઞાત હૈ ? મેં ક્યા મેરે ગુરુજી કે કામમે આસક્તા હું ? ઉન્હોંકા ક્યા ફરમાન હૈ ?”

“આપ બા ખૂશી જ સકને હો, અખ તો ગુરુજીને કુછ નહિં ફરમાયા હૈ. મગર જખ ફરમાન મીલેગા, તખ મેં આપકે પાસ આઊંગી યા આપકો ફરમાન પહોંચાઊંગી.”

વિનોદ ઉઠ્યો. જતાં જતાં વ્યંદા તરફ જોઈ બોલ્યો:—“હું જાઉં છું. મારું કાર્ય પૂર્ણ થયું છે, આ દેવી આપને સર્વ સગવડ કરી આપશે.” મીઠાભાઈ તરફ જોઈ આગળ બોલ્યો: “મીઠાભાઈ ! તમે એમની પાસેજ રહેજો, એમને ધીરજ આપજો.”

વિનોદ ગયો. લિખારણ વ્યંદાની પાસે જઈ બેઠી. મીઠા-ભાઈ તથા જ્યાને માટે મિનાક્ષીને બોલાવી એક ઝોરડો તૈયાર કરાવ્યો અને તેમને રહેવાની સગવડ કરી આપી. મિનાક્ષીએ ફળાહાર લાવી વ્યંદાના આગળ મૂક્યો. બાહ્ય બોલાવી વ્યંદા માટે રસોઈની પણ તૈયારી કરાવી દીધી.

“બહન ! અખ ન ગઝરાઈએ, અખ આપકો કોઈ ખાતકા બી ડર નહિં હૈ, આપકી જખ ઇચ્છા હોગી, આપકે સરચાનમે આપકો પહુંચાનેકી તજવીજ ફી જાયગી.” લિખારણે કહ્યું.

“આપ જેવાં દેવીની છાયામાં મને હવે શો ડર છે ? પ્રથમ આપના ગુરૂનાં દર્શન મારે કરવાં છે કે જેની કૃપાથી આ મારી મૂક્તિ થઈ છે. બાદ હું મારા પિતાને ત્યાં જઈશ, પણ.....” વ્યંદા બોલતાં બોલતાં એકદમ અટકી પડી.

“કંઈ બહન ! કયો અટક ગયે ? કહીએ. જો કહના હાય સો કહ દીજીયે.” લિખારણે કહ્યું.

“દેવી ! આ ગૃહસ્થ જે આવી માને છૂટકો કરી ગયા તે કોણ છે તેમનું નામ તો મેં જાણ્યું. રમણલાલને મોઢે મેં તે પ્રથમ

સાંભળ્યું હતું, પણ આજ એમને પ્રત્યક્ષ જોયા.” ચંદાએ જણાવ્યું.

“વહ હમારે નેતાકે પરમ ભક્ત હૈ. ઈન્હોને હમારે નેતાકી ભક્તિ કરનેકે લીએ અપને માના પિતાકાભી છોડ દીયે હૈ. વે કબી કબી ઉનકી પાસ જાતે હૈ મગર વહાં ઠેરતે નહિ. દીન ઔર રાત હમારે નેતાકી ભક્તિ કરને ઉનકીહી આગ્યામે રહતે હૈ.”

“શું એમણે લગ્ન નથી કર્યું ?”

“નહી, શાદી કીયાભી નહિ, ઔર શાદી કરને ચ્હાતે ભી નહો.”

ચંદાના હૃદયમાંથી એક ધીમે નિશ્વાસ બહાર પડી ગયો. લિખારણુ આગળ બોલી:- “યહતો આશ્ચર્ય હૈ કિ આપને રમણુલાલ જેસે પાછકે મુખસે ઉનકા નામ સુના. વહ કૈસે?”

ચંદાએ રમણુલાલ સાથેના પોતાના પરિચયની તથા તેણે ધારેલા ખોટા નામની વાત કરી. તેમજ પોતે ચીનરેલા ચિત્રપટની અને તે વખતે રમણુલાલના મુખમાંથી નીકળી ગયેલા ઉદ્ધારની પણ વાત કરી.

“ક્યા. વહ ચિત્રપટ ઇધરભી મૈંભુદ હૈ ?” લિખારણુ તે જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

“હા છે.” ચંદાએ પોતાની પેટી ઉઘાડી તેમાંથી ચિત્રપટ કાઢી લિખારણુના હાથમાં મૂક્યું. તે તરફ નજર કરતાજ તે બોલી ઉઠી:-

“આમીન ! આમીન !! ખુમકી. ચંદા બહન ! ખુપકી હૈ. મહ ઉનકાહી નકશા.”

ચંદા ચરમીન્દી બની ગઇ. લિખારણુ તેના મનનો ભાવ સમજી ગઇ. તે બોલી:- “ન શરમાઇએ. બહન ! ન શરમાઇએ. વહ કોઇ શર્મકી ખાત નહી હૈ. ખૂદાને હી તુમારે હાથસે ઉનકા નકશો ખનવાયા હૈ-ઉસમે ભી ઉનકા કુછ ન કુછ ઇરાદા હોગા. વરન એસે કબી ન હો સકતા. સચ કહીએ બહન ! ઉન્કે લીયે તુમહારે દીલમે પ્રેમ નહિ હૈ ?”

ચંદા મૌન રહી. વળી લિખારણુ તેના તરફ તિક્ષણ દ્રષ્ટિ કરતી બોલી:-

“ન છપાઇએ. ઇશક બહી ખૂરી ચીજ હૈ, તુમ કીતનીહી

દુપાઓ વહ ન દુપેગી. તુમ મુંહ બંધ રખોગી તો વહ આંખસે બાહર નીકલ પડેગી. સચ સચ ખતાદો બદન ! તુમ્હારે દીલમેં ક્યાહે ? મેં તો કોઇ મર્દ નહિ. તુમ્હારે જૈસી આરત હું. મેરે સામને રહનેમેં ક્યો અરેશા કરતી હો ? ”

શિખારણુના મીઠા શબ્દોથી ચંદાને ધીરજ આવી. તે ધીમે ધીમે શરમાતી શરમાતી બોલી:—

“દેવી ! જ્યારે મેં પ્રથમ આ છબી ચીતરી ત્યારે મને એમ થયું કે આવો પતિ મળે તો કેવું? પણ પછી એ વિચાર આવ્યો કે કદપનાનાં ચિત્રો રથુળ સૃષ્ટિમાં બાગ્યેજ હોય છે. જ્યારે રમણલાલે કહ્યું કે એનો ચહેરો વિનોદને મળતો છે ત્યારથી વિનોદને જોવાની જગ્યા સાંધ. પણ તેના કામઠેડાણા વિના તે આશા પૂર્ણ થવી અશક્ય માની તે વાત મેં વીસારવા માંડી. અને રમણલાલની પ્રપંચ જળમાં હું ફસાઇ. ત્યાં આજ આપની કૃપાથી તેમને મેં જોયા ત્યારથી મારા હૃદયમાં કંઈ અવનવા બાવ જગૃત થયા છે. પણ તેમનું વર્તન જોતાં મારી દૃષ્ટિ પૂર્ણ થવાની અને કાંઇજ આશા હામતી નથી.” ચંદાએ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો.

“બદન ! અવસી નહીંમત ન બન. તેરે દીલકા દસ નકાશે પરકા સન્ધ્યા પ્રેમ તુઝે દધર ખીંચ લાયા છતનાહી નહી, મગર ઉનકા રશ્મીન જી તુઝે હો ચુકા. વહી પ્રેમ જો તુ અડમ રખેગી તો ઉન્હે તેરે પાસ ખીંચલાયગા. મગર હાં. તુઝે એક કામ કરના હોગા. ઉનકો પ્રસન્ન કરનેકે લીયે જો વૃતકા વહ પાલન કરતે હૈ વહી વૃત તું પાલન કરના હોગા. વહ કુદરતકા કાનુન હૈ કી જરકો મનુષ્ય પ્રસન્ન કરને વ્હાય ઉનકી પ્રસન્નતાકા વિષયકો વહ પ્રાપ્ત કરે. મેં મેરે નેતાસે વહ ખાત કરુંગી. વહ બડેહી માની હૈ. વહબી કબી ઉનકો આગ્યા દે દેગે.”

“તમારો ઉપકાર બહેન ! તમે કહેશો તેમ હું કરીશ.” ચંદા આભારપૂર્ણ નેત્રોએ જોઇ રહી.

“અચ્છા. તબ જબ મેં જાતી હું. હમારે નેતાકે પાસ મુઝે જાના હોગા. વહ બડેહી મુશ્કિલ કામમેં પડે કુવે હૈ. તુ વહાં ચલનસે રહે. મીઠાબાઇ, જયા, મિનાક્ષી સબ તેરે પાસ

રહેજે. અમ તુએ કોઇ કર નહિં. માનો કે તુ તેરે વાલિદકેલી ધરમે હૈ.” લિખારણુ જવા તત્પર થઇ.

“તમે જાઓ છો?” અંદા અચકાતાં અચકાતાં બોલી.

“હાં. મુએ જાનાલી ચાલીએ. કયા તુ મુઝસે કુછ ચ્હાતી હો? મુઝસે કુછ કામ હૈ?” લિખારણુ પ્રશ્ન કર્યો.

“દેવી! આપના મુખથી આ હૃદયને શાન્તિ આપ એવું મંત્રુર સંગીત સાંભળતું છે, આપનો મોહક સ્વર હજી મારા કર્ણમાં ગુંજે છે. બે આપ તે સમયે ન આવ્યા હોત તો મારી શી સ્થિતિ થાત? દેવી! એક વખત તે મધુર સ્વરનું પાન કરાવો. મારાપર એટલી કૃપા કરો” બેલનાં બોલતાં અંદા લિખારણુને બાંજી પડી. લિખારણુ નીચે બેસતાં પોતાનો મધુર કંઠ ઉઠ્યો.

“ઇશકકી જંજીરમેં જકડે કુવે દિલ ના છપે,
જો મિમારી ઇશકકી વો બી કીસીસે ના છપે.
ઇશકકી જંજીરમેં જકડે કુવે દિલ ના છપે.

દુંદ લો સારી મહ આલમ, ઇશકકા જહાં તાર હૈ,
તારસે બજતે કુવે દિલ કો દવાસે ના છપે.
ઇશકકી જંજીરમેં જકડે કુવે દિલ ના છપે.

વહાં ન ચાલાકી ચલેગી, હોશીઆરી ન કામકી,
સદ્ હખર અફસોસ કરલો ફિરબી દિલ વહો ના છપે.
ઇશકકી જંજીરમેં જકડે કુવે દિલ ના છપે.
ઇશકકી જંજીરમેં જકડે કુવે દિલ ના છપે.

ખંડ ૩ જો.

—→*~*~*←—

પરિચ્છેદ પહેલો.

—→*~*~*←—

સ્વાર્થની પરાકાષ્ટા.

—→*~*~*←—

સ્વાર્થમય જીવનને નીતિ અનીતિનું લાન હોયજ નહિ.

—→*~*~*←—

યપૂરતી બાધણીમાં ઉંચા કંચા કાટ કે કીણા નથી, પરન્તુ માત્ર તેના રક્ષણ પુરતી એક સાદી દીવાલજ છે. ત્યાં પાંચ પાંચ માળના મંજાવર મકાનો નથી પરન્તુ માત્ર બેડા ઘાટનાં યા એક માળનાં નાનાં પણ સ્વચ્છ સુધડનામય ઘરો છે.

અજર છે પરન્તુ તે માત્ર જીવનની આવશ્યકતાઓનુંજ, વ્યાપાર છે પણ તે કેવળ શાન્તિમય, મોહમયીની માફક દિનરાતની પ્રવૃત્તિ ત્યાં નથી. ગત દિવાને રામપૂરતી રિથિ બધી સારી રીતે સુધારી હતી. આખી પ્રજા તેને ચ્હાતી હતી. રાજકુમાર ભીમસિંહને પણ તેણે એવી કેળવણી આપી હતી કે તે એક આદર્શ રાજકુમાર બન્યો હતો. રાજ્યમાં માત્ર એકજ એવી વ્યક્તિ હતી કે જેને ગત દિવાન પ્રતિ ઈર્ષ્યાનો ભાવ હતો. તેનું નામ હતું જગતસિંહ. રાજ્યનો તે ભાયાત હતો. તેને સત્તાનો ઘણો શોખ હતો. રાજ્યનંત્રની લગામ પોતે ભાયાત હોવાથી પોતાના હાથમાંજ રાખવા તેની ધચ્છા થતી. પરન્તુ ગત દિવાન તેનું કાંઈ આશવા દેતો ન હતો. ગત દિવાન ઉપર રાજા તથા રાજકુમારને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી તેને રાજ્યની તમામ સત્તા સોંપી દીધી હતી. હવે તે દિવાનપદ ઉપર વિમળરાય આવ્યો હતો. તેની સાથે તેનું આસ્રમંડળ પણ હતુંજ. માધવલાલ શેઠ પણ નગરશેઠપદનો દહાવો લેવા આવી પહોંચ્યા હતા. જગન્નાથ ઉપર કામનો બેચડો બોળે નાખવામાં આવ્યો

હતો. નગરશેઠના મુનીમ તરીકેનો વડીલટ સંમળના સાથે વિમળ-
રાયના વિશ્વાસપાત્ર ખાનગી કાર્યભારીનું કામ પણ તેનેજ સંપાત્રમાં
આણ્યું હતું જગન્નાથે ત્યાં આવતાં પ્રથમ ગનદિવાન તરફ
પ્રજાની લાગણી, તેનાં પ્રજાહિનનાં કાર્યો તથા રાજ્ય પ્રજા વચ્ચેના
સંબંધનો સારો અભ્યાસ કરી લીધો હતો. પ્રજાનું હૃદય તે વાંચી
જકતો હતો. વિમળરાય તો અંદ્રનગરના જેવો બહુક તેથી પણ
આગળ પડતો કાર્યભાર ચલાવવા ઉત્સુક હતો. અંદ્રનગરમાં તેણે સ્વાર્થ-
પરાયણ અમલદારોનો જમાવ કર્યો હતો, તેમ અહીં પણ ખાસ
હાં જ હાં કરનારાઓનો જમાવ કરવાનું તેણે પ્રથમ કાર્ય ઊપાડ્યું
હતું. પોતાનો પક્ષ સમજા કરવા માટે તે મથતો હતો. જગન્નાથ
આ બધું જાણતો હતો પરન્તુ પોતે નિર્લેપ રહેતો. જે જે સમયે
જે જે જોઈ પ્રજાહિનનાં ચા અહિંતાનાં થય તેની તેને જ ગમતો
હતો. ધીમે ધીમે રાયપૂર બદલાવા લાગ્યું. કાર્યભારી-દિવાનના
કાર્યભાર અને વહીવટની અસર પ્રજામાં પણ થવા લાગી થોડા-
જ માનસ પરિવર્તન થઈ ગયું. સરન, વિશ્વાસપાત્ર અને નિમજ-
દલાવોના યુગ રાજ્યની નોકરીમાંથી નીકળવા લાગ્યો. પ્રજામાં પણ
દંબી અને કારરવાનીઓ ફાવવા લાગ્યા. માધવલાલ પણ પોતાનું
ખીસુ તર કરવા લાગ્યા. જગન્નાથ વિમળરાય તથા માધવલાલ
બંનેનો વિશ્વાસપાત્ર હોવાથી તેના જાણવામાં તમામ આમનો
આવતી ગઈ. દરેક આપતને લગતા કાગળપત્રો તથા અન્ય પુરાવાની
તે નોંધ ગમતો ગયો પોતાની નોંધપોથીની તે એ નક્ક
રાખતો. એક તે હમેશાં પોતાની પાસે રાખતો. અને બીજી એક
તે પોતાની સ્ત્રી કાન્તાની પાસે રાખતો.

અપૂર્ણ વારતા અપણે આગળ ચત્રાત્રીએ તે પહેલાં, તે
વખતની રાયપૂરની શી સ્થિતિ હતી તે આપણે જોવી જોઈએ,
તથા આપણી વારતામાં આવનારા પાત્રોનું ટુંકમાં ઓળખણ
કરવું જોઈએ. કુમાર લીમસિંહ સમજી અને કળવાયેલ હતો,
પ્રજાની દાઢ તેને હૈયે હતી. પરન્તુ વિમળરાયના આઆ બદ તેના
વર્તનમાં ઘણો ફેર પડી ગયો હતો. વિમળરાય લીમસિંહની કૃપા
મેળવવા અત્યંત આતુર હતો, અને તેથી તેણે લીમસિંહની આજી-
આજી પોતાના મળતીયા હાં જ હાં કરનારા સ્વાર્થીઓને ગોઠવી

દીધા હતા. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે લીમસિંહ ખોટા માર્ગે દેરાયો. તેની પટરાણીનું નામ માનવતી હતું, તેનું સૌંદર્ય અનુપમ હતું લીમસિંહને તેનાપર ધણો પ્રેમ હતો. જગત્સિંહની ૧૪૨ માનવતી પર હતી. વિમળરાયની સ્વાર્થપરાયણતા કારસ્તાની જગત્સિંહ કળી ગયો. તેણે પ્રમંગનો લાલ લીધો અને નણે તેની સાથે મિત્રતા સાધી, પોતાનો પક્ષ સમજા કરવાની આશા આપી. લીમસિંહનું હલુરીમંડળ પણ લીમસિંહની કૃપા વિમળરાય કરતાં પોતાના ઉપર વધુ હિતરે એમ ધમ્મજા લાગ્યું. પ્રમંગ મળતાં કમળાના સૌંદર્યની તેની જટાની તથા રેસીકેન્ટ સાહેબ સાથેની તેની મિત્રતાની વાતો તેને કાને નાખવા લાગ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે લીમસિંહ કમળાનો પ્રેમ મેળવવા હિત્તુક બન્યો, અને માનવતીને બૂઝવા લાગ્યો. જગત્સિંહ આ વખત માનવતીનું ધ્યાન પોતા તરફ ખેંચવા ચત્ન કરવા લાગ્યો. માધવલાલ શેઠને તો માત્ર દ્રવ્યનીજ ધમ્મજા હતી, તે બ્યાપારીમન મુજબ દુધ અને દહીંમાં પગ રાખવા લાગ્યા. આ તરફ રાજ્યતા વફાદાર રહેવા પ્રયત્ન કરતાં તેમ બીજી તરફ જગત્સિંહ તથા વિમળરાયને પણ મળતા રહેતા, પણ તે લાંબો વખત આવ્યું નહિં. જેમ વિમળરાય માધવલાલને કાંઈ કહી શકતો નહિં, તેમ માધવલાલ વિમળરાયના વિરૂદ્ધ બોલી શકતા નહિં. પરિણામ એ આવ્યું કે બન્ને ઉપર ઉપરથી એટલો જ રનેહ બતાવતા પરસ્પર અંદર-ખાનેથી એક બીજાથી ચેતીને ચાલતા. જગન્નાથનું કાર્ય આથી કેટલેક અંશે મૂકેલ બન્યું તેમજ કેટલેક અંશે તેને સરળતા પણ મળી. મૂકેલ એટલા માટે કે વિમળરાય કેટલીક બાબત તેનાથી છૂપાવતો. અને સરળ એ રીતે કે માધવલાલ શેઠ તેને વિમળરાયનાં કારસ્તાનોની તપાસ કરવાની તક આપતા. ગામમાં અને કાર્યભારમાં પણ અંધાધુંધી ચાલવા લાગી હતી. વિમળરાય ભાંચ લેતો એટલે બીજા નોકરો પણ તેનું અનુકરણ કરતા. આ બધી બાબત જગન્નાથ જાણતો અને કેટલીક વખત માધવલાલને ચેતવા કહેતો. પણ માધવલાલ એટલોજ જવાબ આપતા કે ‘ સમય આવ્યો વાત. હાલ તો આપણે કાંઈ પણ કારસ્તાનમાં ન જળવું અને રાજ્યનું હિત તાકવું. વખત મળતાં બધાનાં કારસ્તાન ઉધાડાં પાડવા સાવચેત રહેવું. ’ જગન્નાથ વખતોવખત સદાશીવરાવની છૂપી મુલાકાત લેતો. તે

ઉપરાંત એક વૃદ્ધ રાજપુત રામપુરમાં રહેતો હતો, તેની પચ્ચ છપી મુલાકાત જગન્નાથ લેતો. તે રાજપુતનું નામ હતું હુમીરસિંહ. હુમીરસિંહે હાલના રાણાના પિતાના વખતમાં સેનાધિપતિની નોકરી બજાવી હતી. હાલનો સેનાપતિ તેનો પૂત્ર અમરસિંહ હતો. હુમીરસિંહ તથા અમરસિંહ બન્ને વફાદાર ખરા ક્ષત્રિય હતા. રાજ્યમાંના કારરતાનોથી તે કંટાળી ગયા હતા. આધવલાલ ઉપર તેમનો કાંઈક વિશ્વાસ હતો. અને તે વિશ્વાસનું મૂળ કારણ જગન્નાથ હતો. કારણ જગન્નાથ હમેશ દરેક કાર્યમાં તેમની સલાહ લેતો તથા આપતો. જગન્નાથ માટે આ બન્ને પિતા પુત્રને સારું માન હતું. આ તરફ હમળાનો મુકુંદ સાથે ખાનગી પત્ર વ્યવહાર ચાલતો હતો. તે વાત પચ્ચ જગન્નાથથી અજાણી ન હતી. ફેટલાક કાગળો તો તેણે પકડી વાંચ્યા હતા અને તેના ફોટોગ્રાફ પાડી લીધેલા હતા. વિમલરાયના હાથમાં દીવાનગીરી આવ્યા બાદ ટુંક સમયમાં જ રામપૂરની આ દશા થઈ ગઈ હતી.

“સાહેબ ! જગતસિંહ ઠાકોર મળવા આવ્યા છે”.

રાત્રિના આઠેક વાગે વિમલરાય દિવાનખાનામાં બેઠો હતો તે સમયે સીપાહીએ આવી વરધી આપી. દિવાન સાહેબે તેમને આવવા દેવાનો હુકમ કર્યો. જગતસિંહે જગ્યા લેતાં કહ્યું:-

“કેમ દિવાન સાહેબ ! શું નવા બુની છે?”

“આવો, આવો, ઠાકોરસાહેબ ! આજ કાંઈ બે દિવસથી જણાયા ન હતા !” દિવાન સાહેબે આવકાર આપતાં કહ્યું.

“જહોરોજને દિવાન સાહેબ ! તમારે તો ઝોશીસમાં બેસી આનંદ કરવાનો છે. અમારે કાંઈ એમ છે ? તમે રાજ્યના રક્ષણનો બોજો અમારા પર નાખ્યો છે તે અમારે ફેટલી જગ્યાએ ખ્યાન રાખવાનું છે ?” ઠાકોર બોલ્યા.

“વળી કાંઈ નવાબુની છે કે શું ?” દિવાન સાહેબે કાંઈક ધન્ટેજરી ખતાવી.

“અહીં કાંઈ સાંજળે તેમ તો નથીને ?” આમ તેમ નજર કરતાં ઠાકોરે આગળ ચલાવ્યું. “તમે પેલા છુદ્ધા છુખખ વિષે કાંઈ સંભળ્યું ?”

આ વખત જગન્નાથ ત્યાં આવ્યો. પરંતુ જગતસિંહને

બોલતો સાંભળી બાજુના ઓરડામાં જઈ તેમની વાતચીત પૂરી સંભળાય તેમ બેઠો.

“હયા બુદ્ધાની વાત કરોછો ?” દિવાને પ્રશ્ન કર્યો.

“પેલા હુમીરની. તમે દીવાનપદ પર આવીને શી સંભાળ રાખો છો ?”

“અમારે એ બધી ચિંતા શા માટે જોઈએ ? આપ છોને અમારે બદલે ! આપની રાજાજી કાંઈ થોડી છે ?”

“એતો બધું ઠીક. પણ હવે કાંઈ આખ તો ઉધાડો. અને એ ડાસાનાં લક્ષણ ઠીક નથી જણાતાં. તેમાં વળી તમે હજી તેના છોકરાના લાથમાં બધી સત્તા સોંપી રાખી છે.”

“પણ એ શું કરે છે તેતો કહો. વગર વાંકે કેવી રીતે તેને દૂર કરાય ? આપણે કાંઈ બહાનું તો જોઈએને ?” દિવાને મુઝવણ બતાવી.

“આજ ચાર દિવસથી તેનાં માણસો છૂપી રીતે મારા ઘર પાસે જામ્યા કરેછે, તેમ તમારા બંગલા આગળ કેમ નહિ જમતાં હોય ? દિવાન સાહેબ ! હવે ઉંઘ ઉરાડો. શું કરું કે તમે છો. તમારી જગ્યાએ જો મારા જેવો હોત તો હમણાંને હમણાંજ એનો ખાટ થડી નાખત.” જગતસિંહે પાણી ચઢાવવા માંડ્યું.

“તેથી તો દિવાનગીરી રાખપૂતોથી થઈ નથી શકતી. દિવાનગીરીમાં તો મુસદ્દીપણું જોઈએ છે મુસદ્દીપણું.” દિવાન સાહેબે પોતાની બહાદૂરી ચઢાવવા માંડી.

“જુઓ, દિવાનજી ! તે બુદ્ધો તથા તેનો છોકરો મારા કામમાં આડે આવવા માંડ્યા છે. મારાં માણસો અમુક કામમાં માંડ્યાં છે, તે લોકો તેમાં અનેક વિધેના ઉભાં કરે છે. વગરે તો શું કહું ? પણ જે બાબત મારી ખાનગી પણ મેં તમને જણાવી છે તે બાબતમાંથી તમે હાથ ઉઠાવી લીધો છે પણ તેઓએ નમ્ર નાખી છે. જો તમે સવેળા ઉપાય નહીં કરો તો મહારે કાયદો મારા હાથમાં લેવો પડશે.” જગતસિંહે પોતાના વિચારનું પ્રદર્શન કરાવ્યું.

“હા હા હા હા.” દિવાનજી હસીને બોલ્યા, “તમે રજપૂત જગ્યા કાયદો શી રીતે હાથમાં લેશો ? એટલું મુસદ્દીપણું ક્યાંથી આવશે ?”

“તમે હજી વાણીઆ તે વાણીઆજ રહ્યા, અમારો રજ-પુતનો કાયદો કાંઈ તમારો જવો પોર્થાની થોર્થામાં નથી સમાયલો. અમારો કાયદો તો અમે જ્યાં જઈએ ત્યાં અમારી સાથે જ રહે સાથે, જુઓ આ રહ્યો,” આમ બોલતા જગતસિંહે તરવારપર હાથ નાખ્યો. દિવાનજીતો જાણે હમણાં તે તરવારનો તેમના ઉપર ઉપયોગ થવાનો હોય તેમ ચમક્યા પણ પોતાના હૃદયની નિર્જાળતા જગતસિંહ સમજી ન જાય માટે જરા ખોંખારો ખાધ ટટાર બેસી સ્વસ્થ થતાં બોલ્યા:—

“ઠાકોર ! ઉતાવળા થવામાં મજા નથી. હું એ બાબતનો બદોખર ન કરીશ”

“વળી બીજી ખબર છે ? યુવરાણી માનવતી સાથે પણ અમરસિંહને સંબંધ છે. મારી દાસી દ્વારા મને હજી આજ સવારની ખબર પડી. દિવાનજી ! આવા આવા રાજ્યને ઉંઘા વાળવાનાં કારંસ્તાન થાય અને તમે આખા મીચીને બેસો તો પરિણામ શું આવે ?”

“આમાં રાજ્યને ઉંધું વાળે એવું શું છે ? હા. જોકે એનાં પગલાં તો અવગાં જ છે, પણ આ બાબત જાહેરમાં મૂકતાં પહેલાં એના પુરાવા આપણે મેળવી લેવા જોઈએ.”

“તે બધું હું કરી લઈશ, પણ તમે હવે સાવધ રહો તો સાઈ, હું જાઉં છું ત્યારે હવે કાલે મળીશ.”

જગતસિંહ ઉઠ્યો. જગન્નાથ બાબુના ઝોરડામાંથી નીકળી કમલાના ઝોરડામાં ગયો. કમલા આ વખત એક પત્ર લખવામાં મશગુલ હતી. જગન્નાથે અંદર દાખલ થતાં જ પૂછ્યું:—

“હું અંદર આવી શકું છું, બહેન ? દિવાન સહેબ કાંઈ ખાનગી કામમાં રોકાયે છે, તેથી મારે જરા પાંચ મીનીટ થોભવું પડશે.”

“આવો જગન્નાથ ! તમારે તે વળી પૂછવાનું હોય ?” કમલાએ કાગળ છૂપાવતાં કહ્યું. “દિવાનસાહેબ કોની સાથે રોકાયે છે ?”

“ઠાકોર જગતસિંહ સાથે.”

“જગન્નાથ ! હમણાં કો-તા કેમ જણાતાં નથી ? આજ બે દિવસથી આ-ત્યાં જણાતાં નથી.” કમલાએ પૂછ્યું.

“નહિ આવી હોય. જરા આગમુ છે. હું કહીશ. કાલે બાલે આવશે.” જગન્નાથ પુરથી ઉપર બેઠો.

“જગન્નાથ ! અહીંનું રાન્ય તાંત્ર કેવું છે?” કમલાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“બહેન ! બહુજ વિચારીને સંભાળીને ચાલવાનું છે. કોઈનામ ઉપર વિશ્વાસ રાખવા જેવું નથી કારણ અજણ્યામાં વિશ્વાસ કરવો એ આપત્તિકારક છે. બધાય કાંઈ વિશ્વાસપાત્ર હોતા નથી.”

“ શું કાંઈ પ્રપંચ જણાય છે ? ”

ગામ હોય ત્યાં દેડવાડો તો હોયજ. ગમે તેટલા પ્રપંચ હોય તેનાથી બહીવાનું નથી. પણ પેટમાં પેસીને કાંઈ પાળી ન મારે તેથી આંખ અને કાનતો હમેશાં ઉઘાડાં જ રાખવાં જોઈએ.”

“ શી ચર્ચા ચાલી રહી છે ? ” દિવાન સાહેબે ઝોરડામાં ટાપ્પલ થર્તા કહ્યું.

જગન્નાથ ઉઠી ઉભો થયો, કમલાએ પુસ્તકમાં પત્ર મૂકી દીધો. હસ્તે મુખડે દિવાન બધી જોતી બોલી:-

“ તમારા વતીનીજ ઉપાધિતો?”

“ મારી એટલી કાળજી રાખો છો તો મને નિરાંત છે. પણ વાર જગન્નાથ ! તું પેલા હુમીરસિંહ વિષે શું ધારે છે?” દિવાને પ્રશ્ન કર્યો

“ દિવાન સાહેબ ! મારા પર આપે વિશ્વાસ રાખ્યો છે. અને તેથી કદાચ હું કુલર્ષ જઈ મને પોતાને બહુજ શુદ્ધિશાળી લેખુ” એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મારે એટલું તો કહેવું જોઈશું કે આખા રાન્યમાં રાન્યનું દિત દેરે રાખનાર જે કોઈ હોય તો મને તો માત્ર એ હુમીર અને અમરજ જણાય છે. બાકીતો બધા સ્વાર્થી છે.” જગન્નાથે જવાબ વાળ્યો.

“મને કાંઈ સમજ પડતી નથી. અનેક તરેહની વાતો સંભળાય છે. વળી બેએક દીવસથી લીઝાસંકની આંખ પણ મારા તરફ ટુંડા રહે છે.” દિવાન સાહેબ બોલ્યા.

“પેલા જગતસિંહ કાકારને અને તમારે તો ઠીક દોસ્તી છે, એમને ને કુમારસાહેબને કેમ બને છે?” કમલાએ પૂછ્યું.

“પહેલાં તો અણુબનાવ હતો. પણ હાલ સાઈ છે. જગતસિંહ

પણ આપણા હિતમાં છે. પણ સંભળવા મુજબ હુમ્મીરસિંહ વિરૂદ્ધમાં છે, જોઈએ છીએ. જે કાંઈ એવું જણાયે તો અમારેથીજ પગલાં લઈ રાખીશું.” દિવાન સાહેબે અમમ્બેલી કાખવી.

દાસીએ દૂધના ખાખા ભાવીને મૂક્યા, કમલા પાન ખનાવવા લાગી. બાદ દિવાન સાહેબે બોલ્યા:—“ બાલી ! ત્યારી પેઠી બંગડીઓ બદલાવવાની છે તે લાવને. માધવલાલભાઈ કહેતા હતા કે હીરાની બંગડી વચ્ચીજ કીમતી હાલ તેમની પાસે આવી છે, તો આપણે મંગાવી લઈએ. ”

કમલા ભગીનાની બચ્ચીજ સોખીન હતી. તે તરતજ પોતાની બંગડી લેવા ઉડી. જમનાબે પાન બેવાના મીઠો ઉડી પેલા પ્રસ્તકમાંથી બન્ને કામળો કાઢી લીધા, પછી પોતાના સ્થાને બેસી ગયા. કમલાએ બંગડી આપી તે લઈ દિવાનસાહેબે જમનાબના હાથમાં મૂકી માધવલાલને આપવા જણાવ્યું.

જમનાથ ત્યાંથી ઉડી ચાલ્યો ગયો. દિવાન સાહેબ પછુ પોતાના મંત્રણાગૃહમાં ગયા. કમલા એકલી પડી. પોતે લખેલો પત્ર બોળવા લાગી. તે ન મળતાં તેને લાગ્યું કે કદાચ દિવાનસાહેબે લીધા દશે. ક્ષણવાર તે ભયનીત થઈ, પણ પછી તેનો ભય વિલાપ ગયો. કારણ વિમળરાયને જરા પણ શેખવતી નહિ. માત્ર દુનીઆને તેને સહજ ભય હતો. જમનાથના ગયા બાદ તરતજ દાસીએ આવી કમળાના કાનમાં કાંઈક કહ્યું. કમલા તરતજ પોતાના શયનગૃહમાં ગઈ, ત્યાં એક દાસી એક બાજુએ ઉભી રહી હતી. શયનગૃહમાં જઈ પર્યંકપર પડતાં તેણે પૂછ્યું:—

“ રામી ! શા સમાચાર લઈ આવી છે ? ”

“ બા સાહેબ ! ” માત્ર આટલુંજ બોલી રામીએ કમલાના હાથમાં એક ચીટ્ટી મૂકી. કમલાએ જે ત્રણવાર તે વાંચી આમ તેમ ફેરવી વખાસીને જોઈ અને પછી કહ્યું— “ કાલે આ વખત આવજો. ”

રામી ગઈ. કમલા એકલી પડી. તેને આ ચીટ્ટી વાંચી હજારે વિચાર આવવા લાગ્યા. “ બાહા ! જ્યારે ભાગ્યદેવો કૃપા કરે છે ત્યારે મનુષ્યને શી ખામી રહે છે ? દિવાનપદ તો મળ્યું, હવે વળી આ વખત આજે હુવરાજની હાથરણી બનવાનો મહેલ પ્રાપ્ત થયેલ ”

છે. કેટલો પ્રેમ ! કેવી મીઠાશ ! ! ” આમ બળકતી વણી તે મીઠી બાંધવા લાગી :—

“ પ્રેમોન્માદકારિણી પ્રમદા !

આજ કેટલાય દિવસથી આ હૃદયમાં ત્હારી જ્યોતિ પ્રકટી છે. તે જ્યોતિ ઇત્તાં હૃદયમાં અંધકાર જ છે. જ્યારે તારા સુકોમળ હાથથી તું તે જ્યોતિને સતેજ કરીશ, ત્હારા કઠોર હૃદયોશુભથી પ્રેમોન્માદને વ્યથિત કરીશ, ત્હારા સુમધુર મીઠાં વચનોથી તે રતિ-ચતિને ત્રાસ આપીશ, અને ત્હારા દ્રઢ આલિંગને તે પુષ્પધન્વાના સૈન્યનો સંહાર કરીશ ત્યારેજ આ હૃદયને શાન્તિ થશે અંધકારમાં પ્રકાશ કરી અન્ય આત્માપર ઉપકાર કરવો એ સજ્જનોનું લક્ષણ છે. ઓ મનહારિણી મુઝ અપળા ! શું હું ત્હારી પાસેથી આટલી આશા ન રાખું ? મારી હૃદયરાણી બનવું એ ત્હારાજ હાથમાં છે. ચંપારે શું લખું ? હૃદય તો ત્યારેજ ખુલે કે જ્યારે હૃદયે હૃદય બીડાય.

ત્હારો પ્રેમ પીપાસુ

‘ લીમ. ’

‘ આહા ! ’ કમલા નિચારે રઠી. ‘ માર્ક્ય સૌંદર્ય ’ કાંઈક અજબ છે. રાજકુમાર જેવા પશુ મારા પ્રેમ માટે તરસે છે. હવે મારે શી કમી ? કાલેજ વાત. ’

દિવાન સાહેબ પોતાના કાર્યથી પરવારી આવી પહોંચ્યા. કમલાને તેનો ભય તો હતોજ નહિં. તેણે પ્રશ્ન કર્યો.

“ કુમાર સાહેબની તમારા તરફ કગડી નજર રહે છે તેને કાંઈ ઉપાય શોધ્યો ? ”

“ ના. અને કારણજ સમજવું નથીને ? ” દિવાને અંચવાતાં અંચવાતાં કહ્યું.

“ કારણ જણવાની જરૂર છે કે તેમને પ્રસન્ન કરવાની જરૂર છે ! તમે જણો તો હો કે રાજ્યના ભાવિ હકદાર એજ છે. એમની કૃપા એ આપણા ભાવિ સુખનું ચિન્હ છે, માટે આપણે કાંઈ પણ પદ્ધતિ તેમની કૃપા મેળવવીજ જોઈએ. ” કમલાએ કહ્યું.

“ તે અર્થે. પણ એવું શું કરીએ તો તેમની કૃપા મળે ? ”

“ દિવાનપદ મળ્યું છતાં તમે તો એવાજ રહ્યા. ”

“ ત્યારે તું માર્ગ બતાવ. મારે દિવાન તો તું છેને ? ”
દિવાન સાહેમે હસતાં હસતાં ચુંબન કર્યું.

“ બહે, ત્યારે તેમની કૃપા મેળવવાનું કામ મારા પર છોડો.
હું જોઈ લઉંશ. ”

કમલા ક્ષણવાર દિવાન બણી માર્મિક દ્રષ્ટિએ જોત રહી.
દિવાન પણ ક્ષણ મૌન ખારી રહ્યો બાદ બોલ્યો—“ બહે, તારાથી
બને તો તું ચતન કર. ”

આ વખત તે ઝોરડાના દ્વાર આગળથી એક વ્યક્તિ પસાર
થઈ. તેના મુખમાંથી અરધુટ સ્વર નીકળી વાતાવરણમાં વીલાઈ
ગયા. ન તો તે કમલાએ સાંભળ્યા કે ન વિમળરાયે સાંભળ્યા. માત્ર
વાતાવરણ ગઈ રહ્યું:—

“ સ્વાયંતી પરાકાષ્ટા. ”

—❦—

પરિચ્છેદ બીજો.

—❦—

બાણે બીજો ચાણાક્યજી.

—❦—

બુદ્ધિમત્તા અને હીર્ષદર્શીત્વ સર્વત્ર પૂજય છે.

—❦—

ત પ્રકરણમાં જે વ્યક્તિ વિમળ તથા કમલાના
શયનગૃહ પાસેથી પસાર થતાં જોઈ તે જગન્નાથની
પત્નિ કાન્તાની વિશ્વાસ દાસી રાધી હતી. રાધી
બણી પડોચેથી પણ પ્રમાણિક હતી. મરદુમ
દિવાનના ઘરમાં તે સર્વ નોકરામાં શ્રેષ્ઠ પદ
જોગવતી. જગન્નાથે તેની પ્રમાણિકતાને લીધે પોતાની પાસે રાખી
હતી. વિમળરાય ત્યારે પોતાના માણસોથી વ્હારે તરફ પોતાને
મક્ક સખળ કરવા વ્હાતો ત્યારે નીતિ વિશ્વારદ જગન્નાથ દરેકના

અરસા દાસીફી બસુસોધી કામ લેતો અને તે તમામ સમાચાર તે રાધી દાસ મેળવતો.

રાધીએ શૈર જઈ જંગનાથ તથા કાન્તાને લીમસિંહની ચીઠ્ઠી તથા કમલા અને વિમળની વાતચીતનો સાર જણાવ્યો. ક્ષણવાર કાંઈ બોલ્યું નહિ. પછી જંગનાથે પુછ્યું.

“વાર, રાધી! મારા કરતાં તને રાજ્યના કાવાદાવાનો અનુભવ બહો છે. તું બહુજી વિચક્ષણ બુદ્ધિવાળી છે. વળી અહીંના રજવાડાની રહેણી કરણી તથા દરેકના સ્વભાવનો તને સારો અનુભવ છે. અને તેથી જો તારી બુદ્ધિને બરાબર ખીલવવામાં આવે તો તું એક બાહોશ મુત્સદી બની જાય તેમ છે. હવે તારા આજ સુધીના સમાચાર સંગ્રહને એકત્રિત વ્યવસ્થિત ગોઠવી અને કહી શકીશ કે અત્યારે રાજ્યની શી સ્થિતિ છે?”

“બાપુ! મારા આટલાં બધાં વખાણ કરવાની જરૂર નથી. હું કોણ? મારાં જરાય વખાણ મારે મોઢે કરશો તો વળી હું પુલાઈ જઈશ. અમે તો ખવાસ. અમારૂં પેટ ફેટલું અને અમારૂં મન ફેટલું?” રાધીએ કહ્યું.

“બધુંય સાચું. પણ તુંતો કાંઈ રાજનીતિ વિશારદની પુત્રી હોય એમ લાગે છે. કહે, હવે મારા પ્રશ્નનો જવાબ આપ.” જંગનાથે વળી પ્રશ્ન કર્યો.

“બુઓ બાપુ! કુમારસાહેબ માત્ર મોજશોખમાં ગહાલે છે. પેલો જગતસિંહ તેમના મ્હોનું પાન થઈ રહ્યો છે. અને તેણેજ કમલા ઉપર આ ચીઠ્ઠી લખાવી છે. વળી પોતાની નજર તેણે માનવતીબા ઉપર પણ જમાવી છે. દિવાન સાહેબને તે હમેશાં મળતો રહે છે, પણ અંદરથી દિવાનનું તે ખેદાન મેદાન કાઢવા ઇચ્છે છે. તે હુમિરસિંહ અને અમરસિંહથી બહુજી ખીએ છે, અને તેથીજ તેમનું કાસળ કઠાવતા સુધી તે દિવાન સાહેબને મળતો રહેશે.”

“તે હું જાણું છું. પછી?” જંગનાથ વચ્ચે પુરાયો.

“આમાં તેની બેવડી રમત છે. એક તો કુમાર સાહેબને કમલા સાથેનો સંબંધ પોતાના જાણવામાં હોય એટલે કુમાર સાહેબ દખાવલા રહે, બીજું એથી માનવતીબાના મનમાં દિવાન

તમા કુમાર સાહેબ માટે અણુમો ઉત્પન્ન કરાવી પોતે તેમના માનીતા બની પોતાની ધન્યતા તમ કરવી અને હુમીર તથા અમરજો કઠાવો સેનાધિપતિ બનવું. એટલે રાજ્યની સત્તા તમામ હાથમાં આવે. પછી કુમારશ્રી ઉપર દમ શુ મલાવો દિવાન સાહેબને પાણીનું અપાવવું. અને ન આપે તો તેમની ખાનગી વાત રેસીડેન્ટને જણાવવાની બહીક બતાવવી અને—”

અને છેવટ કુમારશ્રીને નાભાયક કરાવીને યા તેમનું ખૂન કરીને રાજ થવું. કેમ એમને ? ” જગન્નાથ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો.

“ હા બાપુ ! એમ. ”

“ વાર. માનવતીમાનો તારા પર કેવો વિશ્વાસ છે ? ” કાન્તાએ પુછ્યું.

“ માનવતીમા ? માનવતીમા તો મારી મા છે. મારાપર દીકરી કરતાં વધુ હેત રાખે છે. હુંકામાં કહું તો અપે એ તે બહેનો જેવા છીએ. ” રાધી બોલી.

“ તેમને આ બધા પ્રપંચની ખમર છે ? ” જગન્નાથે પૂછ્યું.

“ ના. બાપુની રમ વના કેમ કહેવાય ? હજુ મેં કંઈજ કહ્યું નથી. ” રાધીએ જવાબ વાળ્યો.

“ વાર. ત્યારે તું કાલે કાન્તાની સાથે માનવતીમા પાસે જજો, અને આ બધી વાત તમે એ મળી એમને સમજાવજો. ત્યાંથી કમલા પાસે જજો, પણ સાવચેતીથી વાત કરજો. એ ન જાણે કે તમે માનવતીમા પાસે મળાં હતાં. ” જગન્નાથે કહ્યું.

“ એમાં મને નહિં શીખરવું પડે ”.

“ બીજા કંઈ સમાચાર છે ? ”

“ હા બાપુ ! અમરસિંહ—” બોલતાં બોલતાં તેના મુખ પર કંઈક લાલાશ ચઢી આવી. “ અમરસિંહ ઠાકોરને ત્યાં આજ રાવાણું હતું. અને મને લાગે છે કે તેમને ત્યાં આજ રાત્રે એક જાગે કેટલાક બાયાતો અને જાગીરદારો ભેગા થવાના છે. બાપુ મજા ત્યાં પધારેતો બહુ સારું. ”

“ શું આ સાચી વાત છે ? અને તો અમરઠાકોરે કંઈજ કહ્યું નથી. એ બનેજ નહિં. ” જગન્નાથે કંઈક સંકેત હાથે બોલ્યો.

“આપુ ! રાજપૂતોની તરવારની ખૂબી જોટલી અગમ્ય છે જેટલીજ તેમની રાજનિતિ અગમ્ય છે” રાધી મર્મમાં બોલી.

” શું તું એમ કહેવા દે છે કે અમરહાકાર મારાથી પણ કપટ રાખે છે? હું માનુંજ નહિ. એના જેવો રાજ્યભક્ત અને પ્રજાહિતરવી બીજો છેજ નહિ. ” જગન્નાથ દ્રઢતાથી બોલ્યો.

“ ના આપુ ! એ તમારાથી કપટ નથી રાખતા. પણ કોઈ ચણુ વાત પાકે પાયે થયા વિના હોઠ બહાર ન કાઢવાની તેમની નીતિ છે. જેમ રાજપૂતોની તરવાર એક વખત ગ્યાનમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી રક્તપાન વગર પાછી ગ્યાનમાં જતી નથી, તેમ ખરા ક્ષત્રિયોની વાત-તેના મુખનું વચન કદી ફરતુંજ નથી. આજની એક તદ્દન છૂપી છે. અને મારા ધારવા મુજબ આપના ત્યાં ચધારવાથી આપની કાર્યક્ષતા માટે અમરસિંહને અત્યંત ઉચ્ચ વિચાર આવશે તેમજ આપણું કાર્ય પણ સરળ થશે. ”

“ આપણું તે વળી એવું કયું કાર્ય છે? ” જગન્નાથે અભિપ્રાય આર્તા પ્રશ્ન કર્યો.

“ આપુ ! હુંય રજવાડામાં ઉછરી છું. રાજપટપટો અમને ગળથુથીમાં પાવામાં આવે છે, અને અમારી માંદગીમાંથી કંઠવાની દવા એતો જાણુસ વિદ્યા છે. આપણું કાર્ય રાજ્યને આવા અળ પ્રપંચીએના પંજમાંથી છોડાવી નિર્દોષોનું રક્ષણ કરવું, કંઠદારના કંઠ જળવવા અને રાજ્ય પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાનું છે. ” રાધીએ કાંઈક ગર્વસહ કહ્યું.

“ રાધા! રાધા ! તું ખવાસણુ નથી. ખવાસ જાતિમાં રાજ્ય અટપટ હોય ખરી પણ તે વિશુદ્ધ નહિ. ખરેખર! તું કોઈ ક્ષત્રિય મૂત્રી છે. રાધા ! આજથી તું મારી નોકર નહિ પણ મારી બહેન છે. ” જગન્નાથના મુખમાંથી આ કબ્જો નીકળતા રાધી કાન્તા લગા જગન્નાથને પગે પડી.

“ ઉઠ, રાધા ! ઉઠ. મને તું તે ગુલ બેઠકમાં બેવાનું કહે છે, ચણુ તેમાં હું શી રીતે દાખલ થઈ શકીશ ? ” જગન્નાથે પૂછ્યું.

“આપુ ! એ કાંઈ મૂર્કિલ નથી. એમનો ગુપ્તમંત્ર અને ખમર છે. અને તે ‘ ભીમ ’ છે. ”

જગન્નાથ તરતજ ઉઠ્યો. કપડાં પહેરી સજ થયો. પાસે એક તમચો પણ રાખી લીધો. અને રાધીને કાન્તા પાસે રહેવાની જાલામણુ કરી પોતે ચાકી નીકળ્યો.

જગન્નાથના ગયા પછી કાન્તા તથા રાધા બન્ને એકલાં પડ્યાં. રાધાએ પોતાના ગુણો વડે કાન્તાનું હૃદય જીતી લીધું હતું. બન્ને પ્રિય સખીઓ માફક રહેતાં હતાં.

“ઠલી રાધા ! આ બધી ખટપટ તું ક્યાં શીખી ?” કાન્તાએ રાધાને પોતાની પાસે પર્યંક પર બેસાડનાં પ્રશ્ન કર્યો.

“એમાં શું શીખવાનું હતું બા ? રોજ જોઈએ તે એટલું જ ન સમજીએ કે શું ?” રાધાએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“અને પેલા ગુપ્તમંત્ર શી રીતે જાણ્યો ?” કાન્તાએ બીજો પ્રશ્ન કર્યો.

“જાણ્યો વળી.” રાધાએ વાત ટુકાવી.

“અને પેલા અમરકાંડ કાંકારનું નામ લેતાં કેમ રતાશ અજી ?” કહે હતી હે ? જોલને ! એય જોઈએ એટલે સમજીએ કે ? પછી—” કાન્તા વિનોદે ચઢી.

“બબ્બુ બા ! આવું આવું તે શું પૂછતાં હશે ?” રાધાએ કાંઈક જણકો કરતાં કહ્યું.

“ત્યારે શું પૂછાય ? ગુપ્તમંત્ર પૂછાય ખરો કે ? કે ‘ક્યાં મળશે’ એમ પૂછાય ?” કાન્તાએ રાધાની હનવરી પકડી હલાવતાં કહ્યું.

“બા ! તમારાથી તો તોબા.” રાધાએ પોતાનું મુખ હુમડામાં છુપાવી દીધું.

“મારાથી તોબા કે પેલા અમરકાંકારથી ? કહેને ! કેમ સુખી થઈ ગઈ ?” રાધાનું મુખ ઉંચું કરી તેનો નજરમાં નજર બેળવતાં કાન્તા બોલી.

“બબ્બુ બા ! ઝપોને ! હુંતો ચાકી.”

“કેમ ન ચાકે ? પગ તો રેલો આવે એટલે સહ ચાકે. પણ રાધા ! કહે તો ખરી કે તને ગુપ્તમંત્ર કહ્યો કાણે ?”

“આમ જાણી જાણીને શું પૂછતાં હશે જી !”

“ત્યારે મારી મારણુ મરી તો ખરીને ? કથી વખત હતું
ક્યારે હતું ? કાંઈક તો કહે.”

“તમે મારો પીછો છોડો એમ નથી. લ્યો સાંભળો. બાબ
સવારે હું એમના ઘર તરફ ચર્ચ હતી—”

“શું કરવા ? શું કામ હતું ?” કાન્તાએ વચ્ચે પૂછ્યું.

“જાઓ, નહિં કહું. કહું છું ત્યારે તમે તો વળી સતાવ
સતાવ કરો છો.”

“લે, હવે વચ્ચે નહિં બોલું. કહે.”

“બાબે હું તે તરફ ગઈ હતી ત્યારે રાવણું ચાલતું હતું.
તે વખત તે તેમના પિતાને કાંઈક પૂછવા ઘરમાં આવ્યા—”

“‘તે’ તે કાણુ ?” કાન્તાએ મર્મમાં હસિત વદને પ્રશ્ન કર્યો.

“તે તે તે. બીજુ કાણુ ?” રાધા ખડખડાટ હસી પડી.

“કાણુ અમરસિંહ ? ખુલ્લુ જ કહી દેને. અત્યારે કેમ શરમ
આવે છે ?” કાન્તાએ રાધાના કપોલ પર ધીમેથી ટપલી મારી.

“હા. હા. એજ. તે વખત મેં પૂછ્યું કે આ બધો શાનો
સમારંભ છે ? ત્યારે તેમણે મને વાત કરી અને મને ગુપ્તમંત્ર
પણુ કહ્યો.”

“તેં શા માટે ગુપ્તમંત્ર પૂછ્યો ? ત્યારે જ બહુ છે કે શું ?”

“ત્યારે નહિં તો મારા બાપુને ! બધું જ એકબંને.” રાધાએ
જવાબ વાળ્યો.

“બધું તો ઠીક, પણ રાધા ! તું ખવાસ અને એ રાજપૂત
તમારે લગ્ન સંલવિત છે ?”

“જેન ! મારા જન્મ વિષે કાંઈક ગુલા છે. હુમીરસિંહ તે
જાણે છે. તે બહુથી વખત બોલી ગયા છે કે રાધી કાંઈ ખવાસ
જાતીની નથી. વળી અમારી પ્રેમજોષિ પણ તે મોડી મોડી
જાણે છે.”

“રાધા પસંદગી તો સારી કરી છે ! ક્યારે તને સુખી કર.”

બાધા સ્મિત ! આપણે આ બન્ને લલનાઓને ત્યાં વિનંતી
કરતી મુઠી અમરસિંહના તરફ નજર ફેરવીએ. અમરસિંહનું

મજન બહારથી નાનું પશુ દેખાવડું હતું, પરંતુ અંદરના ભાગમાં તે બહુજ વિશાળ હતું. તેમજ તેમાં કેટલાંક ગુપ્ત ગૃહો પણ હતાં. એક ગુપ્તગૃહમાં હુમીર તથા અમરસિંહ બેઠા હતા. તેમની સાથે બીજા પશુ દશેક રાજપૂતો—સર્વ યુવાવસ્થામાં પ્રવેશતા—બેઠા હતા. જગજ.થ ત્યાં જતાંજ અમરસિંહે તેને સન્માનપૂર્વક બેસાડ્યો. હુમીરે પણ તેના પ્રતિ આનંદ પશુ હસિત વદને જોયું. હુમીર ખણે જુદું હતો છતાં તેના વીરત્વના ચિન્હો હજી તેના મુખ ઉપર જણાતા હતાં. તેની મોટી લાંબી ચળકતી આંખ, બરાવદાર મૂંછોના આંકડા અને ઢાઢીના સફેદ લાંબા વાળ, તથા મુખપર અવરચાને લીધે પડેલી કરચલીઓથી તેનો ચહેરો બહુજ ભવ્ય દેખાતો હતો. તેનોજ પાસે અમરસિંહ વીરાસન વાળી ઢલવા પૂર્વક બેઠા હતા. બીજા ઠાકોરાના ચહેરા ઉપર પણ ક્ષાત્ર તેજ ઝળકતું હતું. જગ-જાથના બેઠા પછી હુમીરસિંહે શરૂ કર્યું:—

“ભાઇઓ! આપણા રાજ્યની જે રથીતિ આપણે ક્ષણ પૂર્વે જોઇ ગયા તે ચલાવું મુખ્ય કારણ આપણા નવા દિવાનજીની અપૂર્ણ કાર્યકુશળતા અને પેલા સ્વાર્થા જગતસિંહની કપટકળ્યા છે એ નિર્વિવાદ છે. નવા દિવાનના આગમનથી આપણને આટલા બધા અનર્થ ભોગવવા પડે છે પરંતુ આનંદની વાત તો એ છે કે એ દિવાનજીના આવવાથી આપણને એક બીજો મોટો લાભ થયો છે.”

બધાનાં નેત્રો તેના તરફ વળ્યાં. ક્ષણવાર બધાના ચહેરા તરફ તિક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ નાખી ડાસો આગળ બોલ્યો:—“જો દિવાન સાહેબ ન આવ્યા હોત તો આપણને આ એક પક્ષા દેશશક્ત અને સ્વામી—અકાળના સમાગમનો લાભ ન મળત. જે કાર્ય કરવા આપણે તૈયાર થયા છીએ તે કાર્ય એમની મદદ વડેજ પાર પાડી શકીશું.”

“શું એમના ઉપર આપણે વિશ્વાસ રાખી શકીએ?” લૂપ-સિંહ નામનો ઠાકોર બોલી ઉઠ્યો.

“નિઃશંકપણે.” ડાસાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું.

“તેઓ વફાદાર ચહેરો એવી શી ખાતરી?” તેણે જગજાથ તરફ કરડી નબર કરતાં કહ્યું.

“ભૂપસિંહ ઠાકોર ! હું જીલ્લો ન હોઉં તો તમે માનવતી માના પીયર તરફના સમાચારો છે ખરું કે નહિ ?” જગન્નાથે પ્રશ્ન કર્યો.

“હા. કેમ પૂછવું પડ્યું ?”

“ઠાકોર ! મારે આપને કાંઈક ચેંકાવનારા સમાચાર સંભળાવવાના છે.”

“કહો, શા છે ?” ભૂપસિંહે આતુરતા જણાવી.

“માનવતી માના ઉપર ખોટું આળ આવવાની તૈયારી છે. અને તેમાં તે આળ મુકનારની જ જુરી નજર છે. કુમાર સાહેબના કાન પર આજકાલ તેવાત નાખરામાં આવશે.” જગન્નાથે જણાવ્યું.

“અને તે આળ કાને માટે ?” ભૂપસિંહે ઉનાવળા થઈ પૂછ્યું.

“ઠાકોર અમરસિંહ માટે.”

“હે ? મારે માટે ?” અમરસિંહ બોલી ઉઠ્યો.

સર્વ ઠાકોરોની આંખોમાંથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો. ભૂપસિંહ તથા અમરસિંહ તો અડધા ઉભા થઈ ગયા. અમર તથા ભૂપસિંહ એક સાથે બોલી ઉઠ્યા:—

“અને કાણુ છે એવી હિંમત કરનાર દુષ્ટાત્મા ?”

“સર્વ પ્રપંચનું મૂળ પેલો જગત્ત્રિંહ.”

જગન્નાથ ઉપરના શબ્દો અત્યંત ગંભીરતાથી બોલ્યો. તે સાથે તેની તિક્ષ્ણદ્રષ્ટિ ત્યાં હાજર રહેલા તમામના મહેરા ઉપર પારી-કાઠથી ફરવા લાગી. બધાના હૃદય કોષથી ઉછળતાં જણાયાં. તેની દ્રષ્ટિ ફરતી ફરતી ભૂપસિંહની પાછળ બેઠેલી એક વ્યક્તિ પર પડી. કાણુ વાર પછી તે ખસેડી લઈ તે ઉઠ્યો-ઉભો રહ્યો અને સર્વને ઉદ્દેશીને બોલ્યો:—

“દેશભક્ત ઠાકોરો ! આપણી આ બેઠક રાજ્યના ભલા માટે છે. અને તેથી અત્રે હાજર થયેલા સર્વ રાજ્યભક્તો જ હોવા જોઈએ. છતાં તેમાં જો કોઈ રાજ્યદ્રોહી યા ત્રિશાસકાતી આપણને છળવા આવ્યો હોય તો તેને શી સજા થશે ?” જગન્નાથે બોલનાં બોલતાં પેલા યુવક ઉપર આડી પાણી તિક્ષ્ણ નજર રાખી હતી.

તેના મુખપર થતાં ફેંકાર તેણે જોઈ લીધા. જગન્નાથના શબ્દો મુરા થતામાંતો પાંચ સાત તરવારો મ્યાન બહાર નીકળી ચૂકી અને એક સામટો પ્રત્યુત્તર મળ્યો:—

“જોતની.”

“ભૂપસિંહ ઠાકોર!” જગન્નાથ જાણે તેનેજ વિશ્વાસઘાતી લેખતો હોય તેમ ગંભીર અવાજે બોલ્યો. “તમે ત્યાંજ રહો. તમારી તરવાર હુમીરસિંહ ઠાકોરના હાથમાં આપો.”

આમ બોલતો તે ભૂપસિંહની છેક નજીક ગયો. જગન્નાથના આ શબ્દોથી ભૂપસિંહનું મસ્તિષ્ક ફરવા લાગ્યું. તેનાં નેત્રો લાલ-ચોળ બની ગયાં. તેના હાથ જગન્નાથનું માથું ઘડથી જુદું કરવા ચળવળવા લાગ્યા. બીજા ઠાકોરોને પણ આથી ધણોજ ક્રોધ ચઢ્યો. જગન્નાથ, નિડરપણે પગલાં બરતો ભૂપસિંહ પાસે જઈ, તેની પાછળની વ્યક્તિનો હાથ એક હાથે એકદમ પકડી લઈ બીજો હાથે તેની છાતીપર પિસ્તોલ તાકી બોલ્યો:—

“ઠાકોર! તમારી તરવાર ભૂપસિંહ ઠાકોરને સ્વાધીન કરી દો. જો જરાય હાથાછો તો આ પિસ્તોલ તેનું કામ કરશે. ભૂપસિંહ ઠાકોર! આ ઠાકોરને આપ આપના કૃપાળમાં લઈ એમની ઝડતી લ્યો.”

જગન્નાથના આ શબ્દો સાંભળતાં અમરસિંહ પણ ભાંખી પહોંચ્યો. તેણે તથા ભૂપસિંહે પેલા ઠાકોરની તલવાર છીનવી લઈ તેને પકડી લીધો. બધાનાં નેત્રો હવે તે કેદી તરફ વળ્યાં. જગન્નાથે તેની ઝડતી લીધી. બે પત્ર હાથ આવ્યા જે તેણે હુમીરસિંહના હાથમાં મૂક્યા. હુમીરસિંહે તેમાંનો એક વાંચવો શરૂ કર્યો.

“મૌબાહાણુ પ્રતિપાળ કુમારસાહેબશ્રીની હજુરમાં

આ પત્ર લાવનાર મારા ખાસ વિશ્વાસપાત્ર છે. એ આપને અમરસિંહને ત્યાં મળેલી જુપી બેઠકની વિગત વાર હકીકત જણાવશે. તેનો વિચાર બીજા કાવતરાખોરો સાથે મળી રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં લેવાનો છે. દિવાનસાહેબ તથા પેસો જગન્નાથ પણ તેના મળતીયા છે. વધારે તો હું પણ આપના અસુરપક્ષના સંબંધી ભૂપસિંહ પણ તેમાં મળ્યા છે. લખતાં મારું હૈયું ચિરાઈ જાય છે

પરંતુ સત્ય હકીકત જણાવવી પડે છે કે ગુવરાજીશ્રીનો પ્રેમ અમરસિંહ તરફ હતો છે. અને તેથી તે હૃદય બંધ્યો છે. આપને, આ બાબતની સહજ પણ ખબર નથી. આતું પરિણામ શું આવશે તે કહેવાતું નથી. તેમાં અમરસિંહના હાથમાં લશ્કરી સત્તા છે. અને જાણ છે કે આપ આ બાબત સત્વર પગલાં લેશો. આપના હુશ્માન મુજબ સેવક પ્રાર્થના કરવા પણ તૈયાર છે.

આપનો તાબેદાર સેવક
જમતસિંહ."

કામળ પૂરો થતાંજ બધા ઇકારોનો કોષ વધુ ઉછળી આવ્યો. તેઓ તે બંધીવાન કઠોર તરફ બગતી નજરે જોઈ રહ્યા. જગન્નાથે સેમને ક્ષાંત થવા કહી બીજો પત્ર વાંચવા વિનંતી કરી. હુમીરસિંહે બીજો પત્ર શરૂ કર્યો.

"મારી હૃદય હારિણી લક્ષ્મી !

તારા માનવતી નામનું તેં ખરેખર સાર્થક કર્યું છે. તેં મ્હારું ચિત્ત હળું છે. આજ કેટલાય વખતથી હું તારા દર્શન માટે ઝંખું છું. ધર્મીય વખત તને પત્ર લખવા માંડે હૃદય તારા આગળ ઉઠાડવા, વિચાર કરેલો, પણ સાહસ થતું નહિ. આજ મેં તેમ કરવાની હિંમત કરી છે. મારો તિરસ્કાર ન કરીશ. પણ મ્હારા પર કૃપા કરજો. તને કુમાર તરફથી શું સુખ ? તેનો પેલા નવા દિવાનની બી કમળાના પ્રેમમાં અંત બંધ્યો છે. અને તું ફોમટ તરીકે સુવાની કરમાતી નાખે છે. તું જાણે છે કે હાલ મારી સત્તા અને પ્રભાવ પ્રબળ છે. અને હું તને વીનવીને કહું છું કે હું તારો હુજી ઉઠાવીશ માત્ર પર કૃપા કરી અને તારો પ્રેમપત્ર બતાવ. આ આવનાર મનુષ્ય મારો પરમ વિશ્વાસુ છે તે તને માંડે જાણ કહેશે. તું તેને આપણા મળવાનો સમય તથા સ્થળ કહેજો હું ત્યાં જરૂર હાજર થઈશ અને આશા છે કે તું મને નિગમ નહિં કરે. જો મારા વિરુદ્ધ જઈશ તો હાલ હું જોયો પ્રેમી હું તેમજ દુસ્માન થઈશ. માટે સાહસ કરતા પહેલાં સંમાનજો.

લી. તારીજ માળા બધોજો

પ્રેમ તરસ્યો આલેખ."

પત્ર પૂરો થતામાંતો ભૂપસિંહની તરવાર મ્યાન બહાર નીકળી. જગન્નાથ વચ્ચે પડ્યો. ભૂપસિંહનો હાથ પકડી તે બોલ્યો:-
 “ ઠાકોર ! હજી વાર છે. ઉતાવળા ન થાઓ ” પછી પેલા બંધી વાન તરફ ફરીને બોલ્યો: “ કેમ ઠાકોર સાહેબ ! હવે શો વિચાર છે ? જીવવું છે કે આખરનો વિચાર છે ? ”

“ રાવસાહેબ ! મને માફ કરો. હું મારો ગુ-હો કમુન કરું છું. ” તેણે હાથ જોડી કહ્યું.

“ એ તો કીક. પણ પેલો ત્રીજો કાગળ ક્યાં છે ? ખતાર ” જગન્નાથે ગર્જના કરી.

“ ત્રીજો કાગળ ? મારી પાસે તો બેજ હતા. ” બંધીવાને જવાબ આપ્યો.

“ બેજ હતા ? વાર, ભૂપસિંહ ઠાકોર ! જો આ ન માને તો તમને છૂટ છે. ” વળી પાછો તે બંધીવાન તરફ ફરી બોલ્યો. “ હજી વિચાર કર. પાંચ મીનીટનો વખત આપું છું. તું જાણે છે ? શાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે:-

આપદર્થ ધનં રક્ષેદારાદ્રક્ષેદ્ધનૈરપિ ।

આત્માનં સતતં રક્ષેદારૈરપિ ધનૈરપિ ॥

માટે કહું છું હજી વિચાર કર, નહિં તો હવે ત્હારી ધડીઓજ મણાય છે એ નક્કી સમજવું. ”

“ બદમાશ કૂતરા ! જલ્દી જવાબ આપ. ” ભૂપસિંહે કરડી નજર ફરી. એક બાજુથી ભૂપસિંહ અને બીજી બાજુથી અમર-સિંહનો તાપ તે બંધીવાનથી સહન ન થયો. સામે જગન્નાથ પણ ભીમની માફક તમચો લપ્પ ઉભો હતો. છતાં તે કાંઈક દિગ્ભ્રમથી બોલ્યો:-

“ ઠાકોર સાહેબ ! હું સાચું કહું છું કે મારી પાસે હવે એક પણ કાગળ નથી. મને માફ કરો. ”

“ શપથાન ! હજી કપટ રમવાની ઇચ્છા કરે છે ? તું એમ કહેવા માગે છે કે ત્રીજો કાગળ નથી ? હમણાં વચેલા કાગળોજ કહે છે કે એક ત્રીજો કાગળ ત્હારી પાસે છે અને તે નાથદાર

કુમાર સાહેબને આપવાનો છે. ચાલ, હવે જલ્દી કર, નહિં તો બોગવ તારા કર્મનું ફળ” જગન્નાથ બોલ્યો.

હવે બધીવાન ડરી ગયો. “મહારાજ ! હ્યો.” એમ કહેતાં સુરવાળના સીવજી આગળથી એક ચીટ્ટી કાઢી જગન્નાથના હાથમાં મૂકી. બધા આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ બની ગયા. જગન્નાથે ચીટ્ટી લઈ હૃમ્મીરસિંહના હાથમાં મૂકી. તે પણ વંચાઈ.

“ ગૌણાહાણ્યપ્રતિપાળ કુમારસાહેબશ્રીની હજુરમાં,
આ પત્ર લાવનાર મારા ખાસ વિશ્વાસપાત્ર છે. એ આપને અમરસિંહને સાં રહેલી છુપી બેઠકની વિગતવાર હકીકત બજાવશે. તેનો વિચાર બીજા કાવતરાબેરો સાથે મળી રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં લેવાનો છે. દિવાન સાહેબ તથા પેલો જગન્નાથ પણ તેના મળતીયા છે, વધારે તો શું પણ આપના શ્વસુર પક્ષના મંત્રી સૂરપસિંહ પણ તેમાં રળ્યા છે. તેમજ લશ્કરી સત્તા પણ અમરસિંહના હાથમાં છે આનું પાંચુઆમ શું આવશે તે કહેવાતું નથી અને આશા છે કે આપ આ બાબત સત્વર પગલાં લેશે. આપના ફરમાન હુબ.બ સેવક ડાહ્યાપંથ કરવા પણ તૈયાર છે

આપનો તાબેદાર સેવક,
જગત્સિંહ ”

“ હા સમજાયું. ” બધીવાન તરફ ફરી જગન્નાથ બોલ્યો:—
“ પહેલું ત્યારે પેલી ચીટ્ટી મનવતીબાને પહોંચાડવાની હતી, નાહ? અને તે જો જગત્સિંહની દૃષ્ટાને માન આપના કણુલ થાય તો આ છેલ્લી ચીટ્ટી કુમારસાહેબને આપવાની ન હતી. અને તેમ ન અને તો પેલાં પહેલાં વંચાયેલી ચીટ્ટી આપવી. ખરું કે નહિં? ”

“ હા. હા. ” અમરસિંહ બોલી ઉઠ્યો. “ એમજ. હવે બધું સમજાઈ ગયું. સૂરપસિંહ દોકાર ! આવા વિશ્વાસઘાતીનો સત્વરજી ઉચ્છેદ કરવો જોઈએ. હવે તે તમારો માણસ છે. તમને કાલે તેમ કરો.”

“રજુર ! અમરસિંહ દોકાર ! સજુર ! આપજી મંડળમાં હજી પહોંચી છે, અને હું વિનંતી કરું છું કે એનો ન્યાય તરફ દોકાર હૃમ્મીરસિંહને સોંપા. જગન્નાથ બોલ્યો.

“ જગન્નાથજી ! તમારી કાર્યદક્ષતા અને શુદ્ધિમત્તા માટે હું તમારો રૂણી છું. જો જાન તમે અત્રે ન હોત તો મારી જીવન બદલી સેવા ધૂળમાં મળી જત અને હું રાજદ્રોહીમાં ઠરી જત.” તમને જેટલા ધન્યવાદ આપું તેટલા ઓછા છે. અને તેથી જ એ બંધીવાનને ફરમાવવાની શિક્ષાનો ભાર હું આપના ઉપર નાખું છું.” હુમીરસિંહે પોતાની ઇચ્છા બજાવી.

“ પુન્ય ઠાકોર ! આપ મને બાગકતે અતિશય માન આપો છો. જ્યારે આપ મનેજ એ કાર્ય સોંપો છો ત્યારે મારે કહેવું પડે છે કે આ બંધીવાન પાસેથી તેના ગુન્હાનો એકરાર લખાવી લઈ, મારીપત્ર લખાવી લઈ તેમાં અત્રે હાજર રહેલા ઠાકોર સાહેબોની સાક્ષી કરાવી લઈ તેને સખ્ત ચોડી પહેરા નીચે અત્રેનાજ કાર્ક ગુમગૃહમાં હાલ તુરત કેદ રાખવો. સમય આવ્યે તેને કુમારસાહેબ તેમજ મહારાણા સાહેબ સમક્ષ ઉભો કરવો.” જગન્નાથ બોલ્યો.

“ સાપના બચ્ચાને બચાવવાથી શે ફાયદો ? ” ભૂપસિંહ ઠાકોરે કહી આંખે તે બંધીવાન તરફ જોતાં કહ્યું.

“ એ ખરૂં છે. પરંતુ આપણને પૂરાવાની જરૂર પડશે. ન્યાય તો ન્યાયાલયમાં જવો જોઈએ.” જગન્નાથે કહ્યું. “ કેમ રણુમલ ! શી ઇચ્છા છે ? મરવાની કે જીવવાની ? ” તેણે બંધીવાન તરફ જોઈ પૂછ્યું. રણુમલે કાંઈજ જવાબ ન વાળ્યો. તે નીચું જોઈ રહ્યો.

“ ઠીક. હવે જલ્દી એકરાર લખી આપ.” અમરસિંહ આજ્ઞા કરી.

રણુમલ પાસેથી એકરાર લખાવી લઈ તેની સહી તથા અન્ય ઠાકોરોની સાક્ષી કરાવી લઈ પત્ર જગન્નાથે લઈ લીધો. બાદ એકક બીજા સમય ઉપર મુલતવી રહી. સર્વ છુટા પડ્યા. માત્ર ભૂપસિંહ, અમરસિંહ અને હુમીરસિંહજ ત્યાં રહ્યા. જગન્નાથના ગયા બાદ ભૂપસિંહ તથા હુમીરસિંહ બોલી ઉઠ્યા:—

“ જાણે બીજો ચાણક્યજી.”

પરિચ્છેદ ત્રીજો.

ટાઢક વળી.

વિશ્વની કયી વરતુ હૃદયની શાન્તીથી વધુ સુખરૂપ છે ?

ન ! જો તે કિશોરજ્ઞ હોય તો શા માટે પોતાનું નામ છૂપાવે ? અને તો કીક પથ્ય પોતાના પિતાને શા માટે ન જણાવે ? શું એમનું હૃદય એટલું બધું નિષ્કૂર બની ગયું હશે ? ”

“ બહન ! વહ તું કયા શોય રહી હો ? ઉનકા હૃદય સહન-ચતાસે ભરપૂર હૈ. યું ન હોતા તો અન્ય મનુષ્યો કે દુઃખસે ખુદ કાયકુ દુઃખી હોતે ? ઈસ દુનિયામે કઓન ઝૈસે હો જો આપકા પરિચય છૂપાતા હૈ ? એક મહાત્મા ઔર દુસરા દુષ્ટાત્મા. સારી દુનિયા કો જો અપનેહી કુટુંબ સમાન સમઝતે હૈ વહ કીસકો અપના કરેકે પુકાર સકતે હૈ ? ઉનકો સખહી અપના હૈ સખહી પરાયા હૈ. ઉનકે હૃદયમેં મિત્ર ઔર શત્રુ, પતિવ્રતા ઔર વેશ્યા, નૌકર ઔર શેઠ સખહી સરખે હૈ ઉનકા પ્રેમ સખકે પર સમાન હૈ. વહ બેદ ભાવ નહિ રખ સકતે હૈ. ઉનકા પરિચય પાનેસે બી કયા ફાયદા હૈ ઔર ન પાનેસે બી કયા ફાયદા હૈ ? ” ભીખારજી ઉધાને પ્રત્યુત્તર આપ્યું :

તો શું એ પોતાનું જીવન એવુંજ ગાળશે ? મારી આશા પાર નહિ પડે ? જહેન ! જહેન ! તું એમને ન સમજાવે ? ” ઉધા બિખારજીને માઝી પડી.

“ બહન ઉધા ! યું કાયર ન બન. વહ મેરા હાથકી ખાત નહી હૈ વહ તેરેહી હાથમેં હૈ. તેરા પ્રેમ સચ્ચા હોગા તો વહ કયા કર સકતે હૈ ? ઇસે દુનિયામેં અમસી કોઈ ચીજ નહિ જો એમસે નહિ મીલતી. વહ પરમ શક્તિમાન ઇશ્વરકોબી પ્રેમસે

જતા જતા હૈ તખ મનુખ કયા હૈ ? હીલકા પ્રેમ હોના.

પ્રેમસે ઉછલે સમંદર, પ્રેમસે પથ્થર તરે,
પ્રેમસે તુ દેખે લેવરા કમલકે દલમેં મરે;
ધરકસે આખર મીતે શીરીન ઓર ફગાદબી,
ધરકસે જહનમ હી હોતા જન્નતે આનદબી.”

“ બહેન ! આજ સુધીના તારા પરિચયમાં તેં એમને કહીએ
મારૂં નામ લેતા સાંભળ્યા છે ? ”

“ ઉપા ! મોરો પ્યારી બહન ! વહ તુ કયા શેય રહી હો ?
તુ ઉસ દેવકી પ્રતિમાકા પુજન કર, તેરે પ્રેમસે ઉતકા હન્ય કયસાબી
હોગા, પીગલ જાયગા. મય તુઝે મદદ કરંગી. મગર હાં તુઝે
ઉતકે જયસાહી જીવન ગુજરના પડેગા. ”

“ એ કેમ બને ? એનો મહાત્મા સર્વત્યાગી બની ગયા
છે. મારાથી તેમ કેમ બનશે ? મારૂં અંતર તો આશાથી ભરેલું છે.
કંઈ કંઈ ઉભરા સમાયલા છે. બહેન ! મારૂં શું ગળું કે હું
તેમની માફક મનને મારી શકું ? ”

“ બહન ! વહ મેં નહિં કહસકતી. મગર ઇતનાતો જરૂર કહના
હોગા કી તેરા પ્રેમ ઉતકી પૂજપેં હી હોગા તો જરૂર તુ ઉતકા
પ્રસન્ન કરનેકહી ચેષ્ટા કરેગી, ઓર એમા કરનેમેં તુ તેરી સખ
મુરાદોંકા બુદ્ધ જાયગી. ઉતકી પ્રસન્નતાહી તેરી પ્રસન્નતા હોગી.
ઉતકી ઇચ્છાહી તેરી ઇચ્છા હોગી. ઓર ઉતકા જીવનહી તેરા
જીવન હોગા. હા !—” લિખારજી નિષાસ નાખ્યો.

“ કેમ બહેન ! તું કેમ નિષાસ નાખે છે ? તને શું દુઃખ
છે ? ઉપાએ પૂછ્યું.

“ કયા કહું બહન ! તુ મુઝે પ્યાર ન કરેગી. મેરી કહાની
સુનનેસે તુ મુઝે તિરસ્કારેગી, મુઝે હક્કલ દેગી. ”

“ નહિં, બહેન, નહિં, એમ નજ બને. તું કહે. ત્હારું દુઃખ
નિવારવા મારું બનતું કરીશ. ” ઉપા બોલી ઉઠી.

“ બહન ! ધરક કયા નહિં કર સકતા હૈ ? મેરા જીવન દેખ.
મેં કએન ? કહાં કી રહનેવાલી ? મયે કીમ હાલતમેં રહતીથી ?

અથ કયા હું ? એક કમીના બાજરી ઝોરત કબીલી અપને અચક્ષ આરામ કેા છોડ સકતી હૈ ? કબીલી ઉનકા દીલ ઐસી રુક્ષિસ કાલતમેં રડનેકા હો સકતા હૈ ? નહિ. કબી નહિ. મગર દેખ, મેરા કયા હાલ હૈ ? વહ કૈસે ? સીફ દંશકરી જંદગીસે. બહન ! સચ દહું તો તું આર મથેં એકલી નાવમેં જયઠેં હૈ મગર તેરી આર મેરી મુરાદ એક નહીં હૈ. તુએ દસ દેવકો પ્રસન્ન કરકે ઉનકે હૃદયગર અપના અધિકાર હોનાહૈ, મુએ ઉનકી કૃપા હોનાહૈ. તુએ ઉનકે તર્ફસે ધમ દુનિયાકા અચક્ષ આરામ આર જાહો-જલાલી હોની હૈ, મુએ ઉનકે તર્ફસે સીફ ઉનકી મીઠી નજર હોની હૈ. બસ મુએ દતનાહી મીલેગા તો મેં આશ્માનમેં સયર કરુંગી.”

“ બહેન ! તું શું દહેછે તે મારાથી સમજતુ નથી. મને કંઈક સ્પષ્ટ કહીશ ? ”

ઉપાના અગ્રહથી લિખારણે પોતાની જીવનકથની તેને કહી હવે માત્ર અરુણના ચરણનીજ સેવા યા તેની મંદા નજરનીજ જાણ હોવાતુ જલાવી વખારામાં ઉમેયું કે :—“દેખ બહેન ! ઉસ મહાત્માકી મંદી નજર કે લીયે, મયને મેરે અચક્ષ આરામ ઝોર જાહોજલાલીકા છોડ દીયા. ઉનકા જીવન ઉદ્દેશકો મયને મેરા બના લીયા. ઉનકી સેવા વહી મેને મેરા જીવનમંત્ર બનાયા. આર ઉનકી આગ્યા વહી મેરા ધર્મશાસ્ત્રકા ફરમાન માન લીયા હૈ. તુએ હા અચક્ષ કરના હોગા આર જાજ તુ અચક્ષ કરનેકે તયાર હોગી, મેં તુએ યદીન દીલાતી હું કી મે ઉસ મહાત્માકે સ.ય નેર. બચાહ કરાદુગા. અગર વહ ન સમજે તે તો મેં મેરા જાન દુગી.”

લિખારણના જીવનવર્તાત તથા હેલ્લા શબ્દોથી ઉપાને તેને માટે માન થયુ. અરુણને પ્રસન્ન કરવા તે પોતાતું જીવન સમર્પવા તત્પર થઇ. વાત વાતમાં અત્યારે અરુણ કયા હતો તથા આ કામમાં મશગુલ હતો તે તેણે જાણી લીધુ.

“ બેટા ઉપા ! શું કરે છે ? ” અંદને આરડામાં દાખલ થતાં પૂછયું.

“ કાંઈ નહિં. બા ! આ રહી. શું કાંઈ કામ હતું ? ” ઉપાએ પૂછયું.

“ ના સહજ. ”

“ મૈયા ! આપ ઉપા બહનકે ખ્યાહ કયેં નહિં કરતે હો ? ”
લિખારણે અનુભવા થતાં પૂછ્યું.

“અમે એ કામ ઉપાની મરજી ઉપરજ છોડી દીધું છે તેની ખુશીમાં આવે ત્યારે લખ કરે.” અંદને આમ બોલતાં ઉપા તરફ તેમજ કિશોરના ચિત્રપટ તરફ નજર ફેંકતાં નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

“ મૈયા ! મેં સખ બનતી છું. ઔર આપકે વહ કિશોરકા પતા મેં લાઈછું.”

“શુ તમે જાણો છો કે કિશોર ક્યાં છે ? તે આવેજ્ય છે ? સૂખી છે ? બોલો બોલો, તે ક્યાં છે ? ક્યારે આવશે ? તેણે શું કહાવ્યું છે ? ” અંદન પ્રશ્ન ઉપર પ્રશ્ન પૂછવા લાગી.

“ મૈયા ! શાન્ત હો. મુઝે ન ગભરાવજે. મેં ખાહીરતા ખાહીરતા સખ જવાખ દઉંગી. આપકા કિશોર ચઢાદી હૈ. એર — ”

“ શુ કિશોર અહીં છે ? રાબનગરમાં છે ? ખતાવો, ખતાવો, મારી વહાલી ઉપાનો હૃદયવલ્લભ ક્યા છે મને કહો. ”

અંદનના શુદ્ધ પ્રેમના ઉદ્ગારો અને આતુરતાથી લિખારણની આખમાં આંસુ આવી ગયા તે અંદનને પગે લાગતી બોલી:—

“ મૈયા ! જો યહ વિશ્વચાલક પરમાત્મા મુઝે શીર બી ઇસ દુનિયામેં જન્મ દે, તો મેં વહ ચઢાતી છું કે આપકે હી પેટ દે. આપ જૈસી માતા મીલના વહબી પૂર્વ પુણ્યકા ફલ હૈ. માતા ! આપ અર્ધાર ન ખનયે. વહ ચઢા હો, વહ કુશલ હ. ઔર મેને ઉપા બહનકી શાદી ઉનસે કરાદેનકી પ્રતિજ્ઞા લીહૈ. આપ બેશીકર ચઢીએ, મગર ઉનકો પ્રસન્ન કરનેકે લીયે ઉપા બહનકો બહુત તપશ્ચર્યા કરના પડેગા. ”

“ એ વળંશું ? મને નથી સમજતું. ” અંદને ગુંચવાડામાં ખડતાં કહ્યું.

“ વહ મેને ઉપા બહનકો સમજા દીયા હૈ. મગર એક ખાત, જહાં તક આપ ઉનસે ન મીલો, વહાં તક વહ ચઢા આવે હૈ વહ ખાત કીસીસે ન ખતલાના ખુદ મદનરાયજીકો બી નહીં. લિખારણે ચેતવણી આપી.

“ સાર, સાર, ખેન ! તુ કહીશ તેમ કરીશ. ” એમ બોલતી ઉપા પાસે જઈ તેની કાટી કરી ચુંબનોથી ચુંબળાવી નાખતી બોલી. “ બેટા ! તાર તપ સાચુ છે. ઇશ્વરે તારા સામા જોયું છે. તારા મનની ઇચ્છા પૂરી થાશે. હા...શ ! આજ મને ટાઢક વળી. ”

“ બહન ! અમ મેં જાઉં ? મુઝેબી તો કામ હૈ. ”

લિખારણુ જવા ઉડી ઉપા તથા ચંદન તેને આરણ્યા સુધી વળાવવા ગયાં. ચંદન લિખારણુની પાછળ જોતો ઉભી રહી, તેના મુખમાંથી બોલો જવાયુ :—

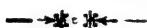
“ આજ મને ટાઢક વળી ”

પરિચ્છેદ ચોથો.

અરેખર મહાત્મા !

મહાત્મ હંદયોની ઉચ્ચતાનો ખ્યાલ શી રીતે આવી શકે ?

લિખારણુના મયા પછી અરુણુ વેષ ખદલી મુસા-ફર ખરી દ્રેનના ટાઇમે સ્ટેશનપરથી નીકળી છમનના હોટલ આગળ આવ્યો. રૂઢા પી વાતે વળગ્યો પેતાને એકાદ બે દિવસ રહેવાનું જ-જુારી એરડીની માગણી કરી. પરન્તુ પેલી

ઝોરડીમાં રામકૃષ્ણ હોવાથી છમને ઝોરડી ન હોવાનું કહ્યું પણ વધુમાં જણાવ્યું કે જો તેને હરકત ન હોય તો તેનો સામાન તે અંદર રાખશે અને તે હોટલના આગમાં રાત્રે સુઈ રહે. અરુણુ ક્યુલ થયો, તે દિવસે રાતના અરુણુના સુતા પછી છમન તથા રામકૃષ્ણ અંદર અંદર મસબત કરવા લાગ્યા :—

“ અલ્યા રામુ ! હવે ને શો વિચાર રાખ્યો છે ? આ સંજિતાને ક્યાં લઇ જવી છે ? અહીંથી તેને આજને આજ ખસેડવી જોઈએ, નહિં તો કાઇ ચેતી જશે તો આપણા બાર વાગશે. ”

“ તું તો જઈશ્યુ તે જઈશ્યુજ રહ્યો. આપણે કાલે તેને પાસદ લઈ જઈશું. અને ત્યાંથી પગરસતે કઢરી લઈ જઈ રાખીશું. મારો વિચાર તો તેને મારી સારેજ રાખવાનો છે. આવી રૂપાળી બાયડીને વળી કાંઈ છોડી દે ખરો. પેલો રૂઝુઆ તો ગધેડાછે. પશુ એને ખર નથી કે આ રામલોચ કાંઈ કાચો નથી. બેટો પેલી અંદાને રાખી બેસવા માગે છે, પણ હું કંઈ એમ એ માલ ખચવા દઉં એમ નથી. હુંતો એનેય મારા કબજામાં લઈશ. ”

“ એવને તું શું કરીશ ? ખરચ ક્યાંથી શાદીશ ? ” છગને કહ્યું.

“ તુય બેવકુફ છે ને ? આવી રૂપાળી બાયડીઓનું ખરચ માથે પડતું હશે કે ? એકાદને રાખી એકાદને કંઈ જમને વેચી આવું શું. ધણાય હૈયાપુટા મળશે. અને જે મનમાન્યો પૈસો નહીં મળે તો નેરશા તો એમને હાર તૈયારજ છે ને. એતો બધુંય થશે. ”

“ ત્યારે ક્યારે નીકળતું છે ? ”

“ કાલે રાતની ખાર વાગ્યાની ગાડીમાં. ”

છગનો અંદર ગયો. રામકૃષ્ણ હજી બેઠો હતો. અરૂણે પાસુ બદલ્યું. ધીમે ધીમે જગૃત થતો દેખાયો. થોડી વાર પછી ઉઠી બહાર જઈ પાછો આવ્યો. રામકૃષ્ણે પૂછ્યું :—

“ કેમ બાપ ! ઉંધ નથી આવતી કે શું ? ”

“ હુંતો ઉઘી ગયો’તો. આ જરાક કંઈક પેટમાં ફુગ્ગું તે જાગી ઉઠ્યો. સાળુ કંઈ સમજાતું નથી. મને ધણી વખત ઝોળા જેવું ચઢી આવે છે. અચારેય એમ લાગે છે. છગનબાપ ક્યાં ગયા ? ” અરૂણે પેટ પંચાળતાં જવાબ આપ્યો.

“ છગનબાપ અંદર છે. કેમ કંઈ જઈએ છે ? ” રામકૃષ્ણે પૂછ્યું.

“ અહીં આટલામાં કાંઈ દવાવાળાની દુકાન છે ? જે કોઈ જાય તો દવા મંગાવવી છે. બલે જવા આવવાના પૈસા આપણ પડે. કોઈ હોય તો મોઢીને, કપો આ રૂપીઓ. દવાની પડીકીના ચાર આના લેશે. બાકીના તે માણસને આપજો પણ વહેલો આવે તેમ કહેજો. ” અરૂણે રૂપીઓ કાઢ્યા.

“ માણસ તો અત્યારે કાણુ મળશે ? લાવોને હુંજ જઈશ. ”

પણ મને નામ લખી આપો. મને અંગ્રિજ દવાનું નામ આદ નહીં રહે. ” રામકૃષ્ણની નજર રૂપીઆ ઉપરજ ગઈ.

અરુણે ખીસામાંથી કાગળ કાઢી દવાનું નામ લખી આપ્યું. રામકૃષ્ણ ત્યાંથી દવાના થયો. તેના ગયા બાદ અરુણે ઝડપથી બીજા કાગળમાં કાંઈક લખ્યું. અને તે પોતાની ઓટીમાં ખોસી છુગનને બૂમ પાડી.

“ કેમ બાપ ! શું કામ છે ? ” છગને બહાર આવતાં પૂછ્યું.

“ મારે જરા બહાર જવું છે. એક લોટામાં પાણી આપોને ! સાળું પેટમાં બહુ દુખે છે. ”

છગને પાણી આપતાં આપતાં પૂછ્યું : “ રામ ક્યાં ગયો ? ”

“ દવા લેવા ગયા છે. હમણાં આવશે. ” અરુણે લોટો લઈ બહાર નીકળ્યો. છગન હોટલમાં બેઠો.

અરુણે બહાર નીકળી હોટલના પાછલા ભાગમાં ગયો. ત્યાં કોઇને ન જોવાથી ઓટીમાંની ચીઠ્ઠી કાઢી બારણાની ફાટમાંથી આરડામાં જોઈ જરા ખોંખારો કરી બારણાની અંદર સરકાવી દીધી. જરા વાર ત્યાં ઉભો રહી પાછો ફર્યો. હજી રામકૃષ્ણ આવ્યો ન હતો. અરુણે હોટલમાં ગયો. થોડી વારે રામકૃષ્ણ આવ્યો. દવા લાવ્યો. અરુણે પડીકું લીધું. છગન તેને પીવાનું પાણી લાવવા ગયો. અરુણે પડીકું ખીસામાં સરકાવી દઇ સુષ્ટ ગયો.

લલિતા—દુઃખથી મહારાયલી લલિતા અણચિંતવ્યા બનાવથી અત્યંત વ્યાકુળ બની ગઈ હતી. જ્યારે તે શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે તેને જણાયું કે તે કોઈ અજાણ્યે સ્થળે કેદ ગઈ હતી. તેની પાસે માત્ર રામકૃષ્ણ આવતો. ઉપર ઉપરથી તે તેને શાન્તિ આપતો. પણ તેની વિકારી દ્રષ્ટિ લલિતાથી છુપી નહતી. રામકૃષ્ણને મોઢેથી તેણે સાંભળ્યું હતું કે રમણલાલે પોતેજ તેની આ દશા કરાવી હતી. અને તેને તે વાત ખરી પણ લાગી. હવે પોતે શું કરવું એ વિચાર થઈ પડ્યો. અપોરના સમયમાં તે એકલી પડી. પધારામાં પડ્યે પડ્યે તેને હજારો વિચાર આવવા લાગ્યા.

‘ મારા ક્યા પાપનું ફળ હું આમ આ જન્મે ભોગવતી હોઈશ ? મારા પતિ પ્રત્યે મને કેટલા પ્રેમ હતા ? અરેરે ! મારું હૃદય હજી

પણ તેમને કેટલું આય છે અને તે પ્રેમનો બદલો મને આજ આવી રીતે મળે છે એ બાબતનીજ વિચિત્રતાને ? હવે મારે અહીંથી શી રીતે છૂટવું ? આ રામકૃષ્ણનો દાનત પણ શુદ્ધ નથી. હું આત્મહત્યા કરું. પણ તેય શી રીતે ? આટલું બધું દુઃખ-હઠવતું દુઃખ સહન કરું છું તેમાં હજી દેહનું દુઃખ પણ શું સહન કરવાનું બધુંકે હશે ? શું વિધિ પણ આવો નિર્ધય હશે ? હું મારા મનને ગમે તેમ સમજાવું છું છતાં તે માનતુંજ નથી. તેમ વિધિ પણ અવળો થઇ બેઠો છે. પણ કોઇને શા માટે દોષ દેવો ? જેટલું બોગવવાનું હોય તેટલું બોગવતુંજ પડે. કારણ બાવિ કોઇથી મિથ્યા થતુંજ નથી અને જો એમજ છે તો બાવિથી ડરવું શા માટે ? દુઃખમાંથી છૂટવા ચલ કરવો પણ મિથ્યા ભયથી હતાશ તો નજ થવું. જે વખતે જે રિચતિ પ્રાપ્ત થાય તે માન્ય કરી, તેને જનુસરી, અંતરે=છા પાર પાડવા તત્પર થવું બસ એજ નિશ્ચય.”

હાલિના આમ નિશ્ચયપર આવી. અતિ રણવાળાને જેમ રણની મજૂરી થતી નથી, તેમ અતિથય દુઃખવાળાને દુઃખ જણાતું નથી. તેમ હાલિતા પણ નિડર બની, સંકલ્પમાં નિશ્ચળ બની અને આવતી આપત્તિને મળી જઇ યા સામે થઇ તેમાંથી મુક્ત થવાના નિશ્ચયપર આવી. તેના મુખ ઉપરથી દુઃખ યા વિપાદની છાયા અળપાઇ ગઇ. નિર્ભયતા જણાવા લાગી આખો દિવસ તેણે મનને મજબુત બનાવવામાંજ ગાળ્યો. સમય મળતાં છગન તથા રામકૃષ્ણની વાતો સાળગવા, તેમના પ્રપચ જાણવા તથા તેમાંથી અચવાના માર્ગ શોધવામાં તે તત્પર રહી. રાત્રે થયેલી છગન તથા રામકૃષ્ણ વચ્ચેની વાત પણ તેણે સાંભળી લીધી, અને તે લોકો બીજે દિવસે વાસદ જાય તે વખત દરમ્યાન પોતાના છૂટકારાની શી યોજના કરવી તેના વિચારમાં પડી. એટલામાં અરણ્યે બારણામાંથી સરકાવેલી પેલી ચીટ્ટીપર તેની નજર પડી. તેણે સાન્ત બાવે તે ચીટ્ટી બધ વાંચવા માંડી:—

“ જુદેન હાલિતા !

તમે સુમત્ર મમાં હશે કે કેવા કુળીના હાથમાં તમે ફસાઇ પડ્યાં છે. તમને કાલે બહોળી પહાર ગાળ થઇ જઇ તેઓ તમને

સ્નહથી હું આ હોટલમાં આજેજ આવીને મુસાફર તરીકે ઉતર્યો છું. ખરી રીતે હું મુસાફર નથી પણ ' ભારત સેવા સમાજ ' નો એક સેવક છું. તમારા બચાવ માટેજ અહીં આગ્યો છું આજ સવારમાં પાંચ વાગે અંધારે અંધારે પાછલી ગલીના નાકા ઉપર એક ગાડી ઉભી હતી. હું તેની બાજુમાં ઉભો હોતશ. તમે બહાર જતાનું બહાનુ કાઢી ત્યાં આવી તે ગાડીમાં બેસજો. તમારા પિતાનું ઘર હું જાણું છું. ત્યાં તમને પહોંચાડી દઈશ. ઇશ્વર પ્રીત્યર્થ મારા પર વિશ્વાસ રાખજો.

હી. તમારો શુભેચ્છક
અ.ધુ. ”

લલિતાએ પત્ર વાંચ્યો. રામકૃષ્ણ તથા છગનની વાત સાંભળેલી હોવાથી તેને આ ચીટ્ટી પર વિશ્વાસ આગ્યો, તેણે ચીટ્ટીમાં લખ્યા મુજબ વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો.

અરુણ ચાર વાગે ઉડી સ્ટેશન પર જવાના બદાને ચાલ્યો ગયો. લલિતા પણ પાંચ વાગ્યાના અરસામાં દીર્ઘશંકા જવાના બહાને નીકળી. રામકૃષ્ણ તેનાથી થોડે અંતરે પાછળ આવતો હતો. લલિતા ગાડી નજીક આવતા જોય થોડો ચમક્યો હોય તેમ ગાડી-વાળાએ ગાડીને આમ તેમ વાળી થોડાને ચાલુક ફટકારી દીધી અરુણ ત્યાં ગાડીમાંજ હતો. તેણે ખીમેથી માત્ર લલિતાનું નામ દીધું. લલિતા તરતજ ગાડીમાં બેસી ગઇ. ગાડી રવાના થઇ થોડો બદ-કવાથી લલિતા બાજુ ઉપર ઉભી હતી એમ અનુમાનથી રામકૃષ્ણ થોડીવાર આમતેમ જોઇ રહ્યો. લલિતા બ્યારે તેની નજરે ન પડી ત્યારે તેને શંકા થઇ. જે માર્ગે ગાડી વળી હતી તે માર્ગે રોકટપેક સુધી દોડતો ગયો. પરન્તુ ગાડી તેની નજરે ન પડી. આખરે હાથ ઝોળતો મનમાં ને મનમાં પોતાને ગાળો દેતો હોટલમાં પાછો ફર્યો.

લલિતાનું પીયર રામપરમાં હતું. તેનો પિતા ગુજરી ગયો હતો. માત્ર વિધવા માતા પાર્વતી, નાની બહેન રેવા અને તેના થોટો ભાઇ ચંપકલાલ તથા તેની સ્ત્રી આશ. ચાંરી એટલાંજ તેના કુટુંબમાં હતાં. સર્વ કંજવાસલાં અને સદ્ગુણી હતાં. તેમની સ્થિતિ કાંઈ બહુજ સારી નહતી, પરન્તુ આવે પીધે સુખી હતાં. કંજવાસલાં કુટુંબને બ.છ.વિ.જ.પુરનું સાવન હોય તો પણ ને મન કુટુંબે. ઈ.

છબ્બાનો ભોગ થઇ પડે છે એ કહેવત આ કુટુંબને લાગુ પડતી હતી. આજીઆજીમાંનાં સદ્ગુણી પડોશીઓ તેમની પ્રશંસા કરતાં હતાં ત્યારે કેટલાંક પરસુખે દેવી બનનારાં તેમની છબ્બાં પણ કરતાં હતાં. રમણલાલનો સ્વભાવ તથા લલિતાનું દુઃખ તે જાણતી જતાં કોઇ પણ દિવસ તેઓ રમણલાલના વિરૂદ્ધ એક શબ્દ પણ કાઢતાં નહિં. લલિતાએ પણ કોઇ દિવસ પોતાનું દુઃખ પોતાના ખીયરમાં જઇ ગાયું ન હતું.

રમણલાલ અંદાને ધમકી આપી ધેર ગયો, ત્યારે લલિતાને આટે ચારે તરફ શોધાશોધ થતી રહી હતી. લલિતાના સદ્ગુણ વિષે બધાંની ખાતરી હતી, પરંતુ તેના એકાએક શુભ ચત્રાચી બધાના મનમાં અનેક પ્રકારના તર્ક ચતા હતા. તેણે આપઘાત કર્યો હશે એ માન્યતા બધાના હૃદયમાં થઇ. રમણલાલે તેના સંબંધમાં પોતાનું સંપૂર્ણ અજ્ઞાન જણાવ્યું. અંપકલાલ તથા પાર્વતી-બાઈને પણ તે સમાચાર આપનામાં આવ્યા. પણ લલિતા આપ-જ્ઞાન કરે या નાસી જાય એ વાત અંપકલાલ તથા તેના કુટુંબના હૃદયમાં ઉતરી નહિં. તેજ દિવસે બપોરે રમણલાલ અંપકલાલને મળ્યો. અંપકલાલ મીઠામાં કેશીયરની જગ્યાપર હતો. હૃદય વિદારક સમાચારથી તે તે દિવસે રાત્રી લઇ પોતાની બહારી બહેનની શોધ આટે ધેર રહ્યો હતો. રમણલાલ આવનાંજ અંપકલાલે પ્રશ્ન કર્યો: —

“ કેમ કંઈ સમાચાર મળ્યા ? ”

“ ના. હજી કંઈ સમાચાર નથી. સમજ નથી પડતી કે શું થયું ? ” રમણલાલે વિષાદપૂર્ણ મૂખ કરતાં કહ્યું.

“ કાલે કાંઈ બોલ્યું થયું હતું ? કોઇ સાથે કાંઈ તકરાર થઇ હતી ? ” અંપકલાલે પ્રશ્ન કર્યો.

“ ના. કાંઈજ નથી બન્યું. ”

“ રમણલાલ ! તમારાં કારસ્તાન હું બતાવે જાણું છું. મ્હારી ગુણીયલ બહેનને તમારા તરફનો કેટલો ત્રાસ હતો તે હું સારી રીતે જાણું છું. તે બિચારી એક દિવસ પણ સુખ પામી નથી. તમે મને સાચી વાત નહિં કરો તો યાદ રાખજે કે પરિજ્ઞામ સાફ નથી. ” અંપકલાલે ગંભીર અને દ્રઢતા પૂર્ણ સ્વરે કહ્યું.

“ ચંપકલાલ ! જરા વિચાર કરીને બોલો. શું મહેં તમારી બહેનને દુઃખ દીધું છે ? મહેં તેને કાઢી મૂકી છે કે મેં તેને મારી નાખી છે ? બોલતા પહેલાં કાંઈક વિચાર કરો. આવા શબ્દો બોલી આફે અપમાન કરો છો તેનું ફળ તમારે આપવું પડશે. ” રમણુલાલ ગરમ થતાં બોલ્યો.

“ રમણુલાલ ! એમ ખીજાને ડરાવે. હું ડરું એમ નથી. આટલા દિવસની દાઝ બધી એકઠી થઈ હતી, હવે વખત આવ્યો છે. મહારી બહેન તો ગઈ. ગમે ત્યાં ગઈ. પણ હવે તેનું વેર લેવાનું મહારે માથે આવ્યું છે. હવે હું પહેલાંના ચંપકલાલ નથી તમને છેવટમાં એટલુંજ કહું છું કે કાંતો મહારી બહેનને જીવતી બતાવો અથવા તેના મોતને બદલો આપવા તૈયાર થઈ જાઓ. હું આજનો દિવસ ધીરજ રાખીશ કાલેજ હું પોલીસમાં નોંધાવી દઈશ. હું કાંઈજ વધારે સાંભળવા ઇચ્છતો નથી. તમે આવ્યા તેવા સીદ્ધા આત્મા જાઓ. ”

ચંપકલાલ બહુજ ઉશ્કેરાઈ ગયો હતો. લલિતાની ગેરહાજરી તેને ક્ષણે ક્ષણે સાલતી હતી તે કુટુંબમાં તે દિને કોઈએ પાણી સરખું પીધું નહતું. કોઈનાં નેત્રમાં તો કોઈના હૈયામાં અશ્રુની ધાર વહેતી હતી. કોઈનું હૃદય સળગ્યાજ કરતું હતું તો કોઈનું હૃદય ચીરાઈ જતું હતું. અન્તિપૂર્ણ કુટુંબમાં આજ શાન્તિનું નામ પણ ન હતું. ઘરમાં શોક, વિષાદ, ગ્લાનિ અને શૂન્યતા વ્યાપ્યાં જણાતાં હતાં. સમય સમયનું કામ કર્યેજ જાય છે. ધીમે ધીમે દીવસ વીતી ગયો. રાત્રિ પણ પડી. અઠ વાગ્યા. નવ વાગ્યા. હજી કોઈ કોઈને ખાવા ખીવાનું પૂછતું પણ નથી. ચંપકલાલ પોતાના ઓરડામાં એક આરામ ખુરશી પર મોઢા ઉપર બીનો રુમાલ નાખી પડ્યો હતો. ડરતી હોય તોય ધીમેથી ગાથા તેની નજીક આવી નીચે બેસી ગઈ. ચંપકલાલને તેની ખબર ન પડી. આજાએ હિંમત બારી ચંપકલાલના હૃદય પર કામ મૂકતાં કહ્યું :—

“ વ્હાલા ! તમે આમ હતાય થઈ રહ્યા કરશો તો અમાફે કાણ ? જાએ આજ સવારનું કાંઈ પણ ખાધું નથી. પાણી સરખુંય પીધું નથી. સવારનાં રડ્યાંજ કરે છે, જત્યારે પણ બેઠાં બેઠાં રહે છે. રેવાબહેનની પણ એજ દશા છે. હું બાહ્ય સમજતું છું પણ

કોઈ સાંભળતું નથી. તમે જરા હિમ્મત રાખી બાને કહો, બહેનને સમજાવો. તમેય કંઈ ખાધું નથી આમ તે ચાલશે ? તમે આમ કરો તો પછી બીજનો શો વાંક ? ઉઠો, બાના માટે પણ આજ તમે આમ કેમ બેદરકાર બની ગયા છો ? એમને કંઈક હિમ્મત આપો”

આશા બોલી રહી. ચંપકલાલે મોઢા ઉપરથી રુમાલ ખસેડી લઈ આશાના સામું બેસ્યું. આશા કરી ગઈ. ચંપકલાલનાં તેજ લાલચોળ બની ગયાં હતાં. ચહેરો બચંકર જેવો જણાતો હતો. આશા કંઈજ બોલી ન શકી. તેણે ચંપકલાલના કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો. તે ધગધગતું હતું ચંપકલાલને સખત તાવ ચઢ્યો હતો. હૃદયના કોષ અને શોકની અસર શરીર ઉપર થઈ હતી. ક્ષણ વાર પછી તે બોલ્યો:—“ તું જા, હું આવું છું. ”

આશા ત્યાંથી રડતે હૃદયે સામુ પાસે ગઈ. સામુ બિચારી બિજાનામાં પડ્યાં હતાં. અંતરનાં આસુ વહેવડાવતાં હૃદય ખાલી કરતાં હતાં. આશા તેની પાસે જઈ બેઠી. ક્ષણ પછી ધીમેથી બોલી:—“ બા ! તમે આમ કરશો તો અમારી શી દશા ? આ નહાની—એન પણ રડ્યા કરે છે, સવારનું કાંઈજ ખાધું નથી. વગી એમને તો સખત તાવ ચઢ્યો છે શરીરે હાથેય નથી—”

“ મારા ચંપકને તાવ આવ્યો છે ? ” પાર્વતી સફળ બેઠી ચઈ. લલિતા તરફનું દુઃખ એકદમ વીસરી ગઈ “ ક્યાં છે ? ક્યાં બેઠો છે ? ”

“ દિવાનખાનામાં, ” આશા તરફથી જવાબ મળતાજ પાર્વતી તથા રેવા તે તરફ ગયાં. આશા પણ પાછળ પાછળ ગઈ.

“ ભાઈ ચંપક ! ” પાર્વતીનો શબ્દ સાંભળતાજ ચંપકલાલ બેઠો થયો. પાર્વતી પાસે જઈ તેના માથાપર હાથ ફેરવતાં બોલી:—“ બહુ તાવ ચઢ્યો છે ને ? આવી તે અકળામણ કરીએ ? અવાનું તે થયા કરે છે. ધીરજ રાખીએ. ” આશા તરફ ફરી બોલી:—“ વહુ બેટા ! જરા ગરમાગરમ ચૂકા કરો લાવો. ”

આશા ચૂકા લેવા ગઈ. રેવાએ કપાટમાંથી કાલનવોટરની ચીથી કઢાડી. પાર્વતી તેમાંથી માથે પોતું મૂકતાં બોલી:—“ બેટા ! મને કહેવું તો હતું ? ”

“ બા ! તમે સવારનું કાંઈ ખાધું નથી, રેવા પણ લુખી છે. તમે કાંઈક ખાઓ. મને તો હવે તાવ ઉતરવા માંડ્યો છે.” અંપકે વાત ફેરવવા ચલન કર્યો.

“ રેવા ! જા, તું અને બાબી કાંઈક ખાધ લ્યો. ” પાર્વતીએ રેવાને કહ્યું.

“ મોટાભાઈ અને તમેય ચાલો. તમે નહિ આવો તો અમે નહિ” ખાધાં.” રેવા બોલો.

“ જોને બેટા ! મોટાભાઈને તાવ આવ્યો છે. એમને જરૂર રહે આપીને પછી હું ખાઈશ, તમે જમી લ્યો.”

“ ના, બા ! તમે પણ જમો. હું રહેા પી લઈશ.” અંપકે આગ્રહ કર્યો.

“ મને તો જરાય રૂચી નથી. હું પણ ત્હારી સાથે જરા રહેા પીશ.” પાર્વતીએ જવાબ વાળ્યો.

“ બા ! આ રહેા. અને આ જરા નારતો.” આશાએ રહેા તથા પૂરી પાર્વતીની પાસે મૂકતાં કહ્યું.

“ બા ! તમેય જરા નારતો કરી લ્યો.” અંપકે બોલ્યો.

બધાંએ રહેા તથા પૂરીને નારતો કર્યો. બાદ બધાય ત્યાંજ બિછાનું કરી આડાં થયાં. થોડીવાર પછી રેવા ઉંઘી ગઈ, આશા તથા પાર્વતીને ઉંઘ ન આવી, તેમના મનમાં વિચારોની પરંપરા ચાલુજ હતી.

“ લલિતાનું શું થયું હશે ? અરેરે ! બિચારીએ મારે પેટ થડી કાંઈ સુખ ન દાડું. સાસરામાં જરાય શાન્તિ ન મળી. શું અરેખર ! તેણે આપધાત કર્યો હશે ? હોય પણ ખરું.” પાર્વતી વિચારે ચઢી. ધુનમાં ને ધુનમાં તે બોલી ઉઠી. “ જરૂર એણે આપધાત કર્યો હશે.”

“ કદી નહિ. કેવળ અશક્ય. મ્હારી બહેન આપધાત કરેજ નહિ.” અંપકેલાલ બોલ્યો. “ બા ! તમારી દીકરીની કીમત કરવામાં તમે ભૂલો છો. લલિતા આપધાત કરે તે સંભવિતજ નથી. એના જેવી મુશિક્ષીત છોકરી મેં એક પણ જોઈ નથી. મને તો તેના ગુણ હર પળે યાદ આવેછે. જેઉં છું. કાલે કાંઈ સમાચાર મળે

તો ઠીક નહિં તો પછી હું છું ને રમણલાલ છે. ”

“ભાઈ ! એમ ઉચ્ચેરાઈ ન જા રમણલાલને આપણાથી શું થાય ?” પાર્વતીએ ચંપકલાલને ઠડો પાડતાં કહ્યું.

“બધું જ થાય, કેમ ન થાય ! હવે મારે તેની સારે કાંઈજ સંબંધ નથી ”

વાતચીત કરતાં વખત વહેવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે ત્રણ, ચાર, પાંચ વાગ્યા આશા ઉડી ચૂનો સંગમાવવા લાગી. અડધો કલાક બીજો વહી ગયો. એટલામાં ખારણા આગળ ગાડીનો અખડટ થયો. કોઈએ ખારણું ઠોક્યું. આશાએ ખારણું ઉઘાડ્યું. લલિતા પરમા આવી, આશા તેને ભેટી પડી. ખારણામાંજ કોઈ પુરૂષ ઉભો હતો પણ તેનું આશાને જ્ઞાન ન હતું. આશા લલિતાને એંચતી રેડ ઉપર દિવાનખાના તરફ જઈ બોલી :—

“બા ! બા ! ભેટી બહેન આવ્યાં.”

દરેકના હૃદયને આનંદમાં ઝુલાવવા આટલા સખ્તેજ જમ હતા. પાર્વતી એકદમ ખારણા તરફ દોડી. ચંપકલાલ પણ જેમ તેમ કરતો ઉઠ્યો. લલિતા દિવાનખાનામાં આવી.

“બહેન !—”

કોઈથી વધુ બોલી શકાયું નહિં. બધાંનાં નેત્રમાંથી અત્યુ વહેવા લાગ્યાં, ફણ પછી પાર્વતી પોતાના હૃદયમાંથી લલિતાનું મુખ ઉંચું કરી ચૂમતાં બોલી :—બહેન ! હવે શા માટે રડે છે ? શાન્ત થા.”

“બહેન, લલિતા ! શાન્ત થઈ પ્રથમ અમને જણાવ કે તું ક્યાં હતી અને અત્યારે ક્યાંથી આવી ?” ચંપકલાલે પૂછ્યું.

હવે લલિતાને જ્ઞાન આવ્યું કે તેને જવાબનાર હજી નીચેજ ઉભો હતો. તેણે ચંપકલાલને કહ્યું :—

“ભોટાભાઈ ! નીચે એક ગૃહસ્થ ઉભા છે. મારી જાંઘી તેમનેજ આભારી છે. તેમને અંદર—”

લલિતા વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં તો ચંપકલાલ નીચે ઉતર્યો પણ તેના જોવામાં કોઈજ આવ્યું નહિં. માત્ર ખારણા પાસે એક મડી વાળેલો કાગળ પડેલો દીઠો. તે લઈ ખારણું બંધ કરી તે ઉપર આવી બોલ્યો :—

“ ત્યાં તો કોઈ નથી. માત્ર આ કાગળ પાઠ્યમાં પડ્યો હતો. ” એમ કહી તેણે તે વાંચવા માંડ્યો.

“ બાપશ્રી ચંપકલાલ !

લલિતા જુદેન સુખરૂપ આવી પહોંચ્યાં છે. ઇશ્વર કૃપાએ તેમના સતીત્વનું તેમજ તેમના જીવનનું રક્ષણ થયું છે. આપ કૃપા કરી એમના આવવાના સમાચાર ગ્રામજનો, નહિં તો બહુમાશે વળી કાંઈક કાવતરું કરશે. કોઈને પણ તેમના આગમનની ખબર ન પડવા દેશે. હું આપને મળી શકશો નથી તેથી દીલગીર છું. મહાર્જી નામ જાણુવા કદાચ આપની જગાસા થશે પણ તે જાણવાવાની હાલ જરૂર નથી. મહાર્જી કર્તવ્ય મેં બજાવ્યું છે. હજી બહુમાશે આ શા પ્રપંચ કરે છે તે મુંઝે મોઢે જોયા કરજો. સમય આવ્યે હું આપને મળીશ. અથવા મારા તરફથી કોઈ બીજી વ્યક્તિ આપને જાણશે. તે મારા તરફથી જ મળવા આવેલ છે તેની ખાત્રી માટે નીચે મેં અમારી મંત્રા લખી છે. તે વખતે તે આપને જે કહે તે સુજાણ કરવા કૃપા કરશો. અને ખાત્રી છે કે આપ તેમ કરશોજ. મેં જે મારી ફરજ બજાવી છે તેની કાંઈક પણ ઠંદરની જો મને કચ્છા હોય તો તે માત્ર એટલીજ કે લલિતા જુદેનનું આગમન ગ્રામ રાખવું અને મારા તરફથી આપને મળવા આવનાર વ્યક્તિને આપે મદદ કરવી.

સંતા:—“ કર બલાઈ, જીંદગાની ઔર જવાની ફાની હૈ. ”

લી. એક સ્વયંસેવક,

‘ ભારત સેવા સમાજ. ’

“ આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! આતે વળી કોણુ હશે ? ” ચંપકલાલ બોલી ઉઠ્યો.

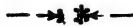
“ મોટાબાપ ! એ કોઈ સામાન્ય માણસ નથી. પણ કોઈ નિર્લેપ, નિઃસ્વાર્થી, સેવાપરાયણ મહાત્માજી હોવા જોઈએ. ” લલિતા બોલી.

“ અરેખર મહાત્મા ! ” પાર્વતી બોલી ઉઠી.

પરિચ્છેદ પાંચમો.

આચોત્તતિનો માર્ગ.

જલના સતત પ્રવાહથી શીલા પણ ઘસાય તો, નિર્મળ હૃદયોનું શું પૂછવું ?

રા બહાલા બાપચો ! આજ એક બહુજ બરૂરી વાત કહેવા તમને અહીં બોલાવ્યા છે. તમને ખબર તો છે કે આપણા આપદાદાના વખતથી આપણે ફેટલીક જમીનનો ભોગવટો કરીએ છીએ. આપણામાં ફેટલાક મુખી, ફેટલાક મતાદાર, ફેટલાક પસાયતાવાળા, ફેટલાક જમીન જગીરદાર પણ છે. આપણામાં ફેટલાક પાટીદાર અને ફેટલાક ગરાસીયા પણ છે ફેટલાક પોતાને રજપૂતના નામથી પણ ઝોળખાવે છે. આ બધું હોવા છતાં હું તમને પૂછીશ કે તમે કાણ ? ”

હુરલમ તથા પ્રતાપ પોતાનું કાર્ય ધીમે ધીમે કરી રહ્યા હતા. અરૂણની આજ્ઞાથી રણછોડ પણ પતિન સહ તેમાં બળ્યો. તેને માથે ત્યાં એક નિશાળ સ્થાપી બાળકોમાં તેમજ સ્ત્રી પુરુષોમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનું અને તે કેળવણી પણ રાષ્ટ્રિય સેવામાં અનુકૂળ થઈ પડે એવી કેળવણી આપવાનું કામ નાખવામાં આવ્યું હતું. રણછોડે ત્યાં આવ્યા બાદ હુરલમ તથા પ્રતાપ દ્વારા ત્યાંની રિયતિ જાણી લીધી હતી. હવે નિશાળ સ્થાપવાનું કાર્ય કેવી રીતે કરવું તેના તે વિચારમાં પડ્યો. જે ગુપત્યુપ નિશાળ છાત્રાઈ ખેસી જાય તો ફેટલે અંશે પોતાનું કાર્ય સફળ થાય એ પ્રશ્ન એને ઉદ્ભવ્યો. તેણે શરૂઆતથીજ ગામ લોકોનો સહકાર કરવાનો વિચાર કર્યો. અને હુરલમ તથા પ્રતાપને લીધે તે તેમાં સફળ થયો. કારણ હુરલમ તથા પ્રતાપે ત્યાં આવી પોતાના સદ્વર્તન, નીતિ, પ્રમાણિકપણ તથા પરોપકારી વૃત્તિને લીધે સર્વનો પ્રેમ સંપાદન કરી લીધો હતો. ગામમાં વાણીઆઓની

તેમજ બાહ્યોની વસ્તી પણ હતી. પણ તેમાં બાહ્યોની સ્થિતિ એટલે એક બીજા વર્ગના ખેડૂત સમજા લેવા. ગાયત્રી મંત્ર વિના તેમને પોતાના કર્મકાંડ તથા ધર્મનું જ્ઞાન નહોતું. જમતી, વખત ન્હાવામાં જ એમનો ધર્મ સમાપ્ત જતો. ત્રિદાળ સંખ્યાનો સમાવેશ એતરમાં હજી જોડી જવામાં તથા આરના બારા ઉચકી લાવવામાં હતો. વેદ યા પાઠપૂજા તો બળદ તથા બેસની સંભાળ લેવામાં હતી. માત્ર નામની જ જનોઈ તેઓ પહેરતા અને તે પણ બાહ્ય કહેવડાવવા પૂરતી જ. બાકી તેમનામાં અને અશિક્ષિત ખેડૂતોમાં સદજ થી ફેર નહોતો. વાણીઆઓનાં માત્ર ત્રણ ચાર ઘર હતાં તેઓ પણ નોકર દ્વારા ઘેર ખેતી કરાવતા. વાણીઆ તરીકે વહે-પારમાં, રામરા, મગફળી, અરીસ, કોપરા, ગોળ તથા જૈન પીલના ધોતીંગડાનું સંગ્રહસ્થાન રાખતા. આ વહેપારમાં માલને બદલે તે રૂપા આ લેવાનું શીખ્યા ન હતા, પણ માલ જ લેતા. કપાસની રૂપામાં દરેક વાતુ તે કપાસને બદલે આપતા. ધોતીંગડા જેવી ચીજો તે અગાઉથી એતરમાંનો ઉભો કપાસ અમુક બાવે ખાંડી લઈ આ રતા. અનાજ પણ લેતા અને એ રીતે ઝરીબ ખેડૂતોની પેદાશનો મોટો ભાગ હજમ કરી જતા. છતાં બોળા દીલના ખેડૂતો તેમને શેઠ કહીને માન આપતા અને દરેક દામરાજમાં તેમની સલાહ લેતા.

આ ગામમાં દરેક વર્ષથી એક વૈષ્ણવની પંચરામણી થતી હતી તે માટે બાહ્ય હતો. ચિકિત્સાનું કામ તે સાફ જાણતા તેમજ કાંઈક નાડી પરીક્ષા પણ હતી. ધરના કાંઈ બહુ સુખી તો નહતા, પણ મઠમાં હજારેક રૂપીઆ હતા. વૈષ્ણવને ગુજરાતી ભાષાનું સાફ જ્ઞાન હતું તેમજ હમેશાં સવાર સાંજ બે વખત સંખ્યા પૂજા પણ નિયમિત કરતા. તેમણે ગામમાં આવ્યા બાદ ધીમે ધીમે ગામ લોકોને મેળવી લેવા માંડ્યા. ગામમાં કોઈ પણ માંદુ હોય તો તેને જાતે જોવા જતા, ઔષધ આપતા, પણ કોઈ પાસેથી એક પાઇ લેતા નહી. ગામ લોકોનો પ્રેમ આથી વધવા લાગ્યો. રાજ વૈષ્ણવને ઘેર પાંચ શેર દસ શેર સાક આવવા લાગ્યું. કોઈનાં ગુણ આશીર્વાદ ન થતારા બોળા દીલના મનુષ્યો વૈષ્ણવના ઉપ-કારનો બદલો વાળવા તત્પર થયા. ગામમાં જે કાંઈ નવીન વસ્તુ

આવે તો તે પ્રથમ વૈધરાજને ઘેરજ. વૈધરાજે ધીમે ધીમે તેમને નાણાંની પણ મદદ કરવા માંડી અને કપાસનો વેપાર પણ શરૂ કર્યો. વાણીઆઓના હૃદય બળવા લાગ્યાં. પણ વૈધરાજ પોતાની કામ કુશળતામાં કાંઈ ઉતરે તેના નહતા. ગામડાના લોકો ન્યારે નવરા પડતા ત્યારે ચોરે ભેગા થઈ બેસતા. વૈધરાજ પણ ત્યાં જતા અને પોતાની વિદ્વતાનું દર્શન આમ્ય લોકોને કરાવતા. ફેટલીક વખત કાચદાની તો ફેટલીક વખત વેપારની કુનેહની, નીતિની, બક્તિની તેમજ શુદ્ધિ વિનોદની પણ વાતો કરી લોકોનું મનરંજન કરતા. ધીમેધીમે વૈધરાજને ઘેર પણ સવાર સાંજ મેદિની જમતી ગઈ. ચલાનાં તપેલાં સવાર સાંજ તેમને ઘેર ઉકળવા લાગ્યાં. ન્યારે જુઓ ત્યારે પચાસ સાઠ માણસ તો તેમની પાસે ખડેજ. થોડાજ વખતમાં તે ગામ લોકોના માનીતા થઈ પડ્યા. ચ્હારે બાજુ તેમનાં વખાણુ થવા લાગ્યાં. તેમની વાહવાહ બોલાવા લાગી. અને તેથી તેમની ધરાકી પણ વધવા લાગી. આજુબાજુના જંગીરદારો અને નાના નાના ઠાકોરો પણ કાંઈનું સહજ માથુ દુઃખતાં તેમને બોલાવવા લાગ્યા. આ રીતે વૈધરાજે ટુંક અરસામાં સારી રકમ સંપાદન કરવા સાથે સારી જમીન પણ મેળવી લીધી, અને તેમાં ફેટલીક ગામ લોક મારફત ખેડાવવા લાગ્યા, તેમ ફેટલીક ઘેર નોકર રાખી ખેડવા લાગ્યા. હવે એમને કમાઈના ત્રણ રરતા ખુલ્યા. વૈદુ, વેપાર અને ખેતી. આથી આખા ગામમાં તેમનું ધર પહેલી પંક્તિએ ગણાવા લાગ્યું. અને હતું પણ તેમજ. વિદ્યા, દ્રવ્ય અને શુદ્ધિમાં તેમનું કુટુંબમાં આગળ પડવા લાગ્યું. ગામનું સીમંડળ પણ તેમના પત્નિ પાસે જમા થતું. કાંઈ અમલદાર ગામમાં આવતો તો તેનો સુકામ જો કે ચોરામાં થાય પણ જમવાનું તો વૈધરાજને ત્યાંજ હોય. આથી ધીમે ધીમે તેમની લાગવગ ધણી વધી ગઈ. ગામમાં કાંઈને કાંઈ કહ્યો ટટો થયો હોય, અગર બાપ બાપની મીઠકત વહેંચતાં વાંધા પડ્યો હોય તો પણ રાવણું કરી કસુંબા કાઢી વૈધરાજને બોલાવવામાં આવતા. ગામમાં બારોટનું પણ એક ધર હતું. તે આ રાવણામાં ધણે ભાગ બજાવતો. બન્ને પક્ષનો વાંધો તે રજુ કરતો અને તેનો સુકારો વૈધરાજ કરતા. ગામ લોક પણ ‘(છહ વાક્યો જનાઈનઃ)’ ના ન્યાયે વૈધરાજનો નિર્ણય માન્ય થતો. આથી ગામમાં ટંટા ફિસાહ પણ ઓછા થતા. ગામમાં

ગરસીયાની વસ્તી વિશેષ, અને તેથી જો પક્ષ પડે તો સમાધાન થવું મુશ્કેલ, પણ વૈધરાજની કુનેદથી તેના પક્ષ પડતા નહિં. હરભમ તથા પ્રતાપે આ ગામમાં આવી બેઝેક દિવસ બાદ વૈધરાજની મુલાકાત લીધી અને પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી. વૈધરાજ વર્તમાન પત્ર મંગાવતા અને રાષ્ટ્રિય ચળવળને પસંદ કરતા. પરંતુ આગળ પડીને તે કાર્ય કરવાની તેમની ઇચ્છા નહતી. પણ જો કોઈ એવા કાર્યમાં જાપલાવે તો તેને મદદ કરવા તે તૈયાર હતા. તેમણે હરભમ તથા પ્રતાપને સહાય્ય કરવા કબુલ કર્યું અને તેથી તેઓ પોતાના કાર્યમાં પ્રગતિ કરી શક્યા હતા. રણુછોડના આવા બાદ પણ વૈધરાજની મદદથી ગામ લોકોની એક સભા બંધવામાં આવી હતી. ગામના રિવાજ મુજબ કસ્ટોમો કાઢવે પડ્યો હતો. અને ત્યાર બાદ રણુછોડે પોતાનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું. આ પરિસ્થિતિની શરૂઆતમાં આપણે જો ઉદ્ધારો જોઈ મયા છીએ, તે રણુછોડનાજ છે.

“તમે તમને પોતાને દુનિયાની નજરમાં અચાનક, અજાણ, રાત દિવસ ખેતી તથા મજૂરી કરનારા મજૂર તરીકે લેખો છો,” રણુછોડે આગળ ચલાવ્યું. “પણ ખરું જોતાં તેમ નથી. દુનિયામાં શ્રીમંતમાં શ્રીમંત મણુતા ગૃહસ્થો, અનેક સત્તાધારી રાજાઓ, પૃથ્વી પતિઓ એ બધાય તમારી મહેનતનું ફળ ભોગવે છે, તમારા વડેજ ઉજાણા છે, તમારાજ પેદા કરેલા પૈસા વડેજ મોજમજ ભોગવે છે. તમે કાણ છો? પૃથ્વીપિતા. તમે જમીન ખેડો છો, અનાજ પકવો છો. કપાસ પકવો છો અને તેથી દુનિયા અજા અને વસ્ત્રો સંપાદન કરી શકે છે. તમે જગતપિતા છો, છતાં દુનિયા તમારા તરફ કેવું વર્તન બતાવે છે? વેપારીઓ વેપાર કરીને દ્રવ્ય સંપાદન કરે છે, પરંતુ તે વેપાર કઈ વસ્તુઓથી કરે છે? તમે જમીન ખગીરદાર શાથી થયા? તમે ગરસીયા થી રીતે કહેવડાવો છો? તમે રજપૂત તરીકે કેમ ઓળખાવો છો? માત્ર એકજ કારણથી, અને તે એકે તમારા બાપ દાદા ‘રાજપૂત’ હતા—રાજના પુત્ર હતા. અને તે ઉપરથી તમે રાજપૂત થયા. અને રાજપૂતમાંથી રજપૂત અને કેટલાકના કહેવા મુજબ રજપૂત બન્યા. ખરેખર, હાલ તમારી સ્થિતિ ખૂતના જેવીજ છે. હાલ જે શબ્દથી તમે તમને પોતાને ઓળખાવો છો—તે શબ્દનો અર્થ કરતાં પણ

હમકમાટી છૂટે છે તમે ગરાસીયા છો. ગરાસીયા એટલે ગરાસ વાળા. તમારો ગરાસ ક્યાંથી આવેલો? અરજ તમારા કુળમાં— તમારા કુટુંબમાં રાજ્ય હતું, અને તેથી તમે રજપૂત અને ગરાસીયા બન્યા. પણ તે રાજ્ય સાથે બીજું શું હતું? રાજ્ય ચલાવવાની કળા હતી; રાજ્યનીતિ હતી. અમે તેવા શુદ્ધિવાન મનુષ્યને પણ રાજ્યનીતિ આગળ ચૂપ થઈ જવું પડે છે. એ રાજ્યનીતિ વડેજ આપણા પર્વને એક ચક્રે રાજ્ય કરતા હતા. એ રાજ્યનીતિનાં દક્ષણ કેવાં હતાં? એક સ્થળે કહ્યું છે કે:—

સત્યાનૃતા ચ પરુષા પ્રિયવાદીનીચ

દૈસા દયાલુરપિ ચાર્થપરા વદાન્યા ।

નિત્યવ્યયા પ્રચુરરત્નધનાગમાર્ચ

વારાઙ્ગનેવ નૃપનીતિરનેવરૂપા ॥

દક્ષમાં સત્યાપિણી, દક્ષમાં અસત્ય—જુદું બોલનારી, દક્ષમાં હૃદયવિદારક—હૃદય લાગે તેવા શબ્દો બોલનારી તે દક્ષમાં અંતઃકરણને દોહાવી નામે તેવા મૃદુ શબ્દો બોલનારી, એક વખત ખાતકી તે બીજી વખત દયળુ બન જનારી, કોઈક વખત કંજુસ બની જનારી તે કોઈક વખત ઉદાસતા દર્શાવનારી, હમેશાં અર્થ કરનારી તેમ હમેશાં જીવલે દ્રવ્યોનું ઉપજાવન કરનારી રાજનીતિ, એક વેરમાં કીની માફક અનેક રૂપ પર છે. મતલબ કે પરધન અને અચિત્ત હરનારી વારાંગના જેટલા ઢોંગ કરે છે અને જેટલી રીતે સ્વાથ સાથે છે તેવજ રાજનીતિ છે. આવી રાજ્યનીતિના તમે જાણતા હતા સમસ્યમતા અને દીર્ઘદ્રષ્ટિ એ ગુણો તમારામાં હતા. અમે તેવી રાજ્યપટ્ટ અને કુચો તમે ઊંઘેલતા હતા. આજ નજીવી આજનોમાં તમે બીજાઓની સલાહ લેવા દોરો છો. તમારું એ આનુર્થ અને શુદ્ધ દટાઈ ગયા છે. અને તેથી દિનપર દિન કીન દક્ષમાં આવતા જાઓ છો. મારા પાટીદાર બાદ્યો! તમે પાટીદાર—પાટીવાળા હતા. તમારા નામે હજારો વીધાં જમીન હતી. પ્રજા-પાલનનો—તેનાં સાહિત્ય પેદા કરવાનો બાર તમારો હતો. રાજ્ય-ચત્રોથી બીજી પંક્તિ તમારી હતી. હાલ મહેનત મજૂરી કરનારા એકુતો વિના તમારી બીજી શી મજૂરી છે? શિયાળાની કડકડતી હાલમાં હાલમાં તુલ્યા કુમરથી ચલાવી બધ સવારના પહોરમાં ઘડે

થરથરતા ખેતરમાં દોડે છે. આખો દિવસ મહેનત કરે છે, તમારી સ્ત્રીઓ ટાઢમાં ઉઠી વાસીદાં વાળે છે. ધંટી તો તેમના નસીબે સવારમાં જડેલીજ હોય છે. ધરતું કામ પરવારી તમારે માટે ભાત લઈ ખરે બપોરે તડકામાં પડે બળતી આવે છે. રાત્રિના પછુ તેમને તેટલોજ બોળે હોય છે. ઉન્હાળામાં પછુ તમારી શી દશ્ય હોય છે? પ્રખર કારણોથી ધરતી તપી રહી હોય છે. ચારેબાજુએ સરીરને બાળી નાખનારો ઉન્હો પવન ડુંકાતો હોય છે, તે વખત પછુ તમે આનંદથી ખેતરમાં મજુરી કર્યા કરો છો. ચોમાસાના સખ્ત વરસાદ અને વાવાઝોડામાં બીને લુગડે સઢજ પછુ વિશ્રામ વખર તમે આનંદમાં આવી લાંબે માદે રાગકા ખેંગી ખેતરમાંજ કામે મંજ્યા રહો છો. આટલું આટલું કરવા છતાં તમે તેમાંથી શું મેળવો છો? અને જે મેળવો છો તેમાંથી તમારા ઉપયોગમાં શું અને કેટલું આવે છે? વર્ષ પૂરું થતા પહેલાં-ખીજ વર્ષા આવતા સુધીમાં તો તમારી કાઠીઓમાં બાજરી ખૂટી જાય છે, વસેા માટે તમે બાણીઆનું દેતું કર્યું હોય છે. તમારો આવના વર્ષનો પાક પછુ તમે તે નૈવાર થતા અગાઉ વેચી નાખેલો હોય છે અને બીયાઉને માટે પછુ તમને કેટલીક વખત અડચણ વેકવી પડે છે. આ બધું શું છે? આ સ્થિતિ શાથી થઈ છે? તમે જાણો છો? તમારો શો હક્ક છે? અને તમારે શી રીતે રહેતું જોઈએ તે તમે જુઝી ગયા છો. બદક તમને તે જાણવા દેવામાં નથી આવતું. રાજ્યને તમે વીધોટી કરો છો, તથા બીજા કર બરો છો, તે શા માટે? રાજ્ય પૈસાદાર થાય છે તે શાથી? આ બધું તમારાજ પૈસાથી, તમારીજ મહેનતથીજ અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પૂછવો તો તે તમારા લોહીનું પાણી કરીનેજ. તમારામાં મુખી મતાદારો છે એ શું છે? તમારા મામનો વહીવટ તમારેજ કરવાનો હોવાથી. તે તમે કેવી રીતે કરો છો? જાઈઓ! આ બધી વાતો બહુ લાંબી છે. આજ પહેલોજ દહાડો છે તેથી હું વધારે કહી શકતો નથી. બહુ ખાવાથી અજીજી થાય છે. પછુ ટુકામાં હું હવે એટલુંજ જણાવીશ કે તમારી-મદકે આપણી અવી સ્થિતે કરનાર આપણી અજ્ઞાનતાજ છે અને તે અજ્ઞાનતાને હાકી કાઢવા આપણે આપણાં હોકરને ડેળવવાં જોઈએ. અને આપણે આપણા કુરસદના વખતમાં આવી વાતોની ચર્ચા કરવી જોઈએ. આપણે આપણા હક્ક સમજી શું તો આપણું સુખ

આપણીજ પાસે છે. બાપ્તિઓ ! જરા વિચાર કરો અને તમારાં છોકરાંને આ બધું સમજાવો એ રીતે કેળવો. આજ કામને માટે હું આ ગામમાં આવ્યો છું. એવું ન પારશો કે આપણે એકલા શી રીતે આ બધું કરીશું. આપણી સાથે આવાં ધણાંય માણસો છે જે આપણાં બાળકોને કેળવવામાં આપણને મદદ કરશે. અને એવાં આપણાં મદદગાર માણસોએજ મને અહીં મોકલ્યો છે. હું આવતી કાલથીજ અહીં એક નિશાળ કાઢવાનો છું. તેમાં તમારે કાંઈજ શી આપવાની નથી. માત્ર તમારાં છોકરાંને બહુવા મોકલશો તોજ બહુ છે. એમનો આશીરવાદ અને તમારી કૃપાજ મને બહુ છે. બાપ્તિઓ ! ધેર જઈ વિચાર કરજો. તમને મારા કહેવામાં કાંઈ શંકા લાગે તો પૂછજો. મેં તમને બહુ ખોટી કહ્યાં છે. હવે મારું કામ પડે થયું છે. બાપ્તિઓ ! મારા કહેવા ઉપર સહજ પણ વિચાર કરી તમારાં બાળકોની જાંજી સુધારવા તૈયાર થશો તો હું તમારો બહુજ રૂણી થઈશ "

રણુછોડે બાપણ બંધ કર્યું. હવે વૈધરાજ બોલવા ઉઠ્યા:—

“ મારા પાટીદાર અને રાજપૂત બંધુઓ !

આજ કેટલાય વખતથી આ બાબત તમારા આગળ મૂકવાની મારી તિવ્ર હિંમત હતી, પરંતુ સમય ન મળવાથી હું અટકી શકતો. છતાં મારી ફરજ બજાવવામાં હું પઠાત રહ્યો નહોતો. મેં તમારા આગળ વાતો કરવામાં વિલાનો કેટલો અને કેવો ઉપયોગ થાય છે તેમજ યુરોપીયન લોકો વિદ્યાર્થી કેટલા આગળ વધ્યા છે તે ધણી વખત સમજાવ્યું છે. આપણે આપણી આવી સ્થિતિ હોવા છતાં આપણને સુખી માનીએ છીએ પણ જ્યારે આપણાં છોકરાં કેળવાઈને સુધરી જાય અને નવાં નવાં કારખાનાં આપણા ગામમાં ખોલે ત્યારે આપણું સુખ કેટલું વધે? તમે એમ ના સમજાવો કે બધા પછી ખેતી ન થાય. બહુને જો ખેતી કરે છે તે બમણું પેદા કરે છે. કારણ ખેતરની જમીનમાં શેા ગુણ છે, કચેા પાક વધારે થાય, ક્યા ખાતરની જરૂર છે, પાક કેમ વધારે ઉતરે, જીવડાં શાથી ન પડે, ખેડાણ શી રીતે થાય આ બધું તેમાં શીખવવામાં આવે, તો આખા મીનીને સફળતા કરતાં કરતાં થોડાં મહેનતે પાક બમણો ઉતરે. અમેરિકા દેશમાં જોટલા પૈસાદારો છે

તેમનાં મોટા ભાગ જમીનદારોના છે. જમીનદારો ઝેટલે આપણી માફક ગરાસ યા જમીનની દાણુ ખાઈ ખેતી રહેનારા નહિં, પણ જાતી દેખરેખ નીચે ખેતી કરાવનારા મહેનતુ ગૃહસ્થો. આ બધા જમીનદારો બહુલા છે. વળી ત્યાં દરેક જમીનના ગુણુ તપાસી તેને લાયકનું ખાતર નક્કી આપનારી પેઢીઓ છે. અને એવા ખાતરનાય વેપારીઓ છે. તમારા દેશમાંથી નકામી જણાતી વીજળી જેવી કે દાંવેલી, ડાપડ, મગફળી, તલ વગેરેનો ખોળ કરાડો મળુ વિશ્વાયત જાય છે. તેનું શુ થાય છે ? મોટો ભાગ આવાં ખાતરોમાં વપરાય છે. અને તેથી ત્યાંનો ભાગ વધુ ઉતરે છે.

ભાઈઓ ! આ બધું બહુવાર્થા થાય છે. આપણા ગામમાં આ બાબતમાં રસ લેનારા ગૃહસ્થ આ આપણા નવા મહેમાન રણુહોડખાઈ આવ્યા છે અને તેથી આપણને સાને લાભ મળશે. હોડકરાઓની શી લીધા વિના તે બહુવવા તૈયાર થયા છે તે બહુવારી આપે છે કે તેઓ આપણા એક સાચા મિત્ર નીવડશે. તેઓ આપણી ઉન્નતિ અર્થે જે ભાગ આપે છે તે બદલ હું તેમને તેમના કામમાં સરળતા કરી આપવા ખાતર તેમના ખર્ચ માટે ખાર મદિને પચીસ મળુ દાહો આપવાનું વચન આપું છું ”

વૈધરાજ ખેતી ગયા. ગામડાના નિખાલસ દિલના લોકો રણુ-હોડ તથા વૈધરાજનાં મુક્ત કંઠે વખાણુ કરવા લાગ્યા. ખીન્ન પણ એ એક પાટીદાર અને ચાર પાંચ ગરાસીઓએ મળી ખીન્ન ખુશાસથી સાઠ મળુ દાણુ માટે વચન આપ્યું અને ખીજે દિવસથી નિશાળનું કામકાજ શરૂ કરવામાં આવ્યું.

પ્રિય પાંદક ! જ્યાં નિખાલસ દિલના લાગણીવાળા આવદ ખેડુતો રહેતા હોય ત્યાં શું ન બની શકે ?

પરિચ્છેદ છઠો.

આતે ઇંદ્રજાળ કે શું ?

અચિનિત બનાવો ન ધારેલું પરિણામ લાવે છે.

ઠં મલા ધીમે ધીમે લીમસિહની માનીતી થઈ પડી. વિમળરાય આ બાબતથી માહિત હતા છતાં માત્ર નામનીજ અજ્ઞાનતા બતાવતા. કમલાએ હવે વિમળરાયની દરકાર કરવી બીલકુલ છોડી દીધી હતી. તે તો તેના પર હુકમ કરતી. તેની અવગણ કરતી અને પોતાના મનમાં આવે તેમ વર્તતી. મુકુંદના પત્રો ચાલુજ હતા. એક દિવસ વિમળરાય ટપાલના કાગળો વાંચતો હતો તેમાં એક પત્ર કમલાના નામનો તેણે દીઠો. સદાજ કુતુહલથી તેણે તે ઉઘાડી વાંચવા માંડ્યો.

“ બહાની !

આજ ફટલાય વખતથી ત્હારો પત્ર નથી. શું તું મને બૂલી ગઈ? ત્હેં આપેલું વચન વીસરી ગઈ? આપણને મળ્યોતો બહુ ધીવસ થઈ ગયા. અને કોણ જાણે હવે કયારેય મળીશું. પણ પત્ર દ્વારા તો દીલને શાન્તવન આપ. ન્યાસુધી ત્હારા હસ્તાક્ષરનાં દર્શન નહિં થાય ત્યાં સુધી દીલને શાન્તિ થવાની નથી. દીલના ઉમર દીલમાંજ શમાઈ જાય છે. રોજ ત્હારા પત્રની રાહ જોઈ છું પરંતુ નિરાશ થવું પડે છે. શું કામ બીજો દીલરૂખ તો નથી મળ્યોને ? કે પછી દિવાનસાહેબે આપણી વાત જાણી છે ? પણ દિવાનસાહેબ જાણે તોય તું ક્યાં કરે એમ છે ? હવે એક કાગળ તો લખ. એટલી તો દયા કર. મારી પ્રકૃતિ સારી છે. ત્યાંના સમાચાર જરૂર લખજો. પત્ર દર્શન આપજો.

લી, ત્હારો વિયોગી ભોગી બમર

મુકુંદ. ”

કમલાનાં દરેક કારસ્તાન જાણનાર, આખા આડા કાન કરનાર વિમળરાયને આ પત્રથી કોષ ચઢ્યો. મુકુન્દ જેવા સાથે પણ આવો સંબંધ ? એકાએક પુરૂષવનો જુસ્સો ઉછળી આવ્યો. તેનું મગજ જમવા લાગ્યું. તેણે કમલાને બોલાવી.

“ આ કાનો કાગળ છે ? વાંચો.” વિમળરાયે કોષમાં જ કહ્યું.

કાંઈ દિવસ નહિ અને આજ દિવાનસાહેબના મુખપર કોષનાં ચિન્હો જોઈ કમલા જરા ડરી મઠ. તેણે પત્ર લઈ વાંચ્યો. મુકુન્દના હસ્તક્ષર જોતાં તથા અંદરની વિગત વાંચતાં પ્રથમ તેના મનમાં કય ઉત્પન્ન થયો. ‘ શું થશે ? ’ એ વિચાર આવ્યો. પરંતુ એમ તે ડરે એવી નહતી. તેણે શાન્ત ચિત્તે જવાબ આપ્યો.

“ શું છે ? મુકુન્દનો છે.”

“ મુકુન્દનો છે. આવો પત્ર અને આવી બાબત મારા જાણવામાં આવે છે છતાં કેમ જાણે કાંઈ બન્યું જ ન હોય અગર આ સમાચાર આનંદદાયક હોય તેમ મને કહે છે. મુકુન્દનો છે. કમલા ! દિવસે દિવસે ત્હાં મગજ કેમ છેક આવું બની ગયું છે ? તને જરા પણ શરમ નથી આવતી ? આવાં કુટિલ કારસ્તાનો કરે છે અને મારી આબરૂને કાંઈ લગાડે છે ? ” વિમળરાયે કાંઈક ગુસ્સા તથા કાર્ષ્ણિક પેદી બળતરા કાઢવા માંડી.

“ આમાં શું નવું છે ? તમેજ મને શીખવ્યું છે. તમેજ ચીટ-નીસો, ડીડી-ડીડી, ન્યાયાધીશો, નગરશહેરો અને હેવટમારાજકુમારોને તમારા સ્વાર્થ માટે મારો દેહ વેચ્યો છે. તો પછી મારા હૃદયના આનંદ ખાતર હું તેમ કરું તેમાં તમને શું છે ? દિવાન સાહેબ ! એમ છેકાંઈ જ્ઞાના જાણો છો ? મારા વડે તો આજ દિવાનસાહેબ કહેવાયો છો. મેં એ માર્ગ ન લીધો હોત તો તમારો ભાવેશ કેણુ પૂછતું’તું અને તમારા હાથનાં બે બોરેય કેણુ લેતું’તું. એતો કુવા કરો અને કે આ દિવાનગીરી મળી છે. વળી જોવું હોય તો બતાવી દઉં કે ત્રણ દિવસમાં ગામ છોડી નાસવું પડે છે કે નહીં.” કમલાએ મર્યાદા મુકી પોતાના સ્વભાવનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું.

વિમળરાય આ જુદો સાંકળતાં બહુજ ઉશ્કેરાઈ ગયો. કમલાપ્રતિ તેને અંતઃકરુણી તિરસ્કાર દેવાવ્યો. આટલા દિવસ

વશીકવશે ચૂપ થઈ આંખ આડા કાન કરનાર વિમળરાય આજ નિડર બન્યો. કશાની પણ દરકાર કર્યા વિના તે બોલ્યો:—

“ બેશરમ કુલટા ! હમણાં હમણાં આ મકાન છોડી ચાલી જા. તારાથી થાય તે કરી લે. મારે તારૂં કામ નથી અને દિવાનગીરીનું કામ નથી. આટલા દિવસ હૃદય ઉપર પથ્થર મૂકી સહન કરી લીધું તે આટલા માટે ? તને જરા પણ શરમ નથી, જા. જા. ખુલ્લે છોગે તારા માનીતાના ઘરમાં જઈને રહે. મને તારી કાંઈજ દરકાર નથી. જા એકદમ તારૂં કાળું કર. ”

વિમળરાયે આમ બોલતાં કમળાને ધડકા મારી ઓરડા બહાર કાઢી. સુન્દવાળો પત્ર લઈ પોતાના ખીસામાં મૂક્યો. કમળાનો કોર પણ વધી ગયો. વિમળરાયની જરા પણ પરવા કર્યા વિના, તેને હેરાન કરવાના વિચારથી તે ત્યાંથી નીકળી સીંચી લીમસિંહના અવાસમાં ગઈ. તેને આવેલી જોઈ લીમસિંહ ચમક્યો. છતાં તેને આવકાર આપી આગમનનું કારણ જણી લીધું. પ્રથમ તો તેના તિરસ્કાર કરી પાછી કાઢી મૂકવાનો વિચાર આવ્યો. પણ પછી વળી કાંઈક વિચાર આવતાં બાબુના એક ઓરડામાં તેને રહેવાની ઝાકવણ કરી આપી. ફેટલીકવાર પછી તે કમળા પાસે ગયો.

“ બહાલા ! હવે મને તમારા વગર કાંઈતેય આધાર નથી. તમારા પ્રેમમાં દીવાની બની હું તમારી મરજીને આજિન થઈ તેનું આ પરિણામ આવ્યું. ” કમળાએ લીમસિંહને લંબેરવા માંડ્યો. “ તેમને સહજ સંશય આવતાં તેમણે મને ફેટલાય અડાપડો કશા અને ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂકી. હવે હું કર્યા જઉં ? મને કાનો આશરો ? ગામમાં, ન્યાતમાં, સગાવહાતામાં બંધા મને ફટ ફટ કરશે. આ બધું કાને માટે ? તમારાજ પ્રેમ માટેને ? હવે હું અડીથી નહિ જઉં. કાંઈતેય મ્હારૂં મ્હોં બનાવી નહીં શકું. હું તો તમારી પાસેજ રહીશ ” આમ બોલતી લીમસિંહને ગળે વળગી તેના બોઢાપર ચુંબન લેવા મંડી.

“ તું શા માટે બહીએ છે ? ખુશીથી મ્હારી પાસે રહેજે. હું પણ દિવાનને જોઈ લઈશ. ” લીમસિંહ તેને હૃદય સરસી આંપતાં બોલ્યો.

“ બહાલા ! મારી એક વાત સાંભળશો ? એ દિવાનજ ન

જોઈએ. જ્યાં સુધી એ દિવાનપદ પર છે અને હું તમારી પાસે શું ત્યાં સુધી એ જાંપીને બેસશે નહિ. તે મારા હાથરનું વેર લેવા તમારા વિરુદ્ધ કાવતરાં કરશે. કંઈ કંઈ કપટ કરશે. એ મહા પાખાંડી છે. તમારે એનો તો જરાય બરોસો ન રાખવો. મને તમારી પાસે બેસશે અને એનું હૈયુ બળી જશે. કોઈ દહાડોય એ છાનો માનો બેસશે ખરો કે ? એના દેખીલા દુશ્મનના હાથમાં તે દિવાનપદ શોભે ? એનો તો પગજ કાઢવો જોઈએ. ’ કમલાએ પતિ ઉપર વેર લેવાની ગરજાત કરી.

“ હીક છે. આજ જગતસિંહને મળ્યા પછી વાત. ” ભીમ-સિંહે શાન્તવન આપ્યું.

“ કેટલાંદવાર પછી જગતસિંહ ભીમસિંહ પાસે આવ્યો. જગતસિંહ ભીમસિંહને મળવા તો આવ્યો હતો પરંતુ તેનું ચિત્ત સ્વસ્થ ન હતું. રણુમલે પોતાના પત્રોનું શું કાર્યું તથા તે ક્યાં હતો તેની તેને સહજ પણ ખબર મળી ન હતી. અને તેથી તે અત્યંત ચિંતાતુર હતો. હશેના રિવાજ મુજબ તે આજ ભીમસિંહ પાસે આવ્યો હતો. ભીમસિંહે તેને જોતાંજ પ્રશ્ન કર્યો:—

“ કેમ જગતસિંહ ! કોઈ નવીન સમાચાર છે કે ? ”

“ ના, કુમારસાહેબ ! નવારો કશુંજ નથી. પણ મેં આપને કાગળ મોકલ્યો હતો તે મળ્યો કે ? ” જગતે કાંઈક અધાર ચિત્તે પ્રશ્ન કર્યો.

“ મને તે એક પણ કાગળ નથી મળ્યો. કાંની સાથે મોકલ્યો છે ? કાગળમાં શું લખ્યું છે ? ” કુમાર અધીરો બન્યો.

“ રણુમલ સાથે. એ મારો ખાસ વિશ્વાસુ માણસ છે. દિવાન સાહેબ તથા પેલો જગન્નાથ, અમરસિંહ તથા હુમીરસિંહની સલાહ મુજબ આવે છે અને અમરસિંહના મકાનમાં એક છૂપી બેઠક મળવાની હતી, અને તેમાં રાખસતા હાથમાં લેવાના કાવતરાં ચનાર હતા. આ બાબતના સમાચાર મેં એમાં જણાવ્યા હતા. હજી રણુ-મલ પણ મને પાછો નથી મળ્યો. મારો જીવ બહુજ અધીરો થઈ રહ્યો છે, કે રખેને તે દુશ્મનના હાથમાં સપડાયો હોય ! કુમારસાહેબ ! આ બાબતની જલ્દી તપાસ થવી જોઈએ છે. નહિં તો

તેઓ યજ્ઞવાન બન જશે અને આપણે વિભાસવું પડશે. તમારા ભૂપસિંહ પણ એ ખટપટમાં બળેલા છે.”

“ શું ભૂપસિંહ? એ માનવા જેવું છે? ”

“ માનવા જેવું શું? ખરૂંજ છે. મેં મારી જાતે તપાસ કરી છે. કુમારસાહેબ! તમે તો બેળાજ રહ્યા. કોઈના પેટની તમને ક્યાં ખબર પડે છે? ”

જગત્સિંહના શબ્દો ચક્ષુરે ચક્ષુર સ્વત્ય હતો. કુમાર પરાક્રમી હતો પણ ખબર બેળો હતો. કોઈના કપટની તેને સહજમાં ખબર પડતી નહિ. ભૂપસિંહનું નામ કાવતરાખોરો સાથે સાંબળી તેને કાંઈક કય તેમજ કાંઈક શોધ પણ ઉપજ્યો.

“ જગત્સિંહ! મારે એક બીજા સમાચાર પણ તને કહેવાના છે. દિવાને તેન જી સાથેના મારો સખધ જાણતાં તેને તિર-સ્કારી કાઢી મૂકી છે. હવે તેનું શું કરવું? ”

“ કુમારસાહેબ! તમે તો પ્રજ્ઞના પાણક છો. તમારે તેને અત્ય આપવા અને એ દિવાનને તથા અભયને મત્વગ્ન તેમની જગ્યા ઉપરથી દૂર કરવા તમે રાજકુમાર છો અને તમને તો સત્તા છે. તમારા દુકમની ખગવણી હું કરીશ. ”

કુમાર તૈયાર થયો. આગળ પાછળનો વિચાર ‘કયા વિના તેણે ત્રણ પત્રો લખી નીચે પોતાની સહી કરી જગત્સિંહ હાથમાં મૂક્યા. જગત્સિંહ ત્યાંથી દરને ખોલે ચાલી નીકળ્યો.

આ તરફ રાધીએ આ તમામ સમાચાર તરતજ જગન્નાથને પહોંચાડ્યા. જગન્નાથ ક્ષણવાર વિચારમાં પડ્યો. તેણે પ્રશ્ન કર્યો:—

“ રાધી! હવે શું બનશે? તું શું ધારે છે? ”

“ હવે જગત્સિંહ સેનાપતિ અને દિવાનનો હોદ્દો સંભાળવાની તજવીજ કરવા જશે. ” રાધીએ જવાબ આપ્યો.

“ ઠીક. તું હું ચીઠ્ઠી આપું તે અમરકાકીરને હમણાજ પહોંચાડ. ”

જગન્નાથે આટલું બોલી એક ચીઠ્ઠી લખી રાધીના હાથમાં મૂકી. રાધી તરતજ અમરસિંહને ઘેર ગઇ. જગન્નાથ તૈયાર થઇ બહાર નીકળ્યો. જતાં જતાં કાન્ટાને કહેતો ગયો કે જ્યાં સુધી

રાધી જાગર પોતે પાછો ન ફરે ત્યાં સુધી ધરમાં કોઇને દાખલ થવા ન દેવું. અને પોતાના પાછા ફરતા સુધી કોઇનો વિશ્વાસ ન કરવો.

જગન્નાથ લાંથી નીકળી સીધા રાણાની હજુરમાં પહોંચ્યા. રાણો અત્યંત વૃદ્ધ હોવાથી રાજ્ય કાર્યભારમાં માથું મારતો નહિં. બધો વહીવટ કુવરજ કરતો. છતાં મહત્વના આજ્ઞાપત્રો ઉપર હજુ રાણાની સહી લેવાતી. અને આજુ પણ રાણાની ફરતી. રાણાને અમરસિંહ તથા હુમીરસિંહ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. રાણો મોટે ભાગે કોઇની મુલાકાત લેતો નહિં. માત્ર કોઇ કોઇ વખત હુમીરસિંહને મળતો. બાકીનો પોતાનો બધો સમય તે ઇશ્વર ભજનમાં ગાળતો. જગન્નાથ ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે રાણો પોતાના નિલકર્મથી તરતનોજ પરવારી બેઠો હતો, નોકરે આવી વરધી આપી:—

“બાપુ ! આપણા નગરશેઠના યુમારતો જગન્નાથભાઈ બાપુની સલામે આપ્યા છે.”

રાણાના મનમાં વિચાર થઇ પડ્યો. ‘નગરશેઠ આવે એતો ડીક પણ એનો યુમારતો વળી રાણાની સલામે આવે એ શું’ જરૂર આમાં કાંઈક રહસ્ય હોતું જોઇએ. આમ વિચાર કરી તેને અંદર લાવવા આજ્ઞા કરી. જગન્નાથે મુજરો કરી કહ્યું:—

“રાણાજીને ધણી ખમા ! બાપુ ! આપની નિવૃત્તિના સમયમાં પણ હું વિદન નાખવા આવ્યો છું. પણ મારે બીજો કોઇ કેકાણે કહેવા જોવું નથી. ધણા દિવસથી બાપુ પાસે આવવાનો વિચાર કરતો હતો, પરંતુ નિવૃત્તિ પરામણ્ય આત્માને પ્રવૃત્તિમાં નાખવાનું મન નહોતું થતું. પણ આજ લાગ્યું કે જો હવે દીલ યશે તો ધણુંજ અનિદ્ર યશે તેથી આવ્યો છું.” જગન્નાથે શરૂઆત કરી.

“જગન્નાથ ! નગરશેઠ તો કુશળ છે ને ? રાજ્યની તીજેરીમાં ખાડો તો નથીને ? દેશની ઉપજમાં તો વાંધો નથીને ? કોઇ ખહારવટે તો નીકળ્યો નથીને ? મારી પ્રજાતો સુખી છે ને ? કહેશ્ચા સમાચાર લઇને આવ્યો છે ?” રાણાનાં નેત્રમાં ઉત્સુકતા તથા કર્તાવ્યપરામણ્યતા ઝગકવા લાગી.

“બાપુ ! જે રાજ્યમાં ન્યાયનો કટિા અદલ હતો તેમાં હવે

વધત યવા માંડી છે. ન્યાયની તુલામાં ધડોજ નથી. નિમકદલા-
લીને સ્વાર્થે હાંકી કાઢી છે. રાજ્યભક્તિનું સ્થાન અપાય અને રાજ્ય
લોભે લીધું છે. નીતિનું સ્થાન કર્તવ્યભ્રષ્ટતાએ લીધું છે. સરજ-
તાને બદલે કારસ્થાન બણાઇ આવે છે. બાપુ! રાજ્યમાં માત્ર જે
ત્રણ વ્યક્તિજ રાજ્યભક્તિવાળી છે પણ તેમને માટે કરકા કુક્રમે
છૂટી ચૂક્યા છે, અને જે વખત જાય છે તેમાં મહા અનિષ્ટ પરિણામ
આવવાનો ભય છે. બાપુ! આપ માત્ર આજનોજ દિવસ રાજ્યની
લગામ હાથમાં લઇ દરબારગૃહમાં પધારો એટલે બધું શાન્ત થઇ
જશે.”

“જગન્નાથ! પણ આ બધું છે શું? તું મને પ્રથમ સમજાવ
યદી મારે જે કરવું ધટશે તે તરતજ હરીશ. મારી પ્રજા કાંઇ પણ
રીતે દુઃખી થતી હશે તો તેને સુખી કરવા હું પ્રાણ પણ અર્પણ
કરીશ. જગન્નાથ! રાણો વૃદ્ધ થયો છે ખરો, પણ હજી તેની
કાર્યક્ષતા, વીરતા અને પ્રજાપ્રિયતાનો ક્ષય નથી થયો માંડ્યો.”
રાણાની આંખો ચમકવા લાગી. કપાળ ઉપર ભસ્મના ત્રિપુર ઉપર
લાલ રંગનું મોટું ત્રિપુર, ઉઘાડ, વૃદ્ધ પરતુ બોરાકથી પોપાયલા
ચારીર અને વિશાળ વક્ષસ્થળ પર ભસ્મનું અર્ચન શોભી રહ્યું હતું.
કંઠમાં ઉપવિત શોભતું હતું. સફેદ મોટી મુછોના આમળા ચઢાવ્યા
હતા. માથાના રૂપેરી વાળ છુટા ઝુલતા હતા. એક વૃદ્ધ તપસ્વીની
જેમ રાણો શોભતો હતો.

“બાપુની આજ્ઞા મુજબ હું બધું કહેવા તૈયાર છું; પણ
પહેલાં એક બંદોબસ્ત કરવાની જરૂર છે. અને તે એ કે જગત-
સિદ્ધ કાંઇપણ પ્રકારનું પગલું ભરે તે પહેલાં તેને રોકવો. અને તે
માટે આપ એમ કહેવડાવી મોકલો કે ‘રાણાજી મળવા માગે છે
માટે તેણે તેને તેડવા મોકલે ત્યાં સુધી ધરમાંજ રહેવું.’

રાણાએ તે મુજબ તરતજ આજ્ઞા કરી. જગન્નાથે હુંકમાં પણ
સુદાસર શરૂ કર્યું.

“બાપુ આપણા નવિન દિવાન છે તે કાર્યકુશળ છે, પણ
કાચા કાનના છે. કાંઈક બોળા દિલના છે. પોતાના સ્વામીને તે
કમેશાં પ્રસન્ન રાખવા તત્પર રહે છે. પણ તેમ કરવામાં કટલીક

વખત બહારની શાખવણીથી તે નીતિ અનીતિનું જ્ઞાન ભૂલી જાય છે. જગતસિંહ હાકાર છે પરાક્રમી, પણ માછ દિવાન સાહેબના વખતથી રાજ્ય સાથે સારો સંબંધ તેમનો નહોતો—”

“હા. તે હું જાણું છું, અને એનાથી ચેતીને રહેવા મેં કુમારને ઘણી વખત બલામણુ પણ કરી છે.” રાણો વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો

“જ્યારે નવા દિવાન આવ્યા ત્યારે જગતસિંહે તેમના અજણપણનો લાભ લીધો. રાજ્યના લાભની વાતો કરી કરીને તેમનો વિશ્વાસ મેળવ્યો, અને ખાનગી રીતે પોતાની ઇચ્છા પાટ પાડવાની યુક્તિઓ કરવા માંડી. વળી દિવાન માનકત કુમાર સાહેબનો પણ વિશ્વાસ મેળવી લીધો. અને હાલ રાજ્યના સ્થંભ ગણાતા, આપુના પરમ વિશ્વાસપાત્ર અને સ્નેહ ભાજન હાકારો ઉપર ખેટા આરોપ મૂકી તેમને રાજ્યમાંથી દૂર કરવાની ખટપટ ચાલુ છે—”

“એ કયા હાકારો ?” રાણાએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

“હાકાર હુમીરસિંહ અને સેનાપતિ અમરસિંહ.”

“શું કહ્યું ? હુમીર અને અમર સામે આરોપ ? જગન્નાથ ! તું આ શું કહે છે ?” રાણાની આંખો ફાટી.

“બાપુ ! હું સાચું જ કહું છું. એનો ઠીક. પણ હમણાં જ જાણવા પ્રમાણે કુમારસાહેબ પાસે ત્રણ આગ પત્ર જગતસિંહે પણ લખાવી લીધા છે.”

“તેમાં શી આજ્ઞા છે ?” રાણો અધીરો જન્યો.

“તે હું નથી જાણી શક્યો, પણ કાંઈ ભયંકર જ હોવી જોઈએ.”

“જગન્નાથ ! હું હમણાં જ તે પ્રપંચી જગતને તેનું ફળ અપાડીશ.” રાણો ઉચો નીચો થયો.

“બાપુ ! આપની હજુરમાં હું આજ પહેલ વહેલો જ આવું છું. મારા કહેવા ઉપર પણ આપ એકદમ ભરોંસો મુકો તે રાજનીતિથી વિરુદ્ધ છે. દરેક બાબતની આપે પુરી તપાસ કરવી જોઈએ. આપ કૃપા કરી શાન્ત ચિત્તે સાંભળો. દિવાન સાહેબની સ્ત્રી કમલા હાલ કુમારસાહેબની પ્રેમપાત્ર ગણી છે. માનવતીનાં

માન હિતર્યું છે જગતસિંહ પણ એવીજ બાળ ખેલે છે. આ ત્રણ કાગળ. પ્રથમ આ કાગળ જગતસિંહે માનવતીયાને આપવા કહ્યું હતું. પછી તેનો જવાબ મળે છે તે ઉપર આ બેમાંથી એક કાગળ કુમાર સાહેબને આપવાનો હતો. ” આમ ખેલતાં તેણે ત્રણ તાળી પાડી. અમરસિંહ રણુમલ સાથે ત્યાં આવ્યો. “ બાપુ ! પુછો આ ક્ષયતાનને આ તેનો એકરાર. ”

રાણાએ બધા પત્રો તથા એકરાર વાંચ્યા રણુમલના સામું બેસ્યું. રણુમલ તો જીવતોજ મંદો હોતો. રાણાની નજરનો તાપ તેનાથી સહન ન થયો તે એકદમ પગે પડતો બોલ્યો:—“ બાપુ ! હું શું હંગામર છું મને મારું રો આ બધા જગતસિંહના પ્રપચ હતા. ”

રાણાના નેત્રમાંથી અંધિ વરસવા લાગ્યા એક લાચાત પોતાનાજ કુળને આવું લાંછન લગાડના તૈયાર થાય એ તેનાથી નહોતું ખમી શકતું. તેમજ કુમારનું આવું દૃશ્વરિત્ર પણ તે સહન કરી શક્યો નહિ. તેણે તરતજ પોતાની સહી માથેનું ફરમાન જગતસિંહને પટકાનું અમરસિંહને સોંપ્યું. તન્તજ દરબાર ભરવાનો આજ્ઞા કરી. જગન્નાથ હાડે પેટે ઘેર ગયો. કુમાર દરબાર ભરવાનો આજ્ઞાથી વિરમય પામી અનેક શકાઓ કરવા લાગ્યો.

અણુચીતવી દરબાર ભરવાની આજ્ઞા થઇ. અને તેય પણ ખાસ વૃદ્ધ રાણા તરફથી. આથી પ્રજા તથા મરદારવર્ગમાં અનેક તરંગો ચાલવા લાગ્યા. જેતા જેતામાં દરબાર-ગૃહ આવનારાઓથી ચિકાગ ભરાઇ ગયો. વિમળરાય તો વિચારમાંજ પડી ગયો હતો. રાણા તરફથી અણુચીતવું ફરમાન નીકળવાથી તેને મુંઝાઇ મયો હતો. આજ દરબાર-ગૃહમાં શું થવાનું છે તે વિચારજ તેને અકળાવી નાખતો હતો. જમન્નાથ ઘેર પહોંચતાંજ વિમળરાય તરફથી તેડું આવ્યું. જગન્નાથ વિમળરાય પાસે મયો:

“ જમન્નાથ ! આ બધું શું છે ? આજ રાણાશ્રીની આજ્ઞા દરબાર ભરવાની થઇ તેણે તો મને તો બહુજ વિમાસણમાં નાખ્યો છે. હું દિવાન અને હું ખાસ દરબાર ભરવાનું કારણ પણ ન જાણું ? આતે કેવું ? ” વિમળરાયને આજ પોતાની સ્થિતિનું કાંઈક જ્ઞાન થયું.

“ સાહેબ ! આમ મુંઝવાનું કંઈજ કારણ નથી. આપ બેળા છે. વાત બહેકી મઠ છે. જગતસિંહ પ્રપંચી છે. તેના જેવે સુર્યો કોઈજ નથી. આપનાપર, મારાપર, અમરસિંહ તથા હુનીર-સિંહપર તેણે ખોટા આરોપો મુક્યા છે. આપણને રાજદ્રોહી ઠરાવ્યા છે અને રાજમાતા માનવતીયા ઉપર પણ કસંક મુકાયું છે. બાબતું જગતસિંહનું કામ છે. છતાં આપનો તેને પોતાના સમાભાષ તરીકે લેખો છો. આપણો આજ ન્યાય થવાનો છે. ”

જગન્નાથના શબ્દો સાંભળી વિમળરાય વધુ ગુંચાણમાં પડ્યો. દરબારગૃહમાં શું થશે ? એ વિચારજ તેને કંઈ સુઝવા દેતો નહીં. તેને મૌન જોઈ જગન્નાથ આગળ બોલ્યો :—

“ સાંભળવા મુજબ કુમારસાહેબે અમરસિંહને નોકરીપરથી ફર કરવાનું તથા તેને અને તેના વૃદ્ધપિતાને રાજદ્રોહી તરીકે પકડવાનું આજ્ઞાપત્ર જગતસિંહને લખી આપ્યું છે. ”

“ આટલું થાય અને મને દિવાનને કાંઈજ ખમર નહિં. ” વિમળરાયે કઠાપો કાઢ્યો.

“ પણ આપને દિવાન તરીકે લેખેછેજ કોણ ? ક્ષત્રુમાં આપને અને મારે માટે પણ કેમ હુકમો નહિં નીકળે ? ” જગન્નાથ બોલ્યો.

વિમળરાયની શુદ્ધિ ઠેકાણે આવી. જેમ તેમ હિમ્મત ભારી તે બોલ્યો : “ સમજ્યો, સમજ્યો. હવેજ ખરો સમય છે. જોઈ છે કે જમત કેમ જીતી જાય છે ? ”

“ સાહેબ ! હવે મોઢાની વાતો નથી કરવાની. હવે તો પુરાવા આપી સાબીતી કરવાની છે. તમે શી રીતે સાબીત કરશો ? તમારી પાસે જગતને ખોટો પાડવાના લેખીત કે દર્શનીય પૂરાવા છે ? તેનો સુર્યો છે. ખોટા ખોટાએ ઉમા કરશે. તમે એમ કહી શકશો ? નહિં. જે સુર્યો હોય તેજ કરી શકે. પછી આપણા બચાવનો શો માર્ગ ? ” જગન્નાથે પ્રશ્ન કર્યો.

“ જગન્નાથ ! કહું છે કે આત્માનું રક્ષણ થતું હોય તો સંપત્તિ અને જ્ઞાના લોગે પણ આત્માનું રક્ષણ કરેલું. હું એ માર્ગ ગૃહ્યું કરું તો ? ” વિમળરાયે હૃદયની નમળાઈ બતાવી દીધી.

“સાહેબ ! એ સત્ય છે. એજ માર્ગ મુઠ્ઠા કરવો ઈષ્ટ છે. પણ મેળ કરતાં એ કાર્તિને ઝાંખ લાગતી હોય તો કાલા મનુષ્યોએ એ પણ કહ્યું છે કે “કાર્તિનો બચાવ થતો હોય તો આત્માનો પણ ભોગ આપવો.” આપ આપના મુખેથી આપને બચાવ કરો એ વ્યાજબી નહિં મણાય. આપ એ બધું મારાપર છોડો. હું તમામ સંભાળી લઈશ. હું બધી બાબત બાંહેધર છું.” જગન્નાથે જવાબ વાળ્યો.

વિમળરાય વિચારમાં પડ્યો. જગન્નાથ દરબારમાં આવવાનું જણાવી ત્યાંથી રવાના થયો. હીમસિંહ પણ રાણાની અણુચિંતવી આગાથી બમમાં પડી ગયો હતો. જગન્નાથ રજા લઈ તેના દિવાનખાનામાં આવ્યો. સલામ કરી બોલ્યો:—

“કુમારસાહેબ ! આપની નજરમાં હું વિશ્વાસવાતી અને રાજ્યદ્રોહી છું પણ ખરી બાબત તેમ નથી. આપ જાણો છો કે મહારાણા સાહેબે આજ ખાસ દરબાર ભરવાની આજ્ઞા કરી છે. એમાં શું બાબત ચર્ચાવાની છે તેની આપને ખબર છે ?”

“જગન્નાથ ! તું ખાનગી બાજતોમાં માથું મારે છે.” કુમાર અંબીરતાથી બોલ્યો.

“કુમારસાહેબ ! હું ખાનગી વાત નથી બોલતો. પણ મહારાજ ! આજની બાબત એવી છે કે જેમાં આપનેય ઘણો વિચાર કરવાનો છે. આપ પોતેજ અત્યારે રાજ્યસત્તા ધારી છો. છતાં આજના દરબારની ખાસ આજ્ઞાપત્રનું કારણ આપનાથી પણ અગમ્ય છે, તેનું કારણ આપ જાણો છો ? આપની આજુબાજુ જળ સુધાયલી છે. આપને નાસાયક ઠરાવવાના ચતો થયા છે. અને તેના પૂરાવા દાખલ આપનું આજનું સાહસિક પગલું મૂકવાનું છે. મહારાણાશ્રીને આ બધી ખબર છે અને તેથી સરેજા આપતા ઉપાય લેવાને તેમણે આ માર્ગ લીધો છે. કાવતરાંખોરોને પરહેજ કરવાની પણ મહારાણાની આજ્ઞા થઈ ગઈ છે. અત્યારે તો તે ચોટી પહેરામાં હશે. મહારાજ ! મારાપર કોપ ન કરશો. પણ હવે આપ આપની આસપાસ નંખાયલી જળને બેદી નાખો અને આપની પ્રથમની પ્રજાપ્રિયતાનું દિગ્દર્શન કરાવો. મહારાજ ! આપ દરબારમાં પધારશો ત્યાં આપને બધું રપટ થશે. હું હાથ આપની આજ્ઞા માથું છું.”

જગન્નાથ કુમારના પ્રત્યુત્તરની રાહ જોયા વિના ચાલ્યો ગયો. કુમાર વિચારમાં પડ્યો. આ બધું શું હતું અને પોતાની બાબત બાબત કાણે જાળ બીજાવી હશે તે વિચારે તે ચલ્યો. ધીમે ધીમે કપડાં પહેરી હથિયાર ધારણ કરી દરબારગૃહ બાણી વળ્યો. હૃદયના વિચારોની છાયા તેની મુખમુદ્રા પર હતી. તે બબડી ઉઠ્યો:—

“આતે ઈંદ્રજાળ કે શું ?

—❖❖—

પરિચ્છેદ સાતમો.

—❖❖—

મહારાણાનો જય.

—❖❖—

કદરદાનીની કદર કદરદાનજ કરી ચક્રે છે.

—❖❖—

ચપૂરના દરબારગૃહમાં લોકોની હડ જામી હતી. બાયાતો, સરદારો, તથા નગરજનો પોતપોતાને નિયત રથે ગોઠવાઈ ગયા હતા. દિવાનસાહેબ પણ પોતાના આસને બીરાજ્યા હતા માત્ર રાજકુમાર તથા સેનાપતિનું સ્થાન ખાલી હતું. બાયાતોમાં જગતસિંહની જગ્યા પણ ખાલી હતી. હજી રાણાની પધરામણી થઈ નહતી. રાણાની પાસેજ એક બાબત કુમારનું આસન હતું. બીજી તરફ વૃદ્ધ સરદારો અને રાણાના માનીતા બાયાતોમાં હુમીરસીંહની જગ્યા પણ ખાલી હતી. નગરશેઠ માધવલાલ પણ દિવાન સાહેબની બાબતમાં બિરાજ્યા હતા. જગન્નાથ પણ તેમની સાથે હાજર હતો. ન્યારે ન્યારે દરબાર બરાતો ત્યારે ન્યાયાસન હમેશાં ખાલી રાખવામાં આવતું. કાગળ દરબારમાં ન્યારે કોઈ અમલનો મુકદ્દમો હોય ત્યારે કાતો રાણો જાતેજ તેનો ન્યાય કરતો. આ રાણાની ઇચ્છામાં આવે તે અનુષ્ઠાને ન્યાયનું કામ સોંપાતું અને તે અનુષ્ઠા ન્યાયાસન પર બેસતો. થોડીજવારમાં કુમારે ખાલી પોતાનું આસન લીધું. હાજર રહેલા દરબારીઓએ રીવાજ મુજબ કુમારને

નમન કર્યું. હજી રાણો આવ્યો નહતો. સર્વનાં નેત્રો રાણાને આવવાના માર્ગ તરફ આતુરતાથી ચોટી રહ્યાં હતાં. થોડીજવારમાં રાણાના આગમનના સમાચાર પ્રતિદારે જણાવ્યા. રાણો આવતાં સમસ્ત દરબાર ઉભો થયો. રાણાને મુજરો કરી સર્વ પોતાને આસને બેઠા. બાદ રાણાએ મંબીર સ્વરે શરૂ કર્યું:—

“મારા શ્રેષ્ઠ સામંતો, બાયાતો અને નગરજનો.”

આજ અણુચીતબા આ ખાસ દરબારના આગ્રાપત્રથી તમે વિચારમાં પડી ગયા હશે. પણ હું તમને તે મુઝવણમાં વધુ વખત રાખવા ઇચ્છતો નથી. આજ વર્ષેથી જે પ્રસંગ મારા રાજ્યમાં ઉપસ્થિત થયો નહતો તેવો પ્રસંગ આજ ઉપસ્થિત થયો છે. મારા મરહુમ દિવાનના સમયમાં મને કેઈ દિવસ આવો ખાસ દરબાર ધરવાની અગત્ય જણાઈ નહતી. તેના સમયથીજ બધો કાર્યભાર કુમારને સોંપી હું વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં મારો કાળ ગાળતો હતો. પરન્તુ એક અગ્નિપ્રમા અને રાજ્યખટપટથી બીનઅનુભવી દિવાનના હાથમાં રાજ્યતંત્ર સોંપવાથી, ઉછરતી યુવાનીમાં પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન બૂલી જનાર કુમાર ઉપર રાજ્ય સત્તાનો બાર નાખવાથી અને રાજ્યના નિમકેહલાલ બાયાતો અને સામંતો સાથેની મુલાકાતો બંધ કરવાથી મારે આજનો દરબાર અત્યંત ક્ષેડા સંધેગેમાં ધરવો પડ્યો છે.”

જેમ જેમ રાણો બોલતો ગયો તેમ તેમ સર્વની જીઘાસા વધી ગઈ. બધાનાં નેત્રો ક્ષણમાં દિવાન તરફ તો ક્ષણમાં કુમાર તરફ ફરવા લાગ્યાં. રાણો હજી બોલતોજ હતો.

“દિવાનજી !” રાણો વિમલરાય તરફ જોઈ બોલ્યો. “તમે જાણો છો કે કુમારને રાજ્યમાંથી માટે નાલાયક ઠરાવવાના આ આ અપયો રચાયા છે ?”

“મહારાણાજી ! હું એ બાબતથી તદ્દન અજાણ છું.” દિવાને ગભરાતાં ગભરાતાં જવાબ આપ્યો.

“હું જાણું છું કે તમે તેનાથી કેવળ અજાત છો. અને તેથીજ આજ મારે એ બાબત હાથમાં ધરવી પડી છે. જમનામાં” રાણો જમનામ તરફ ફરી બોલ્યો.

“બાપુ !” જગન્નાથે સિંહાસન પાસે જઈ ધુટણીએ પડી કહ્યું.

“હાકાર હુમીરસિંહ, અમરસિંહ તથા જગતસિંહને ખોલાવી આવ’ રાણાએ આજ્ઞા કરી. રાણો જેમ જેમ એક એક શબ્દ બોલતો ગયો તેમ તેમ સર્વના હૃદય વધુ અને વધુ ગુંચવાડમાં પડતી લાગ્યા. “કુમારને નાલાયક ઠરાવવામાં કેનો હાથ હશે ? શો પ્રખંડ રચાયો હશે ? હુમીરસિંહ તથા અમરસિંહ જેવાનો આ કાર્ય સાથે શો સંબંધ હશે ? જગતસિંહે શું કર્યું હશે ?” વગેરે વિચારોની પરંપરા દરેકના મનમાં ચાલતી હતી. છતાં સર્વ મુઝે મોઢે રાણા તથા જગન્નાથ તરફ જોઈ રહ્યા હતા. ક્ષણવારમાં જગન્નાથ પાછો આવ્યો. તેની પાછળ હુમીરસિંહ, અમરસિંહ તથા જગતસિંહ હતા. હુમીરસિંહ તથા અમરસિંહ નિઃશસ્ત્ર હતા અને જગતસિંહના હાથમાં બેડી હતી. તેમને જોતાજ રાણાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“હુમીરસિંહ હાકાર ! કેમ તમે તથા અમરસિંહ નિઃશસ્ત્ર દરબારમાં આવ્યા છો ? અમરસિંહ ! તમે તો સેનાધિપતિ છો. તમારેતો મેાવીસે કલાક હથોધારથી સજ્જ રહેવું જોઈએ. કેમ આમ આજ દરબારમાં તમે હથિયાર વિના આવ્યા છો ?”

“બાપુ ! રાજસત્તાને અમારે માન આપવું જોઈએ.” અમર તથા હુમીરસિંહે જવાબ આપ્યો.

“જગન્નાથ ! આ વળી નવું શું છે ?” રાણાએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

“બાપુ ! અમરસિંહનેજ પુછાને?” જગન્નાથે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. રાણાએ અમરસિંહ સામું જોયું. તે બોલ્યો:—

“બાપુ ! આપના આજ્ઞાપત્રનો અમલ કરવા હું ગયો ત્યારે મને કુમાર સાહેબની સહી સાથેનું આજ્ઞાપત્ર સામું બતાવવામાં આવ્યું. હવે મારે શું કરવું ? મેં આપના આજ્ઞાપત્રનો અમલ કર્યો અને કુમારશ્રીના આજ્ઞાપત્રને માન આપવા મારાં હથિયાર મેં છોડી દીધાં.”

“મને કંઈ સમજાતું નથી. જોકે થોડું ધણું તો હું સમજીશું. પણ વધુ ખુલાસાની જરૂર છે. મારા નિમકહલાલ સામતો !

આપણા રાજ્યમાં આજ કેટલાય વર્ષોથી વિશ્વાસઘાતી અને રાજ્ય-
દ્રોહીઓનું અસ્તિત્વ ન હતું પણ આજ તેનો છોડ કાઢક પુરી
નીકળ્યો છે અને તેનો નાશ કરવાનું કાર્ય આપણે કરવાનું છે.
પ્રથમ મારો વિચાર આજના ન્યાયકાર્યનો ભાર દિવાન ઉપર નાખ-
વાનો હતો પરંતુ કેટલાક કારણો મને તેમ કરતાં અટકાવે છે.
અને આ કારસ્તાનોને તેની ખરી આંખી વખતે પકડી આપનાર
વ્યક્તિનેજ એ ન્યાયનું કાર્ય સોંપવું એ મને યોગ્ય મણ્યા છે.
તમારો શો અભિપ્રાય છે ?”

અત્યાર સુધી એક પછી એક યુવરાડામાં મોઢાં ખાતા દર-
બારીઓ રાણાના મતને મળતા થયા અને ન્યાયાસન પર ખીરાજતી
વ્યક્તિને જોવા અધીરા બન્યા.

રાણો ગંભીર સ્વરે બોલ્યો:—“આજનું ન્યાયકાર્ય હું જમન્ના-
ચને માથે નાખુ છું અને હું આશા રાખુ છું કે જેટલી કાર્યદક્ષતાથી
તેણે અત્યાર સુધી કાર્ય કર્યું છે તેવીજ બુદ્ધિમત્તાથી તે તે પાર
હિતારશે.”

“આપુ! હુંતો આપનું બચ્ચુ છું. ન્યાય કરવાની મારી
ચોગ્યતા નથી છતાં આપુની આગાને માથે ચડાવી મારાથી બનતી
સેવા બજાવવા હું તૈયાર છું.” જગન્નાથ ન્યાયાસનપર બેઠો. માલ-
વલાલ શેઠ અત્યાર સુધી બધું સાંભળી રહ્યા હતા જગન્નાથ અને
રાણાને અત્યંત પરિચિત મિત્રો યા સેવ્ય સેવક તરીકે વાત કરતા
સાંભળી તેને અત્યંત આશ્ચર્ય થતું હતું તેમાં પણ જ્યારે જમન્ના-
ચને ન્યાયાસન પર બેસતાં જોયો ત્યારે તો તેનું અંતઃકરણ આનંદથી
છલકાઈ ગયું. જગન્નાથે કાર્ય શરૂ કર્યું:—

“ઠાકોર!” તેણે જગત્સિંહને પૂછ્યું. “તમે જાણો છો કે
તમારા ઉપર શા આરોપો મૂકવામાં આવ્યા છે ?”

“નગરશેઠનો એક ગુમાસ્તો મારો ન્યાય કરી શકતો નથી.
હું તમને કાંઈ પણ જવાબ આપવા પુથી નથી.” જગત્સિંહે
અમરૂરીથી જવાબ આપ્યો.

“જગત્! હવે એ બધું અભિમાન છોડી દે. જમન્નાચ એ
નગરશેઠનો ગુમાસ્તો નથી. પણ અમારાથી તે રામપુરનો ન્યાયા-

ધિશ્ચ છે. રાજ્યનો ખરો ખચરખવાહ છે. એ પૂછે તેનો જવાબ 'આપ' રાણાએ ગર્જના કરી.

‘ઠાકોર ! ન્યાયાસનનું અપમાન ન કરો. કહો તમે જણો-છોકે તમારા ઉપર શા આરોપો મુકવામાં આવ્યા છે ?’

“ નહિ. મને કાંઈજ ખબર નથી. ”

“ તમારા ઉપર રાજકુવરને અવળે માર્ગે દોરી, રાજ્યના નિઝકહલાલ સ્થભોનો ઉચ્છેદ કરાવી, પ્રજાની અપ્રિયતાનું પાત્ર બનાવી, રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં લઇ, રેસીડેન્ટ પાસે કુમારને નાલાયક બનાવી, રાજ્યગાદી મેળવવાના પ્રયત્નો કરવાના આરોપો છે. તે ઉપરાંત રાજ્યકુટુંબ ઉપર-રાજ્યમાતાઓ ઉપર કુદ્રષ્ટિ કરવાનો પણ આરોપ છે. બોલો આ બાબતમાં તમે શું કહેવા ઇચ્છો છો ? ” જગન્નાથે કહ્યું.

“ આ બધું તરકટ છે. હું આ બધી બાબતોથી અજાણ્યો છું. ” જગતે જવાબ દીધો.

આ વખત જગન્નાથે અમરસિંહને ઇશારત કરી. અમરસિંહે તરતજ રણુમલને હાજર કર્યો. જગતસિંહનો ઝહેરો લેવાઈ ગયો. જગન્નાથે રણુમલના હાથમાં ત્રણ પત્રો મૂકતાં પૃછ્યું:—

“ રણુમલ ! આ કાગળો કોણે લખેલા તે તું જાણે છે કે ? ”

“ હા. સાહેબ ! ” જગતસિંહ તરફ નજર કરતાં તે આગળ બોલ્યો. “ જગતસિંહ ઠાકોરે લખેલા. ”

“ તું શી રીતે જાણે કે એ તેમણે લખ્યા હતા ? ” જગન્નાથે પ્રશ્ન કર્યો.

“ મારા દેખતાંજ લખ્યા હતા અને મને તે સોંપવામાં આવ્યા હતા. ” રણુમલે જવાબ વાળ્યો.

“ તને સોંપતી વખત શી આજ્ઞા કરવામાં આવી હતી ? ”

“ મારે પ્રથમ આ એક કાગળ રાજમાતા માનવતીબાને પહોંચાડવાનો હતો. ” કુમાર લીમસિંહ બહી ઉંચો નીચો થયો. રાણાએ તેના તરફ કરડી નજર કરતાં તે દબાઈ મનનો કોષ મનમાં દબાવી બેઠો. રણુમલે આગળ ચલાવ્યું. “ અને તેના જવાબે જો જગતસિંહ ઠાકોરની ઇચ્છા મુજબનો આવે તો આ

બીજો કાગળ મારે કુમાર સાહેબને આપવાનો હતો. અને જો બે-તસિંહ ઠાકોરની દૃષ્ટિ વિરુદ્ધનો આવે તો આ ત્રીજો પત્ર કુમાર સાહેબને આપવાનો હતો.”

અત્રે રણુમલને અટકાવી જગન્નાથ બોલ્યો:—“ રાજ્યના નિમ-કલકલ સામંત ગણો ! આ પત્રની બીના જણુવા તમે અધીર રાજ્ય ગયા હશે. પણ તે પત્ર અક્ષરસિંહ ન વાંચતાં હું તમને માત્ર તેનો સાર જણાવીશ, આ પત્રમાં જગતસિંહ ઠાકોરે માતા માનવ-તીબા પાસે પ્રેમચાચના કરી છે. અને તેમાં જો તેને સફળતા મળે તો માત્ર આ પત્ર કે જેમાં ઠાકોર અમરસિંહ, હુમીરસિંહ, હુપ-સિંહ, નાદિવાનસાહેબ તથા મારા વિરુદ્ધ કુમારશ્રીને બંનેરણી કરી છે. તે કુમારસાહેબને આપવાનો હતો. અને જો માનવતીબા તરફથી તિરસ્કાર થાય તો આ બીજો પત્ર કે જેમાં ઉપરની બીના ઉપરાંત માનવતીબા અને અમરસિંહ ઠાકોર ઉપર કલંક પણ મૂકવામાં આવ્યું છે. તે કાગળ ના. કુમારસાહેબને પહોંચાડવાનો હતો.” પછી તેણે રણુમલને પ્રશ્ન કર્યો:—

“ ત્હેં તે કાગળો ના.કુંવર સાહેબને પહોંચાડ્યા હતા કે ?”

“ ના સાહેબ ! કારણ કે તે પહોંચાડતા પહેલાં અમરસિંહ ઠાકોરને ત્યાં રાજ્યના વકાદાર કાચાતો બેગા થવાના હતા તેમાં છૂપી રીતે લખી જઈ તેની બીનાથી જણીતા થઈ તેના સમાચાર હિંદી રીતે કુમાર સાહેબને સમજવવાનું મને કહેવામાં આવ્યું હતું. અને હું તે મુજબ તે બેઠકમાં હાજર થયો હતો. ત્યાં હું પકડાઈ ગયો અને આ કાગળો મારી પાસેથી લઈ લેવામાં આવ્યા.”

“ આ ઝોકરાર અને માફીપત્ર કેના કાચનાં લખેલાં છે ?” જગન્નાથે પ્રશ્ન કર્યો.

“ મહારા કાચનાં. અને માફી આપવાની શરતે મેં લખી આપ્યાં હતાં.”

“ રણુમલ ! જુદું બોલીશ તો વધુ ચુંદામાં બાવીશ. ચુંદે-માર પણ જો સાચું બોલે છે તો કાચનો તેના પર રહ્ય રાખે છે. સાચું કહે. તેં શી શરતે લખી આપ્યાં હતાં ?” જગન્નાથે કહ્યું.

“ સાહેબ ! કાંઈપણ શરતે નહિં. માત્ર તે વખત જો હું સાચો ઝોકરાર ન કરું તો માફી મૃત્યુ નજીક હતું તેથી મેં તરતજ લખી આપ્યાં હતાં.”

“પણ તે એકરાર સાચો હોવાનો તું કયુવ કરે છે?”

“હાજી મેં જે લખી આપ્યું છે તે સાચું છે.”

“એ એકરાર મારા વફાદાર સામંતોને સંમતાવો.” રાણાએ આજ્ઞા કરી જગન્નાથે તે વાચના માંડ્યો.

“હું નીચે સહી કરનાર રણમલસિંહ આ એકરારથી કયુવ કંઈકું કે હું જગતસિંહ ઠાકોરનો મળતીઓ છું. જગતસિંહ ઠાકોરે અને રણુ થયેલા ત્રણે પત્રો અને સોંપ્યા હતા અને તેમાંના એક માનવતીયાને આપવાનો તથા બીજા બેમાંથી એક નાકુમાર સાહેબને આપવાનો હતો તેમજ અત્રેનો હકીકતનો હેરાલ અમરસિંહ ઠાકોરના વિરૂદ્ધમાં જય એ રીતે નાકુમાર સાહેબને જણાવી તેમને અમરસિંહ ઠાકોર વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરવાનું પણ મને જગતસિંહ ઠાકોર તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતું વળી જે માનવતીયાજગતસિંહની માગણી તિરસ્કારી કાઢે તો માનવતીયા અને અમરસિંહ ઠાકોર અનીતને રસ્તે વળ્યાં છે એમ જણાવી તથા ભૂપસિંહ ઠાકોર પણ અમરસિંહ ઠાકોર સાથે કાવતરામાં સામેલ છે એમ જણાવવાનું હતું. તેમજ નાદિવાન સાહેબ તથા જગન્નાથમાર્મની પણ તેમાં સામેલગીરી બતાવવાની હતી. હું આ એકરાર ઇશ્વરથી કરીને લખી આપું છું. હું પણ આમાં ગુ-હેગાર છું અને મારા ખરા અંતઃકરણથી પશ્ચાતાપ કરી માફી ચાહું છું.

લી.

“રણુમલ.”

હવે જગન્નાથે સાક્ષીઓનાં નામ વાંચવાં શરૂ કર્યાં. “સાક્ષી કરનારાઓમાં. “હુમીરસિંહ, અમરસિંહ, ભૂપસિંહ, અમલસિંહ, રાયમલ્લ, કેદારસિંહ, કેસરીસિંહ, ચંદ્રસિંહ, વગેરેનાં નામ છે.”

“પણ એ પક્કડાયો થી રીતે?” રાણાએ જણાસા કરી.

“આપુ! એ વાત પછીથી જોઇશું.” જગન્નાથે રાણાને જવાબ આપ્યો.

“કેમ ઠાકોર જગતસિંહ ! હવે તમારે શું કહેવું છે ? ” જગન્નાથે જમતને પૂછ્યું.

“મ્હારે કાંઈજ કહેવું નથી.” જમતે જવાબ દીધો.

“ નામદાર કુમાર સાહેબ ! આપને મારે બે એક પ્રશ્ન પૂછવા છે. ” જગન્નાથે નમ્રતાથી કહ્યું.

“ ખુશીથી પૂછી શકા છે. ન્યાયાસન પાસે રાજા અને પ્રજા સરખાજ છે. ” રાણાએ કુમાર તરફ જોઈ કહ્યું :— “ કુમાર ! જગન્નાથ પૂછે તેના પ્રત્યુત્તર આપો. ”

“ કુમાર સાહેબ ! આ આગ્રાપત્ર આપે લખેલાં કે ? ”

“ હા. ”

“ અને આ આપની સહી છે કે ? ”

“ હા. ”

“ આ આગ્રાપત્ર આપે કયા સંયોગોમાં લખેલાં - ”

“ જગત્સિંહે આવી મને જણાવેલું કે અમરસિંહ તથા હુમીરસિંહ, ભૂપસિંહ સાથે મળી રાજ્યસત્તા હાથ કરવાનો યત્ન કરે છે તથા રજવાડામાં અમરસિંહે પગપેસારો કર્યો છે. અને તેથી તેમને તથા દિવાન કે જે તેમની સાથે મળેલા હતા તેમને સત્તા ઉપરથી એકદમ દૂર કરવાની જરૂર છે. આથી ક્રોધના જુલ્સામાં મેં તે લખ્યાં હતાં. ”

“ સેનાપતિ અને દિવાન જેવા અમલદારોને તેમની સત્તા ઉપરથી દૂર કરવામાં તથા તેમને કેદ કરવાનો હુકમ કરનારાં આગ્રાપત્રો ઉપર હમેશાં કોની સહી થાય છે ? આપની કે રાણાજીની ? ”

“ રાણાજીની. ”

“ ત્યારે આપે કેમ આના ઉપર સહી કરી ! રાણાજીને શ્વ આટે વાત ન કરી ? ”

કુમાર મૌન રહ્યો. બાદ જગન્નાથે અમરસિંહને પ્રશ્ન કર્યો :—

“ અમરસિંહ ઠાકોર ! જગત્સિંહને બંધીવાન કાણે કર્યા ? ”

“ મહારાણાશ્રીની આગ્રાનો મેં અમલ કર્યો છે ! ” અમરસિંહે જવાબ વાળ્યો.

“ તમે તથા વૃદ્ધ ઠાકોર હુમીરસિંહ દરબારમાં હથિયાર વિત્ત કેમ આણ્યા હો ? ”

“ બ્યારે હું મહારાણાશ્રીનો હુકમ બજાવવા ગયો ત્યારે મને

હકાર જગતસિંહે નામદાર કુમાર સાહેબનું આગ્રાપત્ર બતાવ્યું. જો કે મારી સત્તા હીનતરી લેવાની સત્તા માત્ર રાજાજીને છે છતાં કુમારસાહેબના ફરમાનને માન આપવા મેં તથા મારા વૃદ્ધ પિતા-શ્રીએ હથિઆર છોડી દીધાં.”

“વારૂ, અમરસિંહજી ! અહારાણુ સાહેબના ખાનગી અવા-સમાં બેઠેલી વ્યક્તિને અત્રે બોલાવી લાવો.”

જગન્નાથની આગ્રા મુખ્ય અમરસિંહ મથો. તેના આવતા સુધી બધાનાં નેત્રા જગન્નાથ તરફ જ ખેંચાઈ રહ્યાં હતાં. થોડીજ-વારમાં અમરસિંહ સદાશિવરાવને લઈ હાજર થયો. સદાશિવરાવને જોતાજ જગતસિંહ હતાશ થઈ ગયો.

“રાવસાહેબ ! આપ નામદાર રેસીડેન્ટ સાહેબના ચીટનીશ છો. અને તેથી કાયદેસર અમે નામદાર રેસીડેન્ટ સાહેબની પરવા-નગી વિના આપને અત્રે કોઈ પણ કેસમાં જુખાની આપવા બોલાવી શકતા નથી. પરંતુ અમારા રાજ્ય તરફ આપજો સહાનુભૂતિ દર્શાવો છો અને અમારા અન્યકાર્યમાં વારંવાર જે કીમતી સલાહો આપો છો તે ઉપરથી અમે આશા રાખીએ છીએ કે અમારું આજનું કાર્ય સરળ કરવામાં આપ અમને મદદ કરશોજ.”

“બધીજ ખુશીથી.” સદાશિવરાવે જગન્નાથને પ્રત્યુ-ત્તર આપ્યું.

“આપના તરફ અમારા કુમાર સાહેબ રાજ્ય માટે નાલાયક છે એવી ફરીયાદ આવી હતી કે ?” જગન્નાથે પૂછ્યું.

“હા. બધી વખત આવી હતી.”

“અને તે કોના તરફથી ?”

“દરેક વખત હકાર જગતસિંહ તરફથી આવી ફરીયાદ ચલી હતી.”

“અને એ નાલાયકીની તેમણે કોઈ તમને સાબીતી આપી હતી કે ?”

“હા. કુમાર સાહેબની ચાલ ચલમત વિશે ફરીયાદ કરતાં અને જજીવવામાં આવ્યું હતું કે રાજ્યના એક મોટામાં મોટા અમલદારની શ્રી સાથે તેમને આડો બચાવ છે. તેમજ રાજ્યના

વફાદાર ઠાકોરોને તેમની સત્તા ઉપરથી ખસેડી પોતાના કાર્યમાં સરળતા કરી આપનારા હલકા મનુષ્યોને તે જગ્યા ઉપર નીમવાની પણ કુમાર સાહેબ તજવીજ કરે છે, તેમજ દિવાનસાહેબ સંબંધમાં પણ તેમણે ફરીઆદ કરી હતી. ”

“ તમે તે બાબત નામદાર રેસીડેન્ટ સાહેબને જણાવેલ હતી કે ? ”

“ ના જી. કારણ તેમ કરવાનું મને વ્યાજબી લાગ્યું ન હતું. કારણ ફરેક વખત આ ફરિયાદ માત્ર જગતસિંહે તરફથી જ થતી હતી તેમજ જગતસિંહે કુમારને નાલાયક ઠરાવી પોતાને સત્તા મળે એવી પણ માગણી કરી હતી. વળી પ્રજા તરફથી પણ કોષ્ટકો આવી ફરીયાદ કરી ન હતી. આથી મને તે વાત ખરી લાગી ન હતી, અને તેથી ન્યાં સુધી મારી આ બાબતમાં ખાત્રી ન થાય ત્યાં સુધી મેં એ વાત રેસીડેન્ટ સાહેબને ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ”

“ તમે આ બાબતમાં તપાસ કરી હતી ખરી કે ? ”

“ હા. મારા એક વિશ્વાસુ મિત્રદ્વારા તપાસ કરતાં મને ખાલુમ પડ્યું હતું કે જે અમલદારની બી વિધે વાત કરી હતી તે ખરી હતી. પણ કુમારને એમ આડે રસ્તે દોરનાર તથા રાજ્યના વફાદાર ઠાકોરને તેમના હાથમાંથી સત્તા છીનવી લેવાનું શીખવનાર તે ફરીયાદી પોતે જ હતા. ખરા રીતે જેતાં કુમાર તેના કાવતરોને જોગ થઈ પડ્યા હતા. ”

“ નામદાર મહારાણીશ્રી, તથા રાજ્યના વફાદાર સામંતો અને નગર જનો ! ” જગન્નાથે સર્વને ઉદેશી કહેવા માંડ્યું. “ અત્યાસ સુધીની તમામ જુગની ઉપજી તમે જોઈ શક્યા હશે કે બંધીવાન જગતસિંહે રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં લેવા, કુમારશ્રીને નાલાયક ઠરાવવા, રાજ્યના વફાદાર ઠાકોરોને તેમની સત્તા ઉપરથી દૂર કરવા, માટે કાવતરાં કર્યાં છે એટલુંજ નહિ પણ આમજી વધીને રાજ્યમાતાની પણ મર્યાદા ઉલ્લંઘવાનું તેણે સાહસ કર્યું છે. અને તેને માટે જે કડકમાં કડક શિક્ષા ફરમાવવામાં આવે તે ઓછી છે. રાજ્યદોહીઓને માટે જન્મટીપ યા તેથી પણ વધુ કડક શિક્ષક આપ તો તે ઓછી છે. ન્યાયાસન પરથીજ હમેશાં શિક્ષા ફરમાવ-

વામાં આવે છે. પરંતુ આ મુકદ્દેશો રાજા અને પ્રજા બન્નેના હિતનો છે. અન્ય રાજ્યોમાં ફેટલીક વખત આવા મુકદ્દમામાં મુન્હે-આરને શી સજા કરવી તે અમાઉથીજ નક્કી કરી તે મુજબનું દંડાણ રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવે છે પણ મને જણાવતાં ખુશી ઉપજે છે કે આ મુકદ્દમામાં તે મુજબ નથી. આપણા મહાન રાજાજી આજ પરાયણ છે. પ્રજાહિત તેમને દેયે છે. કાષ્ટને પણ અન્યાય થતો તે જોઈ શકે તેમ નથી. અને તેથી આ મુકદ્દમામાં અપરાધીને શી સજા ફરમાવવી તે કામ હું સમસ્ત દરબારી મંડળ તથા આપણા રાજાજીના હાથમાં મૂકું છું. મારું કાર્ય મેં પૂરું કર્યું છે. અને હવે હું રાજાજીની આજ્ઞા માગું છું.”

જગન્નાથ આટલું બોલી ન્યાયાસન પરથી ઉતરી રાજાના સિંહાસન આગળ નીચે બેસી ગયો. રાજા પ્રસન્ન વદને ચારે તરફ જોતો બોલ્યો:—

“મારા વફાદાર સામંતો અને નગરજનો ! જગત્સિંહસર્વની નજરમાં અપરાધી ઠરી ચૂક્યો છે. કાયદો તેને ઝમે તે સજા ફરમાવતો હોય, પણ કાયદા બનાવનાર મનુષ્ય છે. અને જેમ જેમ જરૂર પડે તેમ તેમ તે તે કાયદામાં ફેરફાર કરે છે. આ નવા કાયદા બનાવે છે. જગત્સિંહના વડીલોએ રાજ્યની જે સેવા બજાવી છે તે યાદ કરતાં આવા કુલાગારને જીવતો રાખવો તે તેમની સેવાને અપમાન આપવા બરોબર છે. છતાં આવા પાતકીનું લેહી હું મારા રાજ્યમાં રેડવા નથી માગતો. હું તેને જન્મ દેશનિકાલની સજા કરું છું અને તેની જમીન જંગીર જમ કરવાની આજ્ઞા કરું છું. રણમલ પણ અપરાધી છે પણ તેણે પોતાનો અપરાધ કશું જ કરી માફી માગી છે એટલે તેને હું માફી બધું છું, પણ દરબારમાં આ રાજ્યની નોકરીમાંથી તેનો બહિષ્કાર ફરમાવું છું. મારો કુમાર આમાં ફેટલેક અંગે અપરાધો બને છે. તેને તેના અપરાધના ફજ તરીકે તેના હાથમાંથી પાંચ વર્ષ માટે સત્તા હું છીનવી લઉં છું. દિવાનના હાથમાં બધું તંત્ર હોવા છતાં તે આ બધી બાબતથી કેવળ અંધારામાં રહ્યા છે તે તેમની દિવાનગીરી માટેની નાલાયકો આખીત કરે છે. જે દિવાન રાજ્યતંત્ર ચલાવી ન શકે તેના દિવાનના હાથમાં હું મારી પ્રજાનું હિત રાખવાં ચ્હાતો નથી, અને તેથી તેમની પાસેથી હું તે સત્તા જત લઉં છું. આટલું થતા બાદ

રાજ્યના નિમકલલાલ મનુષ્યોની કદર કરવાનું કામ મારા પર આવે છે. વૃદ્ધ ઠાકોર હુમીરસિંહને તથા ઠાકોર ભૂપસિંહને થયેલા અપમાન માટે હું દીલગીર છું. અને તેમને આજથી રાજમંત્રી મંડળના સભ્ય તરીકે નવા દિવાનના સલાહકાર નીમું છું. અમરસિંહની કાર્યદક્ષતાથી તથા વફાદારીથી પ્રસન્ન થઈ તેને જગતસિંહની જગીરમાંથી અડધી જગીર અક્ષીસ આપું છું. અને જગન્નાથને—” બોલતાં બોલતાં રાણો અટક્યો. જેમ કાંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ બોલ્યો.—“હાં. પણ રણુમત્તને પકડનારનું નામ તો આમાં ક્યાં ન આવ્યું ? જગન્નાથ ! રણુમત્તને કોણે પકડ્યો ?”

જગન્નાથને ચૂપ જોઈ અમરસિંહ તથા ભૂપસિંહ બોલી ઉઠ્યા : “ચાણક્ય જેવા આ જગન્નાથભાઈજે.”

“અને સદાશિવરાવ ! તમે કયા રત્નેદી મારફત અધીરતાપાસ કરી હતી ?” રાણાએ પૂછ્યું.

“જેજ જગન્નાથભાઈ મારફત ” સદાશિવરાવે જવાબ દીધો.

“જગન્નાથ ! તે તો રાજ્યની અનુપમ સેવા બજાવી છે. તે આ દારૂત્રાન પકડના ઉપગ્રન્થ કુમારને ખચાવી લીધો છે, રાજ્યની ઇજ્જત રાખી છે, મારી આખ ઉધારી છે અને વફાદારોની વફાદારી સાબીત કરવા માથે રાજ્યની સેવા બજાવી છે. તને તો હું જે આપુ તે થોડુંજ છે. હું આજથી તને દિવાનપદ સોપુ છું અને વધારામાં જગતસિંહની જગીરનો અડધો રહેલો ભાગ તને ઇનામમાં આપું છું. તે ઉપરાંત રાજવાડામાં તથા મારી પાસે ગમે તે વખતે પણ વરધી આપ્યા વિના દાખલ થઈ શકવાની રજા આપું છું.”

રાણાની ન્યાયપરાયણતાથી આખો દરબાર આનંદમાં ડાલી ઉઠ્યો. એકે અવાજે સફ કાંઈ બોલી ઉઠ્યા :—

“ન્યાયમૂર્તિ મહારાણાનો જય.”

પરિચ્છેદ આઠમો.

હું મારી દેવી !

દેવી હૃદયજ પૂજ્ય રે, તેને પોતાની પૂજ્યતા સાબીત કરવી પડતી નથી.

મજુલાલ, વખત થતાં રાજમહેતાની પોળમાં ગયો. પણ ત્યાં તે અંદા તેમજ અનુરાને જોઈ શક્યો નહિં. તપાસ કરતાં અંદાની પેટી પણ ત્યાં ન જણાઈ એને વહેમ પડ્યો કે જરૂર અંદા અનુરાને સમજાવી નાસી ગઈ હશે. પણ તે એકલી મુઝમ્મ જય તે તેને અમલવિત લાગ્યું. ફેટલીકવાર વિચાર કરતાં અણુચીંતવ્યું તેને અંગ્રેજીનું રમણુ થઈ આવ્યું. તેને તેના પર વહેમ આવ્યો. જરૂર અંગ્રેજ તેને ત્યાંથી છોડાવી લઈ ગયો હોવો જોઈએ એમ તેને દ્રઢ નિશ્ચય થયો. અંગ્રેજીના ઉપર લાલ પાળો થતો તે ત્યાંથી નીકળી ઘેર આવ્યો. પણ તેને એન ન પડ્ય. રાત્રે પણ તેને અંગ્રેજીનાંજ સ્વપ્ન આવવા લાગ્યાં. બીજે દિવસે અંગ્રેજીની તપાસ કરવાને તેણે નિશ્ચય કર્યો. સવાર થતાંજ રામ-કૃષ્ણ તેને મળ્યો અને લલિતાના નાસ્તી જવાના સમાચાર તેણે આપ્યા. તે સાથે છમનની હોટલમાં ઉતરેલા મુસાફર વિષે પણ પોતાને વહેમ હતો એમ જણાવી દીધું. રમણુનાલે પણ અંદાના નાસ્તી જવાના સમાચાર આપ્યા. રમણુલાલને અંગ્રેજી ઉપરનો વહેમ લલિતાના સમાચારથી પાકો થયો. તેણે હવે અંગ્રેજીને સપડાવવાનોજ વિચાર કર્યો.

આ તરફ અંગ્રેજી લલિતાને તેને ઘેર મૂકી આવી પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો. સ્ત્રિઆરણુ સાં તેની રાહ જોઈ વિનોદ પાસે ભેટી હતી. અંગ્રેજી આવતાં લલિતાના છૂટકારાના સમાચાર તેણે જાણ્યા. પણ તેને એન પડ્યું નહિં. રમણુલાલને તે સારી રીતે જાણતી હતી. તેથી ત્યાંથી નીકળી તે રમણુલાલના પર આગ્રગજ કરવા લાગી. રમણુલાલ જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં તેની પૂઠે તે ભમતી. રમ-

જ્યેષ્ઠાલ છેવટે પોલીસના થાણા પર ગયો. ત્યાં જઈ લેલિતાના મુખ થવાના તથા અરજી ઉપર તેને નસાડી જવાના શક્તી નોંધ કરાવી બહાર નીકળ્યો. બિખારજી ચેતી ગઈ. અરજીને ચેતાવવાનો તેને વિચાર થયો. પણ રમણલાલની હોલમાં આખર સૂકી તપાસવાનો નિશ્ચય કરી તેની પાછળ પાછળ ફરવા લાગી. આ તંદુરથી પોલીસનો માણસ પણ રમણલાલના ગયા બાદ સાદા વેષમાં તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. જ્યારથી અરજી જાહેર કામમાં ભાગ લેવા માંડ્યો હતો, અને મુખ્યત્વે કરીને મજૂરોની સલામાં તથા મુની-સીપલ યુન્ટર્ણીમાં આગળ પડનો ભાગ ભજવ્યો હતો ત્યારથી તેનું નામ છુપી પોલીસની નોંધપોશીમાં નોંધાઈ ગયું હતું. તેમ તેના ફોટો-ગ્રાફ પાછી લઈ દરેક થાણામાં રાખવામાં આવ્યો હતો. આથી દરેક પોલીસ સીપાઈ તેને ઓળખતો હતો. રમણલાલ ફરતો ફરતો પગલીક પાટિ-રાણીના બાગ બણી આવ્યો. ત્યાં તેણે અરજીને જોયો. પોલીસનો સિપાઈ પણ સાદા વેષમાં પાછળજ હતો. પણ રમણલાલને તેની ખચ ન હતી. પોલીસ સીપાઈએ અરજીને જોતજ તેની પાસે જઈ મનુષ્ય દરજીના ચુંદા બદલ તેને પકડ્યો. પોલીસ સાથે પોલીસ થાણામાં આવતા જણાયું. જેમ કાંઈજ ન બન્યું હોય તેમ અરજી તેની સાથે પોલીસ થાણામાં ગયો. રમણલાલ પણ સાથેજ હતો.

બિખારજી અરજીને પોલીસ થાણામાં જતા જોઈ પાછી ફરી અને તેણે તરતજ ઉપાને તે સમાચાર આપ્યા. ઉપા મદનરાયને સાથે લઈ પોલીસ થાણા તંદુર ચાલી. આ બાળુ બિખારજી વિનોદને પણ ખચ કરી વિનોદ ફાંકો ફાંકો બની ગયો. ક્ષણ પછી દિગ્મત રાખી તે પણ પોલીસ થાણામાં જઈ મદનરાય તથા ઉપાને મળ્યો. મદનરાયે પોલીસ અમલદારની મુલાકાત લઈ અરજીને જામીન ઉપર છોડવાની માગણી કરી. પરંતુ પોલીસ અમલદારે તે વાત પોતાની સત્તા બહારની જણાવી બીજો દિને કચેરીમાં હાજર થઈ માગણી કરવા કહ્યું. તે રાત્રી અરજી પોલીસ થાણામાંજ ગાળવાતું હતું. મદનરાય, વિનોદ, ઉપા તથા બિખારજી અરજીને મળવાની પરવાનગી મેળવી, તેમને અરજીવળી કાઢી આગળ લઈ જવામાં આવ્યાં. અરજી તેમને જોઈ બારણા પાસે

આખો. ખારણાને સળીયા જડેલા હતા. અરુણ ત્યાં ઉભો. વિનોદ, ઉષા તથા લિખારણુ તરફ એકદ્રષ્ટિનાખી મદનરાયને તેણે કહ્યું:—

“ આપે શા માટે તમ્હી લીધી ? એનો ખનવાનું હોય તે ખન્યેજ જાય છે. આમાં શીકર કરવા જેવું શું હતું ? ”

“ અરુણભાઈ ! અમારું અંતઃકરણ તો ચીનાઈ જાય છે. આ ખાખતમાં કોઈ ખચાવના પૂગવા આખી શકાય તેમ છે ? ” મદનરાયે પૂછ્યું.

“ પૂરાવાની જરૂર નથી. બધું થઈ રહેશે. જો ન્યાયાલયમાં ન્યાય રશે તો હું જરૂર નિર્દોષ ઠીરશ. આપ સૌ ધેર પધારો. ”

“ અરુણભાઈ—” વિનોદ ધાંક કહેવા ગયો પણ તેનાથી બોલી ન શકાયું તે ંડી પડ્યો. ઉષા તથા લિખારણુના હૃદય પણ રોતા હતા.

“ વિનોદ ! મારો છે ? આમ રહે છે શા માટે ? જા. ધેર જા. સૌ ઠીક રશે. આતો કસેટી છે. ” અરુણે વિનોદને ધીરજ આપી. સૌને વિદાય કર્યાં. લિખારણુ પાછળ રહી.

“ મેરે પ્રકાશ ! અખ કયા ફરમાન હૈ ? મેરેસે વહ સદા નહીં જતા. મયે કયા કહે ? ” લિખારણુ ગળગળ રક્ય જઈ બોલી.

“ તુ બી અરસી નાહિમત ખન ગઈ હૈ કયા ? કલ કચેરીમેં હાજર રહના. જમીનકી કોઈ જરૂરત નહિં હૈ મયે કલ્લકી કેસ શુરે કન્ટેકો કહુંગા. વકીલકી કોઈ જરૂરત નહીં હૈ. તુ ચંપકલાલ, ઔર લલિતાકી ફાટમેં હાજર રખના. લલિતાકો અખ મેં કહું તખ શુલાના વહા તક નજકમેં કાધર છુપા રખના. ખસ છતનાહી કાશી હૈ અખ તુ જા. દેખ, રોના નહિં. વિનોદકો બી હિમત દેના. ” અરુણે કહ્યું.

“ મેરી ખાત તો ઠીક, મગર ઉષાકો કયા હોમા ! ’ લિખારણુ બોલી

“ કયોં ? ઉષાકો કયા હૈ ? ” અરુણે બેદરકારી ભરી ઢબે પૂછ્યું.

“ ઉષાકો કયા હૈ ? કુઝસે જ્યાદા હૈ. વહ આપકો પયયાન ગઈ હૈ. ઔર મેરેબી આપકો સચ્ચા નાવ કિશોર સમજલીયા હૈ. વહ દુમ્હારે પ્રેમમેં મરતી હૈ. ઉન બેચારી—”

“ગુસ્થન ! યહ ક્યા પ્રેમકી ખાતેં કરનેકા વખત હૈ ?” અરુણે કપકો દીધો.

“અચ્છા ! મયેં જાતી હું. ખુદાદાકિર.”

ભિખારણુ ગઈ. અરુણુ એકલો પડ્યો. જે કાટડીમાં તેને રાખ્યો હતો તે કાટડી આઠ શીટ લાંબી અને ચાર શીટ પહોળી હતી. તેમાં માત્ર એક જાળીયું હતું. બીંતોમાં માંકડ પુષ્કળ હતા. તેમજ ચાંચડની પણ તેટલીજ વસ્તી હતી. મચ્છર પણ ગણગણાટ કરી રહ્યાં. હતાં. ચારે તરફથી દુર્ગંધ આવતી હતી. અરુણુ નિશ્ચિત ચિત્તે લાંબો થઈ સૂતો. કેટલીક વારે તે વિચારે ચઢ્યો.

“શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે સ્વર્ગ અને નર્ક અહીંયાંજ છે. વાત માત્રી છે. વળી કુળયુગમાં કર અને જો કહે છે તે પણ સ્વર્ગ છે. મેં રમણલાલ જેવા દુષ્ટ માણસનો સહવાસ રાખ્યો તો તેનું કળ તરતજ માર અને ભોગવવું પડ્યું. સત્યનો જયજ છે પરંતુ એટલું તો નક્કીજ થાય છે કે મનુષ્ય જેવો સહવાસ ગમે છે તેનું કળ તેને ભોગવવુંજ પડે છે. નહિં તો સમાજ સેવા કરતા વળી વ્યામ શા માટે અને ? હંધરની કૃતિ ન્યારીજ છે.” વિચાર દિશા બદલાઈ.

“ભિખારણે કહ્યું કે ઉષા મને ઝોળખી ગઈ છે. શાથી ? શી રીતે ? કાંઈજ સમજાવું નથી. શુ હજી મને ઉષા ચ્હાતી હશે ? હોય તોય મ્હારે શુ ? મ્હારે તો મ્હાર જીવન સમાજ સેવામાં ગાળવું છે હવે દુનિયાના એ મોજશોખ મને પ્રિય નથી. ઉષા સાથે વધુ પરિચયમાં ન આવવું.” વળી વિચાર બદલાયા. “ધણે વખત થયો હજી જગન્નાથના કાંઈ સમાચાર ન આવ્યા. તે દુનિયાદારીના પ્રપંચમાં પડે તેમ તો નથી. ત્યાંય પ્રગ્ન-સમાજની સેવામાં મશગુલ રહેશે. માણસ બાહોશ અને બુદ્ધિશાળી છે. ડીક છે. આ બધું પત્યા પછી વાત. તેમજ રજુહોડ તથા હરબમ અને પ્રતાપે શું કર્યું તે પણ તપાસ કરવી પડશે.”

વિચારમાં ને વિચારમાં અરુણુ નિદ્રાવશ થયો. ન તો તેને માંકડ ચાંચડનો ત્રાસ અસહ્ય જણાયો કે ન પોતાની સ્થિતિથી દુઃખ થયું.

આ તરફ ભિખારણુ પોતાનું હરમાન બળવવા અંકલાબને ત્યાં ગઈ. અંકલાબને મળતાંજ તેણે સંઘા વાક્ય બોલી કહ્યું—

“ અંકુશલાલભાઈ ! સમાચાર બહારી શોકબનક હૈ હમ મહાત્માને લલિતા બહનકો હિસ દુષ્ટ કે પંજેસે છૂપાઈ, ઉનકેપર મનુષ્ય હરનકા અભિયોગ લગાવા ગયા હૈ ઔર ઉનકો ગિરફતાર કરીયે ગયે હે. કલ મુકદમા પેશ હોગા. વહ મહાત્માકી ઇચ્છા હૈ કી આપ કલ કચેરીમેં ઉપચિત્ત હો, ઔર જજ જરૂર પડે લલિતા બહન બી વહાં હાજિર હો. ”

“ અવશ્ય, અમે હાજરજ રહીશું. પણ એમનાપર એ આરોપ મૂક્યો કાણે ? ”

“ વહી રખણલાલને ”

“ શયતાન ! પાછા !! પેતાનું પાપ છૂપાવવા એક નિર્દોષ મહાત્માપર આવો આરોપ ? બહેન ! અમે જરૂર આવીશું. વકીલની મોકલવણ કરી કે હવે ! ”

“ વકીલકી કાંઈ જરૂરત નહિં દૈ. આપ લલિતા બહનકો વહાં જાઓ. મગર જજ ઉનકી જરૂર પડેતબહી લાના. વહાં તક બહાર બંધ ગાડીમેં છૂપા રખનેકા મુઝે કહા હૈ ”

“ બહુ સારૂ, એમની ઇચ્છાને હું તામે છું. ”

ભિખારણ ત્યાંથી નીકળી ઉપા પાસે આવી, બિચારી ઉપાની આંખમાં અશ્રુ માતજ ન હતી. ભિખારણ તથા તે એકલાં પડતાં બંનેતાં નેત્રો અશ્રુથી ઉભરાયાં બંને એક બીજાને કાંટે વગગી ફેટલીકાર ગડ્યા. આદિ ભિખારણ સ્વસ્થ થતાં બોલીઃ—“ બહન ! એસા કરનેસે કયા હોગા ? ઉનકો છૂડાનેકી તજવીજ કરના વહી કર્તવ્ય હૈ. ”

“ મારા પિતાશ્રીએ બેરીસ્ટર કુન્દનલાલને રોકયા છે. ”

“ મગર ઉન્હોને તો બેરીસ્ટર કે લીયે મના કી હૈ ”

ભિખારણ બોલી.

“ તે સૌ થઈ રહેશે. પણ બહેન ! કાનેજ તે છૂટીને આવશે ? ”

“ કયો શંકા કરતી હો ? કલહી આયેજે. ઉરમેં કયા કેઈ શકે હૈ ? ”

“ બહેન ! મને જરાય ચેન નથી પણ આજે હવે તો વલોનાઇ જાય છે. બહેન ! તે છૂટીને આવે તેવા હું તેમને મારે ઘેર ન તેડી લાવે ! ”

“ જરૂર લાઉંમી. તું ન ગભરા, બહન ! ન ગભરા.”

“ અને તેમને તું મારી વાત કરીશ ? તું તેમને મનાવીશ ?”

“ બહન ! ઉશા ! ! તું હીરાની હો મર્ધ હૈ. ક્યો છત્તની અધીર બન જાતી હૈ ? ધીરબ રખ. ઇશ્વર સબ અચ્છા કરેગા.”

“ નહિં બહન ! તું મને કહે તો ખરી, તું મને તેમની સાથે મેળવીશ ? ”

“ હા. બેશક, મીલાઉંમી. હિતનાહી ક્યો ? મેં તેરી જાદી હિતસે કરવા દઉંમી. શીર કયા હોના હૈ ? ” સિખારણુ તેને જાતી સાથે દાખતા બોલી.

“ ત્યારે તો તું મારી દેતી ! ”

પરિચ્છેદ નવમો.

કાળની ગતિ વિચિત્ર છે.

વિશ્વનાં વૈચિત્ર્યોમા કાળનું વૈચિત્ર્ય જંદન છે.

દરઆરગૃહમાં રાણાને હાથે ન્યાય થયા બાદ વિમળરાયને હવે રાયપૂરમાં રહેવું બારે થઇ પડ્યું. તે તરતજ ત્યાંથી વિદાય થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. લીમસિંહે કમળાને કાઢી મૂકી. તે પાછી વિમળરાયની પાસે ગઇ કમળાને જોઇ વિમળરાયને પ્રથમતો કોજ ઉપજ્યો. પરંતુ પછી કોજને દખાવ્યો. ધીર પાછા ફરતી વખત કમલા પોતાની સાથે નહિં હોય તો લોકો શું કહેશે ? વિચાર આવતાં તેણે કમલાને સાથે લીધી કમલા તથા વિમળરાય રાજ-નગર આવ્યાં પણ ન તો તે મહનરાયને મળી શક્યા કે ન તેમને કાંઇ ખબર આપી શક્યા. તેમણે પોતાનો બંજસો વેચી નાખ્યો અને એક નાનું ઘર વેચાતુ લઈ ત્યાં થોડા ખર્ચ રહેવા લાગ્યા.

કાળની ગતિ વિચિત્ર છે. ૩૨૦ ઉપા અને અરણ્ય આવશે

ફેટલાક દિવસ પછી કમલાએ મુકુંદને મળવા અને પોતાની સ્થિતિ જણાવવા વિમળરાયને કહ્યું. પરંતુ એક વખત પોતાના હાથ નાચે નોકરી કરનાર અને પોતાની કૃપા યાચનારને પોતાની સ્થિતિ દર્શાવવી તે યોગ્ય ન લાગ્યું. વળી તે કાંઈ પૈસે ટકે છેક ખાલી નહોતો. તેના વિચાર હવે બદલાઈ ગયા હતા. મોટા ડોળ દમામ હોડી દધ સામાન્ય સ્થિતિમાં રહેવાનો તેણે નિશ્ચય કરી હતો. અને જો તે એ રીતે રહે તો તેને નાણાં સંબંધી બીડ રહ એમ ન હતું. પરંતુ કમલાને તેમ રહેવું રૂચતું નહતું. હજી તેના વિચારો અચ્ચ અચ્ચ આરામીજ રહ્યા હતા. આટલી ઠેકર ખાવા છતાં તેનો મોહ છૂટ્યો ન હતો. અને વિમળરાય સાથે કલથ કરી તે એકલી મુકુંદ તરફ રવાના થઈ.

મુકુંદને રાયપૂરરોડમાં બનેલા બનાવોના સમાચાર મળી ગયા હતા. અંતઃકરણથી તે વિમળરાયની સ્થિતિ પર ધણીજ દીલસોજી થઈ ગયો હતો. તેમજ વિમળરાયની સ્થિતિના એકાએક પરિવર્તનથી તેણે ધણેા ધડો લીધા હતા. પોતાના ફેટલાક અનીતિ બરો વર્તન માટે તેને પરનાવો થયો હતો. અને હવે પછી ન તિથી ચાલવા તથા શાન્ત અને ધાર્મિક જીવન ગાળવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો.

કમલાને અણુચીતરી આવેલી જોનાંજ મુકુંદ અશ્વપંમાં પડી ગયો. તેને લાગ્યું કે વિમળરાયના બદલાયલા સંયોગોમાં તે કાંઈક બલામણુ યા મદદ મટે આવી હશે તેણે તેનો અંતઃકરણ પૂર્વક સંકાર કર્યો. એકાન્ત મળતાં મુકુંદે પૂછ્યું:—

“ રાયપૂરમાં સંયોગો કેમ એકદમ બદલાઈ ગયા ? ”

“ જવા દેને નામજ. એમનામાં આરડતજ ક્યાં છે ? જોતા તેના પર વિશ્વાસ રાખ્યો અને છેવટે પેલા જગન્નાથે પ્રપંચ કરી આ દશા કરી. ” કમલાએ જગન્નાથનો વાંક કાઢ્યો.

“ પણ જગન્નાથને તો રાણાએ દિવાનપદ આપ્યું. અને રાજ્યમાં તો એ સૌથી નિમકદલાલ ગણાય છે. મેં તો એમ પણ સાંભળ્યું છે કે જો જગન્નાથ ન હોત તો રાજ્યનું ઉંધું વળી જત. અને સાથે વિમળરાય પણ કાવતરાના ભોગ થાત યાતો રાજદ્રોહી તરીકે ગણાઈ જત. કારણ જગત્સિંહે કુમારને પણ પોતાના પક્ષમાં લીધો હતો. ” મુકુંદે કહ્યું.

“એ તો બહુમ ઠીક કુમાર તો મારે ૮૨ હતા. પણ એમનામાં ભુદ્ધિ નહિ તે શું?”

“હવે વિમળરાયભાઈએ શો વિચાર કર્યો છે? કાંઈ સ્ટેટમાં તો જગ્યા મળવી મૂશ્કેલ છે.”

“હવે શું કરવાના હતા? હાથ જોડીને જેસી રહેશે અને હાથમાં હશે તે ખાશે.”

“જો કાંઈ પન્દેશ જવાની દૃષ્ટા હોય તો હું કાંઈક એકવચ્ચ કહું. તમારી શી દૃષ્ટા છે?”

“મારી વાતજ ન કર. હું તો હવે તેમનાથી કંટાળ્ય ગયો છું. આટલો વખત તો હું જેમ તેમ કરીને મન વાળતી હતી. હવે મારાથી તેમની સાથે રહેવાય તેમ નથી.” કમલાએ પોતાનું અંતઃકરણ જણાવવાની શરૂઆત કરી.

“કમલા! આ શું બોલો છો?” સુકુન્દ આશ્ચર્યમાં પડી ગયો.

“હું ખરેખર કહું છું. હવે હું પાછી જનારજ નથી. ત્હારીજ સાથે રહીશ. આપણે સાથે રહીશું. અને આનંદ કરીશું.” કમલાએ નીચતાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું.

“મારી સાથે રહીને? એ કેમ અને? મારાથી તમને સાથે કેમ રખાય? દુનિયા શું કહેશે?”

“મને દુનિયાની દરકાર નથી.”

“તમને દુનિયાની દરકાર નથી, પણ મને છે. એક સ્ત્રી પોતાના પતિને છોડી બીજા સાથે રહે, એમ મારાથી તો ન રાખી શકાય. તમે શા માટે વિમળરાયનો ત્યાગ કરો છો? એમનામાં શું નથી?”

“ભુદ્ધિ. ભુદ્ધિ નથી. પ્રેમ નથી. વિનોદ નથી. એનામાં કાંઈજ નથી.”

“શિવ! શિવ!! શિવ!!! એમ ન બોલો. એમનામાં બહુ છે. પણ તમારામાં પ્રેમ નથી એમ કહો.” સુકુન્દ બોલ્યો.

“માનમાં પ્રેમ નથી એમ કહો છો? મારું હૃદય તો પ્રેમથી ઉભરાઈ જાય છે. પ્રેમ ન હોત તો ત્હારી પાસે શા માટે આવત?”

“ ખરૂં. પ્રેમ હશે તો તે સાત્ર ત્રિપયાનંદ પૂરનોજ. મોજમઝા બોમવવા પૂરનોજ. પણ ન્યાં દુનિયાની ગઢોજલાલી અને અમુક આરામ જતા રહેશે કે એ પ્રેમ પણ જતો રહેશે. વિમળરામ ન્યાં સુધી દિવાનપદપર હતા ત્યાં સુધી તમે સ.લાખી બોમવવા તેના પર પ્રેમ રાખતાં હશે. પણ હવે એ પ્રેમ સા.લાખીની સાથે અત્રોપ મધુ ગયો. માન તરફ પ્રેમ હોવાનું કદો છે? હા, હશે. પણ તે ન્યાં સુધી મુકુન્દ આ હોદ્દા પર છે ત્યાં સુધીજ. ”

જેમ જેમ મુકુન્દ બોલતો હતો તેમ તેમ કમલાનું હૃદય ચીરાઈ જતું હતું. તેના શબ્દો તેને હાડોહાડ લાગી જતા હતા. મુકુન્દ પાસેથી તેણે આસી આશા નહોતી રાખી. તેણે તો પ્રેમના—અજાનંદના શબ્દોની આશા રાખી હતી. પણ મુકુન્દના પરિવર્તન પ્રામેલ્ય હૃદયની તેને ખગર નહતી. તે ધીમે ધીમે મુકુન્દ પાસે જઈ બોલી:—

“ મુકુન્દ! અમ બોલી માઈ હૃદય ન બાળ. મુકુન્દ! પ્રિયે!!” બોલતાં બોલતાં મુકુન્દના પગ આગળ એસી તેના ધુટણ પર ગમે હાથની કાણી ટેકવી તેના સામુ જોષ રહી. “ મારા તરફ આમ ફર ન બન. માઈ હૃદય જો. ”

“ કમલા! હવે જુની વાતો છોડી દો. વિમળગાયના દટાંતથો માઈ હૃદય ગદલાઈ ગયું છે. દુનિયાની સાચી સ્થિતિ મને સમજાઈ છે. કમલા! તમે પણ સમજો. આ બધા જુઠા મોહનો ત્યાગ કરો. હજી વખત છે. વિમળરામ બોળા છે. તેમને પમે પડી ક્ષમા માગો. તે તમને ક્ષમા આપશે. બન્ને સાથે રહી આનંદ પામશો. ”

“ મુકુન્દ! આમ બોલી મને વધુ ન સતાવ. ત્હારી પાસેથી હું ઉપદેશ લેવા નથી આવી. મુકુન્દ! ત્હાઈ વચન સંજાળ. ત્હોં અને ત્હારી કરવાનું વચન આપ્યું હતું તે કેમ ભૂલી ગય છે? ” કમલાએ જુના વચનની યાદ દીધી.

“ હા. વચન આપ્યું હશે. પણ તે ક્યા સ્થિતિમાં? માણસ કાંઈ મા ફાંસના નિશામાં ગમે તેવું વચન આપે તે પાળવા તે અંધામશો છે? નહિજ. મેં પણ તે વખત અજાનતાના નિશામાં વચન આપ્યું હશે. પણ હવે તે નિશા ઉતરી મયો છે મારાં નેત્રો ખુલી ગયાં છે કમલા! હજી ચેતો; અને જીવન મુકાવો. સેદર્

અને જીવંતી હવેશાં ટકવાની નથી. તમારી પેલી લિખારજીના જીવેલા હાલ મને યાદ આવે છે. તે બિચારી સાચું જ ગાતી હતી કે—“ કર ભક્ષાઇ, જીંદગાની ઔર જવાની ફાની હૈ ”

“ મુકુન્દ! હવે દદ થાય છે. મારી છાતી ફાટી જાય છે. એક શબ્દ ના મીઠો બોલ! મુકુન્દ! મુકુન્દ! તને શી ખમર કે મેં ત્હારે માટે શું શું સહન કર્યું છે? તને ત્હારો છેલ્લો કામળ યાદ છે? તેં શું લખ્યું હતું તે સાંભરે છે? એ કામળ એમના હાથમા મયો હતો અને લાંઘીજ મારી દશા બદલાઇ છે. મારે તેમને છોડવા પડ્યા તે તે કામળને લીધેજ. મુકુન્દ! મારા પર રહમ કર. રાયપૂરનો પાટરી જેની કૃપા બિલ્લા યાચતો હતો તે આજ તને પગે પડી તારી દયા માગે છે.—”

“ કમલા! તમે પાપમાં વચારો કરતાં જાઓ છો ” મુકુન્દ ઠંડે પેટે બોલ્યો. “ હવે એ બધું બૂરી જાઓ. બૂદ્યા લાંબી ફરીથી ગણો. દુશ્મ વખત છે. અંતઃકરણથી પશ્ચાત્તાપ કરનારને ઈશ્વર પણ ક્ષમા આપે છે. મારે લીધે તમારી આ સ્થિતિ બહારી હોય, તો ચાલો, હું તમારી સાથે આવું છું દિવાન સાહેબને પગે પડીને પણ હું મારી મેળવીશ. અને તમારા વચ્ચે સલાહ જાનિત કરાવી આપીશ. પણ હવે વધારે ખાડામાં ન પડો. મારા તરફની આશા છોડી દો. તે નકામી છે—દુનિયામાંનું કે.ઇ.પણ પ્રવાહન અને મારા નિશ્ચયથી ચગાવી શકશે નહિ.”

“ મુકુન્દ! મારું હૃદય તું આમ ચીરી નાખીશ? ”

“ લાચાર ”

બીજે દિવસે મુકુન્દને માલુમ પડ્યું કે કમલા તેજ રાત્રે જાનનાંતની તેના ઘરનો ત્યાગ કરી ચાલી ગઇ હતી. તેને બહુ દીલમીરી થઇ. તેણે કાંઈક સ્વસ્થ થતાં વિમળરાયને પત્ર લખ્યો:—

“ મુરબી શ્રી વિમળરાયબાઇની સેવામાં,

મેં આપના અનેક અપરાધ કર્યા છે. આપે મારા પર કૃપા દર્શાવી જે ઉચ્ચ અને સુખી સ્થિતિમાં આપ્યો હતો તેનો ઉપકાર. માનવા બદલ મેં આપનાજ સુખમાં પથ્થર નાખ્યો હતો. મેં આપના ઉપકારના બદલામાં અપકાર કર્યા હતા. આપને મોહું

જતાવતાં તો શું પણ પત્ર લખતાં પણ મને શરમ આવે છે. એ સ્વભાવથી મારા હૃદયના ટુકડેટુકડા થઈ જાય છે. હું આપની ક્ષમાને પણ પાત્ર ન થઈ એવો અપરાધી છું. છતાં આપ વિશાળ હૃદય રાખી અને ક્ષમા આપશો. હું મારા અંતઃકરણપૂર્વક પશ્ચાતાપ કરી આપની પાસે ક્ષમા માગું છું. વિમળભાઈ! ખરેખર હું પાતકી છું. મારે બચવાનો અને મારો ઉદ્ધાર કરવાનો માત્ર એક જ માર્ગ છે અને તે આપની ક્ષમા જ છે. સમાજની નજરમાં હું એક ઉચ્ચ પદાધિકારી અને સુખી જીવન ગાળનાર ગુણી છું પણ એ બધાથી મને શુ સુખ કે શાન્તિ મળે છે તે હું જ સમજું છું. મારું હૃદય ઘડીએ ઘડીએ મને ડસે છે. પાપ મારી ચારે તરફ ફરી મારા નેત્રોને દ્રષ્ટિહિન બનાવી દે છે. ક્ષણેક્ષણે તમારા તેલથી હું બળી જઈ છું. વિમળભાઈ! મને માફ કરો. મારી આટલી ક્ષમા પ્રાર્થનાનો સ્વિકાર કરો.

કમલા બહેન બે દિવસ પર અત્રે આગ્યાં હતા. હું એમને ‘બહેન’ તરીકે સંબોધી લાગું છું. કારણ તે હવે મારા હૃદયમાં બહેન તરીકે જ છે. તેમની વૃત્તિ અને વિચારો હજી પૂર્ણતા જોવાજ છે. મેં તેમને પણી રીતે સમજાવ્યા છતાં તે ન સમજ્યાં. મેં આપની મારી માગવા અને સમજાવે ચાલવા કહ્યું તે તેમને બળે ન ઉતર્યું. મારા ઉપર પણ કોષ કરીને ચાલ્યાં ગયાં છે. ક્યાં ગયાં તે કહ્યું નથી. છતાંમાનાં ગયાં છે. આપના તરફ આવે તો તેમનો ત્યાગ ન કરશો. તેમનું જીવન સુધરે તેવા ચતન કરજો. વધારે લખતો નથી. રામપૂરના સમાચારથી બહુજ દિલગીર છું. આપ થોડો સમય અત્રે મારે ત્યાં આવી હૃદય વિસાગો કરશો એવી મને આશા છે. ‘પત્ર લખશો.

લી. આપનો હાર્દેશનો સેવક

મુકન્દ.

પત્ર લખી ટપાલમાં નંખાઓ. એકલો પડતાં બચાઓ:...

“ કાળની ગતિ વિચિત્ર છે.”

પરિચ્છેદ દશમો.

—૩૬—

નિર્દોષ.

અમીનું એક પથ જિંદુ મીને જીવિ કરે છે, તેમ નિર્દોષ હમેશાં નિર્દોષજ રહે છે. તેનાપર ગમે તેટલા આશ્રય આવે તેથી શું ?

—૩૭—

જનમરી પોલીસ કોર્ટ આજ ચિકાર બરાબ ગઇ હતી. કારણ અમરજીના નામથી આજ રાજનમરમાં કોઇ અળપર્યું નહતું મરીમોના મદદગાર અને સાચા સ્વયંસેવક તરીકે એને સફ કોઇ ઝોળખતાં હતાં. પ્રાતઃ વર્તમાનપત્ર-કારોને આજ સારો તડાકો પડ્યો હતો. એક દેવ ભક્તના ઉત્તર આવેલા આરોપને સૌ જુદા જુદા રૂપમાં વર્ણવતા હતા. લોકોનાં ટોળેટોળાં કોર્ટમાં જગ્યા ન હોવાથી બહારના બામમાં ઉભા રહ્યાં હતાં. ‘શાના સ્વયંસેવક? એ તો આવાજ કામ કરવા સ્વયંસેવકનું નામ ધરી બધે અપડાવ કરે અને સમય મળતાં હાથ મારી જાય. અથીજ મને એવા સ્વયંસેવકો અને આજકાલના ચંગવગીઆઓ પ્રતિ અજુગમો થાય છે તો.’ ‘અરે બાઈ! હમેશાં સાચાને જ દુઃખ હોય છે. સાચાનો જમાનોજ છે ક્યાં?’ આવાં આવાં અનેક વાક્યો સંભળાતાં હતાં. કોઇ કાંઈ તો કોઇ કાંઈ જેમ પે.તાને ઠીક લાગે તેમ પોતપોતાની શુદ્ધિ અનુસાર વાતો કરતાં હતાં. એક પત્ર-કારનો પ્રતિનીધિ તો સત્રારમાં અમરજીની મુલાકાત લેવા પથ પહેર્યો ગયો હતો. પરન્તુ અમરજી તેને જોવો આવ્યો તેવો પાછો કાઢ્યો હતો. આથી ખીજવાઇને તેણે અમરજી ઉપરના આરોપ માટે જેમ કાન્યું તેમ ખર્ચે ખોડું જાપી માર્યું હતું કોર્ટમાં પથ પત્રકારોના પ્રતિનીધિઓ હાજર થઈ ગયા હતા.

આવાધીક્ષાહેન આવી ગયા હતા. પોલીસ તરફથી પબ્લીક પ્રોસીક્યુટર હાજર થયા હતા. અમરજીના ના કહેવા જતાં બેરીસ્ટર સાહેબ પણ હાજર થયા હતા. વિનોદ, ઉષા, મનરાય, શિખારજી, અપકમાલ વગેરે હાજર હતાં. રમેશભાઈ પણ ત્યાં આવ્યો હતો.

જિખારણે, લલિતાના, છૂટકારા માટે જોટથી વાત જણાવી હતી તેટલી બેરીસ્ટર સાહેબને જણાવી દીધી હતી. કેસ : કદ મર્તા જ અરજીને પોલીસના પહેરામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. દરેકની દ્રષ્ટિ અરજી તરફ વળી. ભોંકા ઉઠ્યા નીચા ભણ અરજીને જોવાનો મન કરતા હતા. કેસ દરમ્યાન પ્રેસીડ્યુટર સાહેબે અરજીને પ્રતો કરવા માંડ્યા.

‘ તમારું નામ શું ? ’

‘ અરજી. ’

‘ તમે શો પંથો કરો છો ? ’

‘ રમય સેવા. ’

‘ તમે અસહકારી છો કે ? ’

‘ અસહકાર તમે કોને કહો છો તે હું સમજી શકતો નથી. બામ ખારવા મુજબ અસહકારીનો અર્થ સમજવામાં તમે ખૂબ આગ્રહો છો. ’

‘ હાલની રાષ્ટ્રિય ચળવળમાં બામ લેનારાનો ખોટો બાગ અસહકારી કહેવાય છે. તમે તેજ દળમાંના છો કે નહિ ? ’

‘ હું તેવાજ દળમાંના છું પણ તમે ‘ અસહકારી ’ શબ્દનો ખોટો અર્થ કરો છો. એ ચળવળમાં બામ લેનારા અમય સહકારી છે. જે તેમાં બામ નથી લેતા તેજ અસહકારી છે. ’

‘ એ કેવી રીતે ? ’

‘ ગુજરાતી ભાષામાં ‘સ્નાન’ એ શબ્દ જેવા અર્થમાં વપરાય છે તેવાજ અર્થમાં તમે આ શબ્દ વાપરો છો. ‘સ્નાન’ એ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે. પરંતુ ગુજરાતીમાં તે બામ કાષ્ઠના મરણ અસંગે ન્હાવું પડે છે તેમાંજ તે શબ્દ વપરાય છે. એવી રીતે ‘અસહકારી’ શબ્દનો અર્થ પણ ખોટો કરવામાં આવે છે અમારા વિરૂદ્ધ પક્ષના અમે અસહકારી ખરા. પરંતુ અમારા જ પક્ષના અમને અસહકારી કહે એ ખૂલ છે. અમે પક્ષ સહકારી છીએ. અને તેવા દ્રષ્ટિમાં તમે જોશો કે અમે એકલા એક હાથે રાષ્ટ્રિય ચળવળ અટકાવવા નથી પરંતુ અમારા બંધુઓ સાથે સહકાર કરીને ચલાવીએ છીએ. અને તેથી અમે અમારા બંધુઓના સાથ સહકારી છીએ. સહકારનો ખરો માર્ગ જાતનના કાંઈ પણ હોય

તો તે અમારૂં જ દગલ છે. તેમનાં આપણોમાં પણ તે અપારા જંતુઓ સાથે અખંડ સહકાર કરવાનું થીખવે છે.

‘ પણ તમે દાખના-રાજ્યતંત્રના તો અસહકારી ખરા કે નહિ ? ’

‘ કેટલેક અંશે ખરા. ’

‘ તમારા ઉપર મનુષ્ય હરણનો અભિયોગ છે. તમે તેમજ તમારો ખ્યાલ કરવા માગો છો કે તમારા અખંડ અસહકારીઓની માફક લેખી કેરીયત આપવાના છો ? ’

‘ હું મારા ખ્યાલ માટે તૈયાર છું. ’

આ વખત કોર્ટમાં હાજર રહેલાઓમાં કાંઈક અગભગાટ બણાયો. પ્રોસીક્યુટરે પ્રશ્ન પૂછતાં વળી શાંતિ પ્રસરી.

‘ તમે અસહકારી થઈ ખ્યાલ કરશો ? કોર્ટ સાથે સહકાર કરશો ? નવાઈ જોવું છે ’

‘ મારે રાજ્યતંત્ર સાથે સહકાર કરવાનો નથી પણ ન્યાયાલય સાથે સહકાર કરવાનો છે. ખરું છે કે મારા કેટલાક સહકારી અધુરો ન્યાયાલય સાથે અસહકાર કરી કોર્ટનો એકદમ અધિકાર કરે છે પરંતુ તેમાં તેમની ભૂલ છે. જે મુદ્દામાં પક્ષકારના નોકરના હાથમાં ન્યાય કરવાનો હોય તેમાં અમારે અસહકાર કરવો જોઈએ, પરંતુ જેમાં પક્ષકારને અને ન્યાય કરનારને સંબંધ નથી તેમાં અમે શા માટે સહકાર ન કરીએ ? જેમાં અમારા ઉપર રાજ્ય વિરુદ્ધનું વર્તન કરવાનો આરોપ હોય તેમાં ન્યાયાલય ઉપર બેઠનાર અક્તિ રાજ્યની પમારદાર હોવાથી અમને તેના ન્યાયમાં વિશ્વાસ ન આવે. ન્યાયને તામે દારસ કરવાનો સંભવ હોય ત્યાં ન્યાયાલય સાથે અસહકારજ અમારે માટે ઇષ્ટ છે. પરંતુ જ્યાં ન્યાયાલય સાથે સામા પક્ષને સંબંધજ નથી ત્યાં અમે સહકારજ કરીએ છીએ. પ્રથમના દાખામાં પણ અમે અમને જે સજા થાય તે શાંતિ ચિત્તે ભોગવવા તૈયાર થઈએ છીએ, પણ ‘ ન્યાય ’ શબ્દને માન આપવાના હેતુથીજ. ’

અરજીની ફલીજથી ધણાના મન ઉપર અસર થઈ ન્યાયકર્તાના મુખપર પણ એક જાતનું દારૂ પ્રસર્યું.

‘ વાંરે, તમારા ઉપરના આરોપના ખ્યાલમાં તમે શું કહેવા માગો છો ? ’

“હું નિર્દોષ છું.”

રમણલાલ પોતાની જુઝાનીમાં જણાવી ગયો કે ‘જે રાત્રે લલિતા ગ્રુમ થઇ તે દિવસે તેની પ્રકૃતિ સારી ન હોવાથી તે જલ્દી દુર્ઘ ગયો હતો. રાત્રે શું બન્યું તેની તેને ખબર ન હતી પરન્તુ આગલે દિવસે કેટલીક ખાનગી બાબતમાં મારે અને અરજીને ખટપટ થઇ હતી. તે ખાનગી કારણ હું જણાવી શકું તેમ નથી. પરન્તુ અરજી હમેશાં મારા ધરની આસપાસ ફર્યા કરતો હતો. મારી ક્ષી બધી વખત બારી આગળ ઉભી હોય ત્યારે તે તેના તરફ જોઇ અનેક કુમેષ્ટા કરતો. મારી ક્ષીએ અને તે બાબતની ફરીઆદ પણ કરેલાં. વળી જ્યારે મારે અને તેને ખટપટ થઇ તે દિવસે તેણે એમ પણ કહેલું કે ‘હું જોઇશ કે તું કેવો સુખી થાય છે.’ આ ઉપરથી અને અરજીના ઉપર શંકા આવી હતી. બીજે દિને સવારે જ્યારે અને ખબર પડી કે મારી ક્ષી ધરમાં નથી તે આજો દિવસ મેં તપાસ કરી પણ અને પત્તો ન લાગ્યો. તેથી બીજે દિવસે મેં પોલીસને ખબર આપી. ખબર આપી તે તેના ગ્રુમ થવાથી ત્રીજે દિવસ હતો.”

બાદ રમણના શુદ્ધ પિતા તથા માતાની જુઝાની ભેવામાં આવી પણ તેમની જુઝાનીમાં કંઈ જણાવા જેવું નીકળ્યું નહિ. બાદ રામકૃષ્ણની જુઝાની ભેવામાં આવી. તેણે જણાવ્યું:—“રાતને આશરે દોઢ વાગ્યો હતો. હું નાટક જોઇને આવતો હતો, તે વખત મેં એક માણસને જોયો. માંસડી લઇ નાસતાં જોયો. અને તેના પર શક જવાથી હું તેની પાછળ દોડ્યો. અને પોતાની પાછળ પડેલા જોઈ તેણે માંસડી નાંચે મૂકી અને ઉભો રહ્યો. હું નજીક જઇ કાંઈ પ્રશ્ન તે પૂછ્યો તો તેણે તેના હાથમાં કાંઈક બારે ચીજ હતી તે મારા હાથમાં મારી. હું તરતજ ભોંય પર પડ્યો. મેલાન થયો. જ્યારે હું ટૂંકમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાં કાંઈજ ન જણાવ્યું. હું તે બાદ સંધ્યા થેર ગયો. મેં પોલીસને ખબર આપી ન હતી. જ્યારે તેણે અને હાથમાં માર્યું તે વખત મેં તેના ચહેરા જોયો હતો અને તે આરોપીના જેવો હતો—બધે આરોપી પોતેજ હતો.”

બાદ પોલીસ સીપાઇ તથા પોલીસ અમલદારની જુઝાની ભેવામાં આવી. તેના સાર એ હતો કે:—“અરવારને દિવસે રમણલાલે શાજીમાં આવી સંજના વખતે પોતાની ક્ષી લલિતા ગ્રુમ થવાની તથા પોતાને અરજી ઉપર શકની ફરીઆદ નોંધાવી. અરજી-

જનો ફોટો થાણામાં હોવાથી બધા પોલીસ સીપાઇઓ અને ઓળખી શકે એમ છે. કારણ મજુરોની હડતાલ તથા મ્યુનીસીપલ સુન્ટણીમાં તેણે ખાસ ભાગ લીધો હતો. વળી તે એક પાંદે અમલકારી છે. રમણલાલના મયા બાદ હું સાદા કપડાંમાં તેની પાછળ ગયો હતો. હું તેની હિંમતવાળ તપસવા તથા આ ધટનામાં સત્ય કેટલું છે તે તપાસવા નીકળ્યો હતો. ત્યાં અરુણને રાણીના બાગ આગળ જોયો. મેં તરતજ તેને પકડવાનું વોરંટ બતાવી પકડ્યો. તે કાષ્ઠપણ આનાકાની વિના મારી સાથે થાણામાં આગ્યો. તેને જામીનપર હોડવાની મામણી તેના સ્નેહીઓ તરફના કરવામાં આવી હતી. પણ તેમને કોર્ટમાં હાજર થઈ મામણી કરવાનું સુચનામાં આવ્યું હતું.

હવે કુન્દનલાલ બેરીસ્ટરે રમણલાલને પ્રશ્ન કર્યો:—“તમારી બી કોયે દિવસે ગુમ થઈ?”

“મંગળવારે રાત્રે”

“તમે ફરીબાદ ક્યારે નોંધાવી?”

“ગુરુવારે દિવસે.”

હવે કુન્દનલાલે બચાવપદ્ધતિ તરફથી એક માડીવાનની જુમાની કીવી. તેમાં તેણે જણાવ્યું કે:—“માફ નામ બીખા રામા. ઉમ્મર વર્ષ ૪૦ હું માડી હાકિાનો ધંધો કરું છું. મારી માડીનો નંબર ૨૫૫૭ છે. હું ગુરુવારે સવારના મોટા મગાકે સ્ટેશન આગળ મારી માડી લઈ ઉભો હતો. તે વખતે સાડાચારથી સાડાપાંચની અંદરનો હથે તે વખતે આરોપી સ્ટેશન પરથી એક નારી માંસડી લઈ મારી પાસે આગ્યો અને રાયપર સુધીનું બાકું કરાવી સ્ટેશનની સામેની દુકાનોની પાછળની મલીને નાકે અને ઉભો રહેવા કહ્યું. તેણે જણાવ્યું હતું કે એક ખાઈ આવે છે. માડીજ વારમાં એક ખાઈ આવી તેને આરોપીએ તેનું નામ લઈ બોલાવી, તેણે તેને લલિતા બડે કહ્યું હતું. અને બરાબર ચાલે છે. તે ખાઈ માડીમાં બેડી એટલે અને તરતજ ત્યાંથી રાયપર બહાર માડી ડોડાની બવાનું કહ્યું. હું તેમને રાયપરમાં— પોળમાં મહાન નંબર—પાસે લઈ ગયો. બંધને ઉતરી બારણું ઠોક્યું બારણું ઉઘાડી તે ધરમાં ગઈ. આરોપીને અને બાકું ચુકવી દીધું. મેં માડી પાછી વાગી ત્યારે આરોપી બારણા

આમળજી ઉભો હતો. તે બાપ પોતાની ખુશીથી ચાડીમાં બેઠી હતી. આરોપીએ તેના પર દબાવ્યું હતું હોય એમ મને લાગ્યું ન હતું.”

તરતજ ચેરીસ્ટરના કહેવાથી લલિતાને હાજર કરવામાં આવી કુન્દનલાલે તેની જુથાની લીધી:— “માફ નામ લલિતા. હું આરોપીને ઓળખતી નથી. પણ મેં તેને એક વખત જોયેલ છે. મને મારા બાપને ત્યાં પહોંચાડનાર એજ હતા. મેં તેજ દિવસે તેમને જોયા હતા તે પહેલાં મેં જોયા હોય એમ મને યાદ નથી. હું મારા ધરમાં મંચળવારની રાત્રે સુતી હતી. બ્યારે હું જાગી—માને શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે હું એક નાની ઓરડીમાં સુતેલી હતી મારી પાસે એક માથુસ બેઠો હતો હા હું એને જોઉં તો ઓળખી શકું એનું નામ રામુ હતું (રામકૃષ્ણને હાજર કરતાં તેણે તેને ઓળખ્યો હતો.) તેની વાતચીત ઉપરથી મને મારા ધરમાંથી ઉપાડી લાવનાર તેજ હતો એમ મેં જાણ્યું હતું તે તેના એક મળતીયા સાથે વાત કરતો હતો તે ઉપરથી હું સમજી શકી હતી કે તેની દાનત સારી ન હતી. તે મને ચૂરવારે રાત્રે બહાર ગામ લઇ જનાર હતો જ એરડીમાં હતી તે ઓરડીમાં મને વારંવાર આગ—ગાડીની સીટીએ સંભળાતી હતી તે ઉપરથી હું જાણી શકી હતી કે તે મહાન રોશનની નજીકજ હતું—રાત્રે લગભગ એક વાગ્યો હશે તે વખતે મારી ઓરડીના બારણા આગળ કાંઈ ખડખડાટ થયો તથા કોઈએ ખુખારો કર્યો મેં ત્યાં ફાટમાંથી એક કામળ અંદર પડતાં દોઢો. મેં તે વાંચ્યો આ રહ્યો તે (અરેજી લખેલો કામળ આપ્યો). બાદ તેમાં લખ્યા મુજબ હું સવારમાં બહાર નીકળી અને ગલીને નાકે ગાડી ઉભી હતી તેમાં આરોપી બેઠેલ હતો. હું પણ તેના બેલાવવાથી તેમાં બેઠી તરતજ મને મારા બાપને ત્યાં પહોંચાડવામાં આવી. આરોપીએ મને પોતાનું નામ જણાવ્યું ન હતું, તેમ મારા બાપના ધરમાં પણ તે આવ્યો ન હતો. ત્યાર બાદ મેં તેને અહીં જ જોયો.”

બાદ કુન્દનલાલે એક લખાણ લખ્યું કરી અરજીને નિર્દોષ કરાવવાનો પત્તો કરી તેનાં બાબનાં મુદ્દા જણાવ્યા. મેજસ્ટ્રેટ સાહેબે પણ પોતાનો ચુકલો નીચે સંભળાવ્યો. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે— “આ ચુકલમાં મેં બીનું કરવું થયેલું જણાવ્યું છે, તે બી

પોતે હાજર થઈ જુઝાની આપી છે અને તેની જુઝાની ઉપરથી ૨૫૪ જજાય છે કે તે બાઈને આરોપી નસાડી લઈ ગયો ન હતો- પણ તેને એક બદમાશના પાંખમાંથી છોડાવી છે. માદીસજાની તેમજ બાઈની જુઝાની જજાયે છે કે બાઈને તે મહાનમાંથી સ્વીકારી તેના માઈને ત્યાં લઈ જવામાં આવી હતી. વળી ફરીમ.દીનજ સાક્ષી રામકૃષ્ણ જજાયું છે કે તે નાટક જોઈને રાતના એક વાગ્યા ને શુભારે આવતો હતો ત્યારે તેણે આરોપીને માંસડી સાથે નાસતા જોયો હતો અને તેને તેના સાથે ઝપાઝપી થઈ હતી. એ વાત પણ ખોટી હરે છે. ઠરણુ બાઈનું ઠરણુ મંગળવારે થયું હતું. બપોરે મંગળવારે કોઈ પણ નાટક કંપનીનું નાટક ભજવાયું ન હતું આથી તે સાક્ષીએ તદ્દન ખોટી જુઝાની આપી છે. એટલુંજ નહિ પણ બાઈના કહેવા મુજબ તેજ આસામીએ બાઈનું ઠરણુ કરેલું જજાયું છે. વળી રમણલાલ કેવી રીતે ઠરણુ થયું તે જજાયવતો નથી તેમ અરજી ઉપર માત્ર શક્યતઃ તેને આરોપી તરીકે ઓળખાવે છે. એ બાબતમાં કંઈ બેદ છે. પોલીસે પણ આ કેસની પૂરી તપાસ કર્યા વિના બાઈને બદમાશના હાથમાંથી મચાવનાર એક સદ્ગૃહસ્થ ઉપર તે માત્ર એક અસહકારી હોવાથી દોરવાઈ જઈ તેને ગુન્હેમાર ઠરાવવા ચત્ત કયો છે અને એ રીતે પોતાની ફરજનું જાન બૂલી ગઈ છે તે ચોખ્ખું થયું નથી. હું આરોપીને માનસહ નિરપરાધી ઠરાવી છોડી મૂકું અને રામકૃષ્ણ કે જેણે તે બાઈનું ઠરણુ કર્યું હતું તેને એક રખંની સખ્ત કેદની સજા ફરમાવું છું. અરજી જેવા સદ્વર્તન શાળી સદ્ગૃહસ્થને આ બાઈના ઉપર ઉપકાર કરવા જતાં જે સહન કરવું પડ્યું છે તેને માટે કોર્ટ દીલગીર છે. અને આવા કેસોમાં પુરતી તપાસ કર્યા પહેલાં આવું પગલું ભરવા માટે પોલીસ તરફ અપ્રતોષની નજરે જૂએ છે.”

મેજિસ્ટ્રેટના શબ્દોથી કોર્ટમાં બધાનાં હૃદય આનંદિત બન્યાં. ધીમે ધીમે લોકોની બીડ વીખરાવા લાગી, સર્વના મુખમાંથી એ રહસ્યાર નીકળવા લાગ્યા કે

“ખરેખર નિર્દોષ.”

ત્યારે સુયોદય થશે. ૩૩૨ અબ મનમોહન તેરો ભયો.

પરિચ્છેદ અગીઆરમો.

અબ મનમોહન તેરો ભયો.

હૈત ભાવનું ધ્યેય પણ અદ્વૈત યત્ના માટેજ નિર્માયેલું છે.

ત્રીના દશ વાગ્યા છે. અરૂણ તથા ઉષા દિવાન-
ખાનામાં હતાં. મદનરાય પોતાના વાંચતાલયમાં
બેઠા હતા. વિનોદ બિખારણ તથા ચંપકલાલ અને
હસિતા પોતાને રથાને આદ્યા ગયાં હતાં. સર્વના
હૃદયમાં અરૂણના નિર્દોષ દરાવાથી આનંદ વ્યાપી
રહ્યો હતો. બિખારણ તથા વિનોદના મનનો આનંદ વર્ણવવાની
અમારી શક્તિ નથી. તેમજ ઉષાના મનની રિશતિ તો તેથી પણ
આગળ વધી જતી હતી. તેનો અર્ધ ગાંઠા જેવી બરી ગાંઠ હતી.
તેના એક પણ કાર્યમાં તેનું ચિત્ત ન હતું. કોઈ પાણી કહેતું તો તે
પુરતક સમજતી. જાવી તેની રિશતિ હતી. ચંદન તેની આ રિશતિ
કળી ગઈ હતી. તેને હૃદયમાં એક પ્રકારનો આનંદ પણ થતો હતો.
અરૂણ દિવાનખાનામાં આરામ ખુરસી પર પડ્યો પડ્યો “સૌરાષ્ટ્ર”
વાંચતો હતો. સામીજ બીજી ખુરસી પર ઉષા બેઠી બેઠી “નવજીવન”
વાંચતી હતી. પરન્તુ તેનું ચિત્ત તેમાં ન હતું. દ્રષ્ટિ નવજીવન’ માં
હતી પરન્તુ તેનું તેજ તો અરૂણે હરી લીધું હતું. તેનો દેહ ખુરસી
ઉપર હતો પરન્તુ આત્મા તો અરૂણમાં ભમતો હતો. નેત્રો ભરી
ભરીને અરૂણને તે જોતી હતી. તેની સાથે વાત કરવાની તેની
અણીજ ઇચ્છા થતી, પરન્તુ તેમ કરતાં તેની સૌમ્ય સુખશ્રદ્ધાનું
પાન કરવાનું બંધ થઈ જાય તે તેને રૂચતું ન હતું. તેથી તે જોન
હરી બેસી રહી હતી. ધીમે ધીમે તેની સાથે વાત કરવાની, તેના
મંબર પણ મધુરા સ્વરે સાંભળવાની અને સમય મળે તો પોતાનું
અંતઃકરણ ખોલવાની તેની ઇચ્છા બહુવત્તર થઈ પડી. કિશોરના
આત્મા ગયા પછી કેટલાક દિવસ તેનું હૃદય વિવશ બની મરુ હોય
તો જાજ પહેલોજ દિવસ હતો. ધીમે ધીમે તેના હોઠ હાલવા લાગ્યા:-

‘રાષ્ટ્રિય પત્રોમાં ક્યા પત્રો સારા?’

“જે પત્રોને રાષ્ટ્રિય કહી સકાય તે બધાંય ઉત્તમ.” અરૂણ ઉપાની મનોસ્થિતિને જાણી ગયો હતો. ઉપા સાથે વધુ એકાન્ત પરિચયમાં ન આવવા તથા તેના પ્રેમને હિતજન ન આપવા તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો, અને આજ તે મદનરાયને ત્યાં રોકાવા પણ નાખુશ હતો. છતાં વિનોદ, મદનરાય અને બિખારણના સખત આમઢથી તેને રોકાવું પડ્યું હતું. અને તેથીજ ઉપાના પ્રશ્નોનો ઉત્તર તેણે ટુંકમાંજ આપવા ચોખ્ખું પાર્યું હતું.

‘પણ રાષ્ટ્રિય કોને કહેવાય તે તો કહો.” ઉપાને તેનાં વચ્ચેના સાંકળવાનો લેલ હતો. તેણે ચોતાની ઇચ્છા પાર પાડવા મનપૂર્વકે.

“રાષ્ટ્રને સગતા પ્રશ્નોનો ઉકેલ જે કરે તે, રાષ્ટ્રને સમતું.”

“રાષ્ટ્ર એટલે શું?”

ઉપા જેમ જેમ પ્રશ્ન પૂછતી ગઈ, તેમ તેમ અરૂણ તેના મનની વિવહળતા પૂર્ણ રીતે સમજતો ગયો, અને અરૂણ જેમ જેમ તે પ્રસંગ ટાળવા ટુંકમાં ઉત્તર દેવા લાગ્યો તેમ તેમ ઉપા તે ઉચ્ચ-લાવી ઉમઢાવીને પૂછવા લાગી.

“રાષ્ટ્ર એટલે દેશ.”

“ક્યા દેશને રાષ્ટ્ર કહેવાય?”

અરૂણે કાંઈક કંટાળો બતાવ્યો અને બોલ્યો: “ઉપા! તમે આટલા વિદ્વાન થઈને આવા અદ્ય પ્રશ્નો કેમ કરો છો?”

“અદ્ય પ્રશ્ન કેવા હોય?” ઉપાએ ફરી પૂછ્યું.

“અદ્ય એટલે મહત્વ વિનાના.” અરૂણે જેમ અવ્યુ તેમ ઉત્તર વાળવા માંડ્યા.

‘મહત્વ વિનાના એટલે કેવા?’

‘ઉપા! ઉપા!! આજ તમને શું થયું છે? જાણવા છતાં કેમ પૂછો છો?’ અરૂણે ઉપાના સામું જોયું. ઉપાના મુખપર એક પ્રકારનો આનંદ-એક પ્રકારનું તેજ છવાઈ રહ્યું હતું. તેના હૃદયના શુદ્ધ પ્રેમની જ્યોતિ તેના મુંદર વદનપર ઝળકી રહી હતી. હમેશના કરતાં તે આમરે વધારે મુંદર જણાતી હતી.

‘જાણવા હતાં પૂછવામાંથી કારણતો હશેજનિ’ એક શબ્દને
અર્થ વિચાર્યા બાદજો હોય છતાં એકેક મુખે કાલજનતાં વેને શું
વધુ રૂપે અને મધુર નથી સમજતો કે ઉપાને પોતાની નજર
પતના અંત્રકાલથી ખેંચી લેતાં હશે.

‘પણ તેથી શબ્દના મૂળ અર્થમાં ફેરફાર નથી થતો.’

‘જોડું છે. અસહકારી શબ્દનો અર્થ હું જે સમજતી હતી
તેના કરતાં તમે તે આજ બુદ્ધિ રૂપમાં સમજાવ્યો છે. કહો, માફ
કહેવું જોડું છે?’

‘ખરે છે. જે રૂપમાં હું સમજ્યો હોઉં તે રૂપમાં હું સમ-
જાવી શકું.’

‘અને તેથીજ હું તમને પૂછું છું.’

‘પણ મારી સમજણ જોડી હોય તો?’

‘તોય અને એ પ્રિય છે.’

‘જોડી હોય તે વસ્તુ પ્રિય હોય ખરી? દેવવાળી વસ્તુ પ્રિય
અને ખરી?’

‘દેવવાળી વસ્તુ પ્રિય ન અને. પણ પ્રિય વસ્તુમાં દેવ હોય
તોય તે પ્રિય બાજે.’

‘ઉપા! તમારી આજની વાતચિત અને હમેશના જેવી
લાગતી નથી. કહો. સ્વસ્થ થાઓ. સ્ત્રીઓએ પ્રશ્ને સાથે એકા-
ન્તમાં રહેવું ઇચ્છે નથી.’

‘પણ તે પરપુરુષ સાથે.’

અરજી આ શબ્દો સંભળતાં ઉભે થઈ ગયો. તેનું હૃદય
થડકવા લાગ્યું. તેને લાગ્યું કે ઉપાએ આજ તેનો નિશ્ચય તોડાવવાનો
અતિશય કરી હતી. તે પહેારી પાસે જઈ ઉભો. ઉપા તેના તરફ
તાકી રહી. મન સાથે બળડી. ‘જરૂર હેયુ નરમ થવા માડ્યું છે.’
સંજ્ઞાવાર પછી તેને પાછો વાંતે વળગાડવાના ઇરાદાથી તે બોલી:-

‘સમાજોત્તરિમાં બાળકો કંઈ બાંધ બાળવી શકે ખરાં?’

ન બોલવાનો નિશ્ચય કરનાર અરજી સમાજોત્તરિના ઉચ્ચાર
માનથી ખેંચાયો. ત્યાંજ ઉભા રહી ઉપા તરફ નજર કરતાં મોલ્યો-
‘હા. બાળકો બચતને બાંધ બાળવી શકે.’

“ક્યાં રીતે ? તે શું કરી શકે ?”

“આત્માસ્થાથી આપણે તેમનામાં રાષ્ટ્રિય ભાવનાનું બીજારોપણ કરવું જોઈએ. તેમને રમતમાં, ખેલમાં, બાકમાં, વાતોમાં એમ અનેક રીતે રાષ્ટ્રના નેતાઓના વિશુદ્ધ જીવનના દર્શન આપવા જોઈએ. તેમના પર આવેલી વિપત્તિઓ, સુખ, દુઃખ તથા તેમથી તેમનો અને રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર વગેરે વાતો સમજાવવી જોઈએ. એમના જીવનના ગીતો બનાવી તેમને શીખવવા જોઈએ. એમના સિદ્ધાંતોનો તેમના ધર્મસૂત્રો, આદર્શ અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ. આત્મકાળમાં પ્રથમ સેવા રાષ્ટ્ર ભક્ત નેતાઓનું નામ સ્મરણ કરાવવું જોઈએ. દુકમાં કહું તો બાળકોના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં રાષ્ટ્રભાવના, રાજનીતિ અને રાષ્ટ્ર નેતાના જીવનોની જ વાતો આવવી જોઈએ. વળી તેમને વ્યાજ્ઞાક્ય નીતિ, વિદુર નીતિ, શુક નીતિ, આદિ નીતિઓનું જ્ઞાન વ્યવહારિક તેમજ રમતગમતના દાખલાથી આપવું જોઈએ. આ રીતે બાળકોની ભાવના ધોધાવ તો દેશ એક આદર્શ રાષ્ટ્ર બની જાય. પ્રત્યેક ઘરમાં આવા ભાવો ધોધાવાની ખાસ અમત્ય છે.” અમરુદ્ધ વાતે ચઢ્યો.

“પણ મહાત્મા ગાંધીજી તો કહે છે કે હાલ કેટલાક વર્ષ સુધી શ્રી પુરોએ બ્રહ્મચર્ય પાળવું અને ભારતમાં ભ્રમ થતાં અટકાવવાં. આથી શકા થાય છે કે જે બાળકો રાષ્ટ્રોબનિર્મા અટકે અમત્યનો ભાગ ભજવતા હોય તો સમ શ્યા માટે અટકાવવાં ? ભારતની વધતી વસ્તીમાં શ્યામાટે અંતરાય નાખવો ?” ઉપાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“મહાત્માજીનું કહેવું સત્ય છે. દેશમાં હાલ અઘાન વધારે પડ્યું છે. સ્વતંત્રતા તો શું પણ સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા પણ જણાતી નથી. પોતાનું પોષણ કરવાની પણ શક્તિ મનુષ્યોમાં જણાતી નથી. પ્રત્યેક બાળકમાં પારકા ઉપર આધાર રાખવાની સ્થિતિ જ થાય છે. વસ્તો તો વિદેશ પુરાં પાડે છે. કેળવણીનાં સાધનોય વિદેશ પુરાં પાડે છે. દીવાસળી, સોય દોરો, ચપ્પુ, કામળ, ટાંકણી વગેરે બધી હમેશના ધરમત્ર ઉપયોગની ચીજો માટે પણ પારકા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. વધુ તો શું પણ આપણે શ્રી સમાજ પોતાના સાંજાબનું

ચિન્હ જે બંગદીઓ તે પણ વિદેશીઓ પુરી પાડે છે-૨૫૪ શબ્દોમાં કહું તો પુરૂષો પોતાની સ્ત્રીઓને તેમનું સૌભાગ્ય ચિન્હ પણ પુરૂં પાડી શકતા નથી. આપણી સ્ત્રીઓનાં સૌભાગ્ય ચિન્હ આપનાર પણ વિદેશીઓ છે. જ્યાં આવી દશા છે, જ્યાં પારકાના ઉપર આપાર રાખનારી ગુલામી દશા છે ત્યાં તે ગુલામી દશામાં ગુલામી પ્રજાની સંખ્યા વધાર્યેજ જવી એ રાષ્ટ્રને વધુ અને વધુ પાપમાલ કરવાનો માર્ગ છે. આથીજ મહાત્માજીએ પોતાનો મત એ રીતે દર્શાવ્યો છે. બાકી જે પોતે રાષ્ટ્ર બાવનાને સરી રીતે સમજ્યાં હોય, રાષ્ટ્ર સેવામાં તત્પર હોય અને પોતાનાં બાળકોમાં બાલ્યાવસ્થાથીજ રાષ્ટ્રબાવનાનાં બીજ રોપી શકે તેમ હોય તેવા સ્ત્રી પુરૂષોનાં લગ્ન માટે મહાત્માજીની મના નથી. '

‘ ત્યારે એવાં સ્ત્રી પુરૂષો લગ્ન કરે તો શું ખોટું ? ’

‘ સાહે. એમને માટે મહાત્માજી મના કરતા નથી. ’

‘ પણ એવાં મનુષ્યો લગ્ન ન કરે તો ? ’

‘ તો તેમને મહાત્માજી ફરજ પણ પાડતા નથી. ’

‘ દરેક મનુષ્યે રાષ્ટ્ર સેવા કરવીજ જોઈએ ? ’

ઉપા પ્રશ્ન ઉપર પ્રશ્ન કરતી હતી. તેની ઇચ્છા અરૂણને પોતે ધારેલા વિષય તન્કે લઈ જવાની હતી. અને તેનો તે મત્ત ચાલુજ હતો.

‘ અસત્ય! દરેક મનુષ્યની ફરજ રાષ્ટ્ર સેવા કરવાની છે. જો તે પોતે સમજે અને ન કરે યા રાષ્ટ્ર સેવા કરવાને શક્તિવાન હોય છતાં ન કરે તો તે અત્યાંત નીચ ગણાય. ’

‘ મનુષ્ય જેટલી રીતે રાષ્ટ્ર સેવા કરી શકવા સમર્થ તેટલી રીતે કરવી જોઈએ કે એક રીતે કરે એટલે ચાલે ? ’

‘ જેટલા માર્ગે તે કરી શકે તેમ હોય તે તમામ માર્ગે તે બંધાયેલો છે. ’

‘ તમે પણ બંધાયેલા ખરા કે નહિ ? ’

‘ કામદો મનુષ્ય માત્રને બંધનકર્તા છે. એના અમલમાંથી કાંઈ બચી શકતો નથી. ’

‘ તો પછી તમે લગ્ન કેમ કરતા નથી ? ’ ઉપા કુદાની વાત

ઉપર આવી. ઉપાના અણુચિત્તઆ પ્રશ્નથી અરુણ ચમક્યો. પોતાને કેવા સપાટામાં લીધો હતો તે હવે તે સમજ્યો. ક્ષણવાર મનમાં ઉપાના બુદ્ધિ ચાતુર્યની પ્રશંસા કરી પોતે આ મુદ્દામાંથી છટકાને વિચાર કરતો બોલ્યો.

“હું ભક્ષ શામાટે કરું ? માઈ કર્તવ્ય રાષ્ટ્ર સેવા બળવવાનું છે અને આ માઈ જીવન મેં એ કાર્યમાંજ અર્પણ કર્યું છે. હવે એ જીવન હું કેમકેને સોંપી શકું નહિ એ જીવન ઉપર કોઈનો અવિ-કાર સ્થાપી શકાય નહિ, કારણ એ જીવન ઉપર મારો પશુ હવે અધિકાર નથી.”

“તમે ક્ષણિક કાર્ય માટે નમાઈ જીવન આપ્યું છે કે ચિર-સ્થાની કાર્ય માટે ?”

“જે અને તે માટે.”

“તો રાષ્ટ્રભક્તિના ભાવિ મારે મિત્ર હજારમાં. ભાવિ પ્રજાને એ દેશના મારો પ્રભુ છે. એની બાળવના નમારી ફરજ બાંધે છે. તમારા જીવન સુની જ નહીં, મેં તો એ પેલાન થીજ જીવન ન કાઢી લીધું છે.”

“રાષ્ટ્રના ભાવિ ભક્તો તૈયાર કરવાની ફરજ છે. અને તેથીજ સમજમાં રાષ્ટ્ર ભાવના બળવત કરવાના સતત પ્રયાસ હું કરું છું. હું સમજી નથી શકતો કે તમે શા ઉપર આ બધા પ્રશ્નો કરો છો.”

હું તો મારા મનની શંકાઓ દૂર કરવાના હેતુથીજ પાંચું. પણ એવા સમજાવો કે રોજ અફિણ ખાનારો મનુષ્ય ખીજાઓને અફિણથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ કરવાનો અધિકાર ધરાવી શકે ખરો ?”

“નહિંજ. પ્રથમ તેણેજ અફિણનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.”

“ત્યારે તમે કેમ એ નીતિનું ઉલ્લંઘન કરો છો ?”

“હું ઉલ્લંઘન કરું છું ? શીરીતે ?” અરુણ બોલતો બોલતો પાછો આરામ ખુરશી પર પડ્યો.

“બન્ને બાજકોને કેળવવાનો ઉપદેશ કરો છો, બ્યારે તમે બાજકોને, ઉચ્ચશક્તિના રાષ્ટ્ર ભક્ત બનાવી શો. તેમ છે, જ્યાં કુવારા રહે છે. તમારા આવા કર્તવ્ય તમે હિન્દમાતાના ભાવિ

બહોતો—અને તે પશુ સંપૂર્ણ રાષ્ટ્ર ભાવનાવાળા બહોતોની સંખ્યા વધારવામાં અંતરાય નથી નાખતા? તમે શક્તિવાન હોવા છતાં ભારતમાતાને રાષ્ટ્રભાવનાવાળા સંતાનોની ભેટ ન ધરો તો અન્યને તેવો ઉપોશ આપવાનો તમને શો અધિકાર?”

અરૂણ ક્ષણવાર મૌન રહ્યો.

“મારી દૃષ્ટિ છે કે તમે લમ કરો. હું તમને પરચેક્ષા જોવા બહુજ ઉત્સુક છું.” ઉપાએ કાંઈક લગ્નનો ભાવ ધરતાં કહ્યું.

“હું લમ કરું તેથી તમને શો આનંદ? ઉપા! મારા લગ્નની આશાકૂટમાં તમે ન પડશો. એ વાત અત્રેજ રહેવાદો.”

અરૂણનો પ્રત્યુત્તર સંક્ષિપ્ત ઉપા ક્ષણવાર મૌન રહી. થોડી વાર પછી બાબુના ટેબલના ખાનામાંથી એક ચિત્રપટ (છબી) ઢાઢી અરૂણના હાથમાં મૂકતાં બોલી:—

“આ પુરૂષને તમે ઝાળવો છો?”

અરૂણ ચિત્રપટ સામું જોઈ રહ્યો. તે ચિત્રપટ તેનુંજ વાલ્યા-વસ્થાનું હતું. તેના મનમાં વર્ષો પૂર્વેના બનાવો તાજ થયા. પોતાના પિતા, માતાના મીઠા શબ્દો યાદ આવ્યા. ઉપા સાથેનો વિનોદ યાદ આવ્યો. તે વખતની ઉપા અને આજની ઉપાની તે સરખામણી કરવા લાગ્યો. તે વિચારે ચઢ્યો. ઉપાએ પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનું તેને સ્મરણ ન રહ્યું. ઉપા પણ ક્ષણવાર મૌન રહી બોલી:— “કિશોર! મારી વાતનો ઠીક, પણ માતા પિતા યાદ નથી આવતાં?”

ઉપા બોલતાં બોલતાં ગળગળી થઈ ગઈ. તેનું હૈયું હાથમાં ન રહ્યું. તે અરૂણના પગ આગળ બેસી તેના પગપર માથું મૂકી રહી પડી. અરૂણની દ્રવતા હવે ન રહી. ઉપાને ઉઠાડતાં તે બોલ્યો:—

“ઉપા! ઉપા!! આ શું કરો છો? ઉઠો!”

“કિશોર! બહાલ કિશોર!! મહારા અપરાધ ક્ષમા કરો. મારી ઉદ્વેગની મને બધીજ શિક્ષા મળી ચૂકી છે. મને ક્ષમા કરો, તમારા ચરણમાં છો.”

“ઉપા! ઉઠો. સમજી મનને આ શું કરો છો?”

ઉપા ઉઠી અરૂણના સામે ઉભી રહી. અશ્રુ બીની નજરે તેના

તરફ જોઈ રહી. અરુણને ઉપા આ વખત પણ અત્યંત સુંદર લાગી. અરુણને મૈન જોઈ ઉપા ફરીથી બોલી:—

કિશોર! તમારું હૃદય આટલું બધું કઠોર થઈ ગયું છે? મારા તરફ તમને જરાય મમતા નથી? હશે. મારા બાવિમાં તમે દુઃખ સરળવવા નહિ કર્યું હોય તો તેમ કરજો. પણ માતા પિતા-પેલા વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર વિચારથી કકળતા માતા પિતાના હૃદયને તો શાન્ત કરો.”

“ઉપા! હું તમારા બાવિમાં દુઃખ સહનું છું?” અરુણે કપકા ભરી દ્રષ્ટિએ કહ્યું.

“હા. એમજ. આજ કેટલાય વર્ષથી મારા જીવન વિષાતા તમે થઈ ચૂક્યા છો. મારા જીવનને તમારે જેવું બનાવવું હોય તેવું બનાવો. હવે હું કાંઈજ કહીશ નહિ.”

“મારા ઉપર દોષ ન નાખો. મારું હૃદય શુદ્ધ બની ગયું છે.”

“હું તેને લીલું બનાવીશ.”

“મારા હૃદયનો પ્રેમ ઝરો સુકાઈ ગયો છે.”

“હું તે ફરીથી વહેવડાવીશ.”

“સંસારના અયશ આરામ અને મોજ મજાની મને ઇચ્છા રહી નથી.”

“હું પણ નહિ રાખું. હું પણ તમારા જેવુંજ જીવન માળીશ.”

“એવા જીવનમાં અપાર કષ્ટ સહન કરવા પડશે.”

“તે કષ્ટો મને તમારી છાયામાં સ્વર્ગનાં સુખ સમા લાગશે.”

“એ જીવનમાં મજા નથી. એકલ અટુલ લાગશે.”

“હા. હા. હા.” ઉપા હસી પડી. “તમને સ્ત્રીના હૃદયની શા ખબર પડે? સ્ત્રીઓને સૈશ્વર્યના ઉદ્ધિમાં કુઆદી દો, પણ તેના પતિની મીઠી દ્રષ્ટિ આગળ તે તુચ્છ છે. દુઃખને સુખ કેમ બનાવવું, શુદ્ધ હૃદયને લીલું કેમ કરવું, પ્રેમહિન હૃદયમાંથી પ્રણય નિર્જર કેમ ઉત્પન્ન કરવું એ બધી કળા તેમને પતિની મીઠી નજરમાંથી મળે છે. મારા બાલા કિશોર!” ઉપા અરુણને કંઈ વજનતા બોલી. “હવે હક છોડી દો. તમારી ઇચ્છા એજ મારી

અ.બ મનમોહન તેરો લયો. ૩૪૦ ઉપા અને અરુણ આવશે

દુઃખ થશે. અને તમારો જીવનોદ્દેશજ માફ ધ્યેય થશે. હું પેલા અયશ આરામી કિશોરને જીલી જઈશ. આજથી હું અરુણનેજ મારા હૃદયમાં રાખીશ. વહાલા ! તમે અરુણ અને હું ઉપા. તમારો માર્ગ હું હમેશાં સાફ રાખીશ. એક વખત મને તમારો મીઠો સ્વપ્ન મંભળાવો. ” અરુણ પીગળ્યો. જાટલા સમયનું આત્મચળ તેણે ખાચું. ઉપાની હનવટી પકડી તેણે કહ્યું: “ઉપા ! ઉપા ! તું ખરેખર ઉપાજ છે. મારા શુષ્ક પશુ રાષ્ટ્રિય જીવનમાં આજ તે ઉત્તમ ભાવના પ્રકટાવી છે. મારો ભાવિ રાષ્ટ્રિય પથ તે બધી દક્ષતાથી સરળ કરી આપ્યો છે. ઉપા ! વહાલી !! ઉપાથી અરુણ શી રીતે છૂટો પડે ? ”

ઉપા અરુણના વક્તવ્યમાં શમાઈ ગઈ. છાતીમાં માથું શમાવતી હિચું વદન કરી અરુણની દ્રષ્ટિને પોતાના હૃદયમાં ઉતારવા લાગી. બંને જણ નેત્ર મુગ્ધ બન્યાં. જેટલામાં ખરીમાંથી સ્વર આવ્યો:—

“કર જલાઈ, જાંઘાની, ચૌર જવાની ફાની હૈ ”

“ભિખારણુ અત્યારે કેમ આવી ? ” અરુણે ચમકીને પૂછ્યું.

“એતો દેવી છે દેવી ! જેણે તો મને તમારું ઓળખાણ કરાવ્યું.”

આમ બોલતી ઉપા બારણું ઉઘાડવા દોડી. કણવારમાં બંને જણ ઉપર આવ્યાં. ભિખારણુ કણ વાર અરુણ તથા ઉપા સાથે જોઈ રહી. અરુણના મનમાં ક્રોધક ગ્લાનિ થઈ. તે આકુ જોરા લાગ્યો. ભિખારણુ તેના મનનો ભાવ કળી ગઈ. તે બોલી:—

“મેરે દેવ ! ન શરમાઈએ. મારે વહીજ રહને આપ થી બહન ! ” ઉપા તરફ ફરી બોલી—“આવ. મેરે પાસ આવ.” ઉપા તેની પાસે ગઈ. ભિખારણુ તેને સાથે લઈ અરુણની છેક નજીક જઈ બોલી. “પ્રકાશ ! દેવ !! મેરે પૂરાને પ્રેમકો યાદ કરો. વહ

અ.બ દસ દુનિયાકો મારિક પ્રેમ નહિં હૈ આપકી કૃપાસે મેરા મોહ ટલ ગયા હૈ. અ.બ આપકી સેવા ચૌર આપકા ફરમાન મુતાબિક સમાજ સેવામેં મેરા પ્રેમ લગ ગયા હૈ. મેરે દીલમેં આપકે લાયે ભકિત પ્રકટ હો ગઈ હૈ. મેં મેરી જગહ પર મેરી ધસ છોટી બહન કો આપ કે ચરણ મેં દેતી હું, ઉનકા સ્વીકાર ફીજીયે. ચૌર ઉનકી ફલતી દુધ ખાઈકો ખીલાઈએ. ઉનકી ઉમ્મીદોં પૂરી

કરીએ. ઔર ઇસ લિખારનકી સેવાકા સ્વીકાર હીજયે.” આમ મોક્ષતા ઉપાને અરૂણના ખોળામાં મેઝાડી આનંદથી નાચવા તથા ખાવા લાગી.

“અખ મનમોહન, મેરો બયો,

અખ મનમો—હન, મેરો બયો.

મેરો બયો—સખી! મેરો બયો—

અખ મનમો—હન, મે...રો બયો.”

“ગુસ્થન! ગુસ્થન!! શાન્ત હો. તુ પાગલ હો જાયગી.” અરૂણ બોલ્યો.

“મેરેકા પાગલહી ખનના હે. આજ મે મેરે પ્રકાશકા સુખી કર સકી. બહન! અખ અપને અરૂણકા ન સતાઇએ. હાં સતાના હો તો જરૂર સતાઇએ, મગર જખ તુ ઔર વહ અકેલે—”ઉપાએ લિખારણના મોઢાપર હાથ દાખી તેને અટકાવી દીધી.

તણે જલુ હસી પર્જા. યાદ લિખારણુ બોલી. “પ્રકાશકા હાં બૂલી—મેરે દેવ! આપ આરબી એક કામ કરના હોગા.”

“વહ કયા?”

“અંદા ઔર વિનોદકી ચાહી.”

“કયા ઉન દોનો રાજ હૈ?”

“અંદા તો હૈ. ઔર ઇશ્વરકી બી વહી ઇચ્છા હૈ.”

“તખ જરૂર કરી જાયગી. મે વિનોદકો સમજાડેગા.”

“આપસે ન સમજે તો મેરી ડોટી ખનનકો બેજના. છરને અરૂણકો સમજા દીતા વહ વિનોદકો તો એક ઇશ્વારમેં સમજા દેગી.” ઉપા તરફ એક લિખારણુ દસવા લાગી. ઉપા તેના તરફ દપકાબરી દ્રષ્ટિએ પણ હસિત વદને એક રહી.

“દેવ! અખ મેં આગ્યા ચ્હાતી હું”

“બા ખૂશી.”

લિખારણુ ગઇ. જતાં જતાં ઉપા તથા અરૂણ તરફ નજર કરતી ચાતી ગઇ કે—

“અખ મન મોહન, તેરો બયો.”

પરિચ્છેદ આરમ્ભો.

શ્રી વિમળતા !

હૃદયની નિર્મળતા—વિમળતા દેવાને પણ પૂન્ય છે.

ટલીક વખત ભારતના ઇતિહાસની અપૂર્ણતા જણાવી ભારતનાં સંતાનો પોતાનો ઇતિહાસ લખવામાં ફેટલા બેઢરકાર મા પછાત રહ્યા છે એમ ટીકા કરવામાં આવે છે તે સંપર્ધમાં જણાવવાનું કે ઇતિહાસ લખવાની જે પદ્ધતિ ભારતનાં સંતાનોએ ગૃહણ કરી છે. એ અચુત્તમ છે.”

અરુણ તથા વિનોદ બેઠા બેઠા નોંધપોથીનું અવલોકન કરતા હતા. વિનોદ પ્રબુદ્ધ હૃદયે નોંધપોથીનો અક્ષરે અક્ષર વાંચતો હતો. તેણે આગળ અવાવું,

“આર્યોના—ભારત વાસીઓના સમાજનું ખંધારણ તથા તેમનું કર્તવ્ય સૂચન એટલી તો સરસ રીતે થયું છે કે ઇતિહાસનું તેમાં ક્ષણ પણ વિસ્મરણ ન થાય. હરેશનાં કર્તવ્યો અને જેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે તેજ ધર્મમાં ઇતિહાસનું મિશ્રણ કરવામાં આવ્યું છે. ધર્મદારા ઇતિહાસનું, અને ઇતિહાસ દ્વારા ધર્મનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. ભારતવાસીઓનાં વેદ, પુરાણ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ એ શું છે ? પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાન રૂપિ મુનીઓ, નૃપતિઓ અને ઉચ્ચ પ્રતિભાશાલી પુરોષોનાં જીવનની ગાથા. તેમના ઉપદેશો અને તેમના ઉદ્દેશોની ચર્ચા. આ અભ્યાસનેજ ભારતવાસીઓએ પોતાનો ધર્મ માની લીધો છે. ધર્મ તરીકે તેમને આવાં આવાં મહાન જીવનનું અધ્યયન કરાવવામાં આવે છે, તેમના ઉપદેશ મુજબનું વર્તન એજ તેમનું ધાર્મિક વર્તન, અને તેમના ઉદ્દેશોનું પાલન એજ તેમની કર્તવ્ય દિશા નિયત કરવામાં આવી છે. સવારથી સાંજ સુધીમાં તેમનાજ જીવનનું અનુકરણ તેમણે કરવાનું હોય છે. તેમના ઉપદેશોજ શાસ્ત્રની આગા તરીકે માન્ય કરાયા છે

અને તેમના આરિત્ય ઉપરથીજ તેમનું આરિત્ય ધણ મેલી મેલીના કરવામાં આવી છે. મહાન ગુપ્તવણી ભરેલા પ્રશ્નો પણ એજ ઉપદેશોના નિર્દેશની મદદથી ઉકેલવામાં આવે છે. અને એને જ ધર્મ-કર્તવ્ય તરીકે ગણવામાં આવે છે, ત્યાં ભારતવાસીઓને ઇતિહાસ લખવાનું જ્ઞાન ન હતું. વિદેશીઓના આવ્યા બાદ જ તે ઇતિહાસ લખતા શરૂઆત આવા આવા અક્ષેપો કરવા એ ભારતવાસીઓની ઉજ્જવળ કાર્તિને ઝાંખ લગાડવાના પ્રયત્નો છે. વિદેશીઓનો કદાચ લખે પણ ભારતવાસીઓના જ કેટલાક પોતાને વિદ્વાન હોવાનો ડાળ ખતાવનારા ઇતિહાસના લેખક તરીકે સમાજને ઝાળખાવનારા ભારતપૂત્રો પણ આમ લખે એ એક પ્રધારની તેમની પ્રાચીન ભાગ્યના પુણ્યશ્રેણી પત્રોની ધૂળાજ કરેવાય-અરે ! એટલુંજ નહીં પણ ભાગ્યના સંતાન તરફિનું તેનું એ વર્તન ભારતનો દ્રોહ કરવા જેવું જ ગણાય. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, વેદ, પુરાણ વગેરે પ્રાચીન સંસ્કારી સંસ્કૃત લખમાં છે અને હાલ તેનો અભ્યાસ ન હોવાથી કદાચ ખત્રીના જાણુમાં તેમાંની વાતો, અને ઇતિહાસ ન આવે એ સ્વાભાવિક છે. પરન્તુ શ્રીમદ્ ભાગવત, મહાભારત, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, રામાયણ આદિ મનાયજ્ઞા ધર્મમથો, તથા હરિશ્ચંદ્ર, શ્રીમંત્રિ, નળ, આદિ રાજાઓના ગાથાઓ શું સૂચવે છે ? શું એ ઇતિહાસ નથી ? કદાચ કે.છ કહેશે કે તેમાં રાજાઓનો અનુક્રમ નથી. તેમાં સાહ-વર્ષ-જાણીએલાં નથી. પણ તેથી શું ? ભાગવતમાં સૃષ્ટિના ક્રમથી તે લખાયું ત્યાં સુધીનો ક્રમ નથી ? અરે ! તેમાં આખા માનવવંશનું આદિથી અંતસુધી વર્ણન છે. આનાથી ખીજો ક્રમ કેવો જોઈએ ? અલખત ! તેમાં વર્ષ જાણીએલાં નથી. તેમજ થઇ ગયેલા તમામ રાજાઓની કારકીર્દિ જાણીતી નથી પણ તેથી શું ? ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરનારને મહાપુરુષોનાં જ જીવનના અભ્યાસની જોટલી જરૂર છે, તેટલી જરૂર હજીણો ખતાવ કઇ સાક્ષમાં બન્યો તે જાણવાની નથી. તેમ આવશ્યકતા માત્ર ઉચ્ચ જીવન ગાળનાર મહાપુરુષોનાં જીવનનું અધ્યયન કરવાની છે. કે.છ કુટ રાજાઓનાં જીવન અવલોકવાની નથી. વિદેશીઓ કદાચ તમામ રાજાનાં સારાં નરતાં જીવેનાં અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા ગણતા હોય તો બહે ગણે. ભારતવાસીઓને તેની આવશ્યકતા નથી. તેમના જોન (John), ચાર્લ્સ (Charles) જેમ્સ (James) આદિ

રાજ્યોનાં જીવનો, તેમના સમયમાં પ્રગળે મચાવેલા કુલ્લડોનું બધે તેઓ અવલોકન કરે. અને તેજ ઐતિહાસિક ઘટનાનું “આવલેન્ડનો વિશ્લેષ” વગેરે નામાભિપ્રાનથી બધે તેમને ત્યાં પુનરાવર્તન થાય. ભારતવાસીઓને તેવા અવલોકનનીયે જરૂર નથી તેમ તેવા પુનરાવર્તનનીયે જરૂર નથી. ભારત જે હજી સુધી શાન્ત, અદિ-સામય, અને ધર્મવૃત્તિપરામણ્ય રહ્યો હોય, તો તેનું કારણ એજ છે કે ભારતના પૂર્વ નેતાઓએ તેમના આગળ ઇતિહાસરૂપે દૃષ્ટ અને દિંસામય ચરિત્રો નહિ પરન્તુ શાન્તિ અને અદિસામય તથા ધાર્મિક ચરિત્રો રજી કર્યા છે; તેજ શીખ્યાં છે. અને તેમના જીવનમાં તેજ ઉતાર્યો છે. આથીજ ભારતવાસીઓનો અદિસામય અસહકાર શ્રેષ્ઠ પદ બોગવી શકે તેમ છે.

વિષમાં જેટલા પંથ-ધર્મ માર્ગો નીકળ્યા છે, તે દરેકનું અવલોકન કરો. તે માર્ગોના પ્રવર્તકોનો જન્મ ક્યાં થયો હતો ? ક્યા દેશના તેમના પર અંસ્કાર હતા ? અને તે દરેક માર્ગોનું મૂળ ક્યાં છે ? તથા તેમાં મૈત્રી પુરાતન કયો માર્ગ-માન્યતા છે ? આખા વિશ્વને કહેવુંજ પડશે કે તેમનો જન્મ એશિયા ખંડ કે જેમાં તે સમયે ભારત અપૂર્વ સત્તાશાલી હતો, તેમાં થયા હતા. તેમના પર અંસ્કારો ભારતના હતા. દરેક માર્ગનું મૂળ ભારતના પુરાતન સનાતન ધર્મગથી ઉદ્ભવ્યું હતું. ભારતના તે મનાયલા ધર્મનું નામ જે ‘સનાતન’ રાખવામાં આવ્યું છે તેજ તેની રાખીતના તથા સર્વમાન્યતા મિદ્ધ કરી આપે છે. આ બધું શાથી ? માત્ર ભારતના ગૌરવશાલી ઇતિહાસને લઈતેજ. ભારતના મંતાન કેઠન પણ રાજદ્રોહી ન બને માટે તેમનામાં ગુરૂ તરીકે મનાયલા ધ્રુવ પૂત્રોમાં રાજા પ્રતિનું પ્રગળ તરીકેનું તેમનું રણ ફેડવા માટેનું કર્તવ્ય જોડવામાં આવ્યું છે. નિત્ય બોજનમાંથી “ભૂત” પતિ અને ‘ભૂત’ પ્રતિની આકૃતિ પહેલાં ‘ભૂપતિ’ની આકૃતિ પ્રથમ જુદી આપવાનો નિયમ રખાયલો છે. આ બધું ઐતિહાસિક શિક્ષણ ધર્મ દ્વારા અપાય છે. આવા દીર્ઘદર્શી મહાન્ ગૌરવશાલી ભારતનો ઇતિહાસ અવસ્થિત નથી યા ઇતિહાસ લખાયલોજ નથી, અને ભારતવાસીઓને ઇતિહાસ લખવાનું જ્ઞાનજ નહતું એવા આરોપો કરનારની શુદ્ધિમત્તા માટે શું કહેવું ?

કેટલીક વખત કેટલાક પુરૂષો રાષ્ટ્રોત્થતિના માર્ગમાં ધર્મભેદ અને વર્ણભેદને આડ રૂપ જણાવી તેનો નિષેધ કરે છે. આવા પુરૂષોની વિચાર શક્તિની તુલના કરવાનું કાર્ય અત્રે નથી. પરન્તુ પ્રશ્ન એ થાય છે કે જે ધર્મમાં માત્ર ઇતિહાસ અને ઉચ્ચ પ્રતિભાશાલી મહા પુરૂષોના ચારિત્ર્ય વડે સિદ્ધ થયેલા ઉદ્દેશો અને માર્ગોનું અનુકરણ માત્ર હોય, અને તેવા પુરૂષોમાંની લિંગલિંગ વ્યક્તિઓનાં જીવનને અનુસરનારા લિંગલિંગ માર્ગોને ધર્મના રૂપે ઝોળખવામાં આવતા હોય ત્યાં એ ધર્મ રાષ્ટ્રોત્થતિના માર્ગમાં કેવી રીતે આડે આવે ? સત્યને ચ્છાનાર અને અહિંસાને ચ્છાનાર સાથે રહી શકતા નથી ? સાથે કાર્ય કરી શકતા નથી ? ધીને વહેપાર કરનાર અને વસ્ત્રોનો વહેપાર કરનાર વચ્ચે મિત્રતા હોતી નથી ? ખરૂંને વહેપાર કરનાર અને ચ્છા ઝોંશી વેચનાર વચ્ચે મિત્રતા થતી નથી ? કદાચ વિરોધી ઉદ્દેશવાળા હોય તો મિત્રતા અસંભવિત ખરી. પણુ ન્યાય કર્તવ્યનેજ ધર્મ મનાયતો હોય, મહાનુ ઉચ્ચ જીવનોના આદેશોનેજ ધર્મ આગ્રા મનાતી હોય ત્યાં આલો વિરોધી ભાવ સંભવે ખરો ? કદાચ કોઈને જણાય તો તેમાં તેની દ્રષ્ટિનોજ દોષ છે.

વર્ણુ યાને જાતિભેદને પણુ એવીજ અગવડ મણુવામાં આવે છે. જાતિભેદ ઉચ્ચ નીચતાની દ્રષ્ટિએ પડાયલો નથી. કર્તવ્ય ઉપરથી તેને નામ આપી તેને જાતિ તરીકે ઝોળખવામાં આવે છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય, આર્થિક, શારીરિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક, આદિ ઉત્થતિનો વિકાસક્રમ એટલે હાથે કાંઈની પણુ મદદ વિના સાચી શકે નહિં એમ લાગવાથી આ તમામ પ્રકારની ઉત્થતિના વિકાસક્રમના અમુક વિભાગ પાડી, જે જે વિભાગમાં જે જે વ્યક્તિ સફલતાથી કાર્ય કરી શકે એમ હતી તેને તે કાર્યમાં યોગ્ય તે નામ આપ્યું. પોતાના નેતાઓમાં અને તેમનામણુદ્ધિયજમાં અપૂર્વ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા હોવાથી તે નામ અવિચળ રહ્યું, જે જાતિ તરીકે ઝોળખાવા લાગ્યું. આથી ઉત્થતિનો કયા રીતે અવરોધ થાય ? ઉલટું ઉત્થતિ માર્ગે જનારાને સફળતા મળે તેમ છે. તે તે જાતિમાં તે તે વ્યક્તિ અદ્વિતિય તરીકે નીવડી પરસ્પરના સહકારથી વધુ બળવાન અને ઉત્થત પથે ગમન કરનાર બને છે. પૂરાતન દાખલા જુઓ. રાજા રાજ્ય કરી પ્રજાનું પાલન કરતો. ન્યારે કાંઈક ગૂઢ

અમ્રિયા કર્તવ્ય આવતું ત્યારે પોતાના ગુરુ યા પુરોહિતની સલાહ—
આજ્ઞા માન્ય કરતો. એ શું બતાવે છે ? રાજ્ય તંત્ર ચલાવનાર અદ્વિતિય
વ્યક્તિ રાજ્ય કરતી, બુદ્ધિમાન વ્યક્તિ આમાત્ય તરીકે સલાહ આપતી.
ન્યારે નગરજનોને જોઈતી આવશ્યક ચીજો, કૃષિ વિદ્યામાં અદ્વિતીય
મનાતી વ્યક્તિઓ સંપાદન કરતી અને સેવકભાવ જેમાં વિશેષ હતો તે
સેવા કરતી. તેમ છતાં જો અમુક વ્યક્તિ પોતાની કહેવાતી જાતિ યા
વર્ણુ વિભાગ કરતાં અન્ય વર્ગ વિભાગના ગુણો વિશેષ ધરાવતી તો
તે તે વિભાગમાં દાખલ થઈ શકતી. આવા દાખલા પણ શું ભાર-
તમાં નથી હોતા ? વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રિય હોવા છતાં ખલ્લુર્ષિ નથી
બન્યા ? વાલ્મીકિ રૂપી કૌણ્ડિન્ય હતા ? વર્ણુ વ્યવસ્થાનો નિયમ યથાર્થ
સમજવામાં આવે તો ઉત્તરિ પથમાં તે અત્યંત અગત્યનો ભાગ
ભજવે છે. જો વર્ણુ યા જાતિ કે જો પ્રથમ ભારતમાં તેના કર્તવ્ય
અને કાર્યો ઉપરથી નિયત થતી હતી અને ચર્ચ હતી તેનાથી
ઉત્તરિ પથમાં અવરોધ થતો હોય તો હાલની વિદેશીય વ્યવસ્થા
પણ તેવીજ છે. વિદેશીઓ તરફથી જે જુદા જુદા ધંધાને લગતી
ડીગ્રીઓ અને ખિતાબો નિયત થયા છે તે શું છે ? બી. એ, એમ.
એ, આઇ. સી. એસ., એલ. એમ. એસ; બી એસસી., એલ. ટી.
ડી., એલ. આર. સી. પી, એફ. આર. સી. એસ., એમ. ડી.
એન્જનીયર, એવરસીયર. આદિ અક્ષરો શું છે ? અલખત ! ભાર-
તવાસીઓની તે જાતિ ઝોળખ વંશ પરંપરાની છે ન્યારે વિદેશી-
ઓની વ્યક્તિગત છે. પણ તેમાં ભારતવાસીઓનો ઉદ્દેશ મહાન
હતો. તેમની પોતાના પરની આત્મશ્રદ્ધા અતુલ હતી. પોતે ક્ષત્રિય
હોઇ, રાજ્યતંત્ર અને જનરક્ષણમાં અદ્વિતીય હોઇ, પોતાના પૂત્રને
તેથી પણ અધિક કુશળ બનાવવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં હતું. પોતાની
જાતપર, પોતાના આત્માપર તેમને એટલો વિશ્વાસ હતો; ન્યારે
વિદેશીઓને તે નથી. એન્જનીયર પોતાના પૂત્રને વધુ પોતાનાથી કુશળ
એન્જનીયર બનાવી શકશે એવી તેને શ્રદ્ધા નથી એનું કારણ પણ
રહેલુંજ છે. ભારતમાં તે કળા એટલી કુશળતાથી શીખવાતી કે
તે કળાવાન પોતે પોતાના જીવનના એવીસ કલાક તે કળા ખસવામાંજ
ગાળતો. અને તેથી તેનો ખાળકમાં સ્વાભાવિક તે ગુણો ઉતરી
આવવા સાથે, પોષાતા, અને પિતામાતા તથા શ્રે તરફથી તે
ગુણોની ખસવણી થતાં તે અદ્વિતીય નીવડતો. અને આથી તેમને

તે ખાખતની શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ હતા. આથી વંશપરંપરા તે યુષ્મા તેમનામાં ઉતરી આવ્યા અને પરિણામે તેઓ તે જાતિતરી-
કેજી આરંભ થયા. એટલુંજ નહિ પણ તે જાતિ તરીકે પોતાને
ઓળખાવામાં ગૌરવ મનાયું. જ્યારે વિદેશીઓને તે કળા અન્યની
પાસેથી શીખવી પડે છે અને તે શીખવામાં દ્રવ્યની જરૂર પડે છે.
પછી તેમને પોતાના ઉપર શી રીતે શ્રદ્ધા રહે ? જ્યારથી ભારત-
વાસીઓ પણ તેમના સંસ્કૃતિમાં આવ્યા ત્યારથી તેમની પોતાની
શ્રદ્ધા ઓછી થઈ, અને તેમના કાર્યક્રમમાં પરિવર્તન થવા લાગ્યું.
આથી તેઓ નિર્માણ થતા ગયા. આથી ટોણુ રહી શકશે કે
વર્ણવ્યવસ્થા એ રાષ્ટ્રોન્નતિમાં વિઘ્નકર્તા છે ? છેજી નહિ. અને જો
કદાચ લાગતી હોય, તો તેના ઉડા મૂળતત્વોને અભ્યાસ કરી
તેને અસલના પાયાપર સ્થિર કરવાની જરૂર છે. જ્યારે આ
વર્ણવ્યવસ્થાને નાશ કરવામાં આવશે ત્યારે ભારતના સંતાનોની
આત્મ શ્રદ્ધા અને આત્મબલનો નાશ થશે. જે નૈતિક બલ ઉપર
ભારત આજ યુગોથી ટકી રહ્યું છે તે બલને ઉચ્છેદ કરશે અને
ભારત અલપસંખ્યમાં પોતાના ગૌરવ સાથે પોતાના અસ્તિત્વને
નાશ કરશે. આથીજ વિદેશીઓ ભારતવાસીઓનું દષ્ટ તેમની
વર્ણવ્યવસ્થા તરફ ખેંચી તેનો નાશ કરવા સૂચવે છે. જેથી ભારત
દરેકને માટે દુષ્પાલક—કચરાલું—નિર્માણ થવાની સ્થિતિમાં રહે.

ખદારની વ્યક્તિ—વિદેશીઓમાં તેમના પોતાનું દિત દત્તમ
પ્રકારે સાધનાર, જેને તેઓ મહાપુરુષ તરીકે લેખતા હોય (અને
તેમણે તેમની દ્રષ્ટિએ તેને મહાપુરુષ લેખવોજ જોઈએ) તેની
દ્રષ્ટિએ—સ્વદિત દ્રષ્ટિએ—ભારત જેવું બનવું જોઈએ એમ લાગે,
તેવુંજ બનાવવાની શીખામણ જ્યાં સુધી ભારતવાસીઓ માને ત્યાં
સુધી તેઓ પોતાનું પ્રાચીન ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી શકશેજી નહિ. તેમણે
ભારતને પોતાની દ્રષ્ટિએ જોવાની જરૂર એ ભારતવાસીને પોતાના
ધર માટે, પોતાના કુટુંબ માટે, પોતાના યુવન માટે શાની આવ-
શ્યકતા છે તે ગમે તેટલો બાહોશ પણ વિદેશી અનુભવી શી રીતે
જણાવી શકે ? અને એ જો કાંઈ જણાય તેજી પોતાની આવશ્યક
વસ્તુ છે એમ માની લેનારા ભારતવાસીની બુદ્ધિ માટે શું કહેવું ?
ભારતવાસીજી ભારતવાસીનો આશય શું છે તેના
માર્ગ ખતાવી શકે.

વિશ્વમાં સ્વાર્થ સર્વને છે. નિસ્સ્વાર્થો કાંઈ પ્રજ્ઞ નથી. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની અનુકૂળતા મેળવવા મનુષ્ય સામાને મને તેમ સમજાવે છે. એ રીતે ભારતવાસીઓની તેમની સમાજ વ્યવસ્થા માટે મને તેટલું કહેવામાં આવે એ બધું ભારતવાસીની દ્રષ્ટિએ તો અમાન્યજ રહેવું જોઈએ. અને અવનતિના મૂળ ક્યાં છે તે શોધી કાઢવાં જોઈએ.

હાલની સ્થિતિમાં જિવિત માર્ગમાં અવરોધ કરનાર તત્વોની તપાસ કરતાં ભારતવાસીઓમાં રૂઢ થઈ ગયેલી રૂઢીઓ અને મધ્યમ વર્ગની સ્થિતિ એ મૂખ્ય છે—

“દેખાંચે ! યહી હમારે ગુરુજી ! યહી હમારે દેવ !”

વિનોદને આગળ વાંચના અટકાવતી હોય તેમ એકાએક સિખાચુ આરાણું ઉધાડી અંદર દાખલ થઈ અરુણને પગે પડી. સિખાચુની પાછળ ઉધા, ચંદા, જ્યા તથા મીઠાલાકા પળું હતું. વિનોદ તથા અરુણ નેચતા અડ્ડીતળા આગમતથી આશ્ચર્યમાં પડ્યા.

“ક્યાં ખમર દે ?” અરુણે સિખાચુ તરફ જોઈ પૂછ્યું. બીજાજ દાણે ઉધા તથા ચંદા નેચતા હતા. “તો કાંઈ તરફી લીધી ? આવો. બેસો.” મર્વ જોઈ. શબ્દનાર પછી સિખાચુ બોલી:—

“દેવ ! મને જૌર મેરી ઉધા બદલ આપજે પામ કુછ બિલ્લા મંગતે આવે દે.”

“વહ બાત કલપર રખો. જલ્દી કરનેમે કાયદા નહિં. હર બાતમે જરા શોચના ચાહીએ” અરુણના શબ્દોથી તે વિચારમાં પડી. તેણે ઉધા તથા ચંદા સામું જોયું. બાદ અરુણે ચંદા તરફ જોઈ કહ્યું:

“બહેન ! તમારા પિતાશ્રીને સમાચાર જણાવ્યા ?”

“હા જી. મારા પિતાશ્રી કાલે બંને આવનાર છે.”

“એમને ઉતરવા માટે વિનોદ ! શી આગમ્ય કરીશ ? એમના પિતા એક સુખી મુદરજ છે. સુખરેલા વિચારના બિહિત મુદરજ છે. તેમની સમગ્ર સામગ્રી એ આપણું કર્તવ્ય છે.” અરુણે કહ્યું.

“ ગુરૂજીની આજ્ઞા હોય તો હું મારે ઘેર વ્યવસ્થા કરાવું.” વિનોદ બોલ્યો.

“ હા. એ ઠીક છે. તું હમણાંજ જઈ બધી વ્યવસ્થા કરી આવ. જો સત્તર પાછો આવજો. ત્યાંજ અત્રે કામ છે.” અરુણે વિનોદને જરાની સૂચના કરી.

વિનોદના ગયા બાદ અરુણે બોલ્યો:—“ ઉપા! યુદ્ધન! ! હજી મેં વિનોદને વાત નથી કરી. મારો વિચાર છે કે હું તેને કહું તે પહેલાં—”

“ હા. હા. વહ ઠીક દે. બહન ચંદા !” શિખારણુ બોલી. છત્રી. “ બહન ચંદા ! હમલોમ જાને દે. તું ચડાં કહરમ. વહ આનેસો તુ ઉનકા દિલ સમજલે. સમ અચ્છાહી હોયા.”

કેટલીક વાતથીન કર્યા બાદ અરુણે પ્રતાપ, હુરભમ તથા શ્વજોડના સમાચાર જણાવ્યા મીડાબાઇને સૂચના આપી સર્વ ત્યાંથી નીકળી ઉપાના ઘર બચી વળ્યા. શિખારણુ એટલામાંજ ફરતી રહી.

વિનોદ ઉતાવળે પગલે ઘેર આવી જોડતી વ્યવસ્થા કરી પાછો ફર્યો. પણ ત્યાં અરુણ, ઉપા, શિખારણુ કાંઈને ન જોતાં આશ્ચર્યમાં પડ્યો. તેણે ચંદાને પ્રશ્ન કર્યો:—

“ મારા ગુરૂજી તથા ઉપા બહેન, પેલાં દેવી વગેરે ક્યાં ગયાં ?”

“ તે કાંઈ કાર્ય પ્રસંગે ગયાં છે.” ચંદાના મુખપર સરમજી બાલાશ ચઢી આવી.

“ તમે કેમ રોકાયા ? કાંઈ કામ છે ?” વિનોદે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હાજી. આપને કાંઈક પૂછવું છે.”

“ શું પૂછવું છે ?”

“ વિનોદરામ ! ઉપા બહેન કાલે કહેતાં હતાં કે આજે આપનું જીવન આપના ગુરૂજીને ચરણે સમર્પણ કર્યું છે એ ખરી વાત ?”

“ એમાં શો સંદેહ છે ?”

“ અને એમણે એ સ્વીકાર્યું છે ?”

“ હા. બધીજ ખુશીથી.”

“તમને એ રીતે કાંઈનું જીવન સ્વીકારવાનો-સંસારથી વ્યથિત કરવાનો હક છે ખરો ?”

“ચંદા ! ચંદા !! તમે અપરિચિત પ્રશ્ન કરો છો. મારા ગુરુજી માટે આવો પ્રશ્ન કરવો એ પાપ છે. એ જોવાનું કાર્ક તમારું નથી.” વિનોદે કાંઈક ગંભીરતાથી કહ્યું.

“વાર. પણ તમને તમારું જીવન એમ સમર્પણ કરવાનો હક છે ?”

“હું નથી સમજતો કે તમે આવો પ્રશ્ન શા માટે પૂછે છે.” વિનોદે કહ્યું.

“પુરુષનું કર્તવ્ય ક્યારે પૂર્ણ થયું ગણાય ? દુનિયામાંની ત્યાર રજી તેણે ફેડવાનાં કે નહિ ?”

“ચંદા ! તમે માગ જોવા અપરિચિત મનુષ્ય સાથે અધી ચર્ચા કરો છો તેનું કારણ સમજાવું નથી. તમારો ઉદ્દેશ શો છે ?”

“વિનોદરાય ! તમે અપરિચિત નથી. અને કદાચ અપરિચિત હો તો પણ એકજ ગુરુ શિષ્યો-એકજ નેતાનાં અનુયાયિઓ અપરિચિત ન કહેવાય. તેમનામાં ખુલ્લુ દીલ હોવાની આવશ્યકતા છે. તેમાં પણ જો કાંઈ પોતાના કર્તવ્યથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય તો તેને તેના કર્તવ્યનું ભાન કરાવવાનું પરસ્પર કર્તવ્ય છે. તમારા ગુરુજીને લાગ્યું કે તમારા કર્તવ્યમાં કાંઈક ખામી છે જેથી તમે બાવિ સેવા ઉત્તમ રીતે બજાવી નહિ શકો તેથી તમારા તે જૂલ તમને બતાવવાની મને આજ્ઞા મળી છે. અને તેથીજ હું પૂછું છું. કહો, વિનોદરાય ! પુરુષને માથે પિતૃરજી ખરું કે નહિ ?”

“ખરું. તમે જો તે રજી ન ફેડો તો તમારો ઉદ્ધાર ખરો કે ? તમે તમારા પિતૃઓનો ઉદ્ધાર કરી શકો ખરો કે ?” ચંદાએ પૂછ્યું.

“મારે તે ચિંતા શા માટે જોઈએ ? જેના હાથમાં મેં આજે જીવન સોંપ્યું છે તેનેજ બધી ચિંતા પણ સોંપી છે.”

“અને તેથીજ તેમની મને આજ્ઞા છે કે મારે આપને જાણ કરવા તૈયાર કરવા—”

“ઔર વોહની દુસરે ડાસીકે સાથ નહિ. યહ ચંદા બહનકી કો સાથ.” ચંદાને અટકાવી ગુસ્સાન કાબલ થતાં મોલી ઉઠી.

“દેવી ! યહ આપ ક્યા કહ રહે હો ?” વિનોદે કાંઈક લાકડાયેલ.

“મેં કીક કહતી હું.” બિખારણે આગળ ચલાવ્યું. “વિનોદ

ભાઈ ! આપને શરૂ કરી ચોર મેરી વહ પ્રત્યક્ષ હે કી આપ ખનસે શાદી કરે ચોર ભારતકી ભાવિ પ્રજા કે ઉત્કર્ષ મેં ભાગ લે. શાદી સિવા મનુષ્યકો ઉદ્ધાર નહિં હે. ઉસીસે આપને ધર્મગ્રંથમે ગૃહ-સ્થાપનકો શ્રેષ્ઠ માના હે. ચોર વહ દેવી સરીખી મેરી બહન ચંદા આપકો સર્વ પ્રકારસે યોગ્ય હે. વે આપકો ચ્હાતી હે. કુદરતકી હી અયસી બાબા હે. ક્યોંકી જગ ઉસને આપકો દેખે બી ન થે તજ ઉન્હોને આપકા નકશા નીકાલા થા. વહ ક્યસે કુવા ? ”

વિનોદ બિખારણ તથા ચંદા તરફ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો. બિખારણ આગળ બોલી :

“ હા. મય સય કહતી હું. ઉસ વખતસે કુદરતને વહ શાદી સુકરર કી હે. ”

“ ક્યા શાદી ન કરનેસે સેવા નહી હો સકતી ? ” વિનોદે પુછ્યું.

“ નહિં. ઉસીસે તો હમારે દેવ બી શાદી કરતે હે. ”

વિનોદ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો. તેનું હૈયું આનંદથી ઉછળી રહ્યું. તેણે આતુરતાથી પુછ્યું :—

“ કીરકે સાથ ? ”

“ ઉંઘા બહનકે સાથ. ”

“ આમીન ! આમીન ! ! શુકર ખુદાકા. ”

“ અબ આપહીતો ફરમાઇએ ? મેરે ભાઈ ! કથુલ કચ્લીજીયે. આપ કથુલ ન કરોગે તો શુરજકા ફરમાન હોયા. ” વિનોદ અમોઘ રહ્યો.

“ બહન ! આ. નજદિક આ. ” બિખારણે ચંદાનો હાથ વિનોદના હાથમાં મૂકતાં કહ્યું.

“ મેરે પ્યારે ભાઈ ! પ્રસ પુલકો સમાલીયે. ન કુમલાઇએ. વહ તુમારે જીવનકા નૂર બનકે રહેગી. તુમહારે આત્મારી શાન્તી બનેગી. તુમહારે ધરકી લજબી બનેગી. ચોર તુમહારે જગનરી સીડી બન રહેગી. ” ચંદા તરફ ફરતાં કહ્યું : “ બહન ! ખાવિદ-પતિકી હકુમત ક્યા હે વહ સમજાનેરી કોઇ જરૂરત નહી હે. તુ ઉનકી ડાયા બનકે રહના. ઉનકે આત્મારી શાન્તી બનનાં આઠો પંદર ઉનકી સેવા ઉઠાના. ઉન્હોહી તેરા કલ્યાણ કરેયા. મેરે કુહારે ભાઈ ! અબ મેં જાતી હું. આપબી ઉંઘા બહનકે વહ આપએ. ”

ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે.

૩૫૨ ઉપા અને અરૂણ આવીશે.

શિખારણ આવી ગઇ. વિનોદ અંધ તરફ જોઈ બોલ્યો:—
“હૃદયની શી વિમળતા!”

પરિચ્છેદ તેરમો.

ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે.

વિશ્વની ઘટમાળનાં દ્વંદ્વો માફક સૂર્યોદય પહેલાં ઉપા અને અરૂણનું
આગમન અનિવાર્ય છે.

જગન્નાથને દિવાનપદ મળવાથી માધવલાલ શેઠને
અત્યંત આનંદ થયો. તેમ જગન્નાથ પણુ શેઠનું
અગાઉના જેવુંજ માન સાચવતો હોવાથી શેઠનું
માન પણુ રાયપુરમાં વધી પડ્યું. જગન્નાથે પ્રજા-
હિતનાં કાર્યો હાથમાં લેવા માડ્યાં. એવામાં એણે
વર્તમાનપત્રોમાં અરૂણ ઉપરના આરોપની વીગત વાંચી. તેનું હૈયું
ચિરાઇ ગયું. તે તરતજ રાણા પાસે પહોંચ્યો. અને પંદરેક દિવસ
પોતાને જવાની જરૂર જણાવી. રાણા પાસેથી રજા મેળવી માધ-
વલાલ પાસે આવી પોતે રાજનગર જવાની તૈયારીમાં હતો એમ
કહ્યું. માધવલાલ શેઠ પણુ તૈયારી કરતા હતા. જગન્નાથે પૂછ્યું:—

“કેમ શેઠ! આપ પણુ તૈયારી કરો છો શું?”

“હા. ભાઈ! જુઓ આ તાર.” શેઠે તાર જગન્નાથના હાથમાં
મૂક્યો. જગન્નાથે તે વાંચ્યો.

“Kishore in Ahmedabad. Everything
allright. Come soon.” (કિશોર અમદાવાદમાં છે. સર્વ સાફ
છે. જલ્દી આવો) તાર મુકેનારનું નામ નહોતું. શેઠને તે નામ
જણવાની પણુ દરકાર ન હતી. કિશોર-પોતાનો ભાડકવાયો કિશોર
આટલે વર્ષે સહીસલામત પાછો ફર્યાનું સમાચાર. જણી શેઠ
તથા શેઠાણી અત્યંત આનંદમાં હતાં. જગન્નાથ પણુ તેમની
સાથે રવાના થયો.

આ બાળુ : ચંદાના પત્રથી ગીરધરલાલ શેઠે બધી ખીના બાળી હતી. ચંદ્રકાન્તની કુચ્ચાઈ માટે શેઠને બહુ લાગ્યું પરન્તુ ચંદા બચી તેથી તેમને પરમ આનંદ થયો, તેમજ તેને બચાવનાર માટે દીલમાં અત્યંત માનમથયું. તેપણુ પત્નિસહ અમુકમો રાજ્ય નગર આવવા ઉપડી ચૂક્યા હતા.

મદનરાયના મકાનમાં અત્યારે ચંદા, ઉષા, વિનોદ, અરુણુ, શિખારણુ ચન્દન તથા જ્યા બેઠાં હતાં. ચંદાના પિતા આવવાનું હતું. પરન્તુ તેમને લેવા રેશન ઉપર માત્ર મદનરાયજ ગયા હતા. કેટલાક સમય સર ચંદાને સાથે આવવા તેમણે ના પાડી હતી, બધાં આઠી અવળી વાતોએ વળગ્યાં હતાં એટલામાં ત્રણ ચાર ચાલીઓ ખારણામાં આવી ઉભી. મદનરાય શેઠ મહેમાનને તેડી અંદર દાખલ થયા.

ગીરધરલાલ તથા તેમનાં પત્નિ ચંદાને બેટી કુશળતા પૂછવા લાગ્યાં એટલામાં તો જગજાજ અને દયા અંદર દાખલ થઈ અરુણુ તથા વિનોદને મળી આનંદની વાતો કરવા લાગ્યાં. એટલામાં માધવલાલ તથા તેમનાં પત્નિ, મદનરાય તથા ચન્દનને કિશોરના સમાચાર પૂછવા લાગ્યાં. મદનરાયને હજી કિશોરની ઝોળખાણુ પડી ન હતી. તે તો કિશોરની વાત સાંભળી આલાજ ખની મથા. પણુ એટલામાં ચન્દન નમંદા શેઠાણીને અરુણુ પાસે લઈ જઈ બેઠાં, “બહેન ! આ તમારા કિશોર !”

માધવલાલના કણું ચમક્યા. તે અરુણુ પાસે જઈ તેના સામે બેઠા લાગ્યા. હવે અરુણુ બોલી ઉઠ્યો :—“ બાપુ ! હુંજ તમારે કિશોર. આટલા દિવસ ઝોળખાણુ ન આપી મેં આપને બહુ ત્રાસ આપ્યો છે તે ક્ષમા માગુ છું.”

માધવલાલ શેઠ મળમળા થઈ ગયા. અરુણુ પિતાને પગે લાગી માતાને નમ્યો. હેતાળ માતાએ તેના છાતી સરસો ચાંપી સાથે હાથ ફેરવી અશ્રુ ખેરવ્યાં. સર્વના હૃદય આનંદમાં મસ્ત બન્યાં. રેણુહોડ તથા હરભમ પણુ તેજ વખત આવી પહોંચ્યા. શિખારણુ નેત્રો ભરી ભરી આ દ્રશ્યનું પાન કરતી આનંદતી હતી. મદનરાયે પૂછ્યું :—

“ પણુ આપને કિશોર આવ્યાના સમાચાર આપ્યા હોયે ?”

“તેનો મને ખબર નથી. તાર મુકનારનું નામજ નથી.”
માધવલાલે જવાબ દીધો.

બધા આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. કુલુવાર પછી લિખારજી આમજ
આવી બોલી:—“શેઠ! મને આપણે કુછ કહને ચ્હાતી હું.”

“શું કહેવું છે? ખુશીથી કહો.” માધવલાલ બોલ્યા.

“યહ આપકે કિશોર માને હમારે અરજીકા બ્યાહ ઉપા
બદનસે ચાર” ગીરધરલાલ તરફ ફરતાં બોલી “આપકી ચ્હા
બદનકે બ્યાહ હમારે વિનોદરાયસે કરનેકી મેરી પ્રાર્થના હૈ. વહબી
રાજ હૈ.”

આવી પ્રાર્થના કોણ અમાન્ય રાખે? તરતજ આ વિચાર
નક્કી થયા અને લગ્નની તૈયારી થઇ. ચંદાનાં લગ્ન પણ રાજ-
નમરમાંજ કરવાનું નક્કી થયું. લગ્ન પણ લેવાયાં અને થઈ પણ
ગયાં. પ્રિય પાઠક! આ લગ્ન પણ જુદીજ દબે થયાં હતાં. નનો
તેમાં ન્યાતવરા હતા કે ન ફટાણાં હતાં. આમાં તો માત્ર ધાર્મિક
ક્રિયા કરવામાં આવી હતી. ન્યાતવરાના ખર્ચ બદલ તે રૂપિયા
સંક્રિયશાળાઓ, ઔપધશાળાઓ અને મધ્યમ તથા ગરીબ વર્ગ
માટે સહાયક ફંડો અને ઉદ્યોગ ગૃહો માટે વાપરવામાં આવ્યા.
ગીરધરલાલને અન્ય સન્તાન ન હતું તેમજ વિનોદને પણ બીજો
હિસાદાર કોઈ ન હતો, આથી તે બન્નેની મીલકત વિનોદને મળી
તેનીજ રીતે મદનરાય તથા માધવલાલની મીલકત પણ કિશોરને
મળી. બન્ને જણે આ મીલકતમાંથી અમુક રકમ પોતાના શુભરાત
પુરતી જુદી રાખી બાકીની રકમ સમાજ સેવામાં માળવા વિચાર
કર્યો. જમનાયે પણ પોતાની જાગીર તથા પમારમાંથી અમુક
રકમ રાખી બીજી તેમાં સોંપવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી.

લગ્નનું કામ ઉકળી ગયું. ગીરધરલાલ શેઠ પતિસહ સુખ
જવાને બદલે શબ્દનમરમાંજ રહેવા હતા. અરજી, ઉપા તથા વિનોદ
ચંદાને મદનરાયે પોતાના સામંતની ઉપરના બંધનમાં રહેવા
જવાને જણાવ્યું. લિખારજીને સાથે લઇ તે ત્યાં ગયાં.

આ બંધનો પછે વિચાળ હતો. ચારે તરફ છુટી જગ્યા
તથા મોટો બગીચો પણ હતો. બંધનમાં ફરતીયર ઉત્તમ પ્રકારનો
ઘોઢવેલો હતો. આજ ઉપા તથા ચંદાના હાથમાં અમુક સમય
જતા. સંસાર સુખમાં અમુક પ્રસન્ન પ્રસન્ન હતો. સૌ પોતપોતાના

મનમાં આવનવા ધાટ ધડતાં હતાં. તેમનાં શયનગૃહ શણુગારવાનું કામ જિખારણે માથે લીધું હતું, તેણે બન્ને શયનગૃહ એક સરખાં પણ ઉત્તમ રીતે શણુગાર્યાં હતાં. અરણ્યનું શયનગૃહ શણુગારતાં તેના મનમાં હજારો પ્રકારના વિચાર આવતા હતા “ મેરે પ્રકાશકો યહ ખૂબ પસંદ આપ્યા. મેરે પ્રકાશકો યહ બહુત આનંદ દેગા. ” આવા વિચાર આવતા હતા. અરણ્યને શું શું પસંદ હતું તે તે જાણતી હતી, તે મુજબ તેનું શયનગૃહ તેણે શણુગાર્યું હતું વિનોદના શયનગૃહમાં પણ કયાંક રાખી ન હતી.

ધીમે ધીમે રાત્રી દેવીનું સામ્રાજ્ય વ્યાપ્યું. રસીલી ચંદ્રિકાનું નિર્જર સર્વ રથજે નીતરી રહ્યું હતું. દિવાનખાતામાં પણ રથજે રથજે તેનો પ્રકાશ પડતો હતો, તેમજ નવદંપતીનાં શયનગૃહમાં પણ આ અદેખી ચંદ્રિકા ડોકીયા કરતી હતી. અરણ્ય તથા વિનોદ બાવિ કાર્યક્રમની ચર્ચા કરતા બેઠા હતા. ઉપા તથા ચંદા પણ તેમાં ભાગ લેતાં હતાં. જિખારણ પણ તે ચર્ચા ધ્યાન પૂર્વક સાંભળતી હતી. જેમ જેમ ચર્ચા ચાલતી ગઈ તેમ તેમ અરણ્ય, વિનોદ, તથા ઉપા તેમાં લીન થતાં જિખારણને જણાયાં, પરંતુ ચંદાની રિચતી જુદી હતી. તેના હૃદયની વિવહળતા જિખારણથી છુપી ન રહી સ્ત્રીનું હૃદય સ્ત્રીજ જાણે એ ન્યાયે જિખારણ તેનું હૃદય સંપૂર્ણ રીતે વચ્ચાં શકતી હતી. વિનોદ સાથે એકાન્ત મેળવવાનું લાખી રહી હતી. તેનું ચિત્ત તે ચર્ચામાં ન હતું. તે ક્ષણે ક્ષણે વિનોદના સામે જોઈ રહી હતી. જિખારણ તેના મનની મુંઝવણ સહન કરી શકી નહીં. તે બોલી ઉઠી:—“ દેવ ! યહ ચર્ચાકે લીયે બહુત અવકાશ હૈ. રાત્રિ અધિક દુષ્ટ હૈ. લગભગ એક બજને આયા હૈ અબ નિશામ થયે. ”

“ અરણ્ય જિખારણનો મર્મ સમજ્યો. પોતે શયનગૃહમાં જઈ તૈયાર થયો હોય તેમ ઉઠ્યો. વિનોદ તથા ચંદા પોતાના શયનગૃહમાં ચર્ચા. અરણ્ય પાછો બેઠો. ઉપા પણ તેની પાસે જઈ તેના મુખનું આનંદ કરતી બેઠી જિખારણ જોઈ બેઠી બેઠી અરણ્ય તથા ઉપાની પાસે સાંભળતી મનમાં ધમરની કૃતિને નમન કરવા લાગી.

“ ઉપા ! બહાર ન માનીને મારી સાથે લગ્ન કરું તે કયા જુવની આશાએ ? ”

“ અરણ્ય ! મારા બહાલા ! તમે સ્ત્રીઓનાં હૃદય શી રીતે

સમજો! શું દ્રવ્યથી સુખ મળે છે? જહોજલાલીથી સુખ મળે છે? વિષયવાસનામાં સુખ છે? નહિજ શુષ્ક પ્રેમના ઝરણામાં તરવામાંજ અઝા છે. તદ્મારા મોહનો એક મીઠો સ્વર એજ અમારૂં સુખ, એજ અમારૂં સ્વર્ગ. ”

“ ધન્ય છે ઉપા ! હું નહોતો જાણતો કે તમે આટલું ઝાન સંપાદન કર્યું હશે, ”

“ મને પણ નહોતી ખબર કે મારો મોહનો કિશોર અમ અહાત્મા બની ગયો હશે ” બંને જણ હસી પડ્યાં.

“ ઉપા ! આપણે બાગમાં ફરતાં હતાં અને તું માતી હતી તે યાદ છે? ”

“ અને તમે પેલું ગુલાબનું પૂલ મારી વેળીમાં ગુપ્તતા લાવી આપતા હતા તે યાદ છે? ”

“ પણ ઉપ ! વ્હાવી ! ! આત્મમેત્ર આપી સમાજ સેવા કરવાનું બજ તમારામાં આવશે? ”

“ મારા વ્હાલાની મીઠી નજર તે બજ મને અપશે. ”

“ અને આ સંસારનો મોહ ત્યાગ થશે? ”

“ પતિના પ્રેમ સિવાય અ સંસારમાં અમને કયો મોહ છે? ”

“ બાપ બગીચા મૂકી ઝુંપડીમાં રહેવું ગમશે? ”

“ પણ એ ઝુંપડીના મારો હૃદયવલ્લભ હશેને? ”

“ પ્રિયે! સેવ્યભાવ છોડી સેવકભાવ ગ્રહણ થશે? ”

“ અમ બીઓનું હૃદય તો સેવકભાવથી ઊભરાતુંજ હોય છે! ”

“ પ્રિયે ! ઉપા ! તુંનો મારા હૃદયની દેવી છે. મારા બાવી-ઠાઈમાં તું મારો પંથ સરળ કરીશ? ”

“ જેમ અરજીના પહેલાં ઉપા તેનો માર્ગ સરળ કરે છે તેમ. ”

“ પણ એ અરજી તો સૂર્યોદયને સૂચવે છે. ”

“ અને આપ પણ જ્ઞાતના બાવિ સૂર્યોદયને સૂચવશો ! ”
જાતજ છે ત્રિપરાંચક! ત્યારે પણ કહેવુંજ પડશે, કે જ્યારે જ્ઞાતવમાં જાવાજ.

ઉપા અને અરજી આવશે ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે.

USHA AND ARUN

PAGE 356

